

g 2 8/2135

183.

BUDAPESTI SZEMLE

1/2 v. m.

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

NEGYVENHARMADIK KÖTET

(103. 104. 105. SZÁM.)

ÁLLAMI
KÖZÉP-IPARTANODA

BUDA-PEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA.

1885.

✓ Ieltárnapló 4758
tétele alatt bevételezve.
Bp. 195 3 10 22

Orsz. Levéltár Könyvtára
1895n 6i
10. sz.

26. ~

TARTALOM.

CIII. SZÁM.

A RUMUN TÖRTÉNETIRÁSRÓL. (I.) — Hunfalvy Páltól	1
HORVÁT TÖREKVVÉSEK. — Lukács Bélától	24
A FRANCZIÁK HÁTSÓ-INDIÁBAN. (I.) — Simonyi Jenőtől	79
NE HALLJA HIRÉT AZ ANYJÁNAK. (III.) Regény. — Pálffy Alberttől	98
KÖLTEMÉNYEK: <i>Soha többé.</i> Lévy Józseftől. — <i>Páris kényelmetlen- ségeiről.</i> Satira. Boileau után francziából. Varga Bálinttól	126
HADRIAN CSÁSZÁR. —m.	132
ÉRTESITŐ. <i>Csató Pál szépirodalmi munkái.</i> —t. — Koch M.: <i>Shakes- peare.</i> f. — <i>Nyílt levelek a szerkesztőhöz.</i> I. Heltai Ferencztől.	
II. Szolcsányi Hugótól	145

CIV. SZÁM.

EGY OLASZ KALANDOR A MÚLT SZÁZADBAN. — Huszár Imrétől	161
A RUMUN TÖRTÉNETIRÁSRÓL. (II.) — Hunfalvy Páltól	186
A FRANCZIÁK HÁTSÓ-INDIÁBAN. (II.) — Simonyi Jenőtől	220
NE HALLJA HIRÉT AZ ANYJÁNAK. (IV.) Regény. — Pálffy Alberttől	245
OLASZ KÖLTÖKBŐL: <i>Hazámhoz</i> (Filicaja). — <i>Szeretlek-e?</i> (Alfieri). — <i>Dalok</i> 1—2. (Stecchetti). — <i>A halál.</i> (Monti). — Olaszból, Radó Antaltól	271
AZ ORSZÁGOS TÁRLAT ÉS TANULSÁGAI. (I.) — Heltai Ferencztől	274
AZ ARISTOCRATIA AMERIKÁBAN. — B.	293
ÉRTESITŐ. Peez G.: <i>A magyar hűnmonda.</i> —p. — Martha: <i>La deli- catesse dans l'art.</i> — a. d. — Ribbe: <i>La Play d'après sa correspon- dence.</i> — Mérie: <i>Les erreurs sociales du temps présent.</i> — Leroy- Beaulieu: <i>Le collectivisme, examen critique du nouveau socia- lisme.</i> — N. E. — Löw és Kulinyi: <i>A szegedi zsidók 1785—1885.</i> —r.—	302

CV. SZÁM.

MÁTYÁS KIRÁLY EGYETEME. — Salamon Ferencztől	321
A RUMUN TÖRTÉNETÍRÁSRÓL (III.) — Hunfalvy Páltól	340
ARTUS KIRÁLY. — Heinrich Gusztávtól	357
SZALONIKI. — Havass Rezsőtől	372
A MAGYAR KÉPÍRÁS AZ ORSZÁGOS TÁRLATON. — Pasteiner Gyulától	386
NE HALLJA HIRÉT AZ ANYJÁNAK. (V.) Regény. — Pálffy Alberttől	401
KÖLTEMÉNYEK: <i>Margit emléke</i> . I—V. — Gyulai Páltól	431
AZ ORSZÁGOS TÁRLAT ÉS TANULSÁGAI. (II.) — Heltai Ferencztől	434
ÉRTESITŐ: Ábel Jenő: <i>A bártfai Szent Egyed temploma könyvtárának története</i> . k. — Reizner János: <i>A régi Szeged</i> . h. j. — Balogh Ármin: <i>Bacon Novum organuma</i> . A. — Nagy Sándor: <i>Biharország</i> . h. j. — Zabel E.: <i>Graf Adolf Friedrich von Schack</i> . h. — Schenzl Guidó: <i>A m. korona országainak csapadékvizszo</i> nyai. h. j. — Vaszary Kolozs: <i>Adatok az 1830-ki országgyűlés történetéhez</i> . a. d.	439

A RUMUN TÖRTÉNETÍRÁSRÓL.

Első közlemény.

I.

T Á J É K O Z T A T A S.

Xénopol, a rumun történetek tanára a jászvárosi egyetemen, az alább megnevezett könyvben*) meg akarja semmisíteni azt a históriai fölfogást, melyet a rumunok múltjára nézve Roesler Róbert, Miklosich, Tomaschek és én fölállítunk, és helyesnek állítunk, a mivel természet szerint, le kell rontania azokat az okokat és tényeket is, a melyekre ama fölfogás támaszkodik. Nem vélemények, hanem tények ellen harczol Xénopol. A magyar olvasókat, tehát a *Budapesti Szemle* olvasóit is, még inkább érdekli a tárgy, mintsem a francziául olvasókat, a kiknek Xénopol a munkáját megírta. De a mint a rumun író szükségesnek találja nemileg tájékoztatni a franczia olvasókat a kérdés irodalmi történeteiről — mert a történeti kérdések tárgyalásának is történetei vannak — úgy nem fog ártani, ha én is a *Budapesti Szemle* olvasóit tájékoztatom arról, hogy jutott a magyar irodalomba a rumun kérdés megvitatása. De előbb lássuk, miképen tájékoztatja Xénopol az olvasóit.

A rumun nép, úgymond a bevezetésben, nagy száma ellenere is, mely közel jár a 10.000,000-hoz,**) kevés idővel

*) *Une énigme historique. Les roumains au moyen-âge.* Par A. D. Xénopol, professeur d'histoire roumaine à l'université de Jassy. Paris, Ernest Leroux, 1885.

**) A lehető hiteles adatok szerint 1867 tájban 7.500,000-re

az előtt alig vala ismeretes. Ki töröknek, ki görögnek, ki szlávnek tartja vala. De a mint nemzetiségi életre fölőcsúdtak a rumunok, lassankint némely európai tudós segítségével is, a latin népcsalád egyik részének ismertettek el. Új fölfedezés gyanánt tűnt az föl a mi századunknak, mely új dolgokra oly kíváncsi (c'était presque une découverte dans notre siècle si avide de choses nouvelles) . . . Minthogy Trajanus benépesítette Dakiát, s minthogy ma is azon lakosok utódjait ott találjuk, a hová őseiket telepítette Trajanus: mi volna természetesebb, úgymond Xénopol, mint azt tartani helyesnek, hogy tehát azok soha sem hagyták el az országot, hanem Trajanustól fogva szakadatlanul laknak abban. Mégis politikai érdekek ellenkező fölfogást teremtettek, s ennek máig is számos pártolói vannak.

Ezzel tájékoztatja olvasóit Xénopol. Lehet, hogy ezek az olvasók igazán oly tudatlanok, mint Xénopol képzei — pedig bizonyosan, inkább tudósok számára írta meg könyvét, mintsem regények olvasói számára — de a dolog egész másképen áll. A mióta ismerik a történetírók a rumunokat (ylachokat, oláhokat), mindig a román népekhez számították. Így a byzantinus írók már a XII. században itáliai gyarmatosoknak nevezik a balkáni vlachokat. A XV. század végén és a XVI. század elején írt Bonfinius egyenesen római eredetűeknek mondja, kik a Trajanus és más császárok telepítettjeinek utódjai. *) S Bonfinius-

tevék a rumunok számát, úgymint Moldovában és Oláhországban három millióra, Magyar- és Erdélyországban 2.416,874-re, Bukovinában 178,519, Besszarabiában 490,000, Bulgáriában 350,000, Szerbiában 120,000-re. Reclus 1876-ban már 8.556,000-re becsüli a rumunok számát (lásd: *Nouvelle géographie universelle*. Paris, 1876. I. p. 244. Most Xénopol tíz millióra teszi. Mint láttuk, 1867-ben Magyar- és Erdélyországban 2.416,874 volt a rumunok száma; Slavici 1881-ben (*Die Rumänen in Ungarn*. Teschen, 1881) 2.700,000, tehát két egész három száz ezerrel teszi többre, mint 1867-ben. A Xénopol száma bizonyosan túlmegy a valóságon.

*) Valachi enim, e Romanis oriundi, quod eorum lingua adhuc fatetur, quum inter tam varias Barbarorum gentes sita adhuc extirpari non potuerit, ulteriorem Istri plagam, quam Daci et Getae quondam incolere, habitarunt; nam citeriorem Bulgari, qui e Sarmatia prodire, deinde occuparunt. E legionibus enim et coloniis a Trajano ac ceteris Romanorum imperatoribus in Daciam deductis, Valachi permanarunt. Antonii Bonfinii Asculani Rerum Hungaricarum Decades. (*Decas* II. liber VIII. Car. Andr. Bél kiadása, Lipese 1771. pag. 284.)

sal egy nézetet vallottak a magyar történetírók mind, csak abban különbözvén tőle, hogy például a Hunyadiakat nem akarák rumun eredetűeknek tartani, mit Bonfinius határozottan tesz, minthogy Mátyás király maga is tudja vala ebbeli eredetét s méltán föl szokott indulni az irigyek hányivetiségén, a kik alacsony eredetét szemére lobbanták, vagy érdemtelen saját nemességökkel gőgösködének. (Nihil molestius ferre videbatur, quam si quis ex invidis obscuritatem sibi gentis objecisset, aut barbara nobilitate se præferre studeret.)

Hasonló nézetet a rumunok eredetéről vallottak és valának a külföldi történetírók is, a kik közül csak két kiválót nevezek meg, Gibbon-t és Ranke-t. Gibbon a gótok föllépését és mind nagyobb-nagyobb hatalomra jutását leírván, szükségesnek mondja a békekötést Aurelianus császár és a gótok között. «Ennek következtében a császár kivoná Dakiából a római hadat, s a tartományt a gótoknak és vandáloknak engedé által. De ebben a régi Dakiában számos lakosság maradt meg, mely iszonyatosabbnak tartá a kiköltözést, mint a gót uralkodást. Ezek az elfajúlt rómaiak mégis avval szolgálnak vala a római birodalomnak, melytől elváltak volt, hogy a művelt életnek első kezdetet, a földmívelést és mesterségeket, a barbár hódítók között terjesztették stb.» S a jegyzetben, a melyben Gibbon d'Anville-nek egy értekezésére hivatkozik, hozzá teszi: «Az oláhok máig sok nyomát tartanak meg a római nyelvnek, s mindenkor büszkéek a római eredetre. Körül vannak ugyan véve barbároktól, de azokkal soha sem vegyülnek össze.*)

Ranke pedig a most készülő *Világtörténetek*ben így adja elő az illető eseményt: «A nyert győzelem ellenére Aurelianus a váratlant tevé meg, a félig nomád népeletnek engedvén át Trajanus hódoltságát. E tartományok már jó részben megrómaiiasodtak volt, mint azt a mai országos nyelv mutatja, mely azon időből való.»**) Ezekből világos, hogy az írók álta-

*) Gibbon: *The history of the Decline and Fall of the Roman empire*. Chapter XI. Az 1787-diki baseli kiadás (mert ez van előttem) II. köt. 16—18. lapján.

**) Diese Landschaften waren schon gutentheils romanisirt, wie man aus der heutigen Landessprache ersieht, die sich von jenen Zeiten erhalten hat. *Weltgeschichte* von Leopold von Ranke. Dritter Theil. Erste Abtheilung. Dritte Auflage. Leipzig, 1883. A 452. lapon.

lában római eredetűeknek állították a rumunokat, még mielőtt ezek nemzetiségi életre fölécsúdtak; s hogy ez állítás a rumunok eredetéről valóban nem tűnhetett föl új fölfedezés gyanánt a mi századunknak, minthogy az előbbi századok egyebet a rumunok eredetéről nem is gyaníthattak, mert általában nem ismerik vala belső történeteiket. Ha például Gibbon, a nagyon ítélni tudó író, d'Anville tanúságára támaszkodván, azt hihette, hogy a rumunok körül voltak és vannak ugyan véve barbaroktól, de azokkal soha sem vegyültek össze: avval azt bizonyítja, hogy se neki se d'Anville-nek legkisebb tudomásuk sem vala a rumunok politikai, egyházi és társadalmi mivoltáról, annál kevesebbé ismerték a rumun nyelvet, mely a rumun történetek csallhatatlan tüköre. Nem is világos, hogy e barbaroktól való körülvetetést csak a gótok, húnok, gepidák, avarok idejébe voltunk képzelik-e, vagy azt az újabb időbe is gondolják, midőn a byzantinus görögöket, a keresztyén bolgárokat és a protestáns erdélyi németeket is a körülvevők közt kell látniok? Mert hogy a magyarok barbarok voltak, azt Gibbon is tudja s hogy még most is azok, Gibbon nem mondja ugyan, de annál erősebben állítja, nemcsak alítja, a rumun írók.

Ranke pedig avval a kifejezésével, hogy Erdélyben a mai országos nyelv rumun, hasonlóképen bizonyítja, hogy nem ismeri Erdélynek és az erdélyi rumunoknak mai mivoltát, melynél fogva a rumun nyelvet csak egyiknek lehet mondani az erdélyi országos nyelvek között. Meg vagyok ugyan győződve, hogy Ranke az erdélyi szászokat nem tekinti nemlétezőknek; valamint nem hihetem, hogy rosszalja, helyteleníti azt, hogy azok az erdélyi szászok evangélikus egyházukat országos egyháznak (Landeskirche) nevezik. Ha Ranke anynyira nem ismeri a jelen állapotot, mint azt «az országos rumun nyelv» kifejezésével mutatja: hihető-e, hogy az elmúlt századok lakossági történeteit jobban ismerné, mint én, a ki körülbelül tíz éve kutatok a homályosságban s szedem össze a kiemelkedő adatokat, a melyek világot derítenek a homályosságra. Evvel nem azt mondom, hogy én több vagyok Rankenál, hanem csak azt, hogy a méltán megbámult Ranke vizsgálódásainak rengeteg körébe nem esett és máig sem esik az a parányi föld, melyet Erdélynek nevezünk s melynek történetei a világtörténetek harsogó folyamában alig észrevehetők.

Szóval az a vélemény, hogy a rumunok római gyar-
matosok és római katonák utódjai, egészen általános; s ehhez
a véleményhez az a meggyőződés is csatlódott, hogy ők Tra-
janustól fogva szakadatlan lakosai azon földeknek, a melye-
ken most találjuk. Nem új fölfedezés az, mint Xénopol elhi-
teti olvasóival, hanem századok óta megrögzött általános
hiedelem, melyet történeti bizonyosság gyanánt fogadtak el
írók és nem-írók. De új az ellenkező fölfogás, mely elismer-
vén a rumunok latin eredetét — a mit nyelvöknél fogva nem
is lehet tagadni — szakadatlan lakásokat nem bírja igazolni
azon földeken, a melyeken ma Dunán innen, különösen
Erdélyben is találjuk. S erre, hogy az említett dunán-inneni
földeken való szakadatlan lakásukat Trajanustól fogva nem
lehet elhinni, hanem hogy őket későbbi beköltözőknek kell
tekinteni, többi között, a rumun nyelv maga is kényszeríti a
gondolkozót. A rumun nyelv tehát, mely a rumun nép történe-
teinek csalhatatlan tüköre — mint valamennyi nyelv az
illető nép történeteinek igaz mutatója — tanúságot tesz
arról, hogy az azt beszélő nép latin eredetű, meg arról is,
hogy eme latin eredetű rumun nép nem Erdélyben, szóval
nem Dunán innen, hanem Dunán túl olyan népek között
támadt, a melyek nyelvében ugyanazon sajátság van meg,
mely megkülönbözteti a rumun nyelvet minden román nyelv-
től. A ma sajátság egyik része az artikulusnak hátúl-, nem
elül-tétele. A román nyelvek mind így mondják: l'homme (le
homme), il uomo, el hombre stb. = az ember; a rumun
nyelv azonban ezt így mondja: om-lu, vagy om-ul. E sajátság
egyedül a Balkán félszigeten, az albán és bolgár nyelvek
között, ragadhatott a rumun nyelvre, a mi azon felül az idő-
tájt is körülbelül mutatja meg, mikor az történt.

A VII. században beköltözött bolgárok a keresztyénese-
désök alkalmával és után szlávósodának el. A híres Metho-
dius, kinek halála napjának ezeredik fordulóját múlt április
8-dikán, Oroszországban pedig április 15-dikén ülték, a szlo-
vén nyelvet egyházi nyelvvé tette volt mind Pannoniában,
mind Morvaországban. Halála (885) után Szvatopluk kihajtá
tanítványait Morvaországból, megszüntetvén ott a szlovén
nyelvű misemondást és isteni tiszteletet. Pannoniában a
magyarok letelepedése szünteté meg a szlovén keresztyénsé-
get; a mi keresztyénség a IX. század végén és a X. század

folytában meg is maradt a magyarok között, az a salzburgi érsekség és a passauai püspökség alá tartozott. De a Morvaországból kihajtott szlovén tanítók és papok dunántúli Bolgárországban találának vendégfogadásra s ők ott erősíték meg a keresztyénséget s ápolák a szlovén egyházi irodalmat. Ez tette az ó-szlovén nyelvet szent nyelvvé a keleti szlávoknál; s az ó-szlovén nyelv az elszlávosodott bolgároknak is a nyelve, melyet ó-bolgárnak neveznek. Ebben az ó-bolgárban nincs nyoma az artikulusz hátültevéésének, a szláv nyelvekben általában nem szerepel az artikulusz.

Idő jártával az új-bolgár nyelv fejlődött ki. Tudniillik a szlovén nyelvben, azaz az irodalmi bolgárban, nepnyelvi különösségek kapnak föl; s a XIV. században az artikulusz is mutatkozik,*) mely az új-bolgár nyelvben olyan sajátosság, mint a rumunban és az albánban. Minthogy az albán nyelv a régi illyr nyelvnek maradványa, tehát legősiebb nyelv a balkáni felszigeten; az artikulusz hátültevéése csak az albánból juthatott mind a rumunba, mind a bolgárba. S minthogy a bolgár nyelv egyházi nyelv volt és maradt a rumunoknál is; azt kell hinnünk, hogy mind az ó- mind az új-bolgár nyelv hatalmasabb volt ott, mint a rumun. Hisz az új-bolgár nyelvű irodalom is már fejlődésben vala, mikor még sehol egy betűt sem írának rumunúl. Azon föltevéés tehát természetes, hogy a bolgár nyelvből ment a rumun nyelvbe az artikulusz hátültevéése. A rumun nyelvnek azon tanúságát, mely a többi román nyelvektől való különbségéből foly, se Gibbon, se Ranke, se más író, mint például Engel, a kit majd később említünk meg, nem vevek észre, vagy nem méltaták eléggé.

Az a nézet, hogy a rumun nép latin, azaz testvérnepe a többi román népeknek, már a legelső íróknál nyilatkozik, kik a rumunokat megemlítették, s az máig uralkodik, mint kétseg alá nem eshető nézet. De a mi azon nézethez okvetetlenül csatlakozik, az a kérdés: hol fejlődött ki a rumun nép, Dunán innen-e, különösen Erdélyben, vagy Dunán túl? az újabb időben más feleletre talál, mint talált volt a régibb időben.

A régibb időben az írók ott eredettnek is képzeltek a rumun nepet, a hol ma találjuk. Az újabb időben számba kez-

*) *Geschichte der Bulgaren.* Von Const. Jos. Jireček. Prag 1876. A 441. lapon.

dék venni például Erdelynek történeteit, s azonnal kétségek támadának arra nézve, vajon igazán Trajanustól fogva szakadatlanul lakják-e a rumunok Erdelyt? Hisz 1220-ig (hogy kerek évszámot vegyek) egy oklevél, egy forrás sem említi meg! Hogy lappanghattak észrevétlenül annyi ideig? Már Benkő József 1778 előtt ezt írta volt: «Ne gondold, hogy Trajanus rómaiyaitól ered minden oláh. Moesiában, Bulgáriában lappangtanak a keleti császárok alatt s onnan terjedének lassankint Podoliába, Oroszországba és Erdélybè, inkább marhatartásból mintsem földművelésből élven. Annyira termékeny nép az, hogy a magyarok elfogytával Erdelyben és a közel magyar részekben betölti a földet, sőt Havaselföldre és Moldovába is eresztette rajait,» stb.**) Sulzer Ferencz József hasonlóan ítele, azt írván 1781-ben, hogy az oláhok Moesiában, Thrakiában s az ottani vidékeken, nem pedig Dakiában, támadtak.**)

Száz éve tehát, hogy nálunk a rumun népnek hol támadása iránt kétkedések nyilatkoznak, melyek a való történetek szemléléséből fakadtak. De nekünk tetszett a Belæ regis Anonymus elbeszélése, noha minden ismeretes bel- és külföldi forrással ellenkezik is. Az újabb idő azonban komolyan kérdőre vonta es vonja az Anonymust, s az nem bír kettőre felelni: 1. Miért nem tud azokról egy árva szót sem, a kiken akkor, midőn a magyarok ide szállottak, keleti Európának sorsa nehézkedik, úgymint Arnulf német király és császárról, Szvatopluk morva meg Simeon bolgár fejedelmekről, a kikkel a magyarok harczolának s a kik valamennyi egykorú író előtt nagyon is ismeretesek? 2. Viszontag mifele történeti kútforrásból merítette a Zalán, Ménmarót, Gelou, Glád kisebb-nagyobb birodalmainak hírét, a melyekről az egykorú írók semmit sem tudnak? E két nagy kérdésre Anonymusunk nem bír felelni; s a legbuzgóbb hazafisági érzelem sem bírja történetekké változtatni a meséket.

*) Benkő: *Transsilvania*. Vindobonae, 1778. I. 477. Az egész hosszú hely több valóságos történeti tudást mutat e tárgyban, mint a mennyit a magyar historikusok 1850 után is vallanak.

**) Sulzer: *Geschichte des transalpinischen Daciens*. II. Wien, 1781. Az 53. lapon: «Die Walachen sind in Moesien, Thracien und dort herum, nicht in Dacien entstanden».

A múlt században s e század elején a történeti kritika híjával volt még a leghatalmasabb fegyvernek, a nyelvtudománynak. E század harmadik, negyedik tizedétől fogva kezdé a nyelvtudomány a rumun nyelvet is vallatni: a vallatók valának többi között Miklosich Ferencz (*Die slavischen Elemente im Rumunischen*) és Roesler Róbert (*Ueber die griechischen und türkischen Bestandtheile im Rumänischen*). Roesler a történeteket is kutatván a *Romaiakat megelőző Dákiáról*, s a *Dákokról és Rumunokról* ada ki jeles értekezéseket. Roeslert mi nálunk rosszúl ajánlotta volt az 1860-ban, Troppauban megjelent *Zur Kritik älterer ungarischer Geschichte* című értesítése; mert nálunk még akkor hazafiatlanság vala, kételkedést fejezni ki az Anonymus hitelessége ellen; s ha külföldi író tette, az, a köz hiedelem szerint, bizonyosan a magyarság ellensége volt.

Megvallom, Roesler tön figyelmessé engem is, a rumun kérdésre, a ki különben már 1864-ben *Vogul föld és nép* című munkámban az Anonymus hitelet megkétlettem volt. Azóta Rösler kiadta rumun tanulmányait,*) melyeket hol helyeslőleg, hol nem-helyeslőleg fogadának, de a melyek a kérdés megfejtésére nagyon sokat tettek, különösen Tomaschek nyomozásait idézván elő. Én is nemcsak a rumun nyelvvel, hanem az idevágó politikai és egyházi történetekkel is foglalkozván, többféle kisebb-nagyobb értekezést bocsátottam közre; jelesen harmadéve e című könyvet: *A rumunok és igényeik.***) Erről ugyan Bergner úr azt mondá, hogy rossz könyv (*Siebenbürgen. Eine Darstellung des Landes und der Leute*. Von Rud. Bergner. Leipzig 1884), de nem méltóztatik előadni, miért rossz? azért-e, hogy meghamisítja a tényeket, vagy azért, hogy a jól közlött tényekről hamis ítéletet fejez ki? Xénopol másképen jár el; ő Rösler és pártolóit s engemet meg akar czáfolni. A czáfolatja, úgy látom, a kérdés fölvilágosítására szolgál; azért tárom a *Budapesti Szemle* olvasói elé, a kiket az bizonyosan érdekel. S evvel akartam előlegesen tájékoztatni azokat, a kik talán eddigelé nem igen gondoltak a szóban lévő ügygyel.

*) *Untersuchungen zur älteren Geschichte Rumäniens*. Von Robert Roesler, Leipzig, 1871.

**) *Die Rumänen und ihre Ansprüche*. Von Paul Hunfalvy. Wien und Teschen. Verlag von Karl Prochaska, 1883.

Xénopol a kérdés történeteiben természetesen megemlíti Sulzer könyvét, azt mondván róla, hogy állítását legott hitecziknek fogadták el; minden igaz hazafi, akár erdélyi német, akár magyar, védelmezni tartozott azt (elle [la théorie] fut érigée en dogme; tout vrai patriote, allemand transylvanien ou hongrois dat la partager). Lehet, hogy Xénopol jobban ismeri az 1781 utáni magyar- és erdélyországi irodalmat mint én, de új dolog előttem, hogy Sulzer theoriáját, mely szerint az oláhok a tatárjárás után kezdtek volna beköltözni, a patrioták mint hiteczikket pártolták volna. Ellenben tudom, hogy Engel azt «helytelen vélemény»-nek tartja vala, mert ő maga a VII. század elejére, Krum idejére, tévé a rumunok beköltözését, hogy a Zalán bolgár birodalmát, tehát az Anonymust, igazolhassa.*) Roesler munkájáról is mondja Xénopol, hogy értelmét a tanárok és tanítók mind Erdélyben mind Magyarországon előadák tanszékeikről s a rumunok egyszeriben jogvesztetteknek találják vala magokat a theoriában szintügy, mint a gyakorlatban. (Les professeurs et les instituteurs de la Transylvanie et de la Hongrie l'enseignèrent du haut de leurs chaires, et les Roumains se virent tout à coup dépossédés de leurs droits en théorie aussi bien qu'en fait. A 10. lap.) Hol látta vagy kitől hallotta Xénopol ezt az enthusiasmus Roeslerianust? Én arról mitsem láttam, mitsem hallottam. Ellenben idézhetem Magyarország történeteit, melyeket Fessler nyomán Klein Ernő írt, s melynek V. kötete Lipcsében 1883-ban megjelent. Németül lévén írva, Xénopol is olvashatja. Klein bizony nem magyar-ellenes szellemben írta meg munkáját, mégis Roesler theoriája oly kevésbé hatott rá, hogy úgy beszél a rumunokról, Erdélyország hajdani urairól,**) mint csak az Anonymus hívői beszélettek azelőtt

*) «Infelicitis hujus opinionis est Sulzerus», mond Engel, *De origine Valachorum*. Appendix. §. 4.

**) Sie, einst die Herren Siebenbürgens und noch immer die weit überwiegende Mehrheit der Bevölkerung, waren andern Völkern durch Eroberung unterworfen worden und sanken, besonders nachdem sie 1437 aufgestanden waren, die Ungarn, Székler und Sachsen Bündniß zur Vertheidigung ihrer Rechte wider sie geschlossen und sie besiegt hatten, immer tiefer in Knechtschaft. *Geschichte von Ungarn*. Von Ignaz Aurelius Fessler. Zweite Auflage, bearbeitet von Ernst Klein. V. B. Seite 517.

is. De Xénopol nemcsak képzelődéseit adja ki történt dolgoknak — mert azt, hogy nálunk valaha a Sulzer vagy Rösler állításait dogmáknak nézték volna, melyeket minden «hazafi» védelmezni tartozott, vagy hogy azokat minden tanszékről hirdették volna, merő képzelődés — hanem némi hamisításokat is enged magának. *Ethnographiám* 531. lapján ez áll: «Magyarország népe sokféle ugyan, de egyik sem dicsekedhetik avval, hogy e földnek szülöttje, tehát autochthon volna. Mindnyája, kivétel nélkül, jövevény. De ha a horvátokat eltudjuk, kik a Heraclius által behívott horvátok utódjai lehetnek, a többiek közt a magyarok legrégibb lakosai e honnak. Szinte ezer éve, hogy neve Magyarország: ily hosszú folyású más történelmet nem találunk e földön, a mióta Klio emlékezni bír.» Ekképen, úgymond Xénopol, azt is bizonyíthatná Hunfalvy, hogy a magyarok Európának legrégebbi népe. Hogy-hogy? van-e állításomban valami ellenkezője az ismert történeteknek? Azután azt fogja reám Xénopol, hogy evvel be akarom bizonyítani, hogy a történelmi jog szerint a magyarok egyedül jogos urai az országnak. (Les Hongrois seraient, d'après le droit historique, les seuls maîtres légitimes du pays.) De ezt én sehol sem mondom; a legrégibb lakosság s az egyedül jogos uraság nálam két különböző fogalom. Hanem az a rumun írók metaphysikai, vagy inkább metahistorikai fölfogása, hogy egy a régiség és jogosság, a mint számtalanszor Xénopol munkájából is kitetszik; hogy tehát a rumunok Erdélynek egyedül jogos urai, mert legrégibb lakosai, mint hiszik; a magyarok és szászok pedig csak bitorlók, bitangok.

II.

A RÓMAIAK KIVONULASA DAKIABÓL.

A kik Rösler állításait megtámadták, gyakran Mommsenre hivatkoznak, a ki alkalmasint legjobban ismeri a római történeteket. Most jelent meg tőle *Római történeteinek* V. kötete, mely a római provinciákat tárgyalja Cäsartól Diocletianusig.*)

*) *Römische Geschichte* von Theodor Mommsen. Fünfter Band. *Die Provinzen von Caesar bis Diocletian*. Berlin, 1885.

Lássuk hát, mint beszéli el Dakiának elfoglalását és elhagyását.

«Trajanus veget vete nemcsak a dák nép szabadságának, hanem létének is. Az ország legjobb részeiből kihajtá az eredeti lakosságot, s a bányák művelésére a dalmát hegyekből, különben pedig leginkább Kis-Ázsiából hazátlan népet telepítte oda. Némely vidéken megmaradt mégis a régi lakosság, sőt az ország nyelve is. Ezen, valamint a határokon kívül lakó dakok, gyakran alkalmatlankodának a rómaiaknak, például Commodus és Maximianus idejében. De a Duna a birodalom védvonalá maradt azután is, mert az új provinciát kívül fekvőnek tekintik vala,*) mely három irányban a barbár földekbe nyúlt. A tiszai síkság, Pannonia és Dákia között, a jazygeké maradt; vannak ugyan árkok nyomai a Dunától a dák hegyekig, de nem tudhatni, mikor, ki építette. Beszarábián keresztül is kettős árok vezet a Pruttól a Neszterig; ezek az eddigi bizonytalan tudósítás szerint római eredetűek volnának. Ha ez áll: Moldva, Beszarábiának déli része egész mai Oláhország is a római birodalomhoz tartoztak, de csak névleg. Mert eddig elő egy határozott bizonyíték sem jött napvilágra, hogy ott is római telepítések lettek volna.»

«Midőn Itáliában Aemilianus győzött, s majdan maga meg Valerianustól meggyőzetett 254-ben, a birodalom elveszté Dákiát; nem is tudni, ki hogy vette meg. A provinciában vert utolsó pénz s az ott talált legújabb fölírat 255-ből valók; a határos Viminakiumnak vert utolsó pénze 256-ból származik. Tehát Valerianus és Gallienus első éveiben foglalák el a barbárok a Duna balpartját, s bizonyosan jobb partjára is nyomulának». (220. l.) — *A Rumunok és igényeik* című munkám 12. lapján ezt írtam: «Az elásott és megtalált pénzek között egy sincs, mely Gallienus utáni időből való volna; e császár alatt szűnt meg tehát a rendes forgalom Róma és Dákia között.» Egészen hamis, úgymond Xénopol: Erdélyben a IV., V. és VI. századból való pénzeket is találtak.**)

*) «Es wurde die neue Provinz im Ganzen als eine excentrische Position behandelt.» 205. lapon.

**) Cette assertion est complètement fausse. On a trouvé, en Transylvanie, des monnaies des IV., V., et V., siècles. A 33. lap jegyzése.

sem gondolhatja, hogy Mommsen én tölem vette volna azt, a mit munkájából az utolsó pénzletelekről közöltem: tehát még sem lehet hamis az én állításom. De Xénopol szánt-szándékkal félre érti a történeteket s megteveszti olvasóit, a kik tudniillik oly tudatlanok, minőknek képzei. A némileg tájékozott olvasó jól tudja, hogy a IV. században Erdélyország Gothia volt; az V. század első felében ott a hunok, másik felében a gepidek s ezek után a VI. században az avarok uralkodának; azt is jól tudja a tájékozott olvasó, hogy ezek a barbár urak mind évi fizetéseket — tehát római pénzben is — húztak a római császároktól s a mit ajándék vagy fizetés fejében nem kaptak, azt erőszakkal ragadozták össze gyakori becsapásaikon. De ilyenén viszonyt nem nevezhetem én rendes forgalomnak. Az is tudva van, hogy a Balt tenger tartományaiiban is római pénzek kerülnek elő, melyek békés úton is, kereskedés útján jutottak oda, pedig e tartományok soha sem voltak római birtok.

A rómaiak után első urai Erdélynek a gótok, vandálok, juthungok stb. csupa germán népek. Claudius császár a balkáni tartományokat dúló gótok ellen indul s Naissus (Nis) mellett győzelmesen ütközik velök 269-ben. A háborút pestis követi, s annak Claudius is áldozatja lön Sirmiumban 270 elején. A sereg vitéz hadvezérét, Aurelianust, teszi császárrá, a kinek hatalmas karja a juthungokat visszaszorítja a Duna balpartjára. De a juthungok nincsenek megsemmisítve, sőt évi ajándékokat, vagyis fizetéseket követelnek. «Hogy kikerülhesse a kényszerűséget: vagy pénzfizetésekkal vagy tetemes hadi erővel biztosítani a dunai végeket, Aurelianus váratlanra határozza el magát: a nyert győzelme ellenére a félig nomád népeknek engedi által a Trajanus hódoltságát (271-ben). A római katonákat kiveszi a provinciából, s a Dákia nevet azon tartományokra ruházza, a melyekben azokat szállásolja.*)

Ezt az eseményt a római írók, mint Vopiscus, Eutropius, röviden említik. Az előbbi így fejezi ki: «provinciam trans Danubium Daciam a Trajano constitutam sublato exercitu et provincialibus reliquit desperans eam posse retineri, abductosque ex ea populos in Moesiam collocavit, appellavitque

*) Ranke: *Weltgeschichte*. III. t. A 452. lapon.

suam Daciam, quæ nunc duas Moesias dividit.» Azaz: A Trajanus szervezte Dunán túli provinciát elhagyja, kiviven belőle a sereget és a római polgárokat, mert abban nem bízik vala, hogy megtarthassa. A kivitt népet pedig Moesiában telepíti, azt maga nevére (Dacia Aureliana) nevezvén el, mely most Moesiát két részre osztja. — Ezt a helyet már a medgyesi Toppeltin Lőrincz (1667-ben) így olvasta volt: «sublato exercitu provincialibus reliquit» = a sereget kiviven, a római polgároknak engedé által; mintha Aurelianus csak a hadsereget vitte volna ki, lemondván az uralkodásról, az országot pedig a lakosoknak hagyta volna. Ezt az értelmet fogadá el Major Péter az *Istoria pentru inceputulu Romaniloru in Dacia*,**) evvel akarván a rumunok szakadatlan lakását bizonyítani a régi vagy trajanusi Dákiában. De Vopiscus szavai: «abductosque ex ea populos in Moesiam collocavit» = az el- vagy kivitt népet Moesiába telepíté, nyilván a provincialibus-ra s nem az exercitu-ra vonatkozik. Eutropius is így fejezi ki: *translati Romanis*», azaz, a rómaiak kitelepítésével.

Roesler úgy értette, hogy Aurelianus kiszállítása után egy elrómaiásodott dák sem maradt vissza, legalább nem gazdagabb dák, a ki már hozzá volt szokva a római élethez. Én is, nem magam fejből, de forrásokból, azt írák: «Aurelianus 270-ben a gótokkal harczol Pannoniában, azaz, a Duna jobb partján. A következő 271-dik évben Aurelianus az ázsiai hadjáratra készül. Hogy háta mögött veszedelmes ellent ne hagyjon, egyességet köt a gótokkal, a mely nekik Dákiát átengedi, s a szabad kiköltözést biztosítja azon római alattvalóknak, a kik még ott maradtak volna. Ez egyesség által Aurelianus mintegy helybenhagyja a már megtörténtet, tudniillik Dákia elvesztét.»***)

Xenopol azon igyekszik már, hogy a visszamaradt akár rómaiakat akár rómaiásodott dákokat nagy számban tüntesse föl, azt kerdvén: lehet-e a történelemben csak egy példáját is fölhozni, hogy valamely egész nép elhagyta volna hazáját, s

*) *Origines et occasus Transsylvanorum*. Authore Laurentio Toppeltino de Medgyes. Lugduni Gallorum 1667. Az 53. lapon.

**) Az 1883-dik évi budapesti kiadás 46. lapján.

***) *Die Rumänen und ihre Ansprüche*. 12. lapon.

másutt keressen menedéket?*) Alkalmasint nincs arra példa; de van igen sok példája annak, hogy nemcsak a visszamaradt rész, de az egész lakosság is lassankint elhagyta nyelvét. El lehet fogadnunk a Ranke nézetét (az idézett helyen), hogy Vopiscusnak e szavai: «sublato exercitu et provincialibus» csak a telepített rómaiakra értendő s hogy a 170 éves római birtoklás folytában képeződött egy rómaiiasodott lakosság, mely ott maradt az országban: de hogy ez azután sohasem változott volna el, azt semmi történeti bizonyíték nem erősíti. A jelenről pedig hogy nem lehet az ezer vagy ezeröttszáz év előtti állapotra következtetni, mutatja már Nápoly és vidéke, melyet, ha nem tudnók a történeteket, még nagyobb kenyszerűséggel kellene a legelső időtől fogva rómainak tartani, pedig görög volt.

Bizonyosan dákok is rómaiiasodtak el, de az föl nem tűnt: tehát nem igen volt oly rendkívüli, mint a pannonok elrómaisodása, melyről Velleius Paterculus azt írhatta, hogy belepte egész Pannoniát, minélfogva nemcsak a római szokás és nyelv közönséges, hanem a római irodalom is a lelkeket foglalatatoskodtatja vala.***) Ezt nem halljuk a dákokról. S ha tekintjük, hogy Pannonia épen 150 évvel előbb került a római birodalom alá, mint Dákia; hogy ennek elveszte után is még két-három századig maradt római birtok; hogy a pannoniai Sirmiumban gyakran lakott a római császár, hogy abban 351-ben, 357-ben, 358-ban egyházi zsinatok tartattak; hogy Sz. Márton, Sz. Severinus pannoniai szentek voltak: ezeket tekintvén, csak ugyan azt kell mondani, mit Velleius Paterculus mondott, hogy Pannonia egészen rómaivá lett s az is vagy öt századig maradt. Mégis hová lett abban a latin nyelv? A nép soha sem pusztult el egy lábíg: de lassankint megváltozott, mivé? szlávvá!

«A szegény osztály, tehát a dáko-román népnek legnagyobb része, nem hagyta el hazáját, hanem a hegyekbe meneküle, a melyek közül, azt reményli vala, visszatér egyszer. De e reménye nem teljesült; hozzá szokott az állat-

*) A 35-dik lapon. «Pourrait on citer un seul autre exemple d'un peuple entier qui ait quitté son pays pour chercher ailleurs un asyle.»?

**) Velleius Paterculus: *Historia Romanor.* IV. 110.

tenyésztéshez, juhászszá lett, de nem nomáddá,»*) ezt mondja Xénopol. De a szegény osztály minek menekült volna a hegyek közé? annak nem volt mit féltennie a gótoktól. S föl-
tevéen a hegyek közé való menekülést, kettő tolakodik az elmélkedés elé: az, hogy íme a norikumi hegyeken és hegyek között nem maradt meg a román nép, annak ellenére, hogy három száz évnél hosszabb ideig, mintsem a dák nép, a római birodalomhoz tartozott; s másodsor az, hogy az eredeti nép épen a hegyek közt maradt meg, így a Pyrenéekben a vaszk, az illyr hegyekben az albán; az erdélyi hegyekben is tehát inkább a dák nép és nyelv maradt volna meg, nem a római nép, mely vagy elfutott, vagy a barbárok között elenyészett volna. Xénopol annak bizonyítására, hogy a rumunok valóban hegyi lakók voltak, egy 1434-diki oklevelet idéz, melyben Jaks, szekely ispán, a brassaiakat kéri, hogy mindennap menjenek föl a hegyekre s öljék meg a fogarasi hitetlen oláhokat, csak a fiúkat és nőket kímélvén meg. Ha illetően tartalmú oklevél 434-ről, Attila idejéből való volna, az bizonyítana Xénopol fölfogása mellett: az 1434-diki oklevél csak ellene bizonyíthat.

De Xénopol feleletre méltónak sem találja, hogy Attila miért nem keresett az erdélyi románok közt író deákokat, hanem Aëtiusztól kért és kapott ilyeneket? a mely kérdést én az említett könyvben tettem. «Hisz, úgymond, a hegyek szurdekaiba menekült szegény emberek, a kik pásztorokká lesznek, nem állithatnak fényes síremlékeket halottjaik számára, nem is arra valók lehettek, hogy igazgathatták volna a hunok birodalmát.»**) Úgyde Xénopol elfelejti, hogy kérdésem nagyon igazolt azon rumun írók ellenében, a kik az erdélyi rumunokban a római tudománynak folytatóit, és egy tudós keresztyén latin hierarchiának tulajdonosait hánytorgatják. Xénopol szegényes pásztorai már sokkal közelebb állanak a Roesler es az én fölfogásunkhoz; csak még az ezer évet kell eltudni a történetekből, a melyek 434 és 1434 között lejártak. Egyébiránt a hegyek szurdekaiba menekülést is helyíratilag

*) «Ils s'habituèrent peu-à-peu à gagner leur vie en élevant des troupeaux, c'est ainsi que la plupart d'entre eux se firent bergers, sans devenir tout-à-fait nomades.» 1 34. l.

**) A 36-dik lapon.

meg kellene határozni. Mely hegyek közé menekültek? A keletiek közé-e, a hol a székelyek ülnek? Úgy látszik, nem; pedig ott az eredeti dákokkal is találkoztak volna. Az éjszakiak közé-e, tehát Máramarosba? Úgy látszik, oda sem; pedig ott is eredeti dákokkal találkoztak volna. A nyugatiak közé-e? Igen, azok közé, kell, hogy Xénopol feleljen. Ugyde ott a bányaművelést folytatták volna, mit a népek és történeteik okvetetlenül észre is vesznek vala!

III.

A RUMUNOK KÖLTÖZÉSE DÁKIÁBA.

Ebben a szakaszban Xénopol meg akarja czáfolni azt az állítást, hogy a rumunok a Duna jobb partján levő tartományokból, a Balkán-félszigetből, költöztek volna a balparti tartományokba, tehát a mai Rumániába és Erdélybe.

Xénopol szerint a vlákok vagy oláhok csak a Balkánnak szetnyúló ágai között tanyáztak; ott voltak falvaik, ott némelek földművelést is űztek. A balkáni hegységen kívül még Thessaliában, Makedoniában, Epirusban, Akarnániában, Aetoliában is tanyáznak, de ott is leginkább a hegyeken. Tudja és elismeri Xénopol, hogy a vlák név legelőször 976-ban s az első vlák falu, Kimba-longu, 1013-ban említettik meg. Tudja, hogy 1185—1204-ig a bolgár-oláh háború folya a konstantinápolyi császár ellen, mígnem Bolgárország függetlenné lett; tudja, hogy e háborút Aszán, Péter és Szép János oláh vezérek viselték, kiknek seregét oláhok és bolgárok teszik vala; azt is tudja, hogy a bolgár-oláh függetlenséget csak kún segítséggel lehetett kivívni. «E függetlenségi háború idejébe tennem én, úgymond Roesler az első oláh telepedéseket a Duna balpartján. Sokszor futni léven kénytelenek a folyamom által a kúnokhoz, észrevehettek az oláhok, hogy a gyér lakosságú ország a marhák, juhok legeltetésére milyen alkalmas s milyen tágas. Ennél fogva nem egy háznép, nem egy falusi község jobbnak tarthatta ott maradni, mintsem visszamenni s hadakozni a byzantinusokkal. A kúnokkal való szoros viszony bizonyosan meg-megerősíté azt a szándékot.*)

*) Roesler: *Romanische Studien*. A 117. lapon.

Xenopol úgy érti Roeslert, mintha ez csak Moesiából állítaná történnék az oláh beköltözést s azt czáfolja meg erősen, minthogy Moesiában a XI. és XII. században egy vlák sem volt volna; mert a kik a mai Bulgáriában laknak, azok mind újabb időben Oláhországból költöztek oda. Pedig sem Roeslernek sem másnak előadása nem állítja egyedül Moesiát oláh fészeknek. Ellenmondást lát abban is Xenopol, hogy Aurelianus császár idejében, tehát a III. században, a rómaiak a barbároktól való félelmökben futottak volna el Dákiából a Duna jobb partjára; ellenben a XII. XIII. században épen a barbárokhoz, a kúnokhoz, menekültek volna a Duna bal partjára. De nem ebben van történelmi ellenmondás, hanem Xenopol néprajzi képelmében. A 270. tájban menekülők műveltségi állapotát a városok romjaiból és a fölíratokból ismerjük: a XII., XIII. századbeli vlákok állapotát pedig maga Xenopol jellemezi, miszerint akkor minden műveltség, az egyház szintúgy, mint a művelt nyelv is bolgár, nem oláh, vagy rumun vala. *) Tehát a XII., XIII. századbeli vlákok, vagy oláhok, műveltség tekintetében nagyon hasonlítanak vala a kúnokhoz; nem úgy, mint a III. századbeli erdélyi rómaiak a gótokhoz, kik akkor még első nyerseségökben mutatkoztak. Nem is áll, mit Xenopol mond, hogy a vlákok csak egyszer, **) a lázadás elején, menekültek a kúnokhoz, azután mindig győzelmesek valának a byzantinusok ellen. Azon források, melyekből ő is merít, több kún becsapásokról értesítenek, melyek a föllázadt vlákok és bolgárok érdekében történtek s melyek mindannyiszor sok embert separtek magokkal vissza. Legbelsőbbnek találjuk az akkori viszonyt a kúnok és a vlákok meg bolgárok között; Szép Jánosnak kún felesége volt. Aszánék kihalta után pedig egy kún nemzetség bolgár királyságra fölvergődék. A bal parti kúnok és a jobb parti oláhok és bolgárok közt a XII. század végén és a XIII. század első felében nagyon élénk és többnyire barátságos közlekedés

*) «Quoique les fondateurs du nouvel l'état et les rois de la dynastie assanienne fussent d'origine valaque, la classe supérieure du peuple était de nationalité bulgare; il en était de même de la langue cultivée, de l'église et, en general, de tous les éléments civilisateurs.» A 46. lapon.

**) Cela n'arriva qu'une seule fois. Az 50. l.

álta fönn. Sőt a magyar királyok is nem egyszer belenyúlának a Dunántúli eseményekbe. Tudjuk, hogy III. Béla 1194-ben a szerbek ellen hadakozván, a kik, úgymint a bolgár-vlákok, a byzantinus uralkodás alól ki akarják vala magokat vonni. Izsák császárral a bolgár-vlákok ellen is szövöttek. Azonban Izsák saját atyjafiától, Alexiostól megöleték 1195-ben. Szép János (1197—1207) csakis a kúnokra támaszkodhaték. Tudjuk továbbá, hogy azután a magyar uralkodó nemzetség és a bolgár-oláh fejedelem között rokonsági viszony is kötteték, mert II. Aszan (1218—1244) II. Andrásunk leányát, Máriát, veve feleségül s így sógora lőn IV. Bélánknak. Ezt a rokonsági viszonyt Béla föl is hozza IX. Gergely pápa elleneben, a ki a schismaticus Aszán földjeinek elfoglalására biztatta volt. Béla, 1238-ban, uralkodása harmadik évében, azt feleli a pápának, hogy rokonsági viszony köti II. Aszánhoz, a ki neki sógora s a kinek édes testvérétől fia is van. Mégis, ha Aszán nem akarna az unióra állani a római katolikus egyházzal, kész haddal is törni be országába, de úgy, hogy ott legatusi méltósággal léphessen föl, a keresztet hordoztathassa maga es serege előtt s joga legyen püspökségeket alapítani, rendezni, egyházi községeket teremteni, úgy mint elődjének, szent Istvánnak, adatott meg az a jog; végre, hogy a pápa csak az egyházi főhatóságot kívánja, a világi hatalom pedig Beléé legyen.*)

Emlékezzünk arra is, hogy azon időben, tehát még a

*) A pápa fölszólítását így említi meg Béla: «Ut sedi apostolice obediremus et ut terras Assoeni, utpote scismatici, auctoritate sedis apostolice, in remissionem peccatorum occupare dignaremur; cui tamen nos amicitiarum et cognationis foedera conjunxerunt... Nam ex sorore nostra filium habet et heredem, et nostris jussionibus sic in omnibus est subjectus, ut non tam amicus quam subditus videatur» ... Mind a mellett «Spe eterne remunerationis et Apostolice sedis devocione ... provocati assumimus ex animo per Nos aut per Nostros ... Bulgariam et alias terras Assoeni occupare et sedi Apostolice in spiritualibus, in temporalibus vero nostre jurisdictioni, Deo cooperante, subjugare ... Petimus ut officium legationis non aliis sed Nobis in terra Assoeni committatur, ut habeamus potestatem limitandi dioeceses, distinguendi parochias et in hac prima institutione potestatem habeamus ibi ponendi episcopos de consilio prelatorum et religiosorum, quia hec omnia beate memorie antecessori nostro S. Stephano sunt concessa.» Theiner: *Monum. histor. Hungariam Sacram illustratia*. Tom. I. 170.

tatarjárás előtt, a kúnok nagy hajlandóságot mutatának a keresztyénségre, mit a moldovai kúnokról hitelesen tudunk, mert Róbert esztergomi érsek, mint pápai legatus, 1229-ben a kún püspökséget állítá föl s Theodorik kún püspök a maga megyéjében székely, kún és oláh hiveket oktata. Hitelesen tudjuk azt is, hogy IX. Gergely pápa 1237-ben a predikatori szerzeteseknek (in Cumanie partibus constitutis) jogot engede, az excommunicatiótól való fölmentést adhatni a Szörénységben (in terra Cheurin), ha valaki abba esett volna; továbbá, hogy a pápa ugyancsak a szörényi új keresztyéneket (dilectis neophytis in Cheurin et locis adjacentibus constitutis) a szerzetesek iránti engedelmességre inté.*) Ebből látjuk, hogy a pápa a «Cumanie partes» kifejezésben a Szörénységet (az Olton inneni Kis-Oláhországot) érti, a hol az új keresztyének, bizonyosan kúnok és oláhok, valának. Ezt annál is inkább hinnünk kell, mert Béla az előbb fölhozott levelében arra is kér fölhatalmazást a pápától, hogy a Szörénységet, mely az előtt lakos nélkül vala, most pedig megnépesedett, valamely püspök alá rendelhesse, a mint legjobbnak találandja.**)

Nem oly egyszerűek valának akkor a viszonyok a Duna bal parti és jobb parti országok között, mint Xénopol képzei; bolgár és oláh, magyar és kún sokkal könnyebben vegyülének egymással, mintsem Xénopol és általában a rumun írók hiszik, sőt mint Gibbon idejében az akkori nyugati írók képzelik vagy tudják vala. A keleti egyházhoz tartozók is többször, ha politikai hasznot reménylettek, hajlandók valának egyesülni Rómával, a mint Aszának is mutatók. Az illető püspökök búzgósága, melyet sokszor világi érdek, a jövedelem nagyobbitása, tüzel vala, ritkán ragada az illető népre, mely mind az egyik, mind a másik egyház kebelében csak szertartásokat látván és követven, leginkább azt nézé, hol kisebb az egyházi teher, s hol nagyobb az őt kényszerítő hatalom. A költözkö-

*) Theiner: *Monum. hist. Hungariam Sacram illustrantia*. Tom. I. 150.

**) *Preterea cum circa partes Bulgarie in terra, que Zeuren nominatur, que dudum fuerat desolata, populi multitudo supercreverit, qui nondum sunt ad cuiusquam episcopi dioecesim applicati, ut eos alicui episcopatus secundum nostrum beneplacitum assignare valeamus, a Vestra sanctitate potestatem tribui postulamus*. Tom. I. 170.

dés pedig még a következő században is egyre folyt a dunai tartományokban.

Mi oka lehete mégis, kérdi Xénopol, hogy az oláh a Balkán felszigetből kiköltözött? Mert ő az egész nép elköltözése után kérdezősködik, mely tíz millióra megyen.*)

Nevetséges milliókról, vagy éppen tíz milliókról beszélennie Xénopolnak, a kinek némi tudása kell hogy legyen, a moldovai incolatusról, vagyis a moldovai lakosság mozgalmairól. Egész nép sehol és soha nem mozdult ki ősi fészkeből; még a Nebukadnezarok erőszakos hatalma sem telepíthete soha egész népet egyik helyről a másikra. De egyenkint, de háznépénként nemcsak a XII. és XIII. században folytak költözködések a Dunának egyik partjáról a másikra, hanem folynak a XIX. században az Atlanti tengernek túlsó partjára «ueber dat grotte Watter», mint Bismarck trefásan mondá. Ha erre nézve is azt kérdi Xénopol: mi okból? azt az Amerikába költözőktől jobban megtudhatja, mint tőlünk.

Xénopol fölfogása szerint, melyet történelminek tart, a balkáni oláhok nem mozdultak ki onnan, hanem műveletlenek lévén, Aszánék háborúja után visszavonulának a balkáni szurdekokba, ott folytatván életüket láthatatlanul, s ha közülök egyik-másik a városokba szállott alá, hogy részt vegyen a politikai életben, legott a bolgárok között enyészett el.***) Miért nem akarja Xénopol ugyanezt a társadalmi képet a Duna bal partjára költözöttekre is értetni? Vagy igazán megvan-e győződve, hogy a Balkán felszigetről átköltözések a Duna bal partján lévő tartományokra nem történtek soha? Ő talán nem ismeri az erdélyi társadalmi viszonyokat, vagy ha ismeri is, nem mutatja meg: tehát nem akarom Erdély incolatusára utasítani. De föl kell tennem, hogy ismeri az oláhországi és

*) «Tomaschek omet justement de trouver un motif au moins plausible à l'émigration de tout un peuple.» Az 52-dik lapon. — «En faire sortir les 10.000.000 de Roumains qui habitent aujourd'hui l'ancienne Dacie Traiane.» A 49. l.

**) «En temps de paix, ils continuaient leur vie retirée et obscure dans les gorges des Balkans, et si quelques-uns d'entre eux descendaient dans les villes pour s'y mêler à la vie politique, ils étaient absorbés par l'élément dominant et passaient pour Boulgares.» A 47-dik lapon.

moldovai népesedés történeteit — nem a képzelődő oláh krónikásokból — hanem oklevelekből; föl kell tennem, hogy ismeri IV. Béla királynak 1247-ben költ adománylevelét, mely az oláhországi «origines»-re oly nyomatékos, egyszerűsmind legelső, legrégibb oklevele ez országnak.*) Béla király odaadja Rembrand nagymesternek és rendjének a Szörénységet, vagyis az Olton inneni Oláhországot és Kúnországot, vagyis az Olton túli Oláhországot azon föltétel alatt is, hogy népesítsék be azokat (előbb említém meg Bélának 1238-ban költ s a pápához intézett levelét, a melyben a Szörénység lakosoktól üres voltát adja elő). De kiköti Béla, hogy az ő országából, azaz Magyar- Erdélyországból, különös engedelem nélkül, akárminemű földművelőket vagy németeket ne merjenek befogadni («quod curam et operam dabit ad populandum dictas terras — terram de Zevrino et a fluvio Olt et alpibus Ultrasilvanis totam Cumaniam — regni nostri, et quod rusticos de regno nostro cuiuscunque conditionis et nationis, ac Saxones vel Teutonicos de regno nostro non recipiant ad habitandum terras supra dictas, nisi de licentia regia speciali.) Honnan vehettek volna tehát lakosokat, ha nem a Dunán túli országokból? Tudjuk az említett oklevélből, hogy akkor a Szörénységben már két oláh kenézség, Joan és Farkas kenézsegei valának, melyeket a többi földdel együtt a rendnek adományoz Béla, de a Lytva vajda kenézségét meghagyja az oláhoknak, azaz ez közbevetés nélkül a királyi hatalom alatt marad, úgy, a mint az előtt volt; tudjuk, hogy Kúnországban is Szenelaus oláh vajda vala, kinek földje hasonlóképen, mint a Lytva földje, úgy marad, mint volt a királyi hatalom alatt. Íme, az ottani oláhságnak kezdetei; mindenből kitetszik, hogy e kenézek és vajdák valamint oláhjaik is jövevények valának. A rend is vagy akárki más népesíteni akarta az országot, leginkább a Dunán túli tartományokból vehete új lakosokat.

Hogy pedig a rumunok új lakosok Oláhországban, bizonyítja az ottani nyelvszokás is, mely a parasztot, a földhöz kötött jobbágyot, különösen rumun-nak nevezi vala. Ha ezt Xénopol nem tudja, vagy tudván, francia olvasói előtt elhall-

*) Megvan Pray *Dissertationes* 134—137. lapjain, megvan Katonánál, meg Fejér *Codex Diplomaticus*-ában.

gatja, utasítom őt és francia olvasóit Balcescuhoz, kit egyik kiváló rumun történetírónak tisztelnék. Ott megtalálják, hogy a földhöz kötött parasztot rumun-nak és a parasztságot rumaniának nevezték. Balcescu ezt ugyan onnan akarja megfejtteni, mert szokás lett volna Európában rumunnak nevezni a szolgát, s azért ragadt volna e név az oláhországi parasztokra is.*) De ez nem áll; mert Európában a szlav (szláv) szót vették a szolganak, sőt a rabszolganak is megjelölésére. Így nálunk a *magyar* szó soha sem jelentett kiváltképen parasztot, hanem inkább nemest, habár magyar paraszt is volt mindig. Németországban a *deutsch*, *dütsch* sem jelentett soha kiváltképen parasztot; valamint Franciaországban a *frank* szó nem járt soha paraszt-jelentéssel. Hogy Oláhországban a szabad kis birtokost *medsés*-nek és részesnek, ellenben a nem szabad kis birtokost, a parasztot, rumunnak nevezték: az nagyon különös tünemény s az incolatus történeteiben nagy jelentőségű, mit azonban a rumun írók elismerni nem akarnak.***) Hadd hozzak föl egy régibb tanúságot is, a *Historica relatio de Statu Valachiae* 1679—1688-ból, mely egy olasz missionariusnak 1688-ban írt tudósítása. Ez a földmívelőket így írja le:

«Sunt *Megiasci*, id est liberi agrestes, qui suas proprias possessiones plus et minus habent. Sunt et *Rumani*, i. c. rustici venditi, quos jure hæreditario domini nobiles possident et virilem sexum vendunt, emunt, prout ipsis melius videtur.» Magyarúl: Vannak *medsias*-ok, azaz szabad földmívelők, kiknek

*) Intocmai dupe cum in Európa se obicinuisse a se da acestor servi numirea de Romani, as a si la noi servagiul fu numitu Romania. *Istoria Romanilor sub Michaiu Voda Vitézul*. Pag. 11.

**) A *medsés*, *medsás* szót, úgymint a *részes* is, Cihac szerint, idegenek; az utóbbit magyarnak és *közbirtokost* jelentőnek tartja; birtokát az oláh nyelven *rezema*-nak is nevezik, a miből ismét magyar végzettel a *rezemas* szó = *rezema*-nak birtokosa, származik. Balcescu idézett helyen: «mosneni seu rezemasi, adeca liberi si cu proprietate lor» mosnen-ek (szláv szó) vagy rezemas-ok, azaz szabadok és saját birtokkal valók.

A *medsés*, *medsás* szót Cihac a szláv mezsgyétől származtatja, mi mezsgyést, szomszédot jelent. Nekem úgy látszik, hogy a *megye* szótól kellene származtatni, minél fogva *megyés* volna az értelme, azaz megyében bíró, abban nemcsak lakos, hanem községi jogot gyakorló is.

saját kisebb-nagyobb birtokuk van. De vannak rumunok is, azaz pénzen vett parasztok, kiket a nemes urak örökös joggal bírnak, s a férfi-nemet adják-veszik, a mint nekik tetszik.*) Nem akarok sértő lenni, ha mondom, hogy a rumun szónak ebbeli jelentése nagyon a cigány-ra emlékeztet, a ki szinte, mint jövevény, társadalmi jog nélkül szűkölködött mindenütt.

Xénopol fölfogása szerint az erdélyi oláhok külön eredetűek a balkáni oláhoktól; mert tagadván a Balkán-félszigetről való beköltözést s az Erdélyből való kiköltözést Thrákiába, Makedoniába, stb.-be megmutatni nem bírván, kénytelen azt a nézetet vallani, hogy Erdélyben és ott a Balkánon túli vidékeken külön-külön támadott a kérdéses nép. Ha vallanók ezt a nézetet, az oláh névbe is ütköznénk. Föltéve, hogy a rumunok Trajanustól fogva szakadatlanul laknak Erdélyben, s a megszálló magyarok ott találták őket, fölötte csudálatos, hogy azok a nevöket nem hallották soha is kiejteni s olyan idegen névvel jelölték meg mindjárt, a mely akkor még ismeretes sem vala. A vlák név 976-ban említettik meg először a byzantinusoknál: hogy lehetne az, hogy Tuhutum már 900 tájban tudta volna e népnevet? Mert a ki a Névtelen jegyzőre épít, mint Xénopol, annak hinnie is kell azt, a mit a jegyző elbeszél. Gondolhatni ugyan, hogy ott a Balkánon túl a köznyelven előbb forgott a vlák név, mielőtt az irodalomba bejutott: mégis csodálatos, hogy a megszálló magyarok evvel az idegen névvel jelölték meg mindjárt az erdélyi lakosokat. Nemde természetes vélni, hogy a beköltözők magokkal hozták azt a nevet, a melylyel őket az előbbi hazájokban ismerte volt a világ. A magyarok tehát az oláh nevet nem gondolták ki, hanem a Dunán túliaktól vették, a honnan a vlákok lassankint hozzájuk érkeztek. Így a cigány nevet sem gondolták ki a magyarok, hanem azoktól vették által, a kiknek földjéről az első cigányok ide érkeztek.

HUNFALVY PÁL.

*) Christ. Engel: *Geschichte der Moldau u. Walachey nebst der historischen und statistischen Literatur beyder Länder*. Erst. Theil, Halle, 1804. Pag. 114. 115.

HORVÁT TÖREKVÉSEK.

Bartolovics és dr. Frank röpiratai.

I.

Midőn a magyar és a horvát országos bizottságok 1868-ban egybegyültek, hogy a magyar korona 1848 óta szétválasztott országai egyesítésének módozatai fölött tanakodjanak, az osztrák-magyar kiegyezésben részben bevégzett tényeket találtak magok előtt. Magyarország megkötötte Ausztriával a kiegyezést a horvátok formai hozzájárulása nélkül ugyan, de a magyar korona összes országai nevében s e kiegyezés akkor a horvát irányadó köröknél is élénk helyesléssel találkozott. Az 1867-diki osztrák-magyar kiegyezés új helyzetet teremtett Horvát-Szlavonországokra nézve is. Az csak természetes, hogy azon alapok, melyek a monarchia két fele közti viszonyt szabályozták nem változhattak azon viszony által, melybe a magyar koronának az idő viszontagságai által egymástól elválasztott egyes tartományai, most, a dolgok új rendje szerint, egymáshoz leptek. A horvát-magyar viszonynak bele kellett illeszkednie az osztrák-magyar viszonyok közé. A koronázás végbe ment; megalkottatott az 1867. XII. törvényczikk, mely a monarchia közös ügyeit, azok kezelésének és a költségek fedezetének módját szabályozta. Megállapított a quota vagyis azon arány, mely szerint a legközelebbi tíz év alatt a magyar korona országai a monarchia közös költségeihez hozzájárulnak. Megállapított azon összeg, melyet a magyar korona országai az osztrák államadósságok czímén elfogadtak. Megkötött Ausztriával a vám- és kereskedelmi szerző-

des. Törvényesítettett az adórendszer. Mindezek már bevezetett tények valának akkor, midőn a horvátokkal való egyezmény megállapítására sor kerülhetett.

Miként rendeztetett a Magyarország és Horvátország közti közjogi viszony, az a magyar-horvát egyezményt képező 1868. XXX. törvényczikkből ismeretes. Mi ez alkalommal csak a pénzügyi viszonymyal fogunk részletesebben foglalkozni.

E viszonyok rendezése, tekintve egyrészt az osztrák-magyar kiegyezés által megteremtett helyzetet, tekintve másrészt a forradalom s az utána következett abszolút kormányzás által összekúszált viszonyokat, egyáltalában nem volt könnyű föladat. Érdekes körülmény, melyről eddig alig volt tudomásunk, hogy Deák Ferencz nem idegenkedett attól, hogy a horvátok önállólag kezeljék pénzügyeiket azon föltétel alatt, hogy fedezzék azokat a költségeket, melyek a magyar korona országainak közös terhe gyanánt, Horvát-Szlavonországoakra adóképessegök arányában esni fognak. Deák a maga nézetét következőleg formulázta: «Ti horvátok elvállaljátok és megfizetitek azon quotát, a mely reátok az osztrák-magyar, továbbá a magyar-horvát közös ügyek czímén esik s aztán kezeljétek önállólag pénzügyeiteket».

«A bécsi statisztikai hivatal és a zágrábi országos pénzügyigazgatóság hivatalos adatai alapján Horvátországnak utolsó hét évi bevételeire vonatkozólag — úgymond egy horvát röpirat, honnan ez adatot vesszünk*) — regnicolaris küldöttségünk több héten át éjjel-nappal számítgatott, hogy mindig ugyanazon eredményre jusson, hogy tudniillik a közös költségeknek a megállapított quota szerinti fedezése után, Horvát-Szlavonországoznak autonom szükségleteire még egy millió forint sem maradna; s ez egy millió forintból még az önálló pénzügyi igazgatást is be kellene rendezni és fönn kellene tartani. És csak akkor, midőn minden képzelhető számítgatás mindig ugyanazon eredményt mutatta, határozta el a regnicolaris deputatio, hogy Deák javaslatát, mely nyilván Magyarország érdekeinek inkább megfelelt, megfordítja s az autonom szükségleteknek minden körülmények közötti biztosítását köti ki Magyarországgal szemben.»

*) *Nasa financijalna nagoda s Ugarskom.* U Zagrebu 1871.

A pénzügyi viszonyra nézve magok a horvátok közt is eltérők voltak a vélemények. Egy rész a Magyarországgal közös pénzügyi kezelést javasolta minden föltétel nélkül, mások a pénzügyi kezelés közössége mellett a jövedelmekből egy bizonyos összeget a külön horvát kiadások számára akartak kiszakítani; ismét mások az önálló pénzügyi igazgatás mellett kardoskodtak oly módon, hogy néhány egyenes és közvetett adó egy meghatározott összeg erejéig Horvát-Szlavonországok számára tartatnék vissza, a többi Magyarország rendelkezésére bocsátatnék; míg mások ezt megfordították s azt mondták, hogy mindenekelőtt adassék át Magyarországnak egy általány és a fönmaradó összeggel aztán rendelkezék Horvátország szabadon.

Bármily eltérők is voltak a nézetek: a tényleges helyzettel, a kifejtett viszonyokkal mindenik számolt s így végre létrejött az egyezmény, melyhez — mint a magyar országos küldöttség jelentése mondja — «Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok küldöttségének nagy többsége teljes belenyugvással, meglegedéssel járult.»*)

Ez egyezmény törvénykönyvünkben, mint az 1868-dik évi XXX. törvényczikk szerepel. Ebben Horvátország mindenekelőtt elismerte, hogy azon költségekhez, melyek egyfelől a magyar korona országai és ő fölsége többi (Lajthán túli) országai közt közösek; továbbá azon költségekhez, melyek másfelől a magyar korona országai közt közösek: adóképesége arányában volna köteles hozzájárulni.

Ez adóképeségi arány a magyar és horvát országos küldöttségek közös egyetértésével ugyanazon adatok alapján számíttatott ki, melyeknek alapján előbb a quota Ausztria és Magyarország közt megállapított; az egyenes és közvetett adóknak az 1860—1865-dig terjedő hat évi időszakban elért brutto eredményei vették alapul.

E hat évi időszakban befolyt egyenes és közvetett adókból brutto

az osztrák örökös tartományokban	1,187.978,418 frt
a magyar korona országaiban**)	484.687,394 „

*) L. a magyar országos küldöttségnek 1868 aug. 1-jén kelt s az országgyűléshez intézett jelentését. 1865—68-diki országos irományok V. k. 225 l.

**) A Határőrvidék nélkül, melyről külön szólunk s mely akkor még a hadügyminiszterium kezelése alatt állott.

Ez összegek közt megvonva az arányszámot, esett volna minden 100 forint közös osztrák-magyar kiadásból az osztrák tartományokra 71·02 forint, a magyar korona országaira együtt pedig 28·98 forint. Az így kimunkált arány alapján hosszas alkudozások és egyezkedések után hetven és harmincz százalékban történt megállapodás.

A földadat tehát most már az volt ez arányszámot ugyanazon adóképeségi adatok alapján megosztani a magyar korona politikai alkatrészei közt, vagyis megosztani Magyarország és Horvát-Szlavonországok közt.

A számítás igen egyszerű volt. A magyar korona országai összes brutto bevétele 484.687,394 forintba mutattatott ki az osztrák-magyar kiegyezési tárgyalások alkalmával. Ebben Magyarország és Erdély 453.469,746 forinttal; Horvát-Szlavonország pedig 31.217,648 forinttal szerepelt. Horvát-Szlavonországok adóképesége tehát úgy állott Magyarország adóképeségéhez, mint 6·4407799 százalék a 93·5592201 százalékhoz. Horvát-Szlavonországok quotája tehát a monarchia egyes alkatrészének adóképeségét meghatározó adatok alapján ugyan, de Magyarországgal szemben állapítottatott meg. És ez igen természetes. Mert Horvát-Szlavonországok immár visszakerülven a magyar korona kapcsolatába, nem szerepelhettek többé külön politikai tényező gyanánt az osztrák örökös tartományokkal szemben. Horvát-Szlavonországok eszerint nem bírhattak többé az osztrák örökös tartományokkal közös ügyeket, hanem csak a magyar korona országaival volt közösségek. E végből megállapítottatott, hogy a magyar korona összes országaira nézve közöseknek elismert költségek minden 100 forintjából (kerekszámban) 93·56 százalék esik Magyarországra, 6·44 százalék pedig Horvát-Szlavonországokra.

Mínthogy azonban azon összeg, mely a közös költségekhez a föntebbi kulcs szerint Horvát-Szlavonországokra esik ez országok közjővedelmeiből csakis úgy lett volna fedezhető, ha közjővedelmeiknek legnagyobb részét átadják, mely esetben autonóm hatáskörükbe utalt beligazgatási szükségleteik túlnyomó részben fedezetet nem találtak volna: «Magyarország» — mint az 1868. XXX. törvényczikk mondja — «tekintettel azon testvéri viszony megújítására, a mely közte és Horvát-Szlavonországok közt századok óta fönállott, készséggel beleegyezett, hogy Horvát-Szlavonországok jővedelmeiből

mindenekelőtt bizonyos összeg, mely ez országok beligazgatási költségeire időnkint egyezményileg megállapítatik, vonások le s csak a beligazgatási szükséglet fedezése után fönmaradt összeg fordíttassék a (magyar-horvát) közös ügyek által igényelt költségekre.» Ez elv alapján a Horvátországnak beligazgatási czélokra, autonóm kormányzatának fedezésére kiadandó összeg — azon tíz évre, melyre a magyar korona országai és az osztrák tartományok közt a quota és az ezzel kapcsolatos egyezmények megkötöttek — évenkénti 2.200,000 forintban állapítottatott meg; megállapíttatván egyszersmind, hogy ha Horvát-Szlavonországok közjövodelmeinek 45 százaléka ez összeget meghaladná, a fölösleg a magyar-horvát közös költségek fedezésére lesz fordítandó; ha pedig Horvát-Szlavonországok összes közjövodelmei meghaladnák azon összeget, mely a magyar-horvát közös költségekből a föntebb már indokolt 6.44 százalékos kulcs szerint reájok esnek: a fölösleg Horvát-Szlavonországok rendelkezésére bocsátandó, a nélkül, hogy azon összegeket, melyekre nézve a megelőző években a közös költségeket illetőleg hátramaradtak, utólag fedezni tartoznának.

Az itt körvonalozott határozatok alapján évenként leszámolásnak van helye Magyarországnak és Horvát-Szlavonországok közt. A leszámolás fölött a magyar korona országainak közös országgyűlése dönt, s az eredmény tudomásvétel végett közöltetik a horvát-szlavon tartományi gyűléssel. E leszámolásra — melyet nemelyek megingatni törekszenek — még visszatérünk.

A föntebbi egyezmény, a mint említettük tíz évre kötött. De az 1868. XXX. törvényczikk 19. §-ában meghatározottat az is, hogy ha Horvát-Szlavonországok kormányzati területe a Határőrvidék közigazgatási egyesítése által növekednek, a Horvát-Szlavonországokkal egyesített területek jövodelmei szintén úgy fognának megosztatni, hogy 45 százalék bocsátatik a horvát-szlavon autonóm kormány rendelkezésére, 55 százalék pedig a közös magyar-horvát kiadások fedezésére fordíttatik.

Meg az első egyezmény idejének tartama alatt tenyleg megnövekedett Horvát-Szlavonországok területe, a varasd-szt.-györgyi és a varasd-körösi határőrezredek, Zengg és Belovár katonai községeknak, továbbá Ivanics várának és Sziszek köz-

ségnek (Belovármegye) polgárosítása következtében, melyek az 1871 június 8-dikán kelt legfelsőbb elhatározás által, közigazgatásilag Horvát-Szlavonországgal egyesítették. Ennek következtében már 1872-ben rendelkezésére bocsátatott Horvát-Szlavonországnak a 2.200,000 forintnyi általánynon felül a nevezett polgárosított területek közjövödelmeinek 45 százaléka is az autonóm költségek fedezésére.

A horvátok azonban ez ügy törvényhozási rendezése alkalmával megragadták az alkalmat, hogy az 1868-ban kötött egyezménynek pénzügyi részén is — melyet magokra nézve hátrányosnak tartottak — változtassanak.

Horvátországban a «nemzeti párt» emelkedett túlsúlyra. Az 1872—73-diki regnicolaris tárgyalások alkalmával e párt pénzügyi tekintetben messzemenő kívánságokkal állott elő és csak lassankint győződött meg követeléseinek részint alaptalanságáról, részint keresztülvihetetlenségéről. Első izenetében ugyanis a horvát küldöttség a következő javaslatokkal állt elő: Horvát-Szlavonországek pénzügyei különíttessenek el és önállósíttassanak Magyarországgal szemben; Horvátországnak a közös költségekhez való hozzájárulási kötelezettsége csakis azon fölöslegek alapján állapíttassék meg, melyek a kezelési és közigazgatási költségek levonása után fonmaradnak; ez alapon a horvát küldöttség számítása szerint nem egészen három százalék esett volna Horvátországra a megállapított 6.44 százalék helyett; a horvát pénzügyek önállósítása esetében hajlandók voltak az osztrák államadóságokhoz elvállalt magyar járulékhöz 500,000 forinttal járulni; a Határőrvidék egyesítésének érdekében pedig hajlandók voltak elvállalni a Határőrvidéknek két százalékából a horvát Határőrvidékre eső részt.

A magyar küldöttség részletesen foglalkozott mindezen javaslatokkal s kimutatta, hogy egy részök ellenkezik a Magyarország és Horvátország közt megállapított viszonynyal, másrészt pedig Horvátország érdekének sem felel meg. Végül a tárgyalások mégis oly eredményre vezettek, mely pénzügyi tekintetben is lényegesen javította Horvátországra nézve a helyzetet. Azon általán, mely 1868-ban a horvát autonóm kiadások javára 2.200,000 forintban megállapítottatott, jóval túlhaladta azon összeget, melyet 1868-ig Horvátország az auto-

nom hatáskörébe utalt föladatakra költhetett;*) 1868 után azonban emelkedtek Horvátország bevételei úgy, hogy 1872-ben már a közjövödelmek 45 százaléka 343,000 forinttal haladta meg az autonom kiadások fedezésére megállapított általányt. Most a magyar országos bizottság azon javaslatot tette, hogy az általányozás rendszere elejtetvén, Horvát-Szlavonországok autonom kiadásainak fedezésére hasíttassék ki mindenekelőtt netto közjövödelmeinek 45 százaléka. A horvátok hozzájárulván e javaslathoz és követeléseik legnagyobb részét elejtetvén : az egyezmény szentesítést nyert az 1873. XXXIV. törvény-cikkben. Horvát-Szlavonországok közjövödelmeinek fönmaradó 55 százaléka, a közös költségek fedezése végett továbbra is a magyar kincstárba maradt beszolgáltatandó. Az 1868. XXX. törvénycikknek egyéb intézkedései nevezetesen a közös magyar-horvát költségekhez való hozzájárulási arányra és az évenkénti leszámolásra nézve, az első tíz évi cyclus tartamára, továbbra is érvényben maradtak.

1877-ben lejárt az első tíz év. Ausztriával megindultak az újabb egyezkedési tárgyalások, de a közös ügyi költségekhez való hozzájárulás, vagyis a quota, a vámszerződés, a bankügy s a fogyasztási adók bonyolult kérdése csak lassan juthattak megoldáshoz.

A horvátokkal való újabb tárgyalásra csak 1880-ban kerülhetett sor. A tárgyalások hónapokon át húzódtak, de a nehézség nem annyira a pénzügyi egyezménynek megújításában, mint inkább némely a múltból fönmaradt leszámolási kérdésben rejlett. Az országos bizottság ugyanis fölhatalmaztatott, hogy nemcsak az 1879 végéig meghosszabbított magyar-horvát pénzügyi egyezmény megújítására nézve tegyen javaslatot, hanem hogy indítványt tegyen a múlt éveket illető leszámolásokra nézve fölmerült nézeteltérések kiegyenlítése s a vallás és közoktatási alapok tárgyában is.

A pénzügyi egyezmény megújítását illetőleg a horvát-szlavon országos küldöttség első követeléseai következőkben

*) Horvát-Szlavonországok összes beligazgatási kiadásai a dicasterialis kormány idejében 1.800,000 forintot tettek ; a kő- és víziutak fön tartási és építési költségei is e dotatióból voltak fedezendőek, míg az új egyesség értelmében, ezek gondozása a magyar kormánynak vált föladatavá. L. *Nasa finacijalna nagoda s Ugarskom.* S. I.

foglalhatók össze. Kivánták egyszerű elejtését azon elvnek s az annak alapján kiszámított kulcsnak, mely szerint Horvát-Szlavonországok adóképessegök arányában kötelesek hozzájárulni azon költségekhez, melyek egyfelől a magyar korona országai és ő fölsége többi országai közt, másfelől magok a magyar korona összes országai közt közösek; egyrészt az autonóm, másrészt a közös kiadások fedezésére nézve elfogadták a közjövödelmek addigi megosztási arányát, tudniillik a 45 és 55 százalékot; de kivánták, hogy a dohány, só, bélyeg és lotto után bejött közvetett adók, melyek a polgárosított de Horvát-Szlavonországokkal közigazgatásilag nem egyesített horvát Határörvidéken befolytak, szintén Horvát-Szlavonországok megosztandó közjövödelmeihez számíttassanak; nemkülönben hogy Horvát-Szlavonországok megosztandó közjövödelmeinek megállapításánál vétessenek figyelembe oly jövödelmek is, melyek eddig a leszámolásoknál mellőztettek, nevezetesen a biztosítási, vasúti, gőzhajózási stb. vállalatok ügynökségeitől szedett bélyegilletékek, a vasúti szállítási adó s a postai szállítólevelek bélyegilletéke. Kivánták továbbá, hogy a pénzügyi igazgatás átruházott hatáskörben — a pénzügyek közös kezelésének s az adóügyi törvényhozás közösségének föntartása mellett — a horvát autonóm kormányra bizassék, végül, hogy a leszámolás módja is megváltoztassék.

A magyar országos küldöttség nem egyezett bele az 1868-diki egyesség alapelveinek változtatásába. Bár gyakorlati értéke nem volt azon arálynak, mely Horvát-Szlavonországok teherviselési arányát a közös költségekhez megállapította, a magyar bizottság nem egyezett abba, hogy Horvát-Szlavonországoknak teherviselési kötelezettsége, mely már az 1868-diki törvényben kimondatott, most törvénykönyvünkől kitörültessek; sem abba, hogy maga e teherviselési kulcs mellőztessék.

«El nem engedhetőnek tartotta a magyar országos bizottság — úgymond e küldöttség jelentése*) — hogy miként az 1868-diki törvényben úgy a megújítandó pénzügyi egyezményben is Horvát-Szlavon és Dalmátországok kötelesek elis-

*) L. a Horvát-Szlavon-Dalmátországokkal megújítandó pénzügyi egyezmény ügyében kiküldött magyar országos bizottság jelentését. 1880-diki országgyűlési irományok. 497. sz.

merni, miszerint adóképesességek arányában ők is tartoznak hozzájárulni azon költségekhez, melyeket egyfelől a magyar korona országai és ő fölsége többi országai közt, másfelől pedig a magyar korona országai közt közöseknek elismert ügyek igényelnek. Azon ellenvetéssel szemben, miszerint ez elv elismerésének gyakorlati értéke nincs, miután Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok nemcsak hogy nem képesek ily mérvben hozzájárulni a közös költségekhez, hanem a magyar országgyűlés maga is az 1868. XXX. törvényczikk 13. §-ában e hozzájárulási arálynak szigorú érvényesítésétől elállott; ez ellenvetéssel szemben a magyar országos bizottság súlyt fektetett arra, hogy egyfelől ismertessék el újból világosan és határozottan Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok részéről azon különben magától érthető kötelezettség, hogy miként maga Magyarország, úgy ez országok is, adóképesességek arányában kötelesek hozzájárulni a közös költségekhez, ennek kapcsában pedig másfelől ismertessék el az is, hogy Magyarország önként és szabad elhatározásából kölcsönös egyezkedés útján törvény által megállapítandó bizonyos időre mond le azon jogról, hogy az említett elvnek teljes terjedelemben való érvényesítését kívánhassa. Hosszabb tárgyalások után Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok küldöttsége is meggyőződve a magyar bizottság ez álláspontjának helyességéről, azt a maga részéről is elfogadta.»

E szerint ugyanazon adatok alapján, melyek szerint a magyar korona országainak quotája az Ausztriával kötött második kiegyezésben az 1877—1887-diki időszakra nézve megállapítva volt: kiszámítottatott ugyanezen időszakra Horvátország quotája Magyarországgal szemben.

Ez adatok alapján az egyenes és közvetett adókból befolyt brutto 1868—1875-ig

az osztrák tartományokban	2,202.684,829 frt.
a magyar korona országaiban	900.018,544 „

E számok alapján Ausztriára 70·992 százalék, a magyar korona országaira pedig 29·008 százalék esik.

A magyar korona országaira kimutatott 900.018,544 forintból esik

Magyarországra (Erdélylyel) --- --- --- --- ---	846.766,125 frt
Horvát-Szlavonországokra --- --- --- --- ---	46.748,346 „
a Határörvidéken közvetlen adókból befolyt bevételekre	6.504,073 „

A horvát-szlavon horvát bevételek évi átlaga tehát 5.843,543 forint. Ehhez hozzáadatott a polgárosított és Horvátországgal már ekkor egyesítve volt Belovármegye bevételeinek évi átlaga, 399,939 forint. Horvát-Szlavonországnak alapúl vett évi bevétele tehát kitett 6.243,482 forintot, mely szembe állítva a Magyarország részére kimutatott évi átlagos 105.845,766 forint bevétellel, esik Magyarországra adóképesége arányában 94·4299011 százalék, Horvát-Szlavonországra pedig 5·5700989 százalék. Ez arány jött bele a pénzügyi egyezmény megújításáról szóló törvénybe.

A horvátok azon kívánságának, hogy némely jövedelmek, melyek eddig a leszámolásba nem vétettek föl, vétesse-nek ezután számításba és ezekből is szakíttassék ki Horvát-Szlavonországnak autonom budgetje javára a 45 százalék, a magyar országos bizottság eleget vélt tehetni. Minthogy azonban e bevételi források külön és részletes elszámolása igen nagy nehezséggel és költséggel járt volna, a két bizottság azon javaslatban egyezett meg, hogy azon jövedelmek fejében, melyek Horvát-Szlavonországnak a szállítási adóból, a biztosító társulatok, vasúti és gőzhajózási vállalatok és a postai fuvarlevelek bélyegilletéke czímén befolytak, Horvát-Szlavonországnak javára évenként 20,000 forintnyi általányösszeg fog számíttatni azon kikötéssel azonban, hogy ez évi általányösszeg még akkor sem változhatik, ha az elősorolt adónemek bármelyike az egyezményi idő tartama alatt fölemeltetnék, vagy leszállíttatnék.

Újabb felreértések kikerülése végett továbbá határozottan megállapíttatott a törvényben, hogy azon közjövedelmekből, melyek a 45 és 55 százalékos arányban egyrészt a horvát autonom budget, másrészt a magyar korona országainak közös budgetje közt megosztandók: kivetnek a határvám, mely eddig sem képezte megosztás tárgyát; a bor és hús-fogyasztási adók, melyek Horvát-Szlavonországnak továbbra is a községi kiadások fedezésére fordíthatók; a hadmentességi díj, mely mint különleges czélra szánt jövedelem megosztás tárgyát nem képezheti; azon közvetett adók (dohány, só, bélyeg, lotto), melyek a polgárosított, de közigazgatásilag Horvát-Szlavonországnak még nem egyesített Határvidékből származnak és a melyek 1868 óta tévedésből Horvát-Szlavonországnak közjövedelmei közze számíttattak; végül

a Belovármegye katolikus lakossága által fizetett lelkészi illetékek, melyek Horvát-Szlavonországok autonóm költségeinek fedezésére fordíthatók.

Említettük, hogy az egység első tíz éves szakában a leszámolásra nézve nézeteltérések keletkeztek Magyarország és Horvát-Szlavonországok közt, s hogy e nézeteltérések kiegyeztetése szintén az országos bizottságokra bízott. A kérdés következő volt: Horvát-Szlavonországok azon bevételei közé, melyek megosztás tárgyát képezik, beszámíttattak — nyilván tévedésből — a határőrvidéki részekben elért azon bevételek is, melyek itt a só, dohány, bélyeg, lotto után befolytak. A tévedés forrása azon kivételes adminisztratív intézkedésben gyökerezett, mely szerint a Határőrvidék dohány-, só-, bélyeg- és sorsjáték közvetett adói a könnyebb kezelés és külön raktárak fölállításának kikerülése végett, már az absolut rendszer alatt nem a külön határőrvidéki hatóságoknál, hanem a bánsági Határőrvidékből a temesvári, a horvát-szlavon Határőrvidékből pedig a zágrábi pénzügyi igazgatóságnál folytak be és kezeltettek. Ez a kezelési mód az alkotmányos kormányzat alatt is változatlanul maradván, a zágrábi pénzügyi igazgatóság által kezelt határőrvidéki jövedelmek a horvát jövedelmek kimutatásába fölvétettek s ott éveken át észrevétlenül szerepeltek. Ámde az 1868. XXX. törvénycikk, sőt a pénzügyi viszonyt részben módosító 1873. XXVIII. törvénycikk is határozottan azon alapelvet állapította meg a két ország közt, hogy a horvát autonóm kiadások javára a horvát-szlavon netto közjövedelmek 45 százaléka szakítandó ki. A horvát Határőrvidék nagy része akkor még nem volt Horvátországgal politikailag egyesítve, jövedelméi a magyar kincstárba folytak be s viszont a magyar kormány gondoskodott a Határőrvidék kormányzati költségeinek fedezéséről; a Határőrvidék pénzügyi viszonya tehát Horvátországtól külön volt választva. De tényleg némely határőrvidéki jövedelmek — az illető pénzügyi közegek fölületes eljárása következtében*) — a horvát-szlavon jövedel-

*) Midőn a zágrábi pénzügyi igazgatóságtól Horvát-Szlavonországok jövedelmeire nézve kimutatásokat kértek, ez kimutatásaiba foglalta mindazon jövedelmeket, melyeket kezelt, s így a határőrvidéki közvetett adókat is. Innen a téves számítás, melyet éveken át nem vettek észre.

mekhez számíttattak és így mint horvát-szlavon bevétel szerepeltek. A magyar állami számvevőszék 1875-ben észrevette e hibát s a törvényhozás tudomására hozta. 1873-ig a leszámolások már jóváhagyatván a törvényhozás által, újabb kérdés tárgyait nem kepezhették. 1874 és 1875-ben e jövedelmek beszámítása következtében 515,507 forinttal több fizettetett ki Horvátországnak, mint járt volna. 1876-tól kezdve az elszámolások aztán a helyes alapokon készítettettek. A horvát bizottság azonban mit sem akart tudni az 1874 és 1875-ben illetéktelenül fölvett összeg visszatérítéséről, sőt ragaszkodott ahhoz, hogy jogosan követelheti e határörvideki bevételeknek is megosztását s e czímen 1876—1879-ig, 1.474,515 forintot követelt Horvátország javára. A törvény szelleme, az egység értelme, az egyezkedő felek szándéka és fölfogása a magyar álláspont mellett volt; de másrészt tény volt az is, hogy e jövedelmek benn foglaltattak azon kimutatásokban is, melyek alapján a magyar-horvát egység 1873-ban revideáltatott, a nélkül azonban, hogy ezt akár egyik, akár másik fél tudta volna, s így tény, hogy a horvát autonom dotatio megállapításánál e jövedelmek — bár öntudatlanul — de szerepeltek. A horvátok azt állították, hogy e jövedelmek számbavételével állapított meg az autonóm kormányzat javára a 45 százaléknyi dotatio, holott ha e jövedelmek a számítás alapjául nem szolgáltak volna, valószínűleg magasabb százalékot kellett volna megállapítani a horvát dotatio javára. És a horvátok e leszámolási különbözetek kiegyenlítésétől tettek függővé a pénzügyi egyezmény megújítását is. A két országos bizottság végre abban egyezett meg, hogy mindkettő az egymással szemben támasztott követelések kölcsönös megszüntetését fogja indítványozni az illető törvényhozások előtt. S a vitás kérdés így értelemben oldatott meg.

Az 1880-diki regnicolaris bizottságnak feladatává tételt rendezni a horvát vallás és tanulmányi alapok ügyét is. Miután a tanulmányi és vallásügyek a horvát autonom kormány hatáskörébe adattak, természetesen következett, hogy a horvát jellegű vallás és tanulmányi alapok — melyek addig a magyarországi alapokkal együtt kezeltettek — a horvát kormánynak voltak átadandók. Erre nézve azonban az 1868. XXX. törvenyczikk 49. §-a azt rendelte, hogy a vallási és közoktatási alapok követeléseire nézve, a múltat illetőleg a

tartozások kölcsönös leszámolás útján egyenlítettnek ki. E leszámolás éveken át huzódott. A magyar pénzügyminiszternek 1.585,521 forintnyi követelése volt ez alapokkal szemben. A horvátok 371,168 forint viszontkövetelést támasztottak s azt állították, hogy a magyar kormány nem követelheti azon előlegek visszafizetését, melyek még a múlt abszolút kormányzat idejéből származnak. Végül, hogy szent legyen a béke, itt is megegyeztünk: Magyarország elejtette ez alapok elleni követeléseit; viszont Horvátország is kivétel nélkül elejté mindazon követeléseket, melyeket különböző czimeken Magyarország ellen támasztott.

II.

Az eddig előadottak az úgynevezett polgári Horvát-Szlavonországgal fönnálló pénzügyi viszonyra vonatkoznak, ide értve Belovármegyét is, mely 1872-ben egyesítettett a polgári Horvátországgal.

Szólnunk kell még a Határőrvidék pénzügyi viszonyáról, mely ugyan még teljesen tisztázva nincs, de miután a közigazgatási egyesítés be van már fejezve, e viszonynak teljes tisztázására valószínűleg sor fog kerülni a pénzügyi egyezménynek közelgő újabb megállapítása alkalmával.

1867-ben, a magyar alkotmány helyreállítása idejében — tudvalevőleg — a Határőrvidék még katonai kormányzat alatt állott. De hogy jogilag és alkotmány szerint e területek a magyar korona országaihoz tartoztak, azt bizonyítani fölösleges. Midőn a közösügyek elvi rendezése után 1867-ben sor került az osztrák-magyar quota megállapítására, a Határőrvidék bevételei figyelembe nem vétettek. Mind az illető bizottság tárgyalási iratai, mind az alapúl vett számítások bizonyosságot tesznek e mellett.*) A közösügyek költségeihez való hozzájárulási arány a Határőrvidék tekintetében később szabályoztatott.

Az osztrák államadósságokhoz az 1867., XV. törvény-cikkben a magyar korona országai egy meghatározott, további változás alá többé nem eső átalányt vállaltak el.

*) L. *Hivatalos adatok az államjövedelmek és kiadásokról 1860—1865. Előterjesztés.* 8. l.

E 29.338,000 forintban megállapított állandó átalány, a magyar korona összes országait terheli.

A horvát sajtóban most — miután a horvát Határőrvidék a polgári Horvátországgal egyesítettett — oly hangok nyilvánulnak, hogy a Határőrvidéket az osztrák államadósságok címén elvállalt átalány nem terhelheti.

E fölfogásnak teljesen ellentmond az 1867. XV. törvényeziknek betűje és szelleme; e törvény a magyar korona országairól együttesen szól és a Határőrvidékre nézve semmi kivételt sem tesz. Azon átalány, melyet Magyarország akkor az osztrák államadósságokhoz elvállalt, a magyar korona összes országainak adósságait képezi. A törvény megállapította, hogy ez az átalány állandó, soha többé változás alá nem esik. Ez egység tehát arra való tekintet nélkül kötött meg, hogy a magyar korona országainak némelyike ez egység megkötésénél képviselve volt-e vagy nem? Kötötte ez egységet a magyar korona országainak akkori képviselte, a melyből igaz — akkor — Horvát-Szlavonországok és a katonai kormányzat alatt állott Határőrvidék még hiányzottak; de kötötte ezek nevében is, ezekre nézve is kötelezőleg.

E szerint a közösügyi költségekre vonatkozó hozzájárulási arány megállapításánál a számítási alap azon területre szorítkozott mely akkor (tudniillik 1867-ben) tetteleg a magyar korona fensőbbsege alatt állott; míg az államadóssági járulék a magyar korona országai részéről «állandó es többé változás alá nem eső összegben» állapított meg; és 1872-ben is, midőn a Határőrvidék után vállalandó költségek hozzájárulási arányát a törvény megállapította, az államadóssági járuléknak megfelelő fölemelése sehonnan sem követeltetett.*)

Midőn az alkotmányos viszonyok annyira rendeztettek, hogy Horvát-Szlavonországokkal is rendezhetővé vált a tényleg megszakitva volt viszony — 1868-ban, a horvát-magyar egyezményben a horvátok magok is elismerték a Magyarország és Ausztria közt — róluk de nélkülök és reájok nézve is kötelezővé vált rendezkedést a maga egészében. «Az 1867-diki

*) A magyar királyi miniszterium előterjesztése a közösügyi kiadások hozzájárulási arányára vonatkozólag. 1878-iki 561. sz. okirat. A magyar bizottság izenete.

magyar országgyűlés XII. törvénycikket, mely a szent István koronája országai, és ő fölsege többi országai közt főnforgó közös, vagy nem közös ugyan, de egyetértőleg intézendő ügyeket és azok kezelési módját meghatározza, valamint az e törvény alapján már létrejött egyezményeket s különösen az 1867. XIV., XV. és XVI. törvénycikkeket Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok is érvényeseknek és kötelezőknek ismerik el, azon határozott kikötéssel mindazonáltal, hogy jövőre hasonló alaptörvények és egyezmények csak Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok törvényes hozzájárulásával hozathassanak» — úgymond az 1868. XXX. törvényczik 4-dik §-a.

A Határőrvidékre nézve azonban — miután az katonai kormányzat alatt állott, s nem volt alkotmányos képviselte, e formaszerinti elismerés nem történhetett meg akkor; de nem történt meg maig sem. Azonban ma már, midőn a Határőrvidék horvát része Horvátországgal tényleg közigazgatásilag is egyesítettett s midőn e területek is alkotmányos képviselettel bírnak: a történelmileg kifejlődött viszonyok és tényeknek formaszerinti elismerése nehézségekbe nem ütközhetik. És ennek érvényesítése a pénzügyi egyezmény megújítása fölötti tárgyalásoknak képezendi főladatát.

1871 folyamán a Határőrvidék egy része polgári kormányzat alá helyeztetven, szükségessé vált a közösügyi költségekhez való hozzájárulási aránynak rendezése a Határőrvidékre való tekintettel. Magyarországon, úgy mint Horvátországban élenken óhajtotta a közvélemény a Határőrvidéknek az anyaországgal való egyesítését. Magyarország e tekintetben erkölcsi kötelezettséget is vállalt Horvátország arányában; Horvátországból pedig mindig sürgettetett e vállalt ígéretnek teljesítése. Magyarország — a saját érdekében is — megragadta a legelső kedvező alkalmat, hogy megszűnjék a birodalom egy részében az idegen s nem alkotmányos kormányzat és hogy visszaállíttassék tényleg is a magyar korona országainak területi épsége. Horvátország a Határőrvidék czimén vállalandó terhekkal nem sokat törődött, de ígéretekben s biztatásokban Magyarország irányában egyáltalán nem volt fukar, csak hogy mielőbb birtokába juthasson a horvát határőrvidéki részeknek.

A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok miniszteriuma és a magyar miniszterium közt a Határőrvi-

dék után vállalandó közös költségekre nézve 1871-ben egy egyezmény jött létre, mely a törvényhozások és a korona által szentesítettén, törvényerőre emelkedett. Ez egyezmény értelmében — mely az 1872. IV. törvenyzikk gyanánt van törvénykönyvünkbe beigtatva — a két varasdi határőrezred, Zengg és Sziszek községek 1871-ben polgári kormányzat alá adatván, e terület után a közösügyi költségekből mindenekelőtt négy tized százalék lesz a magyar állam terhére számításba veendő. Megállapítottatott egyszersmind az is, hogy midőn a Határőrvidék többi része is polgári kormányzat alá helyeztetik, a magyar kincstár a közösöknek ismert államügyek terheihez további egy és hat tized százalékkal járulandó akkép tudniillik, hogy a közös költségek évenként megállapítandó összegéből előbb a két százalékos járuléka a magyar állam terhére számításba vétetik és az ennek levonása után fönmaradó összeg fog a magyar korona országai és ő felsége többi országai közt az időnkint törvényesen megállapított járuléki arány szerint fölosztatni.

1872-ben polgárosítottatott a titeli zászlóalj s a bánsági ezred; e területek közvetlenül Magyarországhoz csatoltattak. 1873-ban a katonai szervezet föloszlattatott a többi határőrvidéken is, de a kormányzat egyelőre a zágrábi hadparancsnokságnál maradt, mely azonban kormányzati ügyekben a magyar miniszteriumnak rendeltetett alá. Az osztrák-magyar közös költségekből tehát a magyar korona országainak terhére rovatott mindenekelőtt a két százalék precipuum. A Határőrvidék közigazgatási költségeiről pedig Magyarország gondoskodott; viszont ő szedte a bevételeket is.

A horvát Határőrvidéknek Horvát-Szlavonországokkal való egyesítése 1882-ben vált ténynyé. Az egyesítésnek, melyet a horvátok alig bírtak bevárni, egyik akadályát az is képezte, hogy az 1868. XXX. törvenyzikk azt állapította meg, miszerint a Határőrvidék egyesítése esetében a népesség szaporodása arányában megfelelő számban szaporítandó a horvát képviselők száma a magyar országgyűlésen. Körülbelől mintegy harminczezel szaporodott volna a horvát képviselők száma, a mi a magyar országgyűlés pártviszonyai közt egyáltalában nem látszott czelszerűnek. A horvátokkal folytatott újabb tárgyalások után e nehézség megoldást nyert; az 1881. XV. törvenyzikk megállapítja, hogy azon időtől kezdve, midőn a

Határörvidéknek Horvátországgal közigazgatásilag való egyesítése után a Határörvidék lakossága is már tettelegesen részt fog venni az alkotmányos életben, a horvát-szlavon képviselők száma a magyar országgyűlésen — tekintet nélkül a népeségi arányra — negyvenben mint állandó számban állapíttatik meg. E nehézség le levén küzdve s miután egyéb nehézségek nem voltak többé, 1882-ben a közigazgatási és teljes egyesítés tetteleg végrehajtatott.

A Határörvidéknek Horvátországgal való közigazgatási egyesítése következtében előállott annak szüksége, hogy a pénzügyi viszony is rectificáltassék és pedig két irányban; gondoskodni kellett egyrésről a Határörvidék autonóm kiadásainak miként fedezéséről és gondoskodni kellett a közös költségek miként fedezéséről is.

Az autonóm kiadások fedezésére nézve már az 1868. XXX. törvénycikk megjelölte az elvet, elrendelvén, hogy ha Horvát-Szlavonországok kormányzati területe Dalmatia tettelegesen visszacsatolásával, vagy a határország közigazgatási egyesítése által növekednék, a Horvát-Szlavonországokkal egyesített területek jövedelmei szintén a 45 és 55 százalékos kulcs szerint osztatnak meg a horvát-szlavon beligazgatás s a közös ügyek költségei közt.

Midőn a két varasdi határőrezred, vagyis Belovármegye Horvátországgal egyesítettet, az 1868-dik egyezményben foglalt főntebbi elv kiterjesztetett a most bekebelezett területekre is. Vagyis Belovármegye tiszta közjővedelmeinek 45 százaléka az autonóm kiadások, 55 százaléka pedig a közös kiadások fedezésére lett fordítandó. Azonban ugyan csak az 1873. XXXIV. törvénycikk, mely e viszonyt szabályozta, a következőt rendelte:

«Midőn a Határörvidék még nem polgárosított része, részben vagy egészben Horvát-Szlavonországokkal közigazgatásilag egyesítettet s Horvát-Szlavonországok akkori összes területének mind közjővedelmei, mind beligazgatási költségei megállapíthatók lesznek, ha ez alapokon a jelen törvény azon főntebbi rendelkezésére nézve, mely a Horvát-Szlavonországok jövedelmeiből ez országok közigazgatási költségeire fordítandó 45 százalékot megállapítja, módosításnak szüksége mutatkozik: e módosítás, habár az 1868. évi XXX. törvénycikk 12. §-ában kijelölt határidő még nem következett is be (tudni

illik a tíz évi cyculus) a változott viszonyok és Horvát-Szlavonországok valódi szükségleteinek tekintetbevételé alapján az 1868. évi XXX. törvényczikk 70. §-ban megszabott módon (tudniillik regnicolaris bizottságok útján) eszközözendő.»

A horvát-magyar egyezménynek 1880-ban történt megújítása alkalmával az 1873. XXXIV. törvényczikk föntebbi rendelkezése szóról-szóra ismételtetett, a mi azt jelenti, hogy a Határőrvidék egyesítése esetében mindkét felnek, habár a második tíz éves időszak, melyre nézve az osztrák-magyar, illetőleg az ehhez simuló magyar-horvát pénzügyi egyezmény szól, még nem is járt le, joga van kívánni azt, hogy az autonóm kormányzat dotatiójára föntartott 45 százalék módosíthatassék, fölemeltessék vagy leszállíttassék.

Minthogy azonban az 1880-diki horvát-magyar pénzügyi egyezmény után nemsokára a horvát Határőrvidék Horvát-Szlavonországgal politikailag és közigazgatásilag egyesítetett, a magyar kormány és a magyar törvényhozás részéről nem tartatott szükségesnek, hogy a pénzügyi egyezmény Magyarország és Horvátország között újabban megigazítás alá vetessék. Az 1882. XL. törvényczikk egy ideiglenes megoldási módozatot állapított meg. E törvényczikk értelmében ugyanis az 1882 évtől kezdve az egyfelől Magyarország, másfelől Horvát- és Szlavonországok közt jelenleg fönálló egyezmény megújításáig, az 1881-dik évben Horvát- és Szlavonországokkal egyesített Határőrvidékből származó összes állami bevételek a magyar államkincstárba szolgáltatandók be s az ezen határőrvidék autonóm közigazgatása számára szükséges költségek — figyelemmel a határőrvidék bekebelezése következtében eszközölhető egyszerűsítésekre — az eddig követett módon állapíttatnak meg, azzal a különbséggel, hogy azon hatáskör, melyet e részben eddig e határőrvidék polgári kormányzatának főnöke gyakorolt, most a bánra száll át.

Az «eddig követett mód», melyre a törvény hivatkozik, az volt, hogy a Horvát-Szlavonországokkal való közigazgatási egyesítés után a Határőrvidék kormányzatának azon részei és azon költségei, melyek a magyar-horvát egyezmény értelmében közös ügyet képezvén, a közös magyar kormány hatáskörébe estek, egyszerűen e tárczák keretébe osztattak be; az autonóm kormányzat teendőit pedig mint királyi biztos a bán végezte és a Határőrvidék autonóm közigazgatásának szük-

séglete a határörvidéki kormányzat főnökeinek egyetértésével évenként a magyar állami budgetben állapítottatott meg; egyeb-
aránt pedig a Határörvidék bevételei a közös magyar kincs-
tárba folytak; a közös költségeket Magyarország teljesítette;
e költségeknek a határörvidéki bevételekkel szemben való
elszámolásáról pedig egyáltalában szó nem volt.

A horvát határörvidék autonóm szükséglete évenként egy külön tételben állítottatott be költségvetésünk kiadásai közé, mint a Határörvidék közigazgatási átalánya. E kiadások rész-
letezése nem tartozott a magyar budget keretébe, miután a horvát autonóm hatáskörnek főtartott kormányzati ágakra vonatkoztak. De 1885-ig a horvát-szlavon autonóm budgetben sem szerepeltek. Miután azonban a horvát tartományi gyű-
lés — a hol immár a horvát határörvidék is képviselve volt — ismételten sürgette, hogy a határörvidék autonóm költségve-
tése is terjesztessék, még pedig a horvát autonóm budgettel egybeolvasztva a tartománygyűlés elé, s azon anomal helyzet fejtett volt ki, hogy a határörvidéki képviselők tárgyalhattak a polgári Horvátország budgetje fölött, de a határörvidék kiadásai fölött nem, mert ezek nem terjesztettek elő; szük-
séges volt e helyzeten is segíteni, habár ideiglenesen, a hor-
vát-magyar penzügyi viszony harmadik megújításáig. E viszo-
nyokat már az új bán Héderváry-Khuen gróf rendezte. A magyar kormányval 1884-ben folytatott tárgyalások alap-
ján megegyezés jött létre azon átalányra nézve, mely a máso-
dik kiegyezési időszaknak még hátralevő három évére a határörvidéki autonóm kormányzat javára kihasítandó lesz. E dotatio 2.200,000 forintban állapítottatott meg, tehát 100,000
forinttal magasabb összegben, mint a mennyit a határörvidék autonóm dotatiója a megelőző években kitett. E dotatio — mint ezt a horvát kormány képviselője nem rég a tartomány-
gyűlés előtt kiszámítá — a horvát határörvidék bevételeinek 68·39 százalékát teszi. Magyarország tehát itt sem járt el szűkkeblűen. A polgári Horvátország netto közjövödelmeinek 45 százalékát, a Határörvidék ellenben azok 68 százalékát for-
díthatják autonóm kiadásaik fedezésére. Oly viszony, a mely-
nek párja nincs sehol! a mi azonban — mint látni fogjuk — még sem akadályoz meg némelyeket abban, hogy kiszámít-
sák azon milliókat, melyekkel Magyarország Horvátországot megrabolja!

Ez a helyzet ma, a határőrvidéki autonóm kiadások tekintetében. Ezek ma be vannak olvasztva a horvát autonóm költségvetésbe. Az 1885-ik évi horvát-szlavon budget az első, melyben együttesen jelenik meg a horvát határőrvidék a polgári Horvát-Szlavonországgal. S e tekintetben e budget korszakot alkot Horvátország történetében. Magyarország beváltotta 1868-ban adott szavát; keresztülvitte azt, hogy Horvátország területileg és népességileg még egyszer oly nagyra nőtt. Pénzügyileg oly megélhetési módot adott Horvátországnak, mely biztosítja anyagi és szellemi előhaladását.

A közös költségekkel pedig nem kell törődnie. A közös költségekhez való horvát quota — mely úgylis csak elvi jelentőséggel bír — a határőrvidékre való tekintettel még nem változott. Midőn Belovármegye bekebeleztetett, az 1873-diki regnicolaris bizottságok nem módosították a közös quotát, miután a tett számítások szerint azon körülbelől 400,000 forintnyi évi bevétel, mely Belovár javára kiszámíttatott, a Magyarország és Horvát-Szlavonországek közti arányt csak egy igen csekély törtszámmal érintette; 1880-ban a pénzügyi egyezmény megújítása alkalmával, változott ugyan a quota Magyarország és Horvátország között (s itt már Belovármegye szerepel), de a többi határőrvidék még nem lévén közigazgatásilag Horvátországgal egyesítve: az 5·57 százaléokban megállapított arány Horvát-Szlavonországeknek a határőrvidék nélküli teherviselési képességét fejezi ki.

III.

Mielőtt tovább mennenk tájékozásúl ide igtatjuk Horvát-Szlavonországeknek 1885-dik évi autonóm költségvetését; mely nálunk úgylis kevesbbé ismeretes; mint az első horvát budgetet, mely a horvát határőrvidékre is kiterjed.

I. Kiadások.

I.	Fejezet.	Tartományi gyűlés	---	---	---	---	---	75,000	frt.
II.	"	Báni hivatal	---	---	---	---	---	35,800	"
III.	"	Beltügyi osztály:							
		1. Czim. Központi igazgatás	---	---	---			159,823	"
		2. " Építészeti osztály	---	---	---			33,013	"

3.	Czím. Számviteli hivatal	---	---	---	67,369	frt.
4.	„ Statisztikai	„	---	---	7,100	„
5.	„ Tartományi levéltár	---	---	---	3,923	„
6.	„ „ pénztár	---	---	---	14,971	„
7.	„ Első folyamodási polit. hatóságok	---	---	---	633,566	„
8.	„ Közegészségügy	---	---	---	217,780	„
9.	„ Csendőrség	---	---	---	475,000	„
10.	„ Tartományi és megyei épületek	---	---	---	49,300	„
11.	„ Kő- és vízi utak	---	---	---	845,025	„
12.	„ Járulékok közgazdasági czélokra	---	---	---	173,957	„
13.	„ Járulékok országos intézetek és öszöntődjakhöz	---	---	---	39,240	„
14.	„ Különféle s előre nem látott kiadások	---	---	---	56,200	„
15.	„ Nyugdíjak	---	---	---	306,539	„
IV. Fejezet. Vallás és közoktatási osztály:						
1.	Czím. Központi igazgatás	---	---	---	46,361	„
2.	„ Járulékok vallási czélokra	---	---	---	294,181	„
3.	„ Királyi Ferencz József-egyetem	---	---	---	95,832	„
4.	„ Középiskolák	---	---	---	330,585	„
5.	„ Bába-iskola Zágrábban	---	---	---	5,780	„
6.	„ Nép-, polgári iskolák és tanító- képezdek	---	---	---	204,000	„
7.	„ Ösztöndíjak és közművelőd. czélok	---	---	---	36,128	„
8.	„ Tartományi és iskolai épületek	---	---	---	21,000	„
9.	„ Nyugdíjak	---	---	---	83,244	„
V. Fejezet. Igazságügyi osztály:						
1.	Czím. Központi igazgatás	---	---	---	37,824	„
2.	„ Kir. hétszemélyes tábla	---	---	---	60,111	„
3.	„ „ báni tábla	---	---	---	146,081	„
4.	„ „ törvényszékek	---	---	---	771,259	„
5.	„ „ járásbíróságok	---	---	---	552,810	„
6.	„ Fegyintézetek	---	---	---	188,918	„
7.	„ Épületek	---	---	---	58,840	„
8.	„ Nyugdíjak	---	---	---	168,334	„
Összes kiadás					6.293,594	frt.

II. Bevételek.

1. Saját bevételek:						
A belügyi osztály bevételei					36,612	frt.
A közoktatási osztály bevételei					180,751	„
Az igazságügyi „					64,823	„
2. Közjövedelmek:						
A közjövedelmek 45 százaléka					3.772,303	„
A belovármegyei egyházi járulék					19,105	„
A vasúti adó, bélyegilleték stb. utáni általány					20,000	„
3. Átalány-összeg a horvát-szlavon határörvidék autonóm kormányzata számára						
					2.200,000	„
Összes bevétel					6.293,594	frt.

IV.

1884 végén egy új párt és egy új programm jelent meg Horvátországban: a független nemzeti párt, melynek programját a *Pozor* című ellenzéki horvát lap részletesebben kifejtette. E programm lényege az, hogy Horvátországnak viszonya Magyarországhoz ugyanazon alapokra fektettség, a minő viszonyban Magyarország áll ő felsége többi országaihoz. E horvát ellenzék hajlandónak nyilatkozott elfogadni a magyar korona országai és ő felsége többi országai közti közös ügyeket s azoknak közös kezelési módját; elfogadta azon alapelvet, hogy Horvátország úgy a közös kiadásokhoz, mint az államadósságokhoz adóképesége arányában járuljon hozzá. Egyebekben azonban: pénzügy, kereskedelem és ipar, közlekedés, honvédelem stb. teljes autonómiát követelt Horvátország részére úgy a törvényhozás, mint az igazgatás tekintetében.

Engem érdekelt e programm pénzügyi oldala. A politikai szempontokat teljesen figyelmen kívül hagyva s nem foglalkozva azzal, hogy politikailag lehetséges-e az a mit egy mérsékeltnek nevezett horvát ellenzéki párt hirdet és követel: kutattam e programnak pénzügyi következményeit, fölvetvén magamnak azon kérdést, hogy az így szervezett önálló Horvátország pénzügyileg fönnállhatna-e? Több magyar és horvát képviselőtársam biztatására közzétettem kutatásaim eredményét.*)

E tanulmányban a horvát ellenzék álláspontjára helyezkedtem. De természetesen a monarchiai kapcsolatot s a tényleges, törvényes alapokon kifejlődött viszonyokat figyelmen kívül nem hagyhattam. Nem járhattam úgy el, mint egy nagyszájú agitator, a kinek csak az a célja, hogy izgasson s úgy festi ki álmképeit, a mint épen céljának megfelelnek. De számoltam azzal a képzelt helyzettel, hogy a pénzügyi viszony Magyarország és Horvátország között megszűnt; hogy horvát-magyar közös ügy többé nincs s a mi közösen elinté-

*) Lásd a *Nemzet* és a *Pester Lloyd* 1885 jan. 10., 12. és 13-dik számait.

zendő dolgunk van: az 1867-diki osztrák-magyar kiegyezésnek következményei, hogy tehát a horvátok a monarchia közös költségeihez adóképessegök arányában járúlnak hozzá, ugyanazon adatok szerint a melyeknek alapján az osztrák-magyar quota megállapított; egyebekben pedig teljesen önállólag rendezik be pénzügyeiket, közlekedési ügyeiket, a postát s távirát, vasútaikat, kereskedelmöket és hajózásukat, a honvédelmet is; természetesen megszűnik a jelenlegi viszony is, mely szerint belügyi, közoktatási, vallási, igazságügyi s részben közgazdasági céljaikra is a közjövödelmek 45 százaléka a horvátok részére mindenekelőtt kihalasztatik. Ez elvek alapján az 1884-dik évi költségvetésből igyekeztem a lehetőségig pontosan és elfogulatlanul egybeállítani: Horvát-Szlavonországok és a horvát határörvidék brutto bevételeit; az e jövödelmek előállítására szükséges költségeket s azok levonása után a tiszta közjövödelmeket; azon kiadásokat, melyeket — miután a monarchia összes országaival közös kiadások — ez országok is viselni tartoznak; azon kiadásokat, melyek ma tényleg Horvát-Szlavonországban és a Határörvidéken teljesítettnek; végül azon kiadásokat, melyek alól Horvátország még az esetben sem vonhatná ki magát, ha a Magyarországhoz ma fönnálló kapcsolata meglazúlna.

Mellőztem azon leszámolási módot és azon adatokat, melyek törvényeink alapján szokásosak, de a melyek annyira gyűlöletesek a horvátok előtt. És több támadással szemben tartozom kijelenteni, hogy valamint akkor úgy most sem vezet ingerkedési hajlam a horvátokkal szemben. Egyes nagy horvát hazafiak igen érzékenyek és rossz neven veszik, ha számokkal bizonyítjuk, hogy tovább akarnak terjeszkedni, mint a meddig takarójok ér. Azt mondják, hogy minduntalan szemére vetjük Horvátországnak, miszerint magyar alamizsnán élő, kitartott ország. «Inkább szeretném hazámat megfojtva tudni, minthogy alamizsnából éljen» kiáltja dr. Frank a horvát tartományi gyűlésen. És ugyanő a számok egész özönével bizonyítja, hogy Magyarország 1868 óta folytonosan egy hamis, hibás, törvénytelen kulcsesal csalja Horvátországot!

Hát ismétlem, legkevesebbé sem volt és nincs most sem szándékomban a horvátok nemzetiségét, országuk méltóságát sérteni; ámbár a Dráván túlról gyakran hoz a táviró es gyak-

ran olvasunk oly nyilatkozatokat, melyekre nagyot nyelünk. De nemely uraknak túlságos és beteges érzékenykedése nem akadályoztathat bizonyos igazságok kimondásában és ismétlésében.

És ilyen igazság az, hogy Horvátország közjövödelmének mai összegével önmagára hagyatva, vagyis penzügyeiben önállóan, nem bírja meg azokat a terheket, melyek reá egy részről a monarchiával való kapcsolatából, más részről saját országos szervezetéből nehezednek.

Ebben nincs semmi lealázó s csak egy beteges érzékeny kedély találhat ebben szégyelni valót. Valamint a magán embernél a szegénység nem bűn és nem szégyen és csak akkor lesz nevetség tárgyává, ha nagyzási hóborttal karöltve jelentkezik, úgy Európában sem rendelkezik minden állam az angol néphez hasonlóan vagyonos lakossággal. Az csak természetes, hogy egy nagy állami közösségben az adóképeség különbözően oszlik meg. Magyarországnak is vannak egész nagy vidékei, melyek az állami szervezet költségeinek reájok eső átlagát nem fedezik a közadók azon átlagával, melylyel az állam terheihez járúlnak. És bizony például az erdélyi ember nem szeretné inkább megfojtva látni hazáját csak azért, mert talán közigazgatásának és kormányzatának egy része az Alföld népességének vastagabban folyó adójával pótoltatik.

Tehát kutatásaim a következő eredményre vezettek:

Horvátország brutto bevételei	16.375,247	frt
Jövedelemelőállítás költségek	5.981,829	"
Tiszta bevétel	10.393,418	"
A monarchiával közös kiadások	7.243,248	"
Marad Horvátország részére	3.150,170	frt

Ez összegből kellene, hogy fedezze az önálló Horvátország nemcsak saját és a Határőrvidék autonom közigazgatását (melyre ma — mint láttuk — hat millió forintnál nagyobb összeg áll rendelkezésére), hanem mindazon kormányzati föladatokat is, melyeket ma Horvátországban a magyar kormány teljesít. E három milliónyi fölösleggel szemben áll az 1884-diki költségvetés szerint nyolcz millió forintot meghaladó kiadás, mely a mai helyzetben Horvátországnak közvetlenül, vagy Horvátországban székelő hatóságoknak és intézményeknek kifizettetik.

E számok alapján azon eredményre jutottam, hogy az önálló Horvátország nem lenne képes mindazon állami és kormányzati feladatoknak, melyek a monarchia kapcsolatából reá nehezednek, abban a mértékben megfelelni, mint ma, Magyarországra támaszkodva, a Magyarországgal fennálló viszony oltalma alatt.

Hogy e fejtegetéseim a horvátok némely körében nem fognak tetszeni — azt gondoltam. És eddig ketten vállalkoztak a részletesebb czáfolatra.

Egyik a *Pozor*, mely egész cikksorozatot szentelt fejtegetéseimnek. Másik egy röpirat, melyet — mint zágrábi lapokból olvastam, Bartolovics Iván úr írt, ki magát a röpiraton «nemzeti párti képviselőnek» nevezi.

A *Pozor* fejtegetéseire már megfelelttem.*) A *Pozor* hosszú facsaros számításainak és czáfolatának végconclusióját mégis érdemes ide jegyezni. Számításba vett egy millió forint oly bevételt, mely ma különleges bevételt képez (mint például a bor- és húsfogyasztási adó, mely a községek jövedelmét képezi s melyet ha az önálló horvát állam elvesz a községek-től, ezek e jövedelmet egyéb adókkal kell hogy pótolják); továbbá az államerdők, a nyugdíjak, államépítészeti hivatalok, kö- és víziútak s a honvédség dotatiójából ismét törült 1.700,000 forintot; e kettős művelet alapján aztán a *Pozor* szerencsésen helyreállította az egyensúlyt az önálló Horvátország háztartásában. Tulajdonképen pedig ugyanazt bizonyította be, a mit én állítottam, hogy tudniillik az önálló Horvátország az állami és kormányzati feladatokat nem lesz képes oly mértékben gondozni, mint a mely mértékben az a Magyarországgal fennálló viszony mellett történik.

A *Pozornak* adott válaszom után jelent meg az úgynevezett «nemzeti párti képviselő» röpirata, melylyel kissé foglalkoznom kell, miután szerzője pénzügyi kérdésekben bizonyos tekintélylyel bír Horvátországban.***) A «nemzeti párti képviselő» mindenekelőtt Horvát-Szlavonországok bevételeire vonatkozó számításaimat igyekszik megerőtleníteni. Állítja, hogy

*) Lásd a *Nemzet* és a *Pester Lloyd* 1885 ápril 25., május 6., 31., június 6-diki számait.

**) Racun Béle Lukácsa za financijalno = samostalnu Hrvatsku. Ocienio ga jeden narodni zastupnik. Zagreb. 1884.

némely bevételeket kihagytam, vagy nem a helyes összegekkel vettem számításba; az egyenes adók 1884-diki általános fölemelése, a nyereségyadó, a szállítási adó, postai szállítólevelek, biztosító társaságok bélyegadója és a vámjövedelem czimén még 544,463 forintot ír Horvátország javára. Bár e jövedelmekre nagyrészen én is tekintettel voltam, nem folytatom miattok a vitát, mert költségvetéseinkből nem tűnván ki minden egyes tételnél Horvátország elkülönített bevétele, az ilyen megközelítő számítások egyik-másik tetele ellen, mindig tehető — többé-kevésbé alapos — kifogás. De jellemző azon eljárásra nézve, melyet a «nemzeti képviselő» számításaim correctiójánál követett, hogy az általam fölszámított bevételek közül kihagyja az államvasútak bevételeit. S vajon miért csökkenti Horvátországnak általam kimutatott bevételét e czímen 1.210,900 forinttal? Valószínűleg azért, hogy a jövedelemelőállítás költségeiből is e czímen levonhasson 1.487,911 forintot, mint az államvasútak déli vonalainak üzleti kiadásait. A nemzeti képviselő, midőn föladatául tűzte ki azt bizonyítani, hogy az önálló Horvátország nem agyrem, annyira nagylelkű, hogy lemond az állami vasútakról, nem követeli azokat az önálló független Horvátország számára! E nagylelkűségben — mely egyébiránt épen nem következetes — aligha nem szerepet játszik az a körülmény, hogy a magyar állami vasútak déli vonalai köztudomás szerint még az üzleti kiadásokat sem fedezik. Egyébaránt csodáljuk, hogy a nemzeti képviselő miért nem szakította ki a postát is, meg a távirát az önálló Horvátország budgetjéből, miután ezek is köztudomás szerint deficitet jarnak Horvátországban. Az «önálló» Horvátország budgetje ez esetben igen könnyen még néhány százezerrel javult volna.

Így jár el a «nemzeti párti képviselő» a bevételek egybeállítása és megigazítása körül.

A közjövedelmek előállítás költségeiből a nemzeti párti képviselő leszámítja — a mint már föntebb jeleztem — az államvasútak üzleti kiadásait, a kincstári ügyészségek czimén 8095 forintot, s a dohány- és sókezelesi költségek czimén 517,169 forintot.

Ez utóbbi tettel érdemes kissé részletesebben foglalkoznunk, annál is inkább, mert nem új és nem elszigetelten jelentkezik az a törekvés Horvátországban, hogy a dohány- és

sójövedék utáni bevételek mostani elszámolási módja megváltoztattassék. S itt alkalmunk nyílik kiterjeszkedni egy másik röpiratra, mely részletesebben foglalkozik e kérdéssel.

E kérdés előharczosa gyanánt Bartolovics Iván szerepel, volt zágrábi pénzügyigazgató és tartománygyűlési képviselő. Horvátországban mindenki tudja, hogy a *Die Tangente**) című röpiratot ő írta s hogy nemkülönben a «nemzeti párti képviselő» czíme alatt is ő lappang. E kérdésekben, mint pénzügyi tekintélyre ő reá hivatkoznak s a horvát ellenzékek szentírásnak veszik az általa föállított számítást. Álláspontját, melyet e röpiratokban fejteget, megkísérté érvényesíteni a magyar országgyűlés zárszámadási bizottságában is a horvát leszámolások tárgyalása alkalmával.

A horvát-magyar kiegyezési törvény — úgy az 1868-diki, mint az 1873-diki, nemkülönben az 1881-diki — megállapítja, hogy a horvát autonóm budget dotatiója gyanánt, Horvát-Szlavonországok tiszta közjövedelmeinek 45 százaléka hasítandó ki.

Az 1873. XXXIV. törvényczikk először állapítja meg, hogy Horvát-Szlavonországok tiszta közjövedelmeinek 45 százaléka akként számíttatik, hogy Horvát-Szlavonországok összes egyenes és közvetett adóiból, a Horvát-Szlavonországokban fekvő államjavak jövedelmeiből és egyéb közjövedelmekből csak azon kiadások vonatnak le, a melyek az adók kivetésével és behajtásával — a közös pénzügyi igazgatás költségeit ide nem értve — az államjavak kezelésével, a közvetett adók és jövedékek és a többi közjövedelmek előállításával és közvetlen kezelésével járnak.

Egyrészt e 45 százaléknak megállapítása végett, másrészt azért, hogy megállapíttassanak azon közköltségek, melyeknek fedezéséhez Horvátország a törvényben megállapított kulcs szerint járulnia kellene: a törvény intézkedése szerint evenkint leszámolásnak van helye Horvátország és Magyarország között.

Midőn e szerint a leszámolásokhoz fogtak, az 1868-diki törvényben lefektetett elvek gyakorlatilag és számokban voltak alkalmazandók. Ámde a törvény csak elveket állapított

*) *Die Tangente für die autonomen Bedürfnisse Kroatien-Slavoniens.* Von einem Abgeordneten. Zágráb. 1881.

volt meg. Szükségesnek látszott tehát, hogy e leszámolás gyakorlati módozatai szabatosabban megállapíttassanak s e célból tárgyalások folytak a magyar és a horvát országos kormány között s a leszámolás gyakorlati módozatainak megállapítása végett 1871-ben egy vegyes bizottság ült össze. E tárgyalások eredményének tekinthetők azon leszámolási alapelvek, melyek a tényleges gyakorlat alapján is kifejlődve, a magyar állami számvevőszék által 1874-ben az országgyűlésnek bejelentettek és az országgyűlés által is jóvá hagyattak.

Nem terjeszkedünk most ki e leszámolási módozatokra; csak Bartolovics úrnak a dohány- és sójövedékre vonatkozó fejtegetéseire szorítkozunk.

A törvény Horvát- és Szlavonországok tiszta közjövedelmét teszi megosztás tárgyává. Tehát az előállítási költségek minden jövedelmi ágánál levonandók. Hogy a dohány- és sójövedék után mennyi foly be a horvátországi pénztáraknál, az könnyen kimutatható; a nehézség azonban ott van, hogy mennyi e jövedéknek Horvát-Szlavonországokra eső költsége? Minden más jövedelemnél könnyebb az előállítási költségek tisztázása, mint a dohánynál; hogy mennyibe kerül például a horvátországi erdők kezelese, mennyibe az egyenes adók behajtása, azt nem lehetetlenség elkülönítve kimutatni; de a dohánynál és a sónál — majdnem az. E két jövedéki ág együttesen kezeltetik a magyar birodalomban, s közbejátszanak még különleges viszonyok, minő az, hogy Horvátországban dohánytermelés alig van, sótermelés nincs. Kísérjünk figyelemmel minden egyes dohány- és szivar-fajt vagy darabot, mely Horvátországban elfogyasztatik, számítsuk ki ennek költségét és így számítsuk ki, hogy mennyibe kerül a dohány- és sójövedék Horvátországban? Ez képtelenség! E nehézségek számbavételével hosszabb tárgyalások után a magyar és a horvát kormányok abban egyeztek meg, hogy a dohány- és sójövedéknél az előállítási költségek kiszámítása arányszámítás útján történjék, vagyis alapúl veendő, hogy a magyar korona összes országaiban a dohány- és sójövedék összes kiadásai hány százalékát veszik igénybe az egész jövedék bruttó bevételeinek; a Horvátországra nézve külön kimutatható bevételekből aztán ugyanezen százalék ütendő le, előállítási költségek czimén. A horvát-szlavon autonóm kormánynak megbizottja az említett vegyes bizottságnak 1871 nov.

9-diki ülésében következő nyilatkozatot tett: «Az autonom kormány a kérdéses (vagyis a Horvát-Szlavonországokra eső) költségek kipuhatolásának következő módját kész elfogadni: a szent István koronájához tartozó valamennyi országnak az említett (dohány és só) jövedékekből származó összes nyers bevétele képezi az első tényezőt, a megfelelő összes nyers kiadás képezi a második tényezőt; a horvát-szlavon királyságok és a horvát-szlavon határőrvidékek részére e czímeken befolyt összes nyers jövedelem képezi a harmadik tényezőt.»

Bartolovics úr elfogadja ezt az elvet, de kifogásokat tesz a kiszámítás helyességére nézve s külön alapokon kívánja megtenni a számítást Horvátországra nézve. Kifogásolja mindenekelőtt az osztrák dohányjövedék terhére és javára zárszámadásainkban elforduló összegeket.

Ez a dolog így áll: a magyar dohányjövedék évenként jelentékeny dohánymennyiséget ad el az osztrák jövedéknek; ez eladás nem monopolistikus árban történik vagyis a magyar dohányjövedék saját költségein kívül, hasznot és nyereséget nem számít föl az osztrák dohánykezelőségnek. Erre Bartolovics úr azt mondja, hogy ez Magyarországnak külön üzlete, ehhez Horvátországnak semmi köze; az osztrák kezelőség javára és terhére fölszámított összegek a Horvátországgal szemben való leszámolásnál egyszerűen kihagyandók. Mi meg azt állítjuk, hogy ez az üzlet a magyar dohányjövedéknek képezi üzletet s ennél fogva kiterjed Horvátországra is. A magyar állam kötötte Ausztriával ez üzletet, mely ma aránylag tán kevesebb hasznot hajt a horvátországi termelőnek, de a viszony a dolog természeténél fogva könnyen változhatik, úgy hogy jöhetnek évek, midőn a horvátországi termelő aránylag több hasznot húzhat belőle. De epen Horvátországnak nincs érdekében, hogy az ily természetű kiadások kihasíttassanak a dohányjövedék eredményeinek megállapításánál; mert akkor viszont magyar részről kívánhatjuk, hogy kihasíttassanak oly bevételek, melyekhez a fönti fölfogás szerint Horvátországnak épen nincs semmi köze; hogy például csak egyet említsünk, a magyar dohányjövedéknek némely évben jelentékeny bevétele van a külföldre eladott dohányból; miután ehhez Horvátország nem járul semmivel — mert annyi dohányt nem termeszt, mint a mennyit fogyaszt — teljesen jogos az a kívánság, hogy ha az osztrák regievel való üzlet a

Horvátországgal való leszámolásban nem vétetik figyelembe, viszont a más külföldi államokkal kötött dohány-üzletek is hagyassanak ki a számításból. Ugyanez áll a külföldre szülő sóelárusításra nézve is, mely ez esetben szintén kihagyandó lenne a sójövedék bruttó bevételeiből.

Ha az osztrák kezeléség számára kiadott összegek a bevételből s a kiadásból kihagyatnak, a magyar dohányjövedék arányszámai kétség kívül javulnak; ez esetben a kiadások a bruttó bevételnek egy csekélyebb százalékát veszik igénybe; de ha per analogiam kihasítjuk aztán a többi hasonló tételket is, az arány mindenesetre kedvezőtlenebb lesz Horvátországra nézve, mint a mostani leszámolási mód.

Figyelembe veendő az is, hogy azon vizsontszolgáltatnak, mely az osztrák regie számára teljesített dohány-beváltásnak egyensúlyozására szolgál, majdnem kizárólag Horvát-Szlavonországek veszik hasznát. Ausztria ugyanis viszont évenként mintegy 100,000 métermázsa tengeri sót enged át a magyar sójövedéknek előállítási áron, a mely só majdnem kizárólag Horvátországban fogyasztatik el és pedig kedvezményes áron.

Kifogásolja Bartolovics azt is, hogy a dohánytermelési előlegek szintén számításba vétetnek es hogy a külföldre szülő sóeladásokból befolyó összegek — mint ő mondja — közös bevétel gyanánt számolandók el. Mindezek alapján Bartolovics említett *Die Tangente* című röpiratában kiigazítás alá fogta az 1878-iki leszámolást es azon eredményre jutott, hogy csak az említett évben 379,582 forinttal nagyobb kiadás számíttatott Horvátország terhére, mint a mennyi a Bartolovics által helyesnek tartott eljárás szerint fölszámítható lenne. Szerinte tehát az 1878-ki eredmények alapján a dohányjövedék kiadásai nem 54·87 százalékát teszik a bruttó bevételeknek, hanem csak 39·24 százalékát; a sójövedéknél nem 18·10 százalékát, hanem csak 16 százalékát. A *Racun* röpirat szerzője pedig, Bartolovics e számításait mint megdönthetetleneket alapúl véve, az 1884-iki költségvetés alapján tett számításaimat a dohány es sójövedék címén 517,169 forinttal igazítja meg; azt állítván, hogy a dohányjövedék kiadásai nem 52·42, a mint én számítottam, hanem csak 37·686 százalékot es a sójövedék kiadásai nem 18 százalékot, hanem csak 16·306 százalékot tesznek.

Hogy a leszámolásoknál a Bartolovics által föllállított kulcs nem alkalmazható, azt igen világosan bebizonyította már az 1880-iki leszámolás alkalmából — midőn Bartolovics jelzett álláspontját a törvényhozás útján is megkísérté érvényesíteni — a magyar képviselőház zárszámadási bizottsága.*) Tény az, hogy midőn 1871-ben a magyar és horvát kormányok között a leszámolás módozatai megállapítottak, a megállapodás az volt, hogy a dohány- és sójővedék összes nyers bevételei és összes nyers kiadásai vétessenek számításba; a bevételek és kiadások különböző csoportjai között nem tettek semmi megkülönböztetést s legkevesebbé sem köttetett ki az, hogy az osztrák regie számára teljesített bevételek és kiadások (leginkább ez változtatná meg az arányt) a számításból kihagyassanak. Tény az is, hogy midőn 1873-ban és 1880-ban a horvát pénzügyi egyezmény megújított, a leszámolásnak főntebbi és ma is szokásos módja volt gyakorlatban és Horvát-Szlavonországok autonom dotatiója az így készült leszámolások által föltüntetett adatok alapján állapítottatott meg. E leszámolási mód törvényességéhez tehát kétség nem férhet.

Ettől külön álló kérdés azután az, hogy vajon a pénzügyileg önálló Horvátországról szóló tanulmányomban helyesen jártam-e el én, midőn Horvát-Szlavonországok bevételeit a dohány- és sójővedék alapján ugyanezen leszámolási elvek alapján igyekeztem megállapítani? Én is a dohány- és sójővedék összes brutto bevételeit és kiadását vettem alapul s az így kimunkált arányszámokat alkalmaztam a Horvát-Szlavonországokra kimutatott bevételre. Állítom ma is, hogy ez a megosztási kulcs a lehető legelőnyösebb Horvátországra nézve. Mert ha belemegyünk a kérdés részleteibe: a vizsgálódás Horvátország hátrányára üt ki. Ha elkülönítve tekintjük Horvátországot, s a dohányjővedék tényleges költségeit kutatjuk, azon eredményre jutunk, hogy Horvátországban a dohányjővedék kezelése sokkal több kiadással van egybekötve, mint a mennyit a magyar korona összes országai közt megvont átlag képvisel. A horvátországi dohánybeváltás ugyanis nem fődözi az ottani szükségletet; sótermelése nem lévén — a

*) Lásd a képviselőház zárszámadási bizottságának s abban Lukács Lászlónak 1883 január 17-dikén kelt előadói jelentését. 1883-iki országgyűlési irományok 329. sz.

tengeri só kivételével — a mármarosi és erdélyi sóbányákból fedezendő Horvátország sószükséglete, jelentékeny mennyiségeket kell tehát oda szállítani; a dohányanyag és a gyártmányok nemkülönben a sónak szállítása Horvátországba aránylag nagyobb költséget okoz, mint másutt. De Horvátországban aránylag sokkal több dohány és só adatik el kedvezményi áron, mint Magyarországon s miután a kedvezményi áron eladott dohányon és són a jövedéknek kevesebb haszna van, természetes, hogy a kiadások a brutto-bevételt jobban terhelnek. Figyelembe veendő az is, hogy a dohányjövedéknek egy-magának, legalább is harmincz millió forintnyi befektetett és forgó tőkére van szüksége, melyet az általam alapúl vett arány megállapításánál egyáltalán nem vettem figyelembe. Már pedig ha Horvátország önállólag kezelne e jövedékeket, több milliónyi forgó tőkére lenne szüksége, melynek kamata szintén a jövedéket terhelné. Mindezek már önmagukban is azt bizonyítják, hogy azon arány, mely a horvátországi drágító körülményekre tekintettel nincs, hanem a magyar korona összes országainak átlaga alapján osztja meg a jövedékek költségeit, a lehető legelőnyösebb Horvátországra.

Azonban kérdjük meg a józan eszt. Hiszi-e valaki, hogy a penzügyileg önálló Horvátországban, mely sem dohányt, sem sőt nem termel, hanem mindket czikkre nézve messze vidékekre van utalva, e jövedékek önálló kezelése esetében, a kiadások a brutto bevételnek egy csekélyebb százalékat vennék igénybe, mint a mennyit ma — a magyar korona összes országait egy testnek tekintve — igénybe vesznek? Hát az a dolog természetében fekszik minden üzletnél s így a jövedéknel is, hogy ha korlátolt a fogyasztási terület, kisebb maga a fogyasztás is s kevesebb a tiszta jövedelem; nagy fogyasztásnál ellenben az előállítási költségek az összes brutto-bevételnek egy csekélyebb százalékat veszik igénybe. Világosan bizonyítja ezt például ha Franciaországot szembe állítjuk Romániával; Franciaországban a dohányjövedék kiadásai csak húsz százalékat teszik a brutto-bevételnek; igen de a brutto-bevétel 150 millió forintnál több. Romániában ellenben a tizenhét és egy fél milliónyi lei bevételnek ötvenhat százalékat emésztik föl a regie költségei. Hát ez a dolog természetében fekszik. Furcsa, hogy egy volt országos penzügyi igazgató nem képes vagy nem akarja megérteni az olyan primitív

igazságot sem, hogy ha a horvátok önállólag kezelik e jövedékeket, ez nekik jóval többbe kerülne, mintha a magyar korona országaiban együttesen kezeltetnek. Nem tartom lelkiismeretes eljárásnak, hogy Bartolovics úr a múltból szerzett tekintélyénél fogva, számítgatásaival oly irányba tereli hazája fiait, a mely sem a törvényes, sem az igazságos és méltányos álláspontnak nem felel meg!

Térjünk vissza a «nemzeti párti képviselő» további fejtegetéseire, melyekben azt igyekszik bizonyítani, hogy túlságosan terheltem meg a közös költségekkel Horvát-Szlavonországokat.

E kérdés fontos, mert jelzi azon fölfogást, melylyel Horvátországban itt-ott találkozunk és mert előtérbe fog nyomulni a jövőben is.

Midőn az önálló Horvátország pénzügyi rajzát készítettem, természetesen számolnom kellett azon kérdéssel is, hogy azon közös kiadások, melyek a monarchiának közös kiadásai s melyek alól az önálló Horvátország sem vonhatná ki magát, miként osztassanak meg az önálló Horvátország és Magyarország között? E tekintetben azon tényezőket vettem alapúl, melyek már eddigi törvényeinkben foglaltatnak, tudniillik Horvát-Szlavonországokra nézve az 1868-diki adóképeségi kulcsot vagyis a magyar korona országai terhére eső quotának 6·44 százalékát; az 1880-diki kulcsot, vagyis 5·57 százalékot és a Határőrvidéknek az egész monarchiával szemben elvállalt két százalékos quotáját, melyből régibb adatok szerint (miután újabb adatok nem álltak rendelkezésemre) tizenhárom és egy harmad huszad a horvát határőrvidékre, hat és két harmad huszad pedig a volt magyar határőrvidékre esnék. Ez alapon Horvátország terhére (a Határőrvidékkel együtt) azon közös kiadásokra nézve, melyek már 1868-ban az Ausztria és Magyarország közt létrejött egyezkedésekben egy állandó s további változás alá nem eső összegben állapittattak meg 10·27; azokra nézve pedig, melyeknél az 1880-diki kulcs vehető alapúl, 9·42 százalékot vettem számításba.

A nemzeti párti képviselő ezzel szemben egy új számítást állít föl a közös kiadások fedezésére nézve, melynek lényege az, hogy az 1878-diki osztrák-magyar quotaegyezmény, illetőleg az 1880-diki horvát-magyar egyezmény alkalmával

közzétett adatok alapján egyrészt egybefoglalja Magyarország, Erdély s a magyar Határőrvidék, másrészt Horvát-Szlavonországok s a horvát határőrvidék jövedelmeit és ez alapon Magyarország terhére 92·875 százalékot, Horvátország terhére 7·125 százalékot számít ki. Az általam közösöknek jelzett kiadások, úgymint a királyi udvartartás, kabineti iroda és nyugdíjai, a delegáció megállapítása alá tartozó közös költségek, az osztrák államadósságokhoz való hozzájárulási összeg s a közös nyugdíjak összegének megosztására nézve aztán e 7·125 százalékos arányt alkalmazza s így kihozza, hogy e czímeken 2.460,921 forinttal terheltem túl Horvátországot.

A különbözetet e két számításban a Határőrvidék terhének megosztására vonatkozó különböző fölfogás okozza. Nem azért, hogy saját számaimat védelmezzen, de azért, hogy reámutassak a horvátok közt lábrakapó fölfogásra; érdeemes e kérdéssel foglalkozni.

Utaltam már arra, hogy a horvátok az 1868-diki egyesség alkalmával kikötötték, hogy «Magyarország különösen sürgetni fogja ezentúl is, hogy a Határőrvidék azon része, mely Horvát-Szlavonországához tartozik s a Határőrvidéken levő katonai községek ez országokkal valamint törvényhozási, ügy közigazgatási és törvénykezési tekintetben is egyesítenek.» Elmondtam azt is, hogy 1872-ben a Határőrvidék czimén Magyarország két százaléknyi terhet vállalt el a közös kiadásokhoz, még pedig oly formán, hogy a közös kiadásokból mindenekelőtt két százalék vonassék le a magyar korona országainak terhére s a fönmaradó rész osztassék meg a harmincz és hetven százalékos arányban. E két százalék a magyar és horvát határőrvidék czimén vállaltatott el.

1872-ben, midőn ez egyesség kötöttetett, a kiegyezés már megvolt Horvátországgal; képviselői részt vettek a magyar törvényhozásban; nemcsak tudomással bírtak, de helyeselték ez egyességet, mely nagy részben az ők biztatásukra jött létre.

Az 1873-diki regnicolaris tárgyalások alkalmával a horvátok fölvetették a Határőrvidék kérdését is azon első izenetben, melyet a magyar bizottságnak átadtak. Ebben a penzügyleg önálló Horvátország álláspontjára helyezkedtek, de mert nagyon óhajtották a Határőrvidék bekebelezését, oly ajánlatokat tettek, melyekről ma már — úgy látszik — meg-

felelkeznek. Mindenesetre jellemző e bizottság álláspontja a mai fölfogással szemben!

Ugy az államadósságokhoz, mint a közösügyi költségekre vonatkozólag elismerik a hozzájárulási kötelezettséget a Határőrvidékre nézve is. Az államadósságokra vonatkozólag a következőket mondja a horvát küldöttség előterjesztése: «A horvát nemzet századokon át és a Határőrvidéken a legújabb időkig a legnagyobb vér- és pénzáldozatokat hozta; s miután az összes monarchia javáért aránytalan hadkötelezettséggel terheltetvén, anyagilag hátramaradt, méltányos lenne őt e teherből teljesen megszabadítani, a mint épen ez okokból ez előtt is csak *mediam dicamra* volt kötelezve. Miután azonban az állami közösség megkívánja, hogy annak egyik része se vonja ki magát a közterhek viselese alól, ugyanazért a horvát-szlavon országos bizottság e teher megfelelő fölosztására módosítást indítványoz.» E javaslat abban állt, hogy az osztrák államadósságokhoz való hozzájárulási összeghez Horvát-Szlavonországok 500,000 forinttal járúlnának hozzá, azért csak ennyivel, mert a szóban levő államadósságoknak egy bizonyos része Magyarországon ruháztatott be, míg ellenben Horvát-Szlavonországok teljesen figyelmen kívül hagyattak az abszolút kormányok által.

Még érdekesebb a horvát küldöttség nyilatkozata a Határőrvidéknek a közösügyi költségekhez való hozzájárulására nézve. «A magyar korona a Határőrvidékért a közös terhek egész összegének még két százalékával köteles e terhekhez járulni — úgymond a horvátok javaslata. A Határőrvidék nyers jövedelmi kulcsa szerint a mondott két százalékból a horvát-szlavon határőrvidékre a belovári megyével együtt tizenhárom egész és egy harmad huszad, a magyar határőrvidékre ellenben hat egész és két harmad huszad rész esik. Jóllehet a méltányossággal alig fér össze, hogy a közösügyi költségekből ily teher a határőrvidékre, különösen a horvát-szlavonra is rárovassek; mert az utóbbi még nem vonatván a polgári igazgatás körébe: jelenleg is folyton a határőrségi rendszerrel járó, nagyobb és fáradalmasabb terheket kénytelen viselni, mint más országok; mindamellett Horvát- és Szlavonország ezt a terhet is kész a maga költségvetésébe fölvenni, mihelyt a Határőrvidéken azon igazgatási ágak, melyek ez idő szerint a közös (magyar) pénzügyi

miniszterium, továbbá a kereskedelmi és közlekedési miniszterium hatásköre alá helyezve, a horvát-szlavon országos kormányra átszállanak.»

Látjuk e nyilatkozatból, hogy a horvátok 1873-ban hajlandók voltak a horvát határőrvidékért elvállalt egész terhet elvállalni. Mig a polgári Horvát-Szlavonország hozzájárulására nevezve a közösügyi költségekhez egy más kulcsot ajánlottak — tudniillik az adóképesességnek a kezelési és igazgatási költségek fedezése után fönmaradó fölöslegek alapján való kiszámítását — a Határőrvidék quótáján nem változtattak, hanem késznek nyilatkoztak azon egész két százalek elvállalására, mely a horvát határőrvidékre esik.

A magyar országos bizottságnak egy albizottsága behatóan foglalkozott a horvátok e kívánságaival is. A Széll Kálmán tollából folyt jelentés ép oly hévvel, mint alapossággal veri vissza a horvátok azon törekvését, hogy az Ausztriával szemben a magyar korona országai nevében elvállalt államadóssági teher nagyobb részét magokról elhárítsák. Kiemeli e jelentés, hogy azon államadóssági teher, melyhez Magyarország a törvényben megállapított évi járulekot fizeti, csak a legesekélyebb részben származik befektetésekből s ha történetek is ilyenek, aránylag semmivel sem ruháztatott be több Magyarország területén, mint Horvátországen. A Határőrvidék által viselt súlyosabb védelmi kötelezettség nem menti föl Horvátországot attól, hogy a közterhek azon részét, mely illekeken reájok esik, ne viseljék. «Az albizottság a szent István koronájának országai és az ő fölsége többi országai között az államadóssági járulékra nézve létrejött pénzügyi egyességet, mely az 1867. XV. törvényben nyert kifejezést és Horvát-Szlavonországok részeről is elfogadtatott, oly bevégett tenynek tekinti, mely Magyarország és Horvát-Szlavonországok között többé vita tárgyát nem képezheti arra nevezve sem, hogy azon országok hozzájárulási aránya e járulekot illetőleg, külön szabályoztassék. Azon évi járulekot, mely[lyel] Magyarország az államadósságokhoz méltányossági szempontból hozzájárult, az 1867. XV. törvenyczikk állandó további változás alá nem eső összegben állapította meg. Ez évi járuleknak fizetése ép oly közös kötelezettsége a magyar szent korona összes országainak, mint az 1867. XII. törvenyczikk értelmében közösöknek kijelentett államügyek költségei-

hez való hozzájárulás. Erre nézve Magyarország és Horvát-Szlavonországek között a hozzájárulás más kulcsát föllálitani, mint a többire, már e teher közösségénél fogva sem lehet.»

A Határörvidék közösügyi quotájára vonatkozó horvát javaslatra a magyar bizottság mint idő előttire, mint a mely csak akkor jó napirendre, ha a Határörvidék Horvátországgal egyesítettetik — nem terjeszkedett ki.

Ez volt a horvátok álláspontja 1873-ban a Határörvidék közigazgatási egyesítése előtt. Most, hogy az egyesítés immár ténynyé vált, hallunk tiltakozásokat a horvát tartományi gyűlésen — igaz, nem a többség részéről — melyek tagadják, hogy a Határörvidék nélkül hozott 1867—68-iki törvények kötelezik és terhelik a Határörvidéket; és látjuk, hogy vannak, kik oda törekszenek, miszerint a horvát tartománygyűlésen megjelenő határörvidéki képviselők tiltakozzanak az addig «rólok nélkülök» hozott törvények ellen!

A *Pozor* kijelentette kereken, hogy az önálló Horvátország a Határörvidék nevében nem fog fizetni az osztrák államadósságokhoz egy krajczárt sem.

A «nemzeti párti képviselő» ellenben hajlandó az osztrák államadóssági quctából s a többi a monarchiával közös kiadásokból is a főntebb már jelzett számítás alapján 7·125 százalékot viselni, Horvát-Szlavonországek és a Határörvidék nevében.

Azt hiszszük, az eddigiekben elég világosan kifejtettük, hogy ez az arány a törvényeinkben eddig megalapított helyzetnek nem felel meg. Nem fölösleges hangsúlyoznunk magyar politikusok előtt sem, hogy a Horvátországgal való viszonyban külön kell tartanunk a Horvát-Szlavonországekra eső arányt és a Határörvidék czímén elvállalt arányt. Mindkettő külön fejlődött az Ausztriával való viszonyban, tehát külön tartandó Horvátországgal szemben is. Ma elvi fontossággal bír csak e kérdés, de jöhet idő, midőn gyakorlati értéke is lesz. Ha Horvát-Szlavonországek és a horvát határörvidék jövedelmeit egy kalap alá vesszük és úgy vonjuk meg az arányt a magyar korona többi országaival szemben, azon arányszám, mely a szűkebb értelemben vett Magyarországra esik, terhesebb lesz. Magyarország a Határörvidék czímén egy állandó megterhelest vállalt magára; ez a két százalék nem esik tíz évenként megigazítás alá, mint a harmincz százalék. Igaz ugyan, hogy ez is változhatik; a minthogy az illeté-

kes tényezők hozzájárulásával minden törvény megváltoztatható. De addig, míg Ausztriával szemben ez a határörvideki két százalékos quota fönnáll, nézetünk szerint a Magyarország és Horvátország közti viszonyban a horvát határörvidékre nézve szintén nem állhat fönn más kulcs és más arány, mint azon teher, melyet a magyar korona országai Ausztriával szemben elvállaltak.

Ezek a «nemzeti párti képviselőnek» lényegesebb ellenvetései és most már leszámolhatunk vele.

Röpiratában lapokon át összead és kivon, szoroz és oszt, hogy kimunkálja a pénzügyileg önálló Horvátországnak minél kedvezőbb képét. Az általam kimutatott számokkal szemben legelőbb is arra törekszik, hogy fölemelje Horvátországnak brutto-bevételeit. Lemond a vasútak bevételeiről, mert ezek üzleti kiadásai nagyobbak és számításba vesz oly bevételeket, melyekre már én is tekintettel voltam. Az általam kimutatott 16.375,247 forintnyi brutto-bevételből leüti a vasútak bevételeit, de hozzáad más jövedelmeket s Horvátország brutto-bevételeit 15.708,810 forintban állapítja meg. Azután igyekszik apasztani a jövedelem-előállítási költségeket; kihagyja ezek közül a vasútat s Bartolovicsnak tekintélyére hivatkozva, azt igyekszik kimutatni, hogy a dohány- és sótermelésben más országokra utalt Horvátországban e jövedékek önálló kezelése kevesebbe kerülne, mint együttesen a magyar korona összes országaiban. Az én számításaimmal szemben 3.968,654 forinttal apasztja a jövedelem-előállítási költségeket. Azután igyekszik leszállítani Horvátországnak a monarchia közös terheihez való hozzájárulási kötelezettségét s itt nézetem szerint törvénytelen, az eddigi államjogi és történelmi fejleményekkel ellentétes álláspontra helyezkedik, a mennyiben nem veszi tekintetbe azon terhek egy részét, melyeket az Ausztriával kötött megállapodásokban a magyar korona országai a Határörvidék nevében vállaltak el. Itt ismét 2.460,921 forintot töröl ki az általam Horvátország terhére írt számlából. Végül lemond a Zágráb-károlyvárosi vasútról is és Magyarországra hárítja annak vételárát. — És — jól jegyezzük meg! — e hosszú számítás után a nemzeti párti képviselő a következő eredményre jut:

«E minden részben kiigazított számítás szerint tehát ekként állanánk» — úgy mond a nemzeti párti képviselő:

Horvát Szlavonország brutto-jövedelme	---	---	15.708,810 frt.
1. a jövedelem-előállítás költségek	3.968,654 frt		
2. a királyi udvartartás, kabineti iroda, közösügyi kiadások, osztrák államadóssági járulék, közös nyugdíjak horvát járuléka	---	4.782,327 frt	
3. Horvát-Szlavonországban teljesített kiadások	---	---	7.680,078 frt
összes kiadás			16.431,059 frt.
A bevételek nem födözik a kiadásokat	---	---	722,249 frrtal.

Tanulságos egy eredmény! Érdemes, hogy megfigyeljük Horvátországban. Tehát ha az önálló Horvátország képét a magát nemzeti pártinak nevező képviselő álmai szerint alkotjuk meg, akkor is egy jelentékeny hiánynyal fog küzdeni Horvátország! És figyelembe veendő, hogy a nemzeti párti képviselő is számításaiban azon Procrustes-ágyban mozgott, melybe a horvát ellenzék fölfogása szerint a magyar kormány Horvátországot beleszorította. Semminemű befektetésről, hasznos beruházásról, az egyes igazgatási ágak jobb dotatiójáról nincs szó a nemzeti párti képviselő számításaiban. Az eredmény tehát az, hogy ha az osztrák-magyar monarchia meglegszik Horvátország részéről azon hozzájárulással a közös ügyekhez, melyet a nemzeti párti képviselő kiszámított, vagyis. ha a horvát határörvidék quotájának egy részét Magyarország fogná fizetni; ha Magyarország belenyugodnék abba, hogy az eddigi közösségből kifejlődött magyar-horvát közös terhekhez ne járuljon hozzá egy krajczárral se; ha az önmagára hagyatott pénzügyileg önálló Horvátország szervezkedésére egy krajczárral sem költene többet, mint a mennyit ma ez az annyira becsmerelt, oly mostohának hirdetett magyar kormányzat tényleg elkölt Horvátországban: Horvátország még akkor is állandó hiánynyal küzködnék!

De «nyugodt lélekkel» állítja a nemzeti párti képviselő, hogy az általa kimutatott hiányt az önálló Horvátország elenyészteszethetné. S e tekintetben a vám- és pénzügyőrségnél, továbbá a honvédségnél létesíthető megtakarításokra utal.

Nem vitatkozunk rajta. A *Pozor* hosszú számítások után szintén — bár csekélyebb hiányt mutatott ki, mely a pénzügyileg önálló Horvátországot terhelne; a kö- és vízi útnakál, a horvát erdőségek kezelési költségeinél, szinten a honvédségnél akart megtakarításokat létesíteni. E téren azon-

ban fölösleges a vitatkozás, mert az általam tárgyalt kérdésre vonatkozólag mind csak azon föllálitott tétel helyességét bizonyítják, hogy a pénzügyileg önálló Horvátország benn az országban művelődési, anyagi, közlekedési s közigazgatási céljaira kevesebbet költhetne, mint a mennyi ma a Magyarországgal fönnálló viszony mellett rendelkezésére áll.

A nemzeti párti képviselőnek a honvédségre vonatkozó fölfogását azonban még sem hagyhatom szó nélkül. A *Pozor*-ral teljes összhangban a nemzeti párti képviselő is azt mondja, hogy «a honvédség nem annyira a szükséges védelem követelményeinek, mint inkább a magyar faj hiúságának szolgál». Hát a horvátországi honvédség teljesen horvát nemzeti alapon van szervezve. Vezénynyelve a horvát, zászlaja a horvát nemzeti zászló. Íme azon honvédség, mely a magyar faj hiúságának s a magyar chauvinizmusnak szolgál!

V.

Valamint Magyarországnak, úgy kétség kívül Horvátországnak is jelentékeny terhét képezi a monarchia közös költségeihez való hozzájárulás. Horvátországnak még ezenkívül a magyar korona országaival is vannak közös ügyei, melyeknek költségeihez elvileg szinten köteles hozzájárulni, bár az autonóm költségek levonása után fönmaradó összeg e quotának egy igen jelentékeny részét nem fődözi.

Azon horvát politikusok, kik Horvátország pénzügyi önállósításában hiszik föltalálhatni Horvátország boldogúlhatóságának s fölvirágzásának fő eszközét, a pénzügyi önállóság egyik nagy akadályát a monarchia és a magyar korona országai közös ügyeinek költségeihez való horvát hozzájárulási kötelezettségben látják. Egy rész e kötelezettségekről mitsem akar tudni; hallottunk oly hangokat is, hogy Ausztriával csak Magyarország tárgyalt és egyezkedett, tehát a monarchia közös terheinek quotáját fizesse Magyarország egyedül; a magyar korona országaival közös ügyek költségeiről az e fajta politikusok természetesen még kevesebbet akarnak tudni. Nem nagy azon horvát hazafiak száma, kik így gondolkoznak, de vannak. Ezeknek fölfogásával mi nem vitatkozunk; ezeket sem szó, sem írás nem képes meggyőzni.

Vannak aztán többen, a kik — minthogy belátják, hogy úgy sem szabadúlhatnának tőle — elvileg elismerik a monarchia közös költségeihez, részben a magyar korona országainak közös költségeihez való hozzájárulási kötelezettséget is; de vita tárgyává teszik a hozzájárulási kulcsot s vagy egy minél kisebb hozzájárulási arányt számítanak ki Horvátország terhére (mint a nemzeti párti képviselő tevé), vagy azt akarják bizonyítani, hogy azon hozzájárulási kulcs, mely e költségekre nézve az 1868-iki, illetőleg az 1880-iki törvényben meg van állapítva, helytelen, sőt törvénytelen.

Ez utóbbi irányban különösen dr. Frank József, horvát tartománygyűlési képviselő, fejt ki élénk tevékenységet. Jobb ügyhöz méltó kitartással igyekszik bizonyítani azt, hogy az 1868-iki, illetőleg 1880-iki törvényekben megállapított kulcs törvénytelen. Bármily képtelenségnek is látszik, de az ügyvédi makacsság és rabulistika egész hevevel bizonyítja, hogy törvénytelen az, a mi a törvényben meg van állapítva, a mit már háromszor magyar és horvát országos bizottságok hosszas tárgyalások után elfogadtak, a két törvényhozás ismételten jóváhagyott, a korona szentesített s a mi 1868 óta gyakorlatban van!

Egy ideig hirlapi czikkekből és röpiratokban,*) most már — a tartománygyűlés tagjává választatván — magában a tartománygyűlésben hirdeti téves tanait az ottani ellenzék zajos tapsai közt, mely megbámulja e milliókkal és arányszámításokkal dobálódzó férfiút, a ki számokkal bizonyítja, hogy Magyarország megcsalja és megrabolja Horvátországot!

Az a mit Frank úr hirdet, egy oly képtelenség, hogy komoly czáfolatra nem érdemes. De állításaival úgy látszik hat Horvátországban. Az ellenzék készpénz gyanánt veszi az ő számcsoportosításait; mert ugyanazt bizonyítja, a mivel ők izgatják a népet, hogy tudniillik Magyarország kizsákmányolja Horvátországot. És a nép igen hamar elhiszi, hogy bajainak kútforrása nem önhibáiban keresendő; hanem a magyar kormányzatban, ennek zsarnokságában és telhetetlenségében. Annál inkább elhiszik ezt a tartománygyűlésen kívül, mert

*) Dr. Josef Frank: *Die Quote Kroatiens*. Zágráb, 1879. — Ugyanattól: *Béla Lukács und die Quote Kroatiens*. Zágráb, 1879.

magában a tartománygyűlésben is bizonyos fontosságot tulajdonítottak Frank úr fejtegetéseinek.

A horvát tartománygyűlésnek 1884 október 27-diki ülésében fejtette ki először dr. Frank röpirataiban elfoglalt álláspontját. Az előadó Miskatovics és dr. Srám utaltak ugyan arra, hogy dr. Frank számításai tévesek, de részletesebben nem fejtették ki tévedéseit. Zsivkovics báró ellenben szívéből üdvözölte Frank fejtegetéseit, melyek szerinte egy igen fontos s az egész országban viszhangra találó kérdést vetettek föl; úgy tesz mintha azzal nem lenne egészen tisztában; pedig neki, a ki már 1868-ban tagja volt a horvát küldöttségnek, a ki az 1872—73-diki horvát regnicolaris bizottságnak tevékeny tagja, sőt jegyzője volt s a kinek tollából folytak épen azon okiratok, melyekre hivatkozni fogunk s melyek e kérdést már akkor tisztázták s a kinek mint későbbi belügyi osztályfőnöknek is ismernie kellett a Magyarország és Horvátország közti viszonyt: ismernie és tudnia kellett, hogy Frank teljesen félremagyarázza e viszonyt; tudnia kellett ezt annál is inkább, mert a mit Frank a tartománygyűlésben 1884-ben mondott, azt már évekkel előbb hirdette röpirataiban. És Gyurkovics, a ki a Magyarországhoz való viszonyinak híve s a ki már több alkalommal elég bátorsággal és önálló fölfogással szállt szembe a horvát túlzók fölfogásával, Frank fejtegetéseire annyira megtévedt, hogy köszönetet nyilvánított neki, a miért e nagy fontosságú s az egész ország figyelmére méltó kérdést megpendítette. «Ha Frank képviselő semmi egyebet nem tett volna, mint hogy ezeket a kutatásokat végezte, csupán ezek által is, elévülhetetlen érdemeket szerzett magának az ország előtt. Frank meg lehet elégedve tanulmányainak eredményeivel, mert fölhívta e gyülekezet, sőt az egész ország figyelmét e nagyfontosságú kérdésre, s elérte azt, hogy elkészülünk előre, s elkészülve megyünk a jövő pénzügyi kiegyezés elé. Azért alkalmat kell adnunk dr. Franknak, hogy tanulmányait a haza érdekében a regnicolaris küldöttségekben érvényesítse.»

Hát az eredménnyel Frank úr csakugyan meg lehetett elégedve, mert törvényidézetei és számcsoportosításai gondolkozó emberek fejét is megzavarták. S az első parlamenti babérok nem hagyták pihenni; a tartománygyűlés 1885 április 24-diki ülésében újból fölvetette e kérdést, ugyanazon számításokkal, ugyanazon érvekkel s azon eredményre jutott,

hogy Horvátország bajainak kútforrása a pénzügyi viszonyban fekszik; e viszony erkölcstelen, nem becsületes, szegyenletes és hazugság együtt.» Viharos helyeslés és taps követte szavait s mindkét ellenzék tagjai a szónok üdvözlésére siettek — mondja a tartománygyűlés naplója.

Dr. Frank fejtegetései eszmecsere tárgyát képezték a közjognak a bécsi egyetemen, tanára dr. Jellinek és a zágrábi egyetemi tanár dr. Pliveric között is. Ez eszmecsere épen nem ütött ki Frank úr álláspontjának javára.*)

Nos hát nézzük meg mi is közelebről ezeket a nagyszerű fejtegetéseket, melyek a horvát tartománygyűlés némely köreit oly lelkesedésre ragadták.

A monarchia 1867-ben lényeges közjogi változáson ment át. E változás alapján két külön állam, illetőleg két birodalom képződött; az egyik állam a magyar korona országai, a hova Horvát-Szlavonországok és a Határőrvidék is tartozik; a másik állam — mint a magyar hivatalos stílus mondja — «ő fölsége többi királyságai és országai» vagyis Ausztria; e két közjogilag egymástól különvált és önálló állam azonban föntartotta némely ügyekre nézve a kapcsolatot s ezek az osztrák-magyar monarchia közös ügyei. A monarchiának e két állama kiegyezett egymással az egymás közötti közös ügyekre, ezek kezelésére, szükségleteik fedezésére nézve; vagyis a quotára, az akkor fönnállott államadósságok fedezési módjára s egyebekre nézve. A magyar korona országai, mint egy különálló politikai test tárgyaltak a birodalmi tanácsban képviselt országok és királyságok képviselétével szintén, mint külön politikai testtel; részben Horvát-Szlavonországok nélkül, de az ők nevökben is; utóbb Horvát-Szlavonországok résztvételével.

Hogy a monarchiának e két állama külön a tartozékát képező országoknak egymás közti viszonyát miként rendezi, s miként rendezi azon tehernek megosztását, melyet a monarchiai kapcsolatból kifolyólag mindkettő külön-külön elvállalt: az e két államnak saját belső ügyét képezi. Hogy tehát Ma-

*) *Das rechtliche Verhältniss Kroatiens zu Ungarn.* Briefwechsel zwischen Dr. G. Jellinek u. Dr. G. Pliveric. A pénzügyi viszonyra vonatkozó levélváltás az *Agramer Ztg.* 1885 májusi 101—105-dik számaiban található.

gyarország és Horvátország az egymás közötti ügyeket miként rendezi, az tisztán a magyar korona országai ügye.

Hogy e viszony Magyarország és Horvátország között miként rendeztetett 1868-ban, már elmondottuk. E tekintetben irányadó az 1868. XXX. törvényczikk. Megállapítottak azon közös ügyek, melyek a magyar korona országai között közösek. Ezek számosabbak, mint azon ügyek, melyek a magyar korona országai és ő fölsége többi országai közt közösek. Voltaképen kétféle közös ügy között lehetne megkülönböztetést tenni; vannak oly ügyek, melyek a monarchia minden országai között közösek, azon ügyek tudniillik, melyek a delegatiók elé tartoznak, vagy a melyekre nézve az egységes elvek szerinti törvényhozás lön megállapítva. De vannak Magyarország és Horvátország között is oly közös ügyek — mint az adóügy, pénzügy, közlekedés, honvédelem — melyek Magyarország és Ausztria között nem közösek. A törvény azonban ezekre nézve megkülönböztetést nem tesz. Horvátországnak csak Magyarországgal vannak közös ügyei, s ez utóbbiak közé tartoznak azok is, melyek Magyarország és Ausztria között közösek. És ez igen természetes; Horvátország a magyar korona főnhatósága alatt áll; Horvátország a magyar korona országainak complexumában jelenik meg a monarchiai kapcsolatban; Horvátországnak csak Magyarországgal vannak közös ügyei. Ausztriával szemben már csak a magyar korona kapcsolatában szerepelt.

Ez elvekből kifolyólag az 1868. XXX. törvényczikkben Horvát-Szlavonországok elismerték, hogy azon költségekhez, melyeket egyfelől a magyar korona országai és ő fölsége többi országai közt közösöknek ismert, másfelől magok a magyar korona összes országai közt közösöknek megjelölt ügyek igényelnek, adóképesességök arányában volnának kötelesek járúlni. Ez adóképeségi arány ugyanazon hivatalos adatok szerint, a melyeknek alapján a magyar korona országainak a közös-ügyek költségeihez hozzájárulási aránya ő fölsége többi országaival szemben tíz évre meghatároztatott, ugyanazon időre Magyarországra nézve 93·55, Horvát-Szlavonországokra nézve pedig 6·44 százalékban állapítottatott meg. A pénzügyi egység megújítása alkalmával 1880-ban ez adóképeségi arány, ismét ugyanazon adatok szerint, a melyeknek alapján a quota egyrész Magyarországra másrészt Ausztria közt megállapítottatott,

Magyarországra nézve 94·29 százalékbán, Horvát-Szlavonországon nevezve 5·57 százalékbán állapítottatott meg.

Ez a tényleges helyzet, mely három kiegyezési tárgyaláson átment, két magyar és két horvát törvényben szentesítve van s majdnem két évtized óta fennáll.

Ámde most előáll dr. Frank és állhatatos makacssággal állítja, hogy egy nagyszerű tévedés forog fenn, mert Horvát-Szlavonországnak adóképesége szerinti aránya nem 6·44 illetőleg 5·57 százalék, hanem 1·86 százalék. Okoskodásának veleje röviden abban foglalható össze, hogy miután a törvény azt állapítja meg, hogy Horvátország adóképesége ugyanazon adatok alapján számítandó ki, a melyeknek alapján a magyar korona országainak adóképesége ő fölsége többi országaival szemben megállapított, Horvátország adóereje nem Magyarországgal szemben, hanem a monarchiával szemben állapítandó meg. Ugyanazon adatok alapján pedig Horvátország adóképesége a monarchiában 1·86 százalék; a Magyarország és Horvátország közt közös ügyek költségei tehát ez arányban osztandók meg.

Már első pillanatra mindenkinek föltűnik e képtelen okoskodás. A monarchiának közös terheihez Horvátország a 6·44 százalékos magyar-horvát kulcs szerint sem fizet többet, mint az 1·86 százalékhöz osztrák-magyar-horvát kulcs szerint. Mert az egész monarchia közt osztva meg a terhet, száz millió osztrák-magyar-horvát közös költségnek 1·86 százaléka = 1.862,000 forint. A 6·44 százalékos magyar-horvát kulcsnál azonban csak a magyar korona országaira eső összeg veendő figyelembe; ez pedig ugyanazon adatok szerint 28.980,000 forint. Magyarország és Horvátország közt tehát ez összeg osztandó meg, a 6·44 százalék szerint; ez pedig kitesz 1.884,000 forintot; tehát (egy csekély különbözetet nem tekintve, mit dr. Frank sem kifogásol) ugyanannyit, mint ha az egész monarchiához viszonyítjuk Horvátország adóképeségét.

A monarchia közös költségeire nézve akár a három tényező (Ausztria, Magyarország, Horvátország) alapján kiszámítható quotát vesszük, akár csak a két tényező (Magyarország és Horvátország) közt megállapított quotát — mindig ugyanazon eredményre jutunk.

Igen de — mondja dr. Frank — a szorosabb értelem-

ben vett magyar-horvát kiadások is ugyanez 1·86 százalékos kulcs szerint osztandók meg. — Sem igazság, sem logika nincs abban, hogy azon összeg, mely csak kettő között közös — a minthogy a magyar-horvát közös kiadásokhoz Ausztriának semmi köze — egy oly quota alapján osztassék meg, mely három tényező közti viszonyon alapúl; ez esetben a számítás logikailag csak úgy helyes és csak úgy igazságos, ha az egész monarchia költségeit vesszük számításba; vagyis ha a magyar-horvát költségekhez hozzáadjuk az osztrák pénzügyi, közlekedési, kereskedelmi és honvédelmi tárczák költségeit is. Akkor alkalmazható a három tényező alapján kiszámított 1·86 százalékos kulcs. De Frank állítja, bizonyítja s bolondítja vele a horvátokat írásban és szóval.

Hát lássuk mivel érvel ez álláspontja mellett.

A 6·44 százalékos kulcs törvénytelen — úgymond dr. Frank — mert a törvény azt mondja, hogy Horvátország hozzájárulását «ugyanazon hivatalos adatok alapján» kell kiszámítani, a melyek a magyar korona országai és az ő fölsege többi országai közti hozzájárulás megállapításánál alapúl szolgáltak. Ez adatok: az összes monarchiának egyenes és közvetett adókból befolyt brutto bevétele az 1860—1865-diki években; és ezek alapján Ausztriára 71·02 százalék, a magyar korona országaira 28·98 százalék esik. Alapúl tehát az egész monarchia bevétele szolgált. A törvény azt mondja, hogy «ugyane hivatalos adatok alapján» kell kiszámítani Horvátország hozzájárulását is. Széll Kálmán, mint az 1872-diki országos bizottság albizottságának előadója márczius 9-dikén kelt jelentésében a törvény ez intézkedését következőleg magyarázta. «És csakugyan egy alapon kell számítani a hozzájárulási arányt mindkét irányban. Horvát- és Szlavonországok hozzájárulási arányát Magyarországhoz képest más alapra fektetni, a mint az a szent István koronájának összes országai részéről az örökös tartományokkal szemben számíttatott, sem igazságos, sem méltányos eljárás nem lenne.» Nos hát vegyük — úgymond Frank — Horvátországra nézve is ugyanazon adatokat, ugyanazon alapokat számításba. Ez adatok alapján Horvátországra 1·86 százalék esik és nem 6·44 százalék.

Ez Frank okoskodásának és érvelesének veleje. És ezek összes tárgylagos érvei: az 1868. XXX. törvényezikk 12-dik

§-ának e kifejezése «ugyanazon hivatalos adatok alapján» és Széll Kálmán egy albizottsági jelentésének főntebb idézett szavai. A többi érv, a mit Frank okoskodása mellett fölhoz, igen alkalmas az izgatásra, de nem tartozik a dologra.

Frank azt igyekszik bizonyítani, hogy a törvénynek általa vitatott magyarázata azért is helyes, mert azon kulcs, mely a törvényben meg van állapítva, képtelenségre vezet, egy képtelen s lehetetlen törvény megtartására pedig senki sem köteles. Horvátország bevételei 1868 óta folytonosan emelkedtek; tehát emelkedett azon 55 százalék is, mely a közös kiadások fedezésére beszolgáltatott; a 6.44 százalékos arány szerint Horvátországnak terhére írt közös kiadások azonban oly fokozatos mérvben emelkedtek, hogy míg 1869-ben az 55 százalék által nem fedezett hiány csak 1.900,000 forintot tett, már 1874-ben e hiány négy millió forinton fölül emelkedett. Képtelenség a törvény e rendelkezése azért is, mert mint Frank kiszámítja, ha Horvátország összes adóbevételeit beszolgáltatná a közös kincstárnak, még akkor is adósa maradna a közös kincstárnak.

Azon számokkal, melyeket Frank ez állításainak igazolására fölhoz, nem foglalkozunk most részletesebben, pedig ezekben is sok tévedés van. Mindezek nem új állítások s nem egyszer már megczáfoltattak a magyar regnicolaris küldöttségek által; különösen azon albizottsági jelentésben is, melyre dr. Frank is hivatkozik. De ha mind igaz is volna az, a mit Frank állít, mindebből legfőlebb az következne, hogy a horvátok a pénzügyi viszonynak a jövőben való megváltoztatására törekcszenek; de nem az, hogy a főnnálló törvényben megállapított arány törvénytelen s a törvénynek majdnem két évtizedig érvényben álló magyarázata téves.

Hiszen hogy Horvátország a közös költségek reá eső járulékát és autonom kiadásait fedezni nem képes: azt nem Frank találta föl, azt Magyarország és Horvátország intéző körei tudták már 1868-ban. Kifejezést talált ez magában az 1868-diki törvényben is, mely azt mondja, hogy «miután azonban Horvát-Szlavonországok összes tiszta jövedelmei azon összeget, mely a fönnebbi szakaszban érintett adóképessegi kulcs szerint a közös ügyek költségeiből reájok esnek, ez idő szerint csak úgy fedezhetnék, ha a beligazgatásra szükséges összegek nagyobb részét is általadnák: Magyaror-

szág tekintettel stb. Épen ez indokból állapítottatott meg az, hogy Horvátország bevételeiből első sorban egy bizonyos rész a horvát autonóm kormányzat kiadásaira kihatandó s a fönmaradó összegnél többet Magyarország nem követelhet, habár a törvényben megállapított kulcs szerinti horvát járulék a közös kiadásokhoz nem is fog fedeztetni. Hogy a különbözet, mely évenként a közös kiadásokra fordítható horvát feleslegek és a reájok törvényszerint eső járulék között mutatkozik, az évek során át változik — az a dolog természetéből foly.

Azt is bizonyítja dr. Frank, hogy Horvátország a monarchia közös költségeihez 1865-ig kevesebbet fizetett, mint a mennyit 1868 után, a megállapított kulcs szerint fizetnie kellene. Hát ezt is megengedjük; de még ez sem bizonyítja, hogy a törvényben megállapított arány egy számítási hiba, helytelen magyarázat. Mert akkor még nagyobb számítási hiba azon 31.40 százalék, mely a magyar korona országainak quotáját képezi, miután számokkal mutatható ki az is, hogy a monarchia közös költségeihez e kulcs szerint kétszer oly nagy összeggel kell járúlnunk, mint 1867 előtt. Ennek oka a közös költségek emelkedésén kívül az, hogy régebben csak a belkormányzat fedezése után fönmaradt fölöslegek szállítottak a központi birodalmi penztárba; most azonban fedeznünk kell a közös kiadásokat tekintet nélkül feleslegeinkre.

De nézzük közelebbről az 1868. XXX. törvényczikket és keletkezését. Maga a törvény világosan, minden kételyt kizárólag szól. Elmondja, hogy Horvátország adóképessege arányában lenne köteles hozzájárúlni a közös ügyekhez, hogy ez adóképesseg ugyanazon adatok alapján számítandó ki, melyeknek alapján Magyarország quotája Ausztriával szemben megállapítottatott és egyidejűleg megmondja azt is, hogy tehát e hivatalos adatok szerint Horvátországra 6.44 százalék esik. Tehát egyidejűleg állapittatik meg az elv is, annak gyakorlati alkalmazása is; ez egyidejűség már egymagában kizárja a törvényhozó tévedését; sőt épen azon körülmény, hogy a törvény azonnal meg is mondja, hogy a fölállított elv (az adóképesseg) miként alkalmazandó, mily százaléokban, nem hagy fön kétséget arra nézve, hogy a törvényhozó nem tévedett s csakugyan azt fejezte ki a törvényben, a mit akart.

Előttünk fekszik az 1868-diki országos bizottság jelen-

tése.*) E jelentéshez van mellékelve azon egyezményi javaslat, mely a törvényhozás által elfogadva az 1868. XXX. törvényczikkben Magyar- és Horvátország közös alaptörvénye gyanánt szentesítettett. A bizottság e jelentéséhez hozzámellékelte a magyar korona országai bevételeinek azon táblázatát, a melynek alapján Horvát-Szlavonországoknak a közös költségekhez járulási aránya kiszámíttatott. E kimutatás egyrészről Magyarország, másrészről Horvát-Szlavonországok bevételeit elkülönítve mutatja ki; Ausztria bevételeire azonban nem terjeszkedik ki, a minthogy egy oly egyezményben, mely a magyar korona országai között kötötték, nem is lehet szó Ausztria bevételeiről.

A kérdés most az, hogy vajon azon számok, melyek az 1868-diki horvát-magyar egyezményhez mellékeltek és a melyeknek alapján a magyar korona országainak egymáshoz való adókepessegi aránya kiszámíttatott, ugyanazon számok-e, a melyeknek alapján a magyar korona országainak a monarchia költségeihez való quotája megállapíttatott. És e tekintetben nincs kétség, Frank sem tagadja, az illető bizottságok irataiból is kitűnik, hogy a számok, illetőleg az adatok ugyanazok. A törvény rendelkezése tehát megtartatott. A törvény 11-dik §-a és 12-dik §-a közt tehát nincs ellenmondás; a 12-dik §-ban megállapított arány az abban megjelölt adatok alapján számíttatott ki.

Ugyanaz, a mit az 1868-diki kulcsra nézve mondtunk, áll az 1880-diki kulcsra nézve is. Világos tehát, hogy Frank félremagyarázza a törvényt; mely világos volt akkor, a mikor meghozatott; világos most is s melynek értelmével tisztában volt minden tényező. Számítási hiba tehát az akták világos bizonyága szerint nem történt.

Igen de Széll Kálmán nyilatkozatai! Nos csakugyan nagy merészség kell ahhoz, hogy valaki a Frank agyafűrt álláspontját Széll Kálmánnak parlamenti irataival támogassa. Előttünk is ismeretes Széll Kálmánnak azon 1873 márczius

*) Jelentése a Magyarország s Horvát-Szlavon- és Dalmátországek közt főnforgó kérdések kiegyenlítése ügyében kiküldött országos küldöttségnek. Buda-Pest 1868 augusztus 1-jén. Az 1865—68-diki országgyűlés irományai V. k. 225 l.

9-dikén kelt albizottsági jelentése, melyben a horvátok túlköveteléseit oly fényesen és meggyőző erővel utasította vissza s melyből Frank a maga álláspontja mellett idézget.

Hát csakugyan a föntebb idézett szavak befoglaltatnak Széll Kálmán jelentésében, de ott egészen más értelmök van, mint a mit Frank azokra reáérőszakol.

Az 1868-diki magyar-horvát egyezmény revisiójára 1872-ben kiküldött horvát bizottság részletes javaslatot terjesztett a magyar küldöttség elé, mely első kívánatait tartalmazta. A horvátok 1872 november 6-án kelt emlékiratukban, mely Mazuranics (a későbbi bán) és Zsivkovics (a későbbi osztályfőnök, ki most — úgy látszik — nem emlékszik ezekre a dolgokra) aláírásával van ellátva, egyebek mellett kívánják Horvátország közös quotájának is megváltoztatását és pedig lényegében a következő érvekkel.

Az előbbi országos bizottság által Magyarországra és Erdélyre nézve egyrészt, másrészt pedig Horvát- és Szlavonországra nézve 1868-ban a járuléki kötelezettség iránt megállapított kulcs helytelen s Horvát- és Szlavonországot kelletlenül túl terheli. Alapúl ugyanis az egyenes és közvetett adók nyers bevételei vétettek, a mi egy ország jövedelmeinek fogalmával meg nem egyez, mivel csak a kezelési és igazgatási költségek levonása után fönmaradó tiszta bevétel vehető a jövedelem fogalma alá. Igazolja e kulcs helytelenségét azon körülmény is, hogy az osztrák és magyar országos bizottságok 1867-diki jegyzőkönyveinek tanúsága szerint Ausztria és Magyarország közt a quota nem az állami adók nyers bevételei, hanem a tényleges befizetések alapján határozottatott meg, a mint tudniillik az utóbbiak a kezelési és igazgatási költségek fedezése után az egyès királyságok és országok részéről a közös államterhek fedezésére a központi állampénztárba befolytak. Hasonló alapon kell tehát a járuléki kulcsnak egyrészt Magyarországra és Erdély és másrészt Horvát- és Szlavonország között megállapíttatnia, nehogy az egyik vagy a másik rész hátrányt szenvedjen. E tiszta jövedelem alapján — vagyis azon feleslegeket véve alapúl, melyek 1860—1865-ig a központi pénztárba folytak — a járuléki arány Magyarország és Erdélyre nézve 96·60 százalék Horvát-Szlavonországra nézve pedig 3·40 százalék vagyis Fiumet is tekintetbe veve 97·13 százalék és 2·87 százalék; tehát nem

6·44 százalék. Ez volt akkor a horvát küldöttség első álláspontja e tárgyban.

A magyar küldöttség a horvát javaslatok azon részének tárgyalására, mely pénzügyi kérdésekre vonatkozott, egy albizottságot küldött ki, mely tárgyalásainak és kutatásainak eredményét egy kimerítő jelentésbe foglalta. Ez albizottságnak is Széll Kálmán volt a jegyzője s ez azon jelentés, melynek egy kiszakított mondatára dr. Frank hivatkozik.

E jelentés részletesen foglalkozik a horvátoknak valamennyi pénzügyi javaslatával s így azzal is, mely a közös terhek mikénti megosztására vonatkozik. Az albizottság nézete szerint azon arányt, melyben két ország a közösekül elismert terheknek viseléséhez hozzájárulni tartozik, az adóképesesség határozza meg; csak az adóképesesség alapjára fektetett hozzájárulási arány lehet egyedül biztos és igazságos. Minden ország valóságos képességét pedig nyers jövedelme, azaz azon jövedelmek összesége fejezi ki legtisztábban, melyek az összes közadókból befolyznak. A közigazgatási költségek levonása után tényleg megmaradt bevételek az adóképesesség meghatározásánál nem szolgálhatnak alapul, mert azoknak eredménye nagy részben azon összegek magasságától függ, melyek a közvetlen közigazgatási kiadásokra fordíttatnak. Az így előálló eredmény csak azt mutatja, mily összegeket fordít tényleg valamely ország beligazgatási költségeinek fődözése után egyéb szükségleteire, de nem tünteti elő a valóságos adóképesességet. Ezeket válaszolja az albizottság a horvátok azon kívánságára, hogy a közös terhek megosztására nézve ne a brutto-bevételek, hanem a kezelési és közigazgatási kiadások levonása után fönmaradó fölösleg vétessék alapul.

A horvát küldöttségnek azon állítására pedig, midőn a 6·44 százalékos aránynak helytelenségét az által is igyekszik bebizonyítani, hogy a Magyarország es Ausztria között megállapított 70 : 30 százalékos arány nem a brutto-jövedelmek, hanem a tenyleges befizetések alapján számíttatott, és hogy e szerint, miután a Horvátországgal kötött egyességben a nyers jövedelmek vétettek a számítás alapjául, az 1867. XII. törvényczikkben közösekül kijelentett államügyek költségeihez való hozzájárulás aránya nem ugyanazon alapon áll, mint állt azon kulcs, mely szerint Horvát-Szlavonországok a Ma-

gyarországgal közös ügyekhez járulni tartoznak; — Széll Kálmán jelentése a következőket mondja:

«A horvát-szlavon küldöttségnek e föltevése ellenkezik a tényekkel. A magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság jegyzőkönyveiből kiderül ugyan is, hogy Magyarország hozzájárulási aránya (a monarchia közös költségeihez) nem a tényleges beszállítások, hanem — a határvám kivételével — az összes közvetlen és közvetett adókból befolyt jövedelmeknek alapján számíttatott ki és állapított meg. És ugyanazon zárszámadási eredmények nyomán, melyek az örökös tartományok és a magyar korona országai részéről 71·02 és 28·98 százalékot eredményeztek: lett a Magyarország és a Horvát-Szlavonországok közötti arány az 1868. XXX. törvénycikk 12-ik §-ában megjelölt 93·55 és 6·44 százalékban megállapítva. Bizonyítja ezt az 1868-ban a horvát ügyben működött magyar országos bizottság jelentésén és az ahhoz mellekelt kimutatáson kívül (melyre föntebb már én is hivatkoztam) még az albizottságnak következő összeállítása». És itt az albizottság az említett okiratokban foglalt hivatalos adatok alapján kimutatja, hogy 1860—1865 a közvetett és egyenes adókból elért brutto-bevétel volt:

az örökös tartományokban	---	---	---	---	1,187.978,418 frt.
(Magyarországon (szorosabb értelemben)				f	453.469,746 "
(Horvát-Szlavonországban	---	---	---	---	31.217,648 "

s hogy e számok egyrészt az örökös tartományok és a magyar korona országai közt 71·02 és 28·98 százalékot, másrészt Magyarország és Horvát-Szlavonországok között 93·55 és 6·44 százalékot tüntetnek föl.

Azután így folytatja az albizottsági jelentés:

«A fölött tehát, hogy ugyanazon alapon számíttatott a Magyarország és Horvát-Szlavonország közötti arány, a mely alapra az 1867-ik évi törvények által megállapított közösügyi quota a monarchia két államterülete között fektetve van, kétség nem lehet. És csakugyan (ez a Frank által kiragadott mondat) egy alapon kell számítani a hozzájárulási arányt mindkét irányban. Horvát-Szlavonországok hozzájárulási arányát Magyarországhoz képest más alapra fektetni, a mint az szent István koronájának összes országai részéről az örökös

tartományokkal szemben számíttatott, sem igazságos, sem méltányos eljárás nem lenne. — A közösügyi quota Magyarországon összes közvetlen és közvetett adóiból befolyt jövedelmek alapján levén meghatározva, azon jövedelmek alapján tehát, melybe Horvát-Szlavonországon bruttó-bevételei is foglaltattak: más alapot fektetni azon arányt, melyben Horvát-Szlavonországon a Magyarországgal közös ügyekben és így a monarchiával közös költségekhez is járulnak, mint a mely aránykulcs szerint a szent István koronájához tartozó országok összesen a közös ügyeket viselni tartoznak: nem lehet.»

Íme ezt és így mondta Széll Kálmán a Frank által idézett albizottsági jelentésben. Így pedig egészen ellenkező értelme van, mint a mit annak Frank tulajdonít. Látjuk, hogy Széll Kálmán éppen annak ellenkezőjét bizonyította, a mit Frank hirdet. Hát két dolog közül csak egy áll; Frank vagy nem ismerte az albizottság jelentését és akkor oly érvekre hivatkozik, a melyeket nem ismer; vagy ismerte a jelentést és akkor szándékosan és könnyelműen félremagyarázza azt.

Világos, hogy az albizottság jelentése a horvátok azon követelésével szemben foglal állást, hogy a közös költségekhez való hozzájárulási kötelezettségek a netto bevételek alapján módosíttassék s arra hivatkoznak, hogy az Ausztriával szemben fennálló quota is ezen az alapon számíttatott ki. Erre a magyar albizottság kimutatja, hogy a horvát küldöttség téved, miután az osztrák-magyar quota nem a netto, hanem a bruttó bevételek alapján számíttatott ki, hogy tehát ez a quota és a horvát-magyar quota ugyanazon adatokon alapúl. És fejtegeti azt, hogy akkor, midőn az osztrák-magyar quota a bruttó bevételekre alapíttatott, a Magyarország és Horvátország közti arányt más alapot — vagyis a horvátok kívánsága szerint a közigazgatási és kezelési költségek fedezése után fennmaradó netto fölöslegre — fektetni nem lehet.

A magyar küldöttség teljesen magáévá tette albizottságának ez álláspontját. Nagy érdekű és teljesen halomra dönti dr. Frank érvelését az, a mit a magyar küldöttség ez álláspontjával szemben a horvát küldöttség beismert. Az első izetneváltást ugyanis bizalmas értekezletek követték, melyekben kölcsönös capacitatio és fölvilágosítások után az előbb elégtelen ellentétek mindinkább kiegyenlítettettek. E bizalmas

értekezletek eredménye gyanánt tekinthető a horvát küldöttségnek 1873 június 24-dikén kelt izenete, melyben a többi közt a főnforgó kérdésre nézve a következőket olvassuk:

«A mi a 93·55 és 6·44 százalékos kulcs helyességét illeti, tény az, hogy a horvát-szlavon országos küldöttség az osztrák-magyar kiegyezéssel megbízott magyar országos küldöttség albizottságának ülési jegyzőkönyveit áttekintette és a vele betekintés végett közlött tárgyalási ügyiratokból azon meggyőződést szerezte, hogy a magyar országos bizottságnak a kiegyezkedési 30—70 százalékos tétel elfogadásánál az egyenes és közvetett adók összes nyers jövedelme szolgált alapúl, hogy ez alap a hozzájárulási összeg meghatározásánál Horvát-Szlavonországra nézve is elfogadtatott, s hogy tehát e kulcs azonosnak tekintendő, a minek elismerésétől a horvát-szlavon országos küldöttség most sem vonakodik. Mindazonáltal az alulírt küldöttség kénytelen kiemelni, hogy sem a bizalmas megbeszéléseknél el nem ismerte, sem most helyesnek nem ismerheti a magyar országos küldöttség abbeli nézetét, hogy e kiszámítási mód a Magyar- és Horvátország közötti hozzájárulási arány meghatározásánál az egyedül helyes és igazságos alapot kepezi. Ellenkezően, e küldöttség — tekintettel a nagy különbségre az eredményben, mely e kulcs alkalmazásából mind a két országra nézve keletkezik, ugyanannak Horvátországra való méltatlanságát nyíltan kiemelte és világosan bebizonyította. Miután azonban ez az Ausztria és Magyarország, nemkülönben a Magyarország és Horvátország közt tíz évre jogérvényesen megállapított — magában véve helyes kulcsnak — kiigazítására indokúl nem szolgálhat, az alulírt országos bizottság az e kulcsnak helyesbítésére irányzott javaslatát elejtette és az önkormányzati országos szükségletek fődözése végett a neki megajánlott százalékolást elvben s a keresztülviteli módozatokra vonatkozó közelebbi határozatoknak föntartása mellett elfogadta.»

Tény tehát, hogy az 1868-ban megállapított kulcs megbeszélés és kutatás tárgyát képezte 1872—73-ban a két országos bizottságban. És a horvát küldöttség nyíltan elismerte, hogy az «ugyanazon adatok» alapján készült, melyek 1867-ben Ausztria és Magyarország közt alapúl szolgáltak, s hogy a 6·44 százalékos kulcs törvényessége nyíltan elismertetett. Az 1872—73-iki tárgyalások alkalmával tehát az 1868-iki horvát-

magyar egyezménynek ide vonatkozó része az illetékes tényezők által épen ellenkezően magyaráztatott, mint a hogy Frank értelmezi. Az 1880-iki országos küldöttségek s ezek után az illető törvényhozások e kérdést szintén dr. Frank álláspontjával ellenkezőleg döntötték el. Hát a ki ezek daczára becsúszott számítási hibáról, törvénytelen százalékról, önámításról beszél: az úgy látszik nem capacitálható; az egyszerűen izgatni akar.

LUKÁCS BÉLA.

A FRANCZIÁK HÁTSÓ-INDIÁBAN.

Első közlemény.

A hírlapokban annyi távirat és annyi politikai tudósítás jelent már meg Tonkinról, mióta a francziák küzdelme megindult, hogy — ha valaki a híreket szépen kiollózná és a mezőn kiterítené, Magyarország földéből jó darabot beboríthatna vele.

Mi gondja a magyarnak Tonkinra? Mi köze ahhoz a háborúhoz? Az újságolvasók legkisebb része olvasta el a tonkini híreket; sokan észre sem vették; hozzá szoktak ránézni, de nem látni, mint a sorok közt kitetsző fehér papirost. Miért? Mert nekünk ott nincsen közvetlen érdekünk és az ország nagyon messze van — a «szélső keleten», azt mondják a francziák; magyar ember ritkán kerül a tájékára.

A lapok mégis folyton tudósítanak bennünket a tonkini eseményekről, mert érzik, tudják, hogy igen is van közünk ahhoz, a mi ott történik. Mai napság, mikor Ausztráliából hajószámra hozzák Európába a jégbe hűtött friss húst, mikor a földgömb túlsó oldalán ellenlábasainktól termesztett gabona veri le a mi búzánk árát, mikor a magyar lisztből Braziliában sütnek kenyeret, nem zárkozhatunk már úgy el a világtól, mint régente. Olyan világ van most, hogy ezer mérföldre lakó revönktől, mire egyet fordulunk, megfoszthat egy kétezer mérföldre lakó eladó, kinek az előtt híret se hallottuk. A távolság elenyészik, mert nem térrel, hanem idővel mérjük.

Azért tudomást kell szerezni minden jelentékeny eseményről, tőlünk bármily távol történik is. A hírlapok tisztókat teljesítik, ha bennünket tudósítanak.

Mégis a sok és gyakran igen részletes tudósítás daczára valaminek híjjával vagyunk. E valaminek a hiánya kétségtelenül egyik fő oka annak, hogy a közönség többsége érdeklődés nélkül fogadta a tonkini híreket. Nem ismeri az olvasó a jelenlegi események előzményeit és nem ismeri az országot, az események színhelyét. Azért a tonkini újdonságok nekünk olyanok, mint egy beszéd, melynek elejét nem hallottuk, vagy mintha beszélnek előttünk valakiről, a kit nem ismerünk.

Megkísértem itt elmondani, mely rúgók mozgatják a francziák gyarmati politikáját; megkísértem vázolni Kam-bodsa, Anam és Tonkin múltját, egymáshoz, Chinához és a francziákhoz való viszonyukat; meg akarom világítani, hogy China mi jogon fogja e népek pártját a francziák ellenében; föltüntetem Tonkin jelentőségét a két versenyző népre és az egész világforgalomra nézve és megpróbálom néhány vonással képét adni az országnak és a népnek, melyért a küzdelem folyt, de a mely maga nem vett részt a küzdelemben.

I.

A FRANCZIA GYARMATI POLITIKA.

Az 1870-iki háború szerencsetlen vége nagyon lesújtotta a francia nemzetet. Elvesztette feltett «dicsőségét»; megfosztotta tőle az a lenézett német, mely akkor még csak nemzet sem volt, melyet csak a szerzett dicsőség melege olvasztott egygyé. De mihelyt éledni kezdett a megrendítő csapástól elzsibbadt nép, első gondolata a bosszú volt. E gondolat még a léhát is lázas tevékenységre készítette. Bámulatos erőfeszítéssel fogtak egy új nagy hadsereg szervezéséhez; egész kincseket költöttek az erődítvények azon sorozatára, melyet szembe állítottak a német határral; tanultak, dolgoztak, írtak és beszéltek és még a legnagyobb ellenségek, a legszélsőbb politikai pártok is egy érzellemmel, egy gondolattal voltak eltelve és ez — a bosszú volt.

Azonban idő kellett ahhoz a nagy munkához, melynek véghez vitelére őket a bosszú gondolata ösztönözte. Az idő pedig a legjobb orvos. A míg a nagy készülődés folyt és fente fogát a sok haragos hazafi, az okosabbak lassanként magok-

hoz tértek és higgadtabban kezdtek gondolkozni a tennivalóról. Átlátták, hogy a legdicsőbb háború sem ér föl a béke áldásával. Csak egy általánosan ismert tényre kell utalnom, mely a józanabbak véleményének e változását világosan mutatja. Azon méltó föltűnést keltett czikkekre czélzok, melyeket múlt nyáron közöltek a francia lapok a német nemzettel való kibekülésről. Csodálták azokat, kik oly nyíltan merték véleményöket kimondani; mert a nemzet többsége nehezen feledi a szerencsétlenséget és még most is majdnem árulónak tartja azt, a ki a megtorlásról lemond.

A komoly hazafiak a közfigyelmet békésebb ügyekre terelik, melyek egyik legfontosabbika a gyarmatok kérdése. Kevés közgazdasági és kereskedelmi kérdésre nézve oly egyetértő a közvélemény, mint a gyarmatok kérdésére nézve. Azok közül, kik ez ügygyel foglalkoznak, igen kevesen kételkednek abban, hogy Franciaországnak szaporítania kell gyarmatait.

Némelyek új gyarmatokat is főkép azért kívánnak, hogy a hajóhad erősödhessek; mert tudják, hogy egy állam nem tarthat hajóhadat, ha nincs nagy kereskedelmi hajóraj, és azt hiszik, hogy tengeren túli birtok nélkül nem lehet nagy a kereskedelmi hajóraj. Németország és az Egyesült-Államok példája ugyan mást bizonyít, de Anglia a mintakép. Látják gyarapodni a német hajóhadat, mely tíz év óta megtízszereződött; látják, hogy már «a porosz» is tengeren túli birtokokat szerez és azt mondják: «Hiba volna tőlünk hátramaradni abban, a miben a német előrehalad».*) Azonban sokan a gyarmatokat önmagukért akarják, hogy a francia iparnak mindig legyen biztos piacza.

Sohasem volt Franciaországé az elsőség a gyarmatosítás terén; sohasem voltak oly nagy gyarmatai, mint a spanyoloknak, portugalloknak a középkor elején, mint később Hollandiának és jelenleg Angliának. De azért nem most tesz először gyarmatosítási kísérleteket; a francia nemzetnek már e téren is van múltja. Ők kezdték gyarmatosítani Canadát, hol meg most is jelentékeny számuk. Ők voltak Virginia és Louisiana első gyarmatosai. Kelet-Indiában is nagy gyarmataik voltak. Canadát még a múlt században elvették az

*) Plauchut: *Annezion du Tonkin. Revue des deux mondes.* 1880 szeptember, 351.

angolok, Kelet-Indiának is csak csekely töredekeit hagyták francia kézben, Louisianát pedig századunk elején megvették az Egyesült-Államok. I. Napoleon bukta után néhány kis szigeten kívül a régi gyarmatoknak csak foszlányai maradtak.

Franciaország jelenlegi gyarmatai közül a két legfontosabb Algir és Cochinchina. Algirt 1830-ban szerezte; az algiri francia consul megsértése adott alkalmat az ország elfoglalására. Az akkori francia kormány nem annyira azért foglalta el, hogy gyarmatot szerezzen, hanem inkább azért, hogy magát népszerűvé tegye egy győzelmes hadjáratral. Későbbi kormányok igen fölöslegesnek, sőt alkalmatlannak tartották ez új szerzeményt. Cochinchinát 1860-ban szereztek; róla alább lesz szó. E két nagy gyarmaton kívül 1870-ben csak Senegambia és Kelet-India néhány telepe, Guaiana és néhány kis sziget volt Franciaország birtokában.

A szerencsétlen háborúval Európában elvesztette az ország tekintélyét, elvesztette két szép tartományát és nem-sokára ezután az angolok ügyes fogása következtében elvesztette állását Egyiptomban és a Szezi csatornát, melyhez oly nagy reményt fűzött. E sok veszteségért kárpótlást kellett szerezni; Európában nem találhattak kárpótlást, hát a többi világrészben kerestek: Elkezdtek hódítani új gyarmatokat. Itt kiontott vérükön szaporíthatták hazájok harczy dicsőséget azok, a kiknek a vereség jobban fájt a veszteségnél; azok pedig, a kiknek az anyagi veszteség fájt, ha nem is vigasztalódtak meg Elsassért és Lothringiáért, legalább új tért láttak megnyílni nemzetök munkásságának.

Egesz raja indúlt meg a földrajzi folyóiratoknak, melyek főgondja a gyarmati politika. Louis Say 1883-ban Párisban *Cercle colonialt* alapított, melynek az a célja, hogy a francia népet meggyőzze a gyarmatszerzés szükséges voltáról és megismertesse vele a gyarmati ügyeket és birtokot. Az egyesületnek van saját helyisége, könyvtára, hivatala, mely mindenkinek fölvilágítással szolgál a gyarmatokat illető bármely kérdésre és tanácsosal látja el a jelentkező kivándorlókat, sőt szükség esetén anyagi támogatásban is részesíti.

A gyarmatok ügyében megindúlt nagy mozgalomnak hatása nem maradt el. Megindúlt a munka nem egy helyen, hanem a világ minden táján. Algirből az olaszok nagy keserűségére elfoglalták Tuniszt és már fenyegetik Marokkót is, me-

lyet a spanyolok tartanak jogos örökségöknek. Senegambiából keletre terjeszkednek a Niger völgyén lefele, hol az angol hatalommal kelnek versenyre, mely a folyó torkolatától fölfelé törekszik. Terjeszkednek a Gabun és Ogové mellett a portugallok rovására és Brazza szerzeményén versenyre kelnek Stanley Congo-államával. Madagaskar szép szigetének birtokáért folyik a küzdelem a benszülöttekkel. A Vörös tenger kijáratánál az angol erősségekkel és kikötőkkel szemben megszerezték Obokot, honnan Abessziniával akarnak kereskedelmi összeköttetésbe lépni. A telepen széntárakat is állítottak, hogy keletre járó hajóik ne legyenek kénytelenek Adenban horgonyt vetni. Cochinchinából elfoglalták kardesapás nélkül a rég védelmök alatt álló Kambodsát és elfoglalták fegyveres kézzel Tonkint.

A jelenkori európai gyarmatok három nemét lehet megkülönböztetni.*) Vannak olyan gyarmatok, melyek kívándorlókat fogadhatnak be az anyaországból, mint az angol gyarmatok közül Canada, a Fokgyarmat és Ausztrália, a francia gyarmatok közül Algir és Új-Caledonia, az orosz Szibéria, hol a bevándorlók úgy élhetnek, mint otthon; művelhetik a földet, nyájakat nevelhetnek, két kezök munkájával kereshetik kenyerüket.

Vannak olyan gyarmatok, melyek forró éghajlata vagy úgy is sűrű népessége, vagy mind a kettő együtt lehetetlenné teszi, hogy oda európai földmívés — ezek képezik a kívándorlók legnagyobb részét — letelepedjék. E neműek az összes nagyobb forróövi gyarmatok, mint az angol Kelet-India, Hátsó-India, a németalföldiek szigetbirtokai Jáva és Szumatra. Ilyen gyarmatokban csak a forró éghajlathoz szokott nép élhet földművelésből. A hol már sűrű benszülött lakosság van, mint Kelet-Indiában, Jávában, az európai hódítóknak nincs egyéb teendőjük, mint a békét és közbiztonságot fenntartani, az országot szervezni, a természeti kincsek kiaknázását előmozdítani. A hol a lakosság nem elég sűrű, oda a hódítóknak kell betelepíteni olyan népet, mely a forróövi munkához szokva van. Ez történt Amerikában egész századunkig a rabszolgakereskedés által a négekkel; ez történik most sok

*) Vt. Bizemont: *De notre politique colonial*. L'Exploration XVIII. 236.

forróövi gyarmaton a chinaiak és indiaiak önkéntes bevándorlásával.

A gyarmatok harmadik nemét képezik azok az apró birtokok, melyeket inkább állomásoknak lehet nevezni. Ezek majdnem kivétel nélkül háttér nélküli kis területek, apró szigetek vagy kikötők; arra valók, hogy a hajók hosszú útvonalon saját nemzetök kikötőiben pihenhessenek és szénét, vizet, élelmet vehessenek föl. Ilyen állomások Gibraltar, Malta, Cyprus, Perim, Aden, Point de Galle, Singapur, Hong-Kong, Szent-Ilona, Obok.

A francziáknak kevés oly gyarmatuk van, melybe az anyaországból kivándorolhatnak. Csak Algir és Új-Caledonia sorozható az első fajta gyarmatok közé. De e két gyarmatban összevéve is csak 100,000 francia telepedett le eddig. E jelenségnek igen természetes oka van, melyről csak keserűséggel beszélnek a hazafiak. Azért vándorolnak oly kevesen ki az anyaországból, mert a nép alig szaporodik, vagy oly csekély mértékben, hogy — az ipar folytonos fejlődését tekintve — még inkább bevándorlókra van szükség. Meltán fáj a lelkök, látva, hogy más nemzetek, az olasz, orosz, angol, német ezrével, sőt százezrével bocsáthatják ki az otthon fölösleges munkásrajokat.

Majd az összes francia gyarmatok a második osztályba tartoznak, mert az említettek kivételével a forró égőv alatt vannak. E fajta gyarmatok teljesen illenek is Franciaország jelenlegi társadalmi állapotaihoz. Az ingyenes és kötelező népoktatás következtében sokan emelkednek szüleiknél nagyobb műveltségű körbe és azt hiszik, hogy nem folytathatják szüleik foglalkozását, hanem magasabb célok után kell járniok. Ebből származik a közhivatalokért való nagy verseny, mely oly sok gondot okoz a kormánynak (mint nálunk). Ez örökös baj ellen a forróövi gyarmatok valóságos biztonsági szellentyük. Ott nem használhatók vagy nem szükségesek az anyaország munkás kezei, hanem igen is nagy szükség van jó tisztviselőkre; az otthon fölösleges tanult emberek a gyarmatokban alkalmazhatók.

Azonban a forróövi gyarmatok is csak akkor értékesek igazán az anyaországnak, ha termékeny földön elegendő munkás kézzel rendelkeznek és a műveltség eléggé előrehaladt, hogy hazulról nemcsak tisztviselőket, hanem iparcikkeket is

elfogadhatnak ; különben a sűrű népesség rendesen művelt is. Guaiana termékenysége daczára is csekély értékű birtok, mert hiányzik a munkás kéz. A többi franczia gyarmat közt sincs olyan, mely az angol Kelet-Indiával vagy a németalföldiek Jávájával mérközhetne. Csak egy jogosíthat már most is nagy remenyekre, a hátsó-indiai gyarmat, melyért Franciaország Chinával háborúba bonyolódott.

A gyarmatok harmadik osztályába csak egy franczia telep sorozható ; ez Obok a Vörös tenger kijáratánál.

II.

KAMBODSA EMLÉKEI ÉS MŰLTJA.

1860-ban Napoleon abban a reményben foglalta el Cochinchinát, hogy ott az angol Indiához hasonló hatalmas gyarmatot fog alapítani. Akkor Hátsó-Indiának még csak partmellekét ismertek. Tudták ugyan, hogy a felsziget belsejében nincs hatalmas állam és hogy nem nagyon sűrű a népesség ; tudták, hogy a nép műveltségi foka India és China nepeihez kepest igen alacsony ; de hogy a belföld annyira neptelen, mint később kitűnt, azt még sem hittek.

Hátsó-India nem sorozható a világ azon részei közé, melyek eredeti önálló műveltséggel dicsekedhetnek, mint a Földközi tenger melleke, India, China, Mexikó és Peru ; műveltsége elemeit részint Chinából, részint Indiából kapta.

Közép-Ázsia, a világ e legnagyobb felföldje, a Himalaya hegység keleti sarkától legyezőalakban bocsátja szét dél és kelet közt minden irányban azokat a hosszú hegysorokat, melyek China déli részében ágaznak el és végig vonódnak Hátsó-India partjain és belső tájain. E hegysorok magasságai ősi idők óta egész korunkig erős válaszfalat képeznek India és China közt ; de az eredeti ázsiai műveltség e két főhazáját nemcsak egymástól, hanem Hátsó-Indiától is elválasztják a szárazföld felől. Csak a tenger felől szabad az út. A part mentén és a nyílt tengerről vonult be Hátsó-Indiába nyugatról az indiai, keletről a chinai műveltség. Minçen, a mi csak a műveltséghez tartozik és vele kapcsolatban áll, indiai eredetre vall a nagy felsziget nyugati partjain és chinai eredetre

keleti partjain. A nyugati part népei szellemileg, anyagilag mindenkor Indiától függtek, a keleti part népei pedig még politikailag is Chinához tartoztak tényleg vagy címleg.

Ott a hol a nyugatról jövő műveltség a keleti műveltséggel találkozott, ott keletkezett Kambodsa, Hátsó-India első hatalmas állama és az egyedüli, melynek műveltsége sajátos, önálló vonásokkal is bírt. Nem volt egészen a tengerparton ifjú korban — ott aligha fejlődhetett volna háborítatlanul nagygyá — hanem a parti hegységen túl éjszakra azon a tágas termékeny alföldön, melynek közepét a Tonlé Sap tó tükre jelöli. Ez erdőséges hegyekkel kerített rónaság igazán alföld; alig magasabb a tenger színénél, úgy hogy a tóból kiszakadó folyó ősszel a Mekong áradása idején visszafelé folyik és az országot tengerre teszi, melyből a városok és falvak környéke zöldellő szigetek gyanánt emelkedik ki. Télen csónak jár-kel ott, hol nyáron gyalog vagy szekéren járnak, tavasszal pedig a közlekedés egészen megszűnik a nagy sár miatt. Az ország most szegény és néptelen; csak a tó körül és a vizek mentén vannak helységek, a hajózható folyóktól nem messze kezdődik a rengeteg. Nem volt ez mindig így.

Ó-India hősköltemenyei hatalmas gazdag Kambodsáról énekelnek. A tibetiek, mongolok és kalmükök Kambodsáról azt mesélik, hogy az az öröm és zavartalan boldogság hazája. A sziami krónikák szerint meg Kambodsából a buddha patriarchák székhelyéből sugárzott a tanítás világossága Bir-mára, Sziamra és a laoszek völgyeibe.

Sokáig kételkedtek, vajon ez a sáros ország-e az a híres Kambodsa, melynek nevét a keleti népek annyi mondája emlegeti. Míg végre újabb utazók híret hozták a nagyszerű palota- és templomromoknak, melyeket a Tonlé Sap tótól éjszakra Siem-reap környékén elterülő rengetegben újra fölfedeztek.

Siem-reaptól nyikorgó taligán döcögős úton az erdőn át három óra alatt egy tisztásra érünk. Az elhagyott vadonban egyszerre csak két hatalmas gránitoroszlán előtt állunk, melyek egy nagy kölapokkal burkolt út elejét őrzik.*) A következő út széles árok fölött egy oszlopos csarnokhoz vezet, me-

*) Bastian: *Die Völker des östlichen Asien*. IV. 80. — Gotteau: *Un tourist dans l'extrême orient*. 408.

lyet tornyok ékesítenek. A csarnok közepén egy diadalkapu van; azon át az út tovább vonul egy remek épülethez, melyet soha el nem felejt, a ki egyszer látta. Ez Angkor-vat híres temploma. Legkülső része egy nagy négyszögű emeletes csarnok, melynek négy sarkát négy magasabb épület képezi. Udvarában megint egy négyszögű csarnok van, sarkain négy óriási tiárához hasonló gúla-alakú toronynyal díszítve. E belső csarnok udvarában emeltebb alapon egy hatalmas négyszögű épülettömeg van szintén négy saroktoronynyal, melyek a külsőknél magasabbak és egy közép toronynyal, mely legmagasabb része az épületnek.

A templom alapszerkezete, mint a mondottakból kitűnik, igen egyszerű. Az egész három egyközepű négyszög épületből áll, melyek befelé magasodnak, úgy hogy a középső a legmagasabb. A három épület együtt egy tompa pyramist képez, melynek csúcsa a középtorony. E belső épületesoportnak kissé hátrább keretét képezi azon oszlopos csarnok, melynek kapuján beléptünk; ez a negyedik négyszög teljesen szimmetrikus a három belsővel. Az említett széles árok körülveszi az egész épületet, melynek nagyságáról fogalmat adhat az, hogy a középtorony 56 méternyire emelkedik az udvar fölé és hogy a külső csarnok emeletének kerülete legalább egy kilométer.

Az épület szépségeit — mint általában szépséget — leírni nem lehet. Faragott kövekből vannak még a tetők is, óriási darabokból, melyeket ragaszték nélkül illesztettek össze és oly szépen megvésték, hogy messziről finom csipkének vélné az ember. Domborművek sorozatából három-négy méter magas szalag vonul körül a terjedelmes épület minden homlokzatán: rajta csataképek és békés jelenetek, isteni és emberi alakok, valóságos állatok képmásai és csodás szörnyek tarkán váltakoznak. Föliratok, szögletes és csavart oszlopok, óriási szobrok és apró faragványok ezrei díszítik a folyosókat, lépcsőzeteket, melléképületeket, az ereszalját és a legfélreesebb zugot is. A fokozatosan emelkedő bordázott boltozatos tetők, tornyok és a legfelső párkánytól a legalsó lépcsőig mindent elborító finom díszítések mind-mind arra figyelmeztetnek, hogy a földkerekség remek épületeinek egyik legreमेkebbikét csodáljuk, melyhez foghatót kelet és nyugat népei nem sokat alkottak.

Nem oly gyönyörűek, de még sokkal hatalmasabbak Angkor-tomnak, a királyság hajdani fővárosának romjai, melyek negyven kilométer, azaz egy napi járásnyi kerületű térséget borítanak az erdőség bozótja közt. Meg most is meg vannak mindazon épületek romjai, melyeket egy XIII. századbeli chinai követ leírt. *) Legnagyobbreszt annyira elpusztultak, hogy nehéz elképzelni eredeti alakjokat. De vannak olyanok is — épen a legnagyobbak — hogy romjaikból újra fölépülhetnének. A várost oly tágas árok kerítette, hogy egy folyam elférne benne; rajta nagy köhídek vezettek a kapukhoz. Egy hidnak mindkét oldalán ötvennégy óriási ülőszobor volt, arczezal a városba érkezők felé fordúlva. Térdökön a híd karfája gyanánt egy kilenczfejű kőigyő feküdt, mely a város kapujától a híd innenső végéig ért. A város belsejében meg jó karban levő palota- és templomromok közül legszebb az, melyet a nép Baionnak nevez. Ez még sokkal régebb eredetű, mint Angkor-vat temploma. Hatalmas épülettömegeből negyvenkét gúla-alakú torony emelkedett, melyek mindegyike egy-egy tírával koronázott óriási Buddha-fejet ábrázolt. A középső legmagasabb torony teteje valószínűleg egészen be volt aranyozva, mint jelenleg is néhány sziami és birmai pagodáé.

Angkor-vat és Angkor-tom romjain kívül azon a tájon meg öt-hat romterület van, részint városok, részint templomok és klastromok romjai. Nophaburiból, Sziam akkori fővárosából nagy műút vezetett a kambodsai királyok székhelyébe és onnan tovább Cochinchinába. A Lamseng és Paleng folyókon akkor épült csúcsíves köhídek a rajtok évszázadokon át letelepedett növényzet romboló hatása daczára még most is megbírják az elefántok súlyát. Battambang környékén a nagy tótól nyugatra szintén jelentékeny emlékek vannak, melyek közül legnevezetesebbek Basek város jó állapotban levő romjai, Vat-ek klastrom és Banon templom omladékai.

A már említett chinai követ tudósítása némi halvány képét adja az ország fénykorában itt pezsgő életnek. **) De érthetőbben szólnak magok a romok, melyek, mikor még épen álltak, szebbek voltak az *Ezeregyéjszaka* meséinek tün-

*) Ritter: *Erdkunde* IV. *Hoch-Asien* III. 981.

**) Bastian: *Die Völker des östlichen Asien*. IV. 83.

dérpalotáinál.*) Most elhagyatva omladoznak. Angkor-vat büszke falaihoz két kis klastrom fa-czellái támaszkodnak; a szerzetesek kötelessége eltávolítani a falakról aláhulló törmeléket. A földre eső csarnokokban denevérek ütöttek tanyát és undok szemettel rútitják az istenek palotáját. Most oly szegény a nép és oly gyámoltalan, hogy nem is képzelhetik emberi műnek a templomot; azt hiszik istenek rakták egymásra súlyos köveit. Angkor-tom romjai közt földművesek telepedtek le; kisdud kunyhóikat odaépítették a fényes romok közé; bivalyaik ott legelnek, hol hajdan tán királyi kert volt és kőpárkányos medencékhez járnak itatóra. Az elvadult növényzet a nedves forró égélj teljes díszében pompázik; a romladozó falak sebeit elfedi a sűrű lomboszat; az épületek belsejéből karcsú pálmák nyújtogatják legyezős tollas forgóikat; a banyán vastag gyökerei — mint megannyi kígyó — befurakodnak a mohos kövek hasadékaiba, eleven ék gyanánt szétfeszítik a faragott kockákat és ledöntenek a falat, ha a többi gyökér nem tartaná erős fonadékával.

Mindez emlékek a X—XIII. századból valók; akkor volt Kambodsa fénykora. A chinai évkönyvek 616-ban Krisztus után említik először az országot Tsinla néven, mint China adózóját. Azután többször említik, de följegyzéseikből nem lehet többet megtudni, mint azt, hogy a XII. század vége felé volt az ország hatalma tetőpontján; elfoglalta Cochinchinát és Tsiampát, úgy hogy Hátsó-India egész középső és keleti része Kambodsához tartozott. E korban Chinában szőlásmód volt: «Oly gazdag, mint Tsinla». Épen akkor, midőn Marco Polo Tsiampán és Indián át Európába visszatért, 1295—97 táján, járt Tsinla fényes udvaránál az említett chinai követ, ki először nevezi az országot maláji néven Kamputsinak és részletesebben szól az országról és népről. A népet durvának, barbarnak mondja, azaz a chinainál alacsonyabb műveltségűnek. Leírásából kitetszik, hogy a kambodasai népnek nemcsak műveltsége, hanem társadalmi és családi élete is igen különbözött a chinaiakétól, kikkel elénk kereskedelmi összeköttetésben voltak. Már akkor is sok chinai kereskedő és mesterember telepedett ott le.

*) Az ó-kambodasai romok legkönnyebben hozzáférhető képei a *Globus* 1871. XX. kötetében vannak.

A XIV. század közepe táján az éjszaki hegységből, mint vad hódító nép, törtek be a sziamiak; földúlták a viruló városokat, megrongálták a remek épületeket és elfoglalták az országot, mely azonban nemsokára újra fölszabadult. De csak rövid ideig virágzott. A sziamiak folytonos betörései kizaklatták a kambodasai királyokat ősi székhelyökből. Majd a nagy tótól keletre, majd délre, majd nyugatra vonultak udvarukkal. Romba dőlt a régi főváros, körülfogta az elhagyott mezőséget ellepő erdő; romba dőltek azóta az új fővárosok is, melyek csak szegényesen épültek téglából és fából. Az ország folyvást hanyatlott és a mint hanyatlott, úgy emelkedett a két szomszéd állam, Sziám és Cochinchina. 1717 óta Sziám mindinkább szorongatta az országot, mely Cochinchinát hitta segítségül. Ez meg is védte nyugati ellenségétől, de csak azért, hogy magának vesse alá. Azóta a bukó ország birtokáért folyvást küzdött a két szomszéd. Belzavarok gyorsították az ország bomlását, területét megnyirbálták nyugatról, keletről és a középső rész, mely benszülött fejedelem uralma alatt maradt, kénytelen volt adót fizetni mind a két hódítónak. 1860-ban, mikor a francziák a Mekong torkolatvidékét elfoglalták, a sziami királynak Udongban, Kambodsa akkori fővárosában, állandó követe volt, ki nagyobb hatalommal bírt magánál a királynál. A francziák megjelenése nagy változást idézett elő. De mielőtt ezzel foglalkozhatnánk, meg kell ismernünk Hátsó-India keleti partjának történetét is.

III.

TONKIN ÉS ANAM MÚLTJA. A FRANCZIÁK COCHINCHINÁBAN.

A keleti part sokkal inkább kezeügyébe esett a hatalmas Chinának, sem hogy oly tartós önállóságra vegődhetett volna valaha, mint Kambodsa; de viszont épen közelségénél fogva fel ezer évvel előbb részesült a chinai műveltség áldásaiban.

Krisztus előtt kétszáz évvel Tonkin és Anam — melyet Cochinchinának is vagy a Mekong torkolatvidéken levő alfölddel ellentétben felső Cochinchinának neveznek — törvény nélkül való vad népektől lakott ország volt, mikor chi-

naiak kezdtek odatelepedni. Ezek kezdtek irtogatni az erdőt, az irtásokat megmívelték, helységeket építettek, utakat törtek, tovább gyarmatosítottak és megnépesítették a partvidéket, mely azután több száz évig chinai tartomány volt. Később azonban mind Tonkin, mind Anam elszakadt az anyaországtól. A távolabbi Anam már Krisztus után 263-ban vált külön; belföldi fejedelmei mégis elismerték adózással China felsőségét. Tonkin csak Krisztus után 907-ben lett önállóvá, bár szintén adófizető maradt. De nemsokára annyira megerősödött, hogy fejedelme haddal támadta meg a hatalmas Chinát (1075); merészségeért meg is lakolt, mert a chinaiak egész a Szongkáig elpusztították Tonkint. Majd egy századig folyt a küzdelem Chinával, míg végre 1164-ben újra elismerte a chinai császár Tonkin függetlenségét. Körülbelül ugyanakkor történt, hogy az anamiak, kik szintén egészen elidegenedtek Chinától, megtámadták Kambodsát, de az akkor fénykorát élő ország fejedelme visszaverte őket, sőt — mint már említve volt — el is foglalta Anam deli részét.

A mongolok, kik a XIII. század közepe táján hazánkat földúlták, Hátsó-Indiát sem kimélték meg; Tonkin több évi küzdelem után (1277-ben), Anam önként (1280-ban) hódolt meg. De hamar megunták az idegen uralmat, föllázadtak és véres háborúk után kiűzték az ellenséget. Azonban mégis csak kibékültek Chinával és évi fizetéssel vagy inkább ajándékküldessel elismerték a császár felsőségét. Azóta a viszony állandó volt egész a legújabb időig; csak neha volt a két ország független, de nem sokáig és China is csak kis időre vette közvetlen birtokába e déli tartományokat.

A két szomszéd nép a tonkini és anami, mint rokonokhoz illik, örökös ellenségeskedésben élt. Tonkin királya a XV. század végén China beavatkozása daczára adófizetőjévé tette az anami fejedelmet. Ez csak a XVI. század végén lett ismét függetlenné, de ekkor oly gyorsan megerősödött, hogy már 1610 táján elfoglalta a délre levő Tsiampát, melynek benszült maláji lakossága azóta egészen elzüllött. A XVII. század közepe táján elfoglalták a bomladozó Kambodsa déli részét is, mely a tenger mellékén a Mekong torkolatvidéken terül el.

1774-gyel kezdődik a két ország újabb története, mely nekünk a réginél érdekesebb, mert európai emberek e korban szerepeltek ott először hatásosan. 1774-ben forradalom tört ki

Anamban az uralkodó fejedelem és hivatalnokainak zsarnoksága ellen. A lázadók elfogták és fölkoncizolták az egész fejedelmi családot; csak a királyné menekült a nyugati erdőségekbe, második fiával, Gialonggal, ki később az állam újjáalapítójává vált. A lázadók vezérei elfoglalták Tonkint és kivívták, hogy China egyiköket elismerte Tonkin fejedelmének, ki ez elismerést adózással viszonzta. Elfoglalták a Mekong torkolatvidékét is és a királynak sok ezer hívét kardéltre hányták.

A királyné és a királyfi ezalatt bújdoztak; velök bújdosott a ferenczrendi Adran püspök, Anam apostoli vicarius, ki a bukott királynak nagy kegyében állt és most a veszedelemben a herczegnek egyetlen tanácsosa és támasza volt.

Keresztyen térítők már a XVII. század eleje óta, de kivált, mióta őket Japánból és Malakkából kiűzték, működtek Tonkinban és Anamban. A század közepe táján már Alex. de Rhodes, ki először adott bővebb tudósítást ez országokról, megírta a katekizmust anami nyelven és azóta ott folyton a térítők egész csapata működött. Már akkor is azt írták Rómába, hogy a két országban 400,000 keresztyén van. Tény, hogy csak az alsóbb néposztályból térítettek és nemcsak hogy sohasem volt jelentékeny hatásuk az ország társadalmi állapotára, hanem még gyakori üldöztetést is szenvedtek, kivált mert a soknejűség ellen papoltak és — szárazságot hoztak az országra.

A francia származású Pigneux de Behaim, Adran püspöke volt az első keresztyén, kinek Anam történetében nagyobb szerepe jutott. Az ő segítségével sikerült a bujdosó királyfinak Saigonban pártot szerezni, mely Alsó-Cochinchinát kiragadta a bitorlók hatalmából és a herczeget királylyá koronázta. Ez megtámadta a fölkelőket Quinhonban Anam egyik fő kikötőjében, de megverték és újra menekülnie kellett az országból. Bangkokban Sziam királya igen szívesen fogadta; ott részt vett a Birma elleni háborúban, ki is tüntette magát vitézül, de a lázadók ellen még sem kapott segítséget a királytól, ki neki azt megígérte. Ekkor Phukok (Kotron) szigetére vonúlt vissza Kambodsa partján. Legöregebb fiának nevelését a püspökre bízta, ki folyton érintkezésben volt a Saigonban lakó európaiakkal és azok segítségével a királyi pártot is mindig összetartotta.

1787-ben a király megengedte a püspöknek, hogy a fiatal herczeggel Franciaországba utazzék és XVI. Lajostól kérjen segílyt országa visszahódítására. A két követet Versaillesban nagy tisztességgel fogadták; a király alá is írta a szerződést, melylyel véd- és dacz-szövetséget kötött az anami fejedelemmel, azzal a kötelezettséggel, hogy francia katonasággal, hadihajókkal és pénzzel segíti országát visszaszerezni, ő viszont átengedi Franciaországnak gyarmatalapítás végett Turon öblét és a Pulo-Condor szigetsoportot és megnyitja egész országát a francia kereskedelemnek. A püspök és a herczeg visszatért az aláírt szerződéssel, de a szövetség csak papiroson maradt a kitörő francia forradalom miatt. Azonban a király segítség nélkül is elfoglalta Saigont; már nem földönfutó, hanem valóságos fejedelem fogadta a visszatérő püspököt, kivel ha nem is egy hadsereg, legalább néhány önkéntes katonatiszt jött. E 14—15 francia, angol és ír katona segítségével hajókat szerzett, várakat épített és kicsiny, de európai módra gyakorlott erős sereget szervezett. Hosszú háború után lassankint elfoglalta az egész országot; 1802-ben már csak kis terület volt a lázadók hatalmában; az is visszerült 1809-ben és vele az egész birodalom vissza volt állítva régi határai közt. Míg a háború folyt, még sok francia jött Anamba, kik hazájokból a forradalom elől menekültek.

A szüntelen háború országszerte borzasztó pusztulást okozott; sokára heverte ki az ország a sok csapást, bár a király a püspök tanácsára jelentékeny újításokat tett. Útakat építtetett, csatornákat ásatott, szaporíttatta a betel, arékapálma és czukornád ültetvényeket, jutalmakat tűzött ki a selyemtermelés előmozdítására, salétrom- és szurokfőzőket állított, vasbányákat nyíttatott, kohókat vasöntőket és fegyvergyárakat állított és hajókat építtetett; az igazságszolgáltatásnál dívó kínzást eltiltotta; bár maga Confucius buzgó híve volt, tisztelte az idegeneket és türelmes volt a keresztyének iránt; térítőket küldött a hegyi népekhez; iskolákat állított; szóval javított mindent és mindenütt, a hol csak lehetett. Az ő uralkodása korában az akkori európai hadi építésszabályai szerint építtették francia mérnökök az ország fővárosainak Hanoinak és Hüének erődítményeit és a többi kisebb városokét és kikötőket, melyeket 70—80 évvel utóbb — körunkban — honfitársaik fegyveres kézzel vettek el az ana-

miaktól. A püspök anami nyelvre fordított egy taktikai könyvet és a francia encyclopædia sok czikket; katonai iskolákat, népiskolákat, sőt Hübén még latin iskolát is alapított; más országokkal kereskedelmi szerződést kötött; a part veszedelmes helyein intő jeleket állított; a francia tengerésztsztekkel térképeket készíttetett a fő kikötőkről. A hajóhad francia admiralisa az egész partot térképre tette, mely 1818-ban meg is jelent Párisban.

1799-ben meghalt a fiatal herczeg, kit a püspök a király nagy szomorúságára keresztyennek nevelt. Ugyanez évben meghalt a püspök maga is. Nagy tisztelettel temették el Saigon közelében; a király szép síremléket állíttatott neki és meghagyta, hogy az emlékkő mindig sárga selyemszövettel legyen diszítve, melyet Anamban is mint Chinában csak a királyi családnak szabad használni. A francia katonák és mérnökök közül sokan még húsz-harmincz évig maradtak Anamban és magas rangig jutottak.

A püspökkel a királyt jó szelleme hagyta el; minél korosabb lett, annál zsarnokabb volt, úgy hogy élete vége felé szigorúsága csaknem tűrhetetlenné vált. Fia, a ki őt trónusán követte (1819-ben), egészen chinai módra nevelkedett és már három évvel atyja halála után elismerte a chinai császár felsőségét. Azóta az anami fejedelmek udvara egészen a pekingi udvar utánzása volt, melyet mindenben mintaképöknek tartottak. A francziákkal csakhamar megszűnt minden összeköttetésök. Nemcsak a XVI. Lajossal kötött szövetségét nem akarta az ifjú fejedelem megújítani, hanem még kereskedelmi szerződést sem akart kötni, mikor fölszólították. Elidegenedésök annyira fokozódott, hogy az a kevés francia, a ki még Anamban volt, 1823-ban végkép elhagyta az országot, a mely nekik annyit köszönhetett.

Ugyanakkor újra megkezdődött a keresztyének üldözése, mely mindig mintegy jeladásra tört ki, valahányszor csak francia hajó jelent meg Turon előtt. Így történt, hogy 1857-ben, Gialong harmadik utódja, Tüdük király, megölette Diaz püspököt és több más területet annak pusztja hírére, hogy egy francia hajót láttak az anami partok előtt elvitorlázni. Ennek megtorlására 1858-ban a francia hajóhad megjelent Turonnál, bombázta és elfoglalta az erősséget, elzárta az anami és tonkini kikötőket, elfoglalta a Mekong torkolatvidé-

kének fővárosát Saigont és környékével együtt 1860 februáriusban francia birtoknak jelentették ki. Ezzel kezdődött a hátsó-indiai francia gyarmat alapítása.

A chinai háború közbejötté egy évre meggátolta a megszálló sereg erélyesebb működését, de azután annál könnyebben elbántak az anamiakkal. Elfoglalták Saigon tartományon kívül Mitho és Bienhoa tartományokat és még többet foglaltak volna, de a király 1862-ben Saigonba békekövetséget küldött és lemondott a három nepes tartományról valamint Pulo Condor szigetéről is. Azonban az új gyarmat nem sokáig maradhatott ily szűk természetellenes határok közt. Az elfoglalt területtől nyugatra levő tartományok a francia hódítás következtében egészen el voltak vágva Anamtól; folyton háborgtak és háborgatták a francia gyarmatot. A nyugalom helyreállítása végett kénytelenek voltak — aligha nagyon bántotta őket e kénytelenség — egymás után elfoglalni a nyugtalan tartományokat, melyekben az anami fejedelem tisztviselői már nem tudtak rendet tartani. 1867 nyarán fejezték be a foglalást, melylyel birtokukba került az anami királyság egész déli része a bienhoai hegyektől a sziami öbölíg.

A szomszéd Kambodsát már 1864-ban vették ótalmukba. A sziami követ heves ellenzése daczára rábirták Norodon királyt, hogy francia védelem alá álljon és Pnom-Penhnel szemben helyet adjon a francia kormánynak szentárak állítására. E hely nemcsak Kambodsának, hanem az egész francia birtoknak egyik legfontosabb pontja, mert ott kezdődik a Mekong deltája és ott van a Tonlé Sap tó kifolyásának torkolata is; úgy hogy e pontból, mint kerékagyból a küllők, sugárzanak szét az alföld összes vízi útjai; a mi ebben a kocsiutakban szűkölködő országban annyit tesz, hogy e hely birtokosa ura az országnak.

Az új gyarmattal a francziák jelentékeny állást foglaltak keleti Ázsiában és új tért nyitottak az európai kereskedelemnek. A «legszelebb kelet» két nagy európai piaczához Singapurhoz és Hongkonghoz harmadikül csatlakozott Saigon, mely ha nem is esik a világforgalom útjába, mint amazok, mégis nagy fontosságú, mert egy áldott gazdag alföldnek kereskedelmi középpontja.

A hódítás óta az ország fölvirágzása érdekében igen sokat tettek a francziák. Saigont szabad kikötővé tették és

bevezették a tengeralatti távirót, mely Singapurból Hongkongba megy. Az ország belsejében utakat, hídakat építettek és a főbb helyeket táviróval kapcsolták a székvároshoz. A rabszolgaságot eltörölték. Iskolákat alapítottak, melyek már is több ezer anamit részesítenek tisztességes oktatásban és a latin írásmódot terjesztik. 1866-ban megnyitották az első gazdasági és iparkiállítást. Jutalmakkal és minden rendelkezésre álló eszközzel előmozdították a földművelést. Saigonban fűvészkertet alapítottak, melyben a forró égöv összes művelhető növényeivel kísérletet tesznek; néhánynak meghonosítása már sikerült is. A francia törvényeket kiterjesztették a gyarmatra és ennek viszonyaihoz alkalmazták; európai igazgatszolgáltatás váltotta föl az anami mandarinok bambuszpálczára támaszkodó önkényét.

Csak egy dolog hátráltatta még sokáig a gyarmat állandó fölvirágzását: a szigorú katonai uralom. Mint Algir sok éven át nem volt egyéb a francia hadsereg gyakorló terénél, úgy Cochinchina sokáig a hajóhad főállomása volt; az összes tisztségeket tengerészek foglalták el. A folytonos ostromállapot jó hatással volt addig, míg a foglalás tartott és az ország teljesen lecsendesült; de később csak nyomasztó volt, különösen a közlepre és a francia polgárookra. Míg a katonai uralom tartott, szívesebben telepedtek le Saigonban idegenek — németek és angolok — kik kevésbé függtek a francia hatóságoktól, mint magok a francziák. Most már a gyarmatnak polgári kormányzója van és az ország emelkedését misem akadályozza.

Jelenleg Cochinchina Franciaország legjobb gyarmata. A többi francia gyarmat mind pénzébe kerül az anyaországnak, Algir évenként több millió frankot emészt el (persze a kiadást dúsan megteríti közvetve a nagy kereskedelem), csupán Cochinchina jövedelmez néhány milliót. 1.300.000 lakossága oly békés és annyira megszokta a francia uralmat, hogy helyőrségnek elég néhány száz katona. Ugyan még igen sok a tenni való — az ország 800 négyszög mérföldnyi területéből, mely nagyobbára termékeny, csak 400.000 hektár van megművelve — de a mindenben folytonos, sőt rohamos haladás mutatja, hogy a gyarmat gyorsan emelkedik.

Európai ember kevés telepedett le Cochinchinában, nem sokkal több ezernél, ha nem számítjuk a katonaságot,

tisztviselőket és másokat, kik hivatalban vannak. Ez látszólag igen csekély szám; azt hinné az ember, nem nagyon biztató a gyarmat jövőjére, mely már egy negyedszázad óta van európai kormány alatt. De ne feledjük, hogy India sokkal öregebb gyarmatállam és aránylag ott se több az európai, mert a forró égöv alatt van.

SIMONYI JENŐ.

NE HALLJA HÍRÉT AZ ANYJÁNAK.

Regény.

Harmadik közlemény.*)

VIII.

Verik a vasat, míg tüzes.

Szép teli délután volt, február első felében. Egész Buda-Pest tódult a Városligetbe, mintha senki sem hagyna itthon dolgot vagy gondot.

A korcsolya-egylet pavillonának teremébe, a jégpálya felől, épen most siet be elfáradva, fölmelegedve és kimerülve, Róza kisasszony. Taszilo gróf aggódó tekintettel követi s nagy buzgalmában kiragadja a «néni» kezéből a kisasszony felöltőjét, ráadja s a hölgyeket a legkedvezőbb helyen álló pamlagra vezeti, mely egyenlő távolságban van úgy az ajtóktól, mint a befutott kemenczétől.

Szemközt velök, a terem közepén, áll Adorján báró, a ki szerényen elismeri, hogy a mai divatvilág e legujabb vívmányában, a korcsolya-művészetben, még a kezdők sorában sem állhat meg. Nagy búsulásában talán azt is gondolta: ha zongorász nem volnék, korcsolyázó arszlán szeretnék lenni.

Üdvözölve ismerőseit, jól észre vehette, hogy Taszilo gróf most is csak úgy ragyog a boldogságtól, mint az utóbbi estély végén. Gondoskodása és elővigyázatossága az imádott körül már több volt, mint udvariasság és lovagias kötelesség.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 101. és 102. füzeteiben.

Ez már épen szerzett jogok birtoklása és haszonélvezete lehetett.

Ugyan e jelenetet a terem másik szögletéből a zrinyi-útczai Juno ő nagysága is a megvetés büszke mosolyával nézdelé. A harag vörös foltja arczának hófehérségén meg érthetőbben fejezé ki legbensőbb érzelmeit s aztán boszút lihegve, teli öltözkének egyes darabjait levetvén, a körötte csoportosuló férfiak közül az volt boldog, a ki egy ily kincset, ily szent ereklyét kezébe kaphatott s a ruhatárba vihetett.

Juno ő nagysága ismerte erejét és hatalmát, tehát biztos győzelemre indulhatott. Könnyedén szökött le a pályára, merészen siklott végig a jégen s visszafordulva, ekes alakot karczolt a befagyott tó fölületére. El volt határozva, hogy soha nem látott vakmerőséggel vagy minden hölgyön kétségtelen diadalt arat, vagy kitört lába, szétloccsanó agyveleje hirdetheti a verseny szomorú végét.

Együttal a nyilvános és titkos imádók sokasága roppant nagy újságról értesül. A város legszebb hölgye, e korlátlanul uralkodó hatalom meg féltekeny is tud lenni, míg eddig a föltétlen hódolatnál egyebet nem ismert! Tehát egy kicsit még is szeretnie kellett ezt az elpártolt grófot! Ez eddig általa nem ismert szenvedély viszi őt a bőszen verseny veszedelmei felé, honnan vagy mint kikiáltott győző, vagy mint örökös nyomorék térhet vissza.

Mindjárt az első forduló után a vetélytársak iadó tapsa hangzott föl. Adorján báró is, tapasztalván, hogy a terem bel-sejében jelenléte fölöslegesnek mutatkozik, beállott önkénytes műkedvelőnek a lelkes chorusba.

Épen újra tapsra akará kezét fölemelni, a midőn balra tekint és Róza kisasszonyt látja feléje közeledni.

— Ön itt, Adorján báró? Örülök, hogy találom. Ott hagytam Tasziló grófot a néninél. Nagyon hosszadalmas történetet beszél el neki: hogy a miniszter erővel titkárának akarja kinevezni az elnöki irodába. Sokszor hallottam már e dajkamesét, tehát jogom volt megszökni előle s most itt vagyok, hogy ön előtt egy nagy titkot fölfedezzek.

— Nagy titkot? Róza kisasszony végkép elkényeztetett engem bizalmával.

— Azaz: nem titokról van szó, hanem elő kell készítenem önt egy nagy újság hallására.

— Sejteni kezdem, mi történik.

— Hát ha csalódik; a látszat után nem kell mindig elindulni.

— A mi az egész társaság előtt történik, több mint puszta látszat.

— A társaság csak a külső jelekből ítél. Valódi szándékunkat mindig módunkban van, az utolsó elhatározó perczig elrejtteni. Ön is azt hiszi, hogy kezdem Tasziló grófot nagyon kitüntetni?

— Meg kell vallanom, hogy e tekintetben sokan vagyunk, kik e jó ismerősünk szerencséjét irigyeljük.

— Várja meg a dolog kimenetelét. Azt már tudja ön, hogy én még a nyár beköszöntése előtt meghalok?

— Bocsánat, ezt én nem tudom, sőt Isten őrizzen, hogy higgyem!

— Tegyük föl, hogy ez így van megírva a sors könyvében. Elég, ha magam nem kétkedem többé benne. Ez okból elhatároztam, hogy a rövid időt, mely még számomra fennmarad, arra használok, hogy egy férfit próbára tegyek. Ha elbukik: megérdemlette büntetését s csak magára vessen; de ha igaz lelket találok benne, reményeit ugyan akkor sem teljesíthetem, de legalább kibékül velem s kárpótlást várhat tőlem.

— Úgy hangzik, mint rejtély.

— Igen, rejtély. Ez a helyesen választott kifejezés, melyet beszédem kezdetén hibásan neveztem titoknak. Minden nyilvánosan fog végbe menni, az egész világ szeme láttára. Csak ön egyedül, a kinek hűségére bízam e rejtélyemet, függeszse föl ítéletét.

— Meggondolta-e Róza kisasszony, hogy esetleg talán merész játékot űzhet a tűzzel?

— Semmi szükségem a meggondolásra. A ki legfőlebb két vagy három hónapig élhet: ugyan minő veszély fenyegetheti?

— Mindennek e rémes képzelődés az alapja!

— A bizonyos halál előtt még a siralomházban ülő elítéltnak is több szabad, mint másnak. És ha nincs számomra jövő, semmit sem tehetek kockára. Csak arra kérem önt, ne tartson engem szívtelennek, kegyetlennek. Mert ha néhány nap múlva nagy újságok keletkeznek felőlem, akkor

biztosan hiheti ön, hogy Taszilo gróf menthetetlenül megbukott a tűzpróbán s a mit kap, az csak megérdemlett büntetés és szigorú igazságszolgáltatás. Isten önnel; ne feledje, a mit mondtam.

— — — — —

Későre járt az idő s még harsogott a zene, ragyogott a villanyos világítás, a midőn Hegyszeghy Juno ő nagysága a bámulat és elismerés koszorúival elhalmozva kocsijára ült.

Tasziló gróf már korábban a kocsi ajtajáig kísértén hölgyeit, e pillanatban szabad rendelkezésére állott az egész világnak. Tehát ő is csatlakozott Juno ő nagyságának hódolatos udvarához. Elrebegett neki néhány udvarias és lekötelező bókot is, de az ünnepelt hölgy a kegyvesztett árulót figyelmére sem méltatta. Oly esemény, mely a sovárgók csapatát újabb reményekre ébreszthette.

Mikor aztán a legkésőbbi vendégek is hazafele indultak, Tasziló gróf titkos lépésekkel, mintha szörnyű büntetést akarna elkövetni, szétnézett s valami szerény egyfogatú bérkocsit keresett.

Járkálván és bujdokolván, egyszerre csak nagybátyját, Tibor grófot pillantja meg.

— Kerestelek — szólt az öreg — gyalog fogunk végig menni a sugárúton, mert sok mondani valóm akadt.

— Parancsoljon, bátyám.

Így mentek egymás mellett s Taszilo gróf oly boldog volt, hogy észre sem vette, mily komolyan és sötéten ballag mellette az öreg úr.

Beszédök is lassú és minduntalan félbeszakított volt, mert csak akkor szóltak, ha más hivatlan nem hallhatta. Nem csekély mesterség ez, a végtől végig túlnépes óriási utcában.

— Sajnállak öcsém, de le kell hogy rántsalak képzelt mennyországodból.

— Oh, bátyám, az én mennyországom tiszta, világos valóság. Róza kisasszony eláraszt kegyeivel s többé semmi sem állja útját boldogságomnak.

— Azt hiszed? Oh nem kétkedem, hogy mindketten így veledetkedtek. De nem kellene megfednetek, hogy magasabb hatalmak is léteznek, melyek tiltakozólag léphetnek közbe.

— Kicsoda? Verner lovag? E tekintetben nyugodt va-

gyok, az öreg úr teljes és föltetlen választási szabadságot enged hűgának.

— Nem ismeresz magasabb forumot?

Tibor gróf érezte, hogy szokása ellenére szaporítja a szót, de benne volt lelkében a kiírthatatlan ösztön, hogy jó és rossz ügyben embertársát gyötörje. Taszilo gróf pedig csak vállat vonogatva szedé sorba a netán fölmerülő akadályokat. Még a képtelenségek is eszébe jutottak: a kormány, a parlament, a király, a pápa, az Isten . . .

— Nevetség — mondá elbizakodva.

— Hallgass rám — felelt a bátya — s csak azután kérdjél bátorsággal és bölcseséggel.

— Beszéljen, uram.

— Hízelve magamnak, hogy az egész városban én vagyok azon emberi teremtes, a ki legtöbb titok nyomába jut. Miért? mert ily hírben élven, az emberek mintegy varázserőtől ösztönöztenve, hozzám furakodnak s mindent elbeszélnek. Ezelőtt két órával olvasom a lapokat a kaszinóban, a midőn a város legjelesebb orvosa, az a nyírott bajjuszú öreg, a kétfelé lógó cotelette-szakállal mellém telepszik.

— Ismerem: ez jár a Verner házba is.

— Ez az ember máskor nem volt bizalmas hozzám, de ma mellém ül és suttogva mondja: «Hallom, hogy Tasziló gróf actiái a Verner-házban igen magasan állnak. Részemről csak szerencsét kívánhatnak a boldog frigyhez, ha elháríthatatlan akadályok nem gátolnák a terv végrehajtását. Mert Róza kisasszony az új év óta mellbeteg; oly rohamos tüdővész támadta meg, hogy emberi számítás szerint a legközelebbi nyár kezdetét sem érheti meg.»

— Bátyám! Mit mond ön!

— A doktor titoktartás föltétele mellett mondta ezt el nekem. De természetesen nem úgy, hogy még te se hallj felőle. Tudtomra ez embernek épen nem feketik érdekeben, engem tévútra terelnie.

E rettenetes fölfedezés hallatára Tasziló gróf mintegy megkövülve állott meg a gázlámpa előtt.

Oly váratlanúl jött ez értesítés, hogy a legelső pillanatban teljes lehetetlenségnek tartotta. Lassankint azonban visszaemlekezvén, eszébe jutott, hogy Róza kisasszony táncz vagy más fáradság után többször igen gyanúsan köhögött.

— Az én Rózám mellbeteg! Az én édes eszményképem (érteni kell itt a gazdag örökösnőt) romboló tüdővészben szenved!

Az idősb Perghő gróf még egyszer elmondá, a mit a doktortól hallott s aztán már ez alkalommal megpendíté az eszmét, hogy ily közbejött malheur fölmerültével egy más újabb szerencse reményében, igen tanácsos volna, az eddigi viszonyt a Verner-házzal lassanként és fokozatosan megszakítani.

Ennyi idő épen elég volt arra, hogy Tasziló gróf elméjében egy igen merész, új eszme fogamzék meg.

— Bátyám — szólt neki lelkesedve — ez nagy szerencsétlenség, de nem a legnagyobb azok közül, melyek engem e dologban érhetnének. Szavamra mondom, e vészkiáltás inkább újabb erőt és bátorságot önt belém a rögtönzött elhatározásra.

— Eszeden vagy, fiú?

— Ah, hogy én a legelső szóra még meg is ijedhettem! Azt mondja a doktor, hogy a kisasszony nem ismeri helyzete veszélyességét?

— Szóról szóra idézem őt; sejtelve sincs róla. És igaza is lehet, mert különben ily kemény fagyban nem jönne ide korcsolyázni.

— Nagyon természetes. A jégpálya helyett Nizzát, Sorrentót, Egyiptomot vagy épen az Aequator vidékeit keresné föl. Tehát nem is sejtí veszedelmét. Annál jobb.

— Hogyan, annál jobb?

— Bátyám, még semmi sincs elveszve! Hiszen maga a sánta Luczifer sem találhatott volna föl csábítóbb gondolatot, mint hirtelen, lóhalálában feleségül venni egy roppant csomó pénzt, a halvány és betegeskedő asszonyt pedig mindjárt a mézes hetek után nagy siránkozás között a temetőbe kísérni, s utána megtartani a kövér örökséget.

— Ficzkó! — szólt mérgesen a nagybátya, de maga sem tudta, miként történt, jobb keze önkénytelenül fölemelkedék.

Talán hogy első dühében pofon vágja az arczátlant? Nem. Hanem hogy kalapot emeljen előtte. Mert ma történt gróf Perghő Tiboron először, hogy elvetemedett önzés tekintetében valaki őt ennyire fölülmúlja! És ez épen unokaöcs-

cse volt, a kinek eszét és élelmességét oly kevésre becsülte!

— Ficzkó! — mondá másodszor — te az ördöggel czimborálsz. Ily kemény fába is be mernéd vágni fejszédet?

— Miért ne? Szemesnek a világ, a bátrakat szerencse kíséri.

— Parbleu! Ha ezt tudom, már régóta felére szállítom le évnegyedi fizetésedet.

— Bátyám, e kényes dologról máskor értekezzünk. Most a fő dolog, verni a vasat, míg tüzes; azaz: elkapni a lányt, míg észre nem veszi, hogy menyasszonyi fátyolát maholnap szemfödélnek is használhatja.

— Más szóval, azt akarod, hogy valamely legközelebbi alkalommal megkérjem számodra a leány kezét.

— Épen ezt akartam kérni. Miután pedig közelebbi alkalmat a holnapi napnál keresve sem találhatnók, tehát, ha úgy tetszik, holnap délben pontban tizenkét órakor áteshetünk a mellőzhetetlen czeremonián.

— Átkozottul gyorsan vágtatsz. De ha meg kell lenni, ne rajtam múljék el a jó üzlet. Pedig elhiheted, hogy nem csekély áldozatomba kerül. Először, egy teljes órával korábban kell öltözködnöm, mint különben. Másodszor, legalább húsz teljes perczig főzetnem kell magamat a hóbortos lovag gözkatlanában. Ennyi önzéstelenség csak azért, hogy egy Perghő ivadék újra fölvirágozzék! Olyan ostobaság, melylyel én egy cseppet sem törődöm s mégis megteszem. Miért tehát az örökös panasz, hogy nincs többé igazi, színpadi jó nagybátya e mai romlott világban?

— Ez az egész tréfa csak egy csapásba, egyszeri erőfeszítésbe kerül s aztán az érett gyümölcs markunkba hull. Mert dicsekvés nélkül legyen mondva, hogy az én ágyam a lovag házánál jól meg van vetve. A leánynak tetszik a grófnesság, a legényt sem feledi ki számításaiból. Szóval: holnap kész prédára szállunk. Tehát szabad a pálya, bátran indulhatunk.

— Még egyet, te meggondolatlan gyermek. Föltéve, hogy holnap nem üres kosarat kapok, s te sem térsz haza hosszúra nyúlt orral: mi lenne a dologból, ha hamarabb, mint velnök, kitörne menyasszonyodon a lappangó betegség? Az esküvőt el kellene halasztani; ez pedig egyértelmű a végső bukással.

— Semmitől sem félek, mert ez az én gondom. Veszély esetére a doktor, szokás szerint, biztatni fogja, én pedig a szerelem mindenható ígéreteivel folytatom a kurát. Este, reggel így szólok hozzá: imádott Rózám, jelentéktelen, múltó baj az egész. Jer, röpülj forróan ölelő karjaim közé, vizlek sietve bájos Olaszország langyos ege alá, megmutatom neked Velence ódon palotáit, Flórenz gyönyörű virányait, Róma két-ézredéves dicsőségét, Nápoly illatozó narancs-kertjeit . . . s még más sok ilyfelét.

— Megmutatod neki? De hát neked ki mutatja meg előbb? Mert tudtomra, Bécsen túl még eddig nem hatoltál.

— Ez nem nehézség. Mindjárt a boldogító «igen» után megveszem *Baedeckert* s majd kilopogatok onnan annyit, a mennyi egynéhány hetes új menyecskének éppen elég lesz.

Ezzel elérkeztek a sugárút benső végére. Taszilo gróf haza ment édes álmokat aludni; az öreg, a ki naplemente után nem irtózott demokratát játszani, fölugrott a lóvonatú pálya kocsijára, mely őt teljes egészségben le is tette lakása kapuja elé, éppen szemközt a múzeummal.

— — — — —

Másnap, mikor a túlsó parton harangozták a delet, az Akadémia-útcza egyik nagyszerű bérháza előtt csinos bérkocsi állott meg. Taszilo gróf szerencsét kívánt az előnyös vállalathoz és elment sétálni a rakpart mentében, gyalog. Tibor gróf belépett a kapu alá, oda sem nézett a portásnak, ment föl a lépcsőkön és a számozatlan ajtó előtt, mint jártas vendég, kétszer csöngetett.

A zöld posztóval bevont ajtó rögtön megnyílt előtte, mintha csak lestek volna ott benn jövetelét.

Ketten, hárman is siettek szolgálatára s miután ő méltóságát nem ma látták itt először, az egyik berruha segített neki a teli kabát levetésében, a másik rohant előre, hogy az érkezettet bejelentse.

Így jutott be a látogató a lovag úr legbensőbb szentélyébe, mely hévmérték tekintetében a purgatorium ideiglenes tüzevel méltán vetelkedhetett.

Verner lovag szívesen és kifogástalan udvariassággal fogadta Tibor grófot, a ki először is a lovag úr egészségi állapotáról kezdőzködött, aztán beszélt az állandó szép teli napokról és elmondott egy pár érdekes adomát a főuri körök

napi eseményeiből. — Végre előterjeszté idejövételének czélját.

Mindezt úri szokás szerint oly hangon és oly egykedvű modorban, mint bármely más köznapi tárgyat. Nagyon vigyázott, hogy szavaiban nyoma se legyen a fölhevülésnek és ünnepléységnek. Mellőzve a szertartás ismert phrásisait, elégnek tartotta, ha egyszerűen kijelentette, mit akar; és a felek megértették egymást.

A lovag meghallgatta őt és legkisebb meglepetést sem árult el. Kellett már valamit tudnia a dolog előzményeiből. És ha nem tetszett volna neki a házasság, bizonyára régen rendet csinál házánál s megakadályozza a párocska bővebb megismerkedését.

Ez okból a válasz is hasonló egykedvűséggel ment végbe. Úgy nézett látogatójára, mintha ez csak valami előnyös banküzlet tervezetét ajánlgatná.

— Uram! — felelt — bizalmas ajánlata megtiszteli házamat. Tudom ugyan, hogy Taszilo gróf vagyonnal nem bír s a jövőben sincsenek kilátásai, de e körülménynek elhatározó fontosságot nem tulajdonítok. Róza húgomnak van egy kis penzecskeje, mintegy kétszázezer forint, melyet én az esküvő napja előtt jó bőven megkészserezni szándékozom. A mi pedig halálom után történni fog, az már készen fekvő végrendeletben világosan el van intézve.

Kellett-e több? Nem volt ez minden?

Tibor gróf azonban még sem volt teljesen megnyugodva. Úgy látta, hogy a vén bankár első sorban is csak az egyenes visszautasítás kellemetlen jelenetetől akar megszabadulni. Vagy hogy elhárítsa magától a felelősséget, mint ha épen ő állná útját az «égben elhatározott boldogság»-nak. Hát ha csak azért adja ily könnyedén beleegyezését, mert van még a tartalékban valamely eszköze és föltétele, melylyel mindent halomra dönthet.

Ezalatt a lovag a mellette álló asztalka felé nyúlt, lenyomá ott a villanyos huzal gombját, s erre belépett komornyikja, a kinek két oldalzsebéből a revolverek hiányoztak.

— Tolja tovább széket.

Ezt mondta és szemével a szomszéd szoba felé intett, melynek ajtaján a középső nyílás koczkája fátvollaal volt bevonva.

Néhány percz múlva ez ajtó is megnyílt és előbb a néni, aztán Róza kisasszony jelenék meg.

— Ah! — gondolá Tibor gróf — itt a válságos pillanat. A lovag a leányhoz fölebbezi a pört s ha ez tagadólag válaszol, az ítélet «jogérvényességre emelkedik».

A lovag atyai gyöngédséggel simogatá meg a lyányka halvány arcát s három szóval értesíté, hogy Taszilo gróf megkérte kezét.

— Felelj, kis lányom, röviden, szabadon s minden tartózkodás nélkül, mert egyedül csak saját boldogságod kérdése forog szőnyegen. Elfogadod-e Taszilo gróf ajánlatát? Igen, vagy nem?

A lyány e határozott kérdés hallására az első pillanatban oly keserű fájdalmat és gyűlöletet kifejező arcot mutatott, hogy a kérő elvesztettnek hitte ügyét, a szerető nagybátya pedig megreszketett. Minden arra mutatott, hogy a válasz minden színezés, minden leplezés nélkül nem csak kereken visszautasító, de talán még sértő és megvetést kifejező is lesz.

De egy el nem fojtható sóhaj után, mely a lyányka kebléből keletkezett, minden megváltozni ígérkezett.

— Kedves bátyám! — felelé s hévvel csókolá meg az öreg ember kezét — Taszilo gróf oly gyöngéd férfiú, hogy kezem megkérésére bizonyára senkit sem hatalmaz föl, ha csak előbb az én beleegyezésemet is meg nem nyerte. Tehát most sem felelhetek mást, mint a mit tegnap este mondtam neki: igen, uram, esküszöm, hogy egyedül csak öné leszek vagy a halálé.

Minden jelenlevő egymás szemébe nézett. Mint ha kérdené: jól hallottam, jól értettem-e e többé vissza nem vonható nyilatkozatot?

De miután minden tisztán és világosan volt mondva s a kiejtett szavaknak más értelme nem is lehetett, a legbölcsebb politika volt, a kisasszony válaszát a legvéglegeesebb «igen»-nek tekinteni. Taszilo gróf és Róza kisasszony ünnepestélyes eljegyzése e pillanattól kezdve a bevégzett tények sorozatába lett iktatva.

Csak a néni arca mutatott nem annyira kételkedő, mint szomorú és kétségbeeső kifejezést. Hiába erőlködött asszo-

nyok módjára mosolyogni, mert meglátszott rajta, hogy többet tud másoknál.

Ezzel vége volt a jelenetnek. A kíméletes öreg úr fölmenté a hölgyeket a további időzéstől e «betegnek való» szobában.

Tibor gróf is pompás ürügyet talált a gyors szabadulásra, elmondván, hogy most a szelek szárnyain fog röpködni, megviendő az örömhírt sovároghva várakozó öcsésének.

Elbúcsuzott.

Mikor a legközelebbi szobába lepett, hol, mint tudjuk, már két fokkal hűsebb léghőmérséklet, véletlenül oda pillant a falról függő nagy tükörbe. Iszonyatos látomány riasztja vissza.

Ott van ő maga, saját alakjában, saját öltözetében: de arcza idegen, rémséges és nevetséges.

A szörnyű melegségben ellepte az izzadás; a haja alól lecsurgó patakok elmosták kenőcseit és festékeit, s homlokától az álláig és nyakáig fehér, fekete és piros barázdákat rajzoltak arczbőrére. Valami vad ember Afrika bensejéből nem lehetett borzasztóbban tátovirozva, mint gróf Perghő Tibor ő mentsége, saját úri személyében.

Még ennél is boszantóbb meglepetés várt rá. Valaki a szoba közepebe szappant, vizet, mosdótálat és hat pár törülközőt készített neki oda előre!

Ez világos kicsúfolás volt, de más részről, mint elkerülhetetlenül szükséges eszközt kénytelen volt elfogadni.

A komornyik illő alázattal sietett szolgálatára; segített neki a frakkját levetni, s a porcellán kantából folyvást töltögette a tiszta vizet.

Valahogy csak visszakarta valóságos ábrázatát, de ez nem sokat javított állapotán, mert a világ gróf Perghő Tibor emberemlékezete óta nem látta kifestetlenül.

Meg az elébe siető kapus is visszariadt tőle. Alig ismert rá; kevesbe múlt, hogy útját nem állja s rá nem kiált: ki az úr? Honnan jöhet onnan fölül?

Dühösen káromkodva rohant az utcára s fölugorván a rá váró bérkocsira, parancsolá: haza, a honnan jöttünk!

Még otthon is üldözte szerencsétlensége, mert föltipogván a negyedik emeletbe, találkozik a házmesternével, a ki először azt kérdi: kit keres itt? s aztán ráismervén, fölajdúl és összecsapja kezét.

— Irgalmas egek! halálos beteg a gróf! Megyek, szaladok, összehívom a hány doktort csak találok a városban.

Végre leülhetett szobájában.

— Így tegyen az ember jót, más idegenért!

Ezalatt pedig Tasziló gróf várva várta nagybátyát a Dunaparton. Hogy magyarázza a hosszú kimaradást? Jó hírnök vagy gonosz jelnek? Járt le s föl a kőpart vasrácsozata mellett; majd megállott s nézdelte a hömpölygő hullámokat és az úszkáló jégdarabokat, de mind hiába! Már esteledni is kezdett. Ennyi idő alatt, úgy fejből, azt is kiszámíthatta volna: hány köbméter víz folyhatik le a Dunán másodpercenként.

— — — — —

Más nap reggel már minden lap kürtölé, hogy az ifjú Perghő Tasziló gróf, a haza egyik reménye s a főúri körök elkényeztetett kedvence, jegyet váltott Verner Róza kisaszszonynyal, a dúsgazdag Verner lovag unoka húgával és általános örökösével.

Mikor pedig a Verner-házban a szokott napon a vendégsereg együtt volt, Adorján báró is szerencsét kívánt a menyasszonynak, a ki röviden, de igen kecsesen köszöné meg a figyelmet, de rögtön elvegyült a hölgyek és urak társaságába, víg hangon csevegett s mint mutatta, soha boldogabb nem volt, mint ez órában.

IX.

A tüzes vas kovácsolásának valódi eredménye.

Adorján báró kedvetlenül tölté napjait. Szerencséjére megmaradt leghívebb barátja, a zongorája. Visszatert hozzá, mint kedveséhez, kit elhanyagolt, de újra kibékült vele.

Játszott órák hosszáig. Hallgatta-e valaki a szomszédban? Nem törődött vele. Csak azt látta, hogy az üveges folyosóban polczokra rakott virágok gondos ápolásban részesülnek. Több ritka fajú növény már bimbót is hajt.

Időközönként még is unatkozott. Az utóbbi hetekben megízlelte a zajosabb társaság élveit s gyakran eszébe jutott még a zrínyiútczai Juno is.

Mindössze is csak egy egész estét töltött e háznál, de azért néhány pillanatra mégis megjelent ott, nehogy az igen szíves, sőt rá nézve kitüntető modorban nyújtott vendégszeretet után rögtön kimaradásával az udvariatlanság megbocsát-hatatlan bűnébe essék.

Igaz, hogy Hegyszeghy Botond úr még mindig az egykori Spitz Mór, de Bodroghtelke már nem volt birtokában. Vagyona új forrásból eredett; házáat bel- és külföldi művészek, sőt politikai nevezetességek is látogatták.

— Miért ne mennék oda?

Most, a midőn Verner lovag házában oly szomorú tapasztalásokat szerzett!

Meg volt győződve, hogy az a lány csupa szeszélyből vagy mulatozási vágyból, kiszámított komédiát játszott vele. Betegségről, halálról beszélt s azt mondta: tűzpróbára tesz egy férfit. Ha Taszilo gróf, megfontoltatván, könnyűnek talál-tatnék, szörnyű büntetés van fejére mérve!

Mint mentegette magát, mint szabadkozott, hogy ő nem szívtelen, nem kegyetlen, csak arra szenteli föl éltenek néhány hátralevő napját, hogy boszút álljon a jellemtelenségen!

Senki sem tudja, mi történt. Győzelmesen megállotta a gróf a tűzpróbát, vagy belebukván, utóbb mégis bocsánatot nyert?

Tény, hogy a fenyegetőleg indúlt tragediából, az ókori sötétséggel kezdődő balladából, házassággal végződő vigjáték lett. Már nagyban készül a kelengye, már varrják Párisban a menyasszonyi öltözeteket. Meglesz az esküvő is, s ha a fiatal házaspár megelégtelte Rómában a húsvéti szertartások fényét, szépen haza jó a vasúton s beköltözik azon csinos lakásba, melyet ezalatt Verner lovag szerzett számukra, sőt kedves meglepetés czímén még azt a házat is megvette nekik.

Azt hitte tehát az ifju, hogy ily tapasztalások után nem érdemesek az emberek kíméletre vagy túlgöngéd bánás-módra. Elég nekik az olcsó udvariasság és egy pár semmire sem kötelező nyájas szó. A többire nézve az okos ember úgy veszi a világot, a mint találja. Miután úgy sem javíthat rajta, legalább használja, a mint lehet.

Felöltözött tehát és elment a Zrínyi-útczába.

Juno ő nagysága, mihelyt észrevette az érkezőt, igye-kezett eddigi környezőitől megszabadulni. Keresett és talált

egy üres pamlagot, mellette egy karszéket s ott ketten, néhány szóra helyet foglaltak.

— Engedje meg, báró, hogy tiszta szívemből szerencsét kívánjak.

— Nekem? Mi történt velem, hogy figyelmét megérdemelhettem.

— Semmi, de épen ez a szerencséje. Itt az én termemben erősen vitatták, hogy ön a vén Verner lovag kis hűgát halálosan megszerette.

— Ilyen emberi gyöngeség hamar megeshetik rajtam.

— Komolyan szólok. Sokszor s igen bizalmasan csevegetek együtt.

— Valóban, a kisasszony megtisztelt bizalmával; de a mi szívünk ügye soha sem jött kérdésbe.

— Tudja ön, hogy az a lány veszélyesen beteg?

— Mondta; de a következés bizonyítja, hogy csak képzelődött.

— Elhiheti, nekem, a ki Róza kisasszony édes anyját is ismertem és tudom, mily betegségben halt el, hogy a Verner-házban előbb lesz temetés, mint lakodalom.

— Ettől az ég őrizzen!

— Ez csak ájtatos fohász. De még nagyobb veszedelem is fenyegette önt. Tudja meg, hogy Taszilo grófra nagy csalódás vár, ha azt hiszi, hogy menyasszonya a gazdag öreg úrnak egyedüli örököse. Különösen pedig ne ábrándozzék azon dicsőségről, hogy egykor még úr lesz Bácsban, a bodroghetelki kastelyban.

— E miatt búsuljon csak Taszilo gróf, nem én.

— Most jövök rá, miért kívántam önnek szerencsét. Értsen meg engem. Én nem tagadom, hogy lehet még a mai világban igazi és önzéstelen szerelem is. De nem akarok túlszigorú lenni. A többi közt épen nem venném rossz néven, ha egy Bodrogh báró a tiszta szerelem mellett arról sem feledkeznék meg, hogy neje szép kezével őseinek még szebb uradalmait is visszaszerezhetné.

— Bocsánat, asszonyom, az a bácsmegyei uradalom épen oly idegen vagyon rám nézve, mint akár a brazilai császárság koronája.

— Helyes. De ha birtok-szerzésről vagy visszaszerzésről van szó, ezalatt nem a magunkét, hanem a másét szoktuk érteni.

— Ez tökéletesen igaz.

— Ne tagadja, édes báróm, hogy ön már az első alkalommal, a midőn a Verner-házba lépett, nagy meglepetésben részesült és érezte, hogy valaki iránt mélyen le van kötelezve.

— Nagyságod ezt tudja?

— Oh, én mindent tudok, a mi azon házban történik. Ön egészen el volt bájolva, mikor hallotta, hogy a Bodrogh-család sírboltjának kérdésében az öreg úr örököse oly melegen s még önt is megelőzőleg támogatta kérelmét.

— Ez valóban úgy történt, de ebből nem következik, hogy e nemes szívű örökösben épen Róza kisasszonyt keressem.

— Nagyon természetes. Az öreg úr világosan megmondta önnek, hogy azon bizonyos egyéniség nem lakik a házban, s csak fölöttébb ritkán látogat oda.

— Nagyságod oly jól van értesülve, mint ha jelen lett volna a lovag meleg szobájában.

— Ki tudja? Van ott egy ajtó, melynek közép koczkája fátýollal van bevonva. A néni színről színre jelen volt; Róza kisasszony is, ha tetszett neki, bátran és szabadon mindent láthatott, hallhatott a fátýolon keresztül. Szóval a dolog nem oly titok, hogy még én sem jöhetnék nyomába.

— És ki e rejtélyes örökös?

— Ah, ah, már kérdezősködik?

— A legtisztább szándékból. Örökre adósa vagyok hozzá-
m mutatott nemesszívúiségeért. Mindig keresni fogom az alkalmat, hogy hálámat és köszönetemet kifejezhessem előtte.

— Megnevezném az ismeretlent, de épen csak ez az egy, a mit a Verner-ház viszonyaiból nem tudok.

— És ki tudja?

— Ha ezt tudnám, mindent tudnék. Alkalmasint csak maga az öreg.

— És kívüle senki?

— Senki.

— De legalább ott lenn, Bácsmegyében csak tudják?
Az öreg úr maga beszélt nekem, hogy azon birtokot előre átadta végrendeleti örökösének.

— Igen, átadta. Úgy, hogy a jövedelmet pontosan megküldi neki, vagy legalább számára jól elhelyezi.

— Valami rokona lehet, a ki külföldön él, és itt nem ismeretes.

— Lehet, de én nem tudom. Még nem is szégyenlem tudatlanságomat, mert, íme gróf Perghő Tibor sem tudja. Ő pedig a mindentudóság hírében áll az egész városban.

— Ezekből láthatja nagyságod, hogy engem veszély nem fenyegethetett. Soha sem beszéltem Róza kisasszonynyal szerelemről. Rám nézve mindig közönyös volt, ki lesz egykor úr Bodroghotelken.

— Bocsánat, ön mást is gondolhatott. Láttá, hogy az öreg úr finom és gyöngéd érzelmű férfi, a ki nem tehette, hogy mindjárt első látásra újjával mutasson Bodroghotelke örökösére. Ez nyílt kihívás lett volna a kísérlet megkezdésére. Talán azt gondolta, hogy a mit az itteni társas körök hisznek és gyanítanak, ön előtt sem maradhat titokban. Mindezt azonban csak azért mondom, hogy ismerje el bennem jó-akaróját.

— Oh köszönöm! E tekintetben hálám határtalan!

— Határtalan? Nem fel, hogy többet mondott, mint akart? Kész volna szavait bebizonyítani?

— Életemmel és véremmel.

— Vigyázzon, mert szokásom, az embereket szavukon fogni.

— Tessék velem föltétlenül rendelkezni.

— Jól van, elfogadom ajánlatát. A legelső követelésem, hogy ne higyen el rólam minden mende-mondát. Különösen pedig szívéből vesse meg mindazon rágalmakat, melyeket Tibor gróf rám költ.

— A gróf, kivétel nélkül, csak a legszebbeket mondta nagyságodról.

— Megengedem, a legszebbeket; de nem egyszersmind a legjobbakat. Meg kevésbbé a legigazabbakat. Őszinte akarok lenni. Igaz, hogy vérem, természetem, ifjúságom ellenállhatatlanul ösztönöz, hogy szeressek valakit. De a nő szerelme csak holt töke. Mindnyájan arra vágyunk, hogy szeretve legyünk.

— Vak volna a férfi-sereg, ha nememnek nagyobb fele nem óhajtana nagyságod lábai elé omlani.

— Oh a mi a színpadi szerelmet, örök hűségi esküt, s leírhatatlan gyönyörök ígérését illeti, ezekben nem szenvedek hiányt. Ha rabszolgát, hiú dicsekvőt, verekedni kész vetélytársat és dolyfös hódítót keresek, akkor el sem kell hagynom

teremeim falait. Ön már ismeri a világot, s tudja hogy egy közepszerű szépség . . .

— Tiltakozom, e helyen kívüli szerenység ellen.

— Ne szakítson félbe. Beszéljünk tehát csak egy jó természetű, fehér arcú nőről, a kinek módjában van, legalább saját házában csillogni is, úgynevezett imádót mindig fog találni. Hanem a ki egész életért egész életet hozna áldozatul, e faj, kiveszett századunkban. Ugye? nevetségesen naiv vagyok? Mily gyermeki őszinteséggel megvallom, hogy csakugyan keresem a világon ez eszményképet, de sehol sem találom.

Adorján báró bölcseségének tárháza egyszerre kimerült, kifogyott. A nyilvános hely azonban, a hol e félig suttogva ellebbent szavak szíve gyökeréig hatottak, a lehető legkedvezőtlenebb alkalom volt arra, hogy úgy feleljen, mint érzelmeinek erőszakos kitörése követelte volna.

Hölgygyel így beszélni már magában véve, fölhívás és fölbátorítás. Az semmit sem határoz, mi lett mondva, mi elhallgatva. Elég a tény, hogy ketten bizalmasan beszéltek, s más harmadiknak, mint hivatlannak, ahhoz semmi köze.

Adorján báró elhallgatott. Kellemes ürügyet talált erre abban, hogy a vendégek folyvást jöttek-mentek, közeledtek és távoztak. De ez akkor is úgy volt, a midőn az ifju még tudott valamit mondani.

Most már csak szeme tüzével igyekezett érzelmeit kifejezni. Mintha a jelenlevők, kiknek nagyobb fele vetélytársakból és leskelődőkből állott, képes sem volna a szembeszédet megérteni!

Szédülési hajlam környeeze a fiatal embert. Ily beszéd, mosoly, csábító hatalom eddig nem ismert láthatárokat nyitott meg előtte. Ott ült szeme előtt a gyönyör, a varácsolat, oly közel, hogy jobbjának kinyújtásával magához ölelhette volna! E ragyogó szépség, mintaképe az ős görög szobrászatnak, e tökéletesen kifejtett női fehér test, melyben e pillanatban legalább még lelek is lakott!

Régi igazság, habár nők jelenlétében a férfiak tagadják is, hogy a szép asszonyt hevesebb szenvedélylyel lehet szeretni, mint a legkedvesebb lánykát. A lányt szelidebben, nyugodtabban s tán boldogabban, de az asszony iránt fölgerjedt szenvedély rohamot, izgatottságot és eszeveszettséget idéz elő.

Mert az asszony mindig áldozatot hoz, míg a lány, kinek kezét kéri, saját érdekét is tekintetbe veszi a számvetésben.

Adorján báró még tovább ment; mert míg hallgatott, azt gondolta, a mi a lányokra szól, az az ember feleségére is ráillik. A nő, mindig mint jogosult követelő áll mellette. A férfi erzi kötelességét; isteni es emberi törvények a nőhöz lánczolják s ha örömmel is veti magát e szabály ereje alá, valami elolthatatlan vágy mégis megmarad benne a szabadság felé. Az árvíz hullámcapásai annál féktelenebben verik a partokat, mentől erősebb a gát, melyet ellene emeltek.

Ily néma jelenet azonban sokáig nem tarthatott. Ha az elkábult férfi ügyetlen is, ott van az asszony, a ki a külső illem megtartását első kötelességének ismeri.

Juno, ő nagysága tehát könnyeden kelt föl pamlagáról, csak legyezőjével intett búcsút és egész megszokottsággal keresett más társaságot.

A fiatal ember is eléggé erőködött közönyös arcot mutatni, de a vendégeknek lopva ráesett mosolyaiból kiolvashatta, hogy nagyon nevetséges szerepet visz.

Azonban egy egész estély hosszú idő s az alatt megsebzett bárónk mégis talált egy pillanatot, melyben a ház asszonyához szólhatott.

— Megengedi nagyságod, hogy egy alkalmas órában meglátogassam?

Madame Juno szemébe nevetett az ifjunak s mondá:

— Kedves barátom. Ön a francia regényekben olvashatta, hogy Párisban az uracsok sorba látogatják a marquis-nöket. Ez Pesten, a mi szerény köreinkben, nem divat. Külösen, a ki köznapokon akarna hozzám jönni, annak előbb a «nagybárdú Botond» tintaszagú irodáján kell keresztül törnie. Úgy látom, ön már hazafelé készül? Akkor jó éjt.

Igy végződött az est. Bodrogh báró kiábrándulva hagyta el a házat. Még nagyon fiatal legényke volt: nem ismerte az asszonyok természetét, még kevésbé az úri hölgyek stílusát a szerelmi cselszövények megkötésében. Ily helyeken egy fél «igen»-ke többet jelent, mint az utána következő ezer legvilágosabb «nem» es határozott visszautasítás.

— — —
Elerkezett a szerda s az ifju semmi áron el nem mu-

lasztja, hogy föl ne nézzen Vernerékhez s lássa, mint viseli magát a szöke lány boldog menyasszonyi állapotában? Előre képzelte, minő édes elégedettséget, vidámságot, csevegést, nevetközést, tánczot, sőt egy kis megengedhető pajzánságot is találhat.

De midőn belépett a nagy terembe, jó estét mondott a néninek s aztán tovább ment azon szobába, melyben a fiatal lányok és urak szoktak mulatni, megütődve vette észre, hogy itt szokatlan csend és idegenszerű hallgatóság uralkodik. A társaság most is apró csoportokra volt oszolva, de mindenki halkan beszélt, mintha senki sem merné a szomorú hangulatot fölzavarni.

Honnan e kedvetlenség? Egyik pamlagon Rózsa kisasszony ült, félgyász öltözékben! Arcza halvány, fejét lehorgasztja. Egészen más, új alak, melyhez itt senki szokva nem lehetett. Félgyászt viselni estélyen! mikor a ház kisasszonya menyasszony!

De azért előtte állt Tasziló gróf, teljes vőlegényi dicsőségében. Beszélt, épen most érdekes történetket mesélt el; fölvidítani akarta aráját, a ki úgy ült mellette, mint a kit halálra ítélték.

Mi történt itt? Semmi, felelék a jelenlevők. A lány férjhez megy, de az első pillanatban még búsan tekint elvesztett szabadságára.

Adorján báró szerényen és nagy kimelettel lépdelt el a ház kisasszonya előtt. Üdvözlőleg hajtá meg fejét, s hódolattal fogadta a kegyet, hogy jelenlétét észrevettek. Nem sok ismerőse levén e körben, leült egy székre, mely felre tolva állott az egyik ablak bemélyedése előtt.

Nem ült itt öt perczig sem s a midőn szabad szárnyakra bocsátaná gondolatait s lenézne a földre, egyszerre árnyat lát feléje közeledni s közvetlenül mellette ama félgyászos öltözetnek fodrai kezdik a padló szőnyegét eltakarni.

Fölugrott. Ő volt a ház kisasszonya.

— Báró úr — mondá — nem vinne sétára, a termeken keresztül?

Felelet helyett karját ajánlá s ketten megindultak. A szoba közepéből még vissza tekintett a lányka Tasziló gróf felé, a kinek eszébe sem jutott a fehér Othello szerepét játszani: mert ekkor már más társaságba vgyült és úrias

egykedvűséggel fogadta a szerencsekívánatokat jobbról és balról.

— Kedves barátom — kezdte a házi kisasszony majdnem megmagyarázhatatlan bizalmassággal, a midőn a legközelebbi ajtó küszöbén túl voltak — nem feledte el, a mit mondtam?

— Minden szavára emlékezem.

— Akkor igazoltan állok ön előtt, és megmagyarázhatja viseletemet. Ha ön fölment, s jó véleménynyel van irántam, nyugodt vagyok s mások ítéletével nem gondolok. Ne vegye tehát rossz néven, ha szeszélyes, izgatott, érthetetlen, csodálatos s minden pillanatban változékony vagyok. Tudom, hallotta már, ez az ember megkérte kezemet!

— Ezt az egész ország tudja, de vétkül tulajdonítja neki?

— Ha ezt kérdi, akkor nem értett meg a múltkor, vagy legalább nem találta el a gondolatomat. Hallja tehát, mily irtóztató dolog történt. Kérésemre, a néni megfizette a doktort.

— Hogy önt betegnek nyilvánítsa?

— Ellenkezőleg, hogy betegségemet a világ előtt elhallgassa, egyedül csak a legmélyebb titoktartás pecsége alatt, az öreg Tibor grófnak súgja fülebe, hogy a nyarat sem érhettem meg.

— És miért éppen Tibor grófnak?

— Az értesítés megtörtént s mi lett következése? Az, a mitől az emberiség iránti tiszteletből, féltem és a mit hinni sem akartam. Ez emberek, rögtön, egy napot sem késve, mint varjak rohantak holttestemre! ide jöttek, s hogy el ne késse- nek, megkérték a haldokló kezét.

— Szörnyű jellemtelenség. Most ertem, ez volt a tűzpróba! De Róza kisasszony igen-t mondott.

— Miért ne? Az én betegségemben szavam, ígéretem semmi. Aláírt váltója egy olyan embernek, a kinek holnap fejét veszik.

— Az égre kérem, mi lesz most ebből:

— Semmi. Egy lánynyal kevesebb, egy megbüntetett férfival több. Van-e még több ily férfi a világon?

— Isten őrízze az emberiséget.

— Amen.

Aztán folytatá :

— Az mindennap megtörténik, hogy pénzeért elveszik a lányt. Vannak családi, pénzügyi és pörököt kiegyenlítő házasságok, de ezekből élet, összeszokás, barátság sokszor még utólagos szerelem is következik. Az én esetem más ; ez kivétel, az egyedül áll. Tudva, meggyőződve, hogy halál vár rám, e szörnyeteg kiragad hideg veritekes ágyamból és vak dühös sietséggel hurczol az oltár elé. Miért ? hogy rövid ideig ápoljon, hazugul vigasztaljon s végre, mint halálom fölött kétségbeesetten kesergő férj, megérdemelje vagyonom öröklését. Ha mindezt tudva, hidegen megfontolva cselekedte, találhatok-e mentséget számára ?

— Sehol nyoma sincs az enyhítő körülménynek, még a szerelem ellenállhatatlan kényszerére sem hivatkozhatik.

— Gyalázatos és elvetemült. A legvilágosabb halott-rablás bűne van rá bizonyítva. A szerelem mentsége ? Ha szeretett, vagy legalább becsült volna . . . mert én is voltam olyan lány, hogy a sok közt, egy férfinak szeme megakadhat rajtam . . . most, a midőn megtudta, hogy boldogságunk lehetetlen : csöndesen hallgatva, fokonkint és kíméletesen visszahúzódnia kellene. Tudja meg, uram, ha így cselekszik, hű barátja maradok holtomig, s miután szegény ember, őt jelölöm ki végrendeletemben magán vagyonom örökösévé.

— Ah, emlékszem. Ez az, a mit előttem rejtvény alakjában «kárpótlás»-nak nevezett. Szabad lesz egy kérdést tennem ?

— Felelni fogok rá.

— Folyvást színli a gróf, mint ha menyasszonyának egészségi helyzetéről semmit sem tudna ?

— Úgy beszél velem, mint ha az örök élet és örök ifjúság titkos gyógyszerét bírnám.

— És Róza kisasszony nem tartotta eddig szükségesnek őt az ellenkezőről fölvilágosítani ?

— Egyszer vagy kétszer említettem előtte, hogy köhögök és fuldoklom. Ő kinevetett, azt mondta, leánykori múlt baj, mely a férj karjai között, mint a reggeli köd a nap fölkelésével, el fog oszlani. Legtöbbször csak nászútazásunkról és Olaszország üde levegőjéről beszél ; miként andalgunk holdvilágos éjjel Velence ódon palotáinak árnyékában ! Aztán Róma kétezredéves dicsőségéről és Nápoly narancsligeteinek

balzsamillatáról ábrándozik. Nem kétkedem, hogy ezeket szóról szóra valami divatos regényből tanulta be.

— És Verner lovag?

— A doktor csak keveset s azt is igen óvatosan mondta nagybátyámnak. Ő nem lát veszélyt.

— Róza kisasszony! Engedje meg nekem azon örömet és vigasztalást, hogy én is tökéletesen osztozhassam a lovag úr véleményében.

— Teheti, uram; de csak én érezhetem mellemben a halál magyát. Már ki is kelt csírájából, dül és horzsol bensőmben s közel az óra, melyben a válság vihara teljes erőszakkal tör ki életem ellen.

Ekkor a nagy terem közepére értek, a hol sokan állottak és így ők is idevegyültek s beszédök félbeszakadt.

X.

A tél utolsó heteiben kellemes ismeretség keletkezik.

Egy reggel, a midőn épen sétára indulni akart az ifjú báró, bekopogtatott hozzá a posta s levelet adott át neki.

Fölbontja s látja, hogy könyomatú értesítés, melyben Hegyszeghy Botond úr és neje tisztelettel jelentik, hogy ezután hetenkint szerda lesz azon nap, melynek estéjén a ház barátai és ismerősei szívesen fogadtatnak.

Nincs fiatal ember hiú képzelődes nélkül és Adorján báró is azt gondolta, hogy e változás ő érette történik, hogy ne járhasson a Verner lovag estélyeire. De csakhamar meg kellett önmagát czáfolnia.

— Ha Juno ő nagysága nem tudná, hogy az a leány beteg s a mellett még menyasszony is, bátrabb szívvel képzelősködhetném.

De mit tegyen? Verneréket nem hanyagolhatja el, Juno ő nagysága kihívó bájai pedig még mindig megvesztegetett szemei előtt káprázódtak.

Az is kellemetlen dolog, legalább Pesten, a másodrendű körökben, ha az ember egy estét kétfelé szakít. Az asszonyok tehetik, hogy egyik házból a másikba hajtatnak s legdivatosabb öltözeköket három-négy helyen is megbámultatják.

De a férfi, ha másfél óra múlva eltűnik, gyanúba esik, hogy jobb helyre szökött át; ha pedig későn érkezik, meglátszik rajta, hogy ezeknek itt csak az est maradékát hagyta.

És még sem tehetett mást.

A legközelebbi szerdán tehát legelőször is a lovag esté-lyen akart jelen lenni. A beteg lány rokonszenves bizalma élenken ösztönözte, hogy a dolgok további fejleményeiről tudomást szerezzen.

E napon egész estig esett az eső, az útczák járdáit ragadós habarék lepte be. Tehát bérkocsiba ült és elhajtatott az Akadémia-útczába.

Megérkezvén, meglepetve látta, hogy a bejáratot kívülről világító két gázlámpa nincs fölgyújtva. A kapun ugyan beme-hetett, de az is csak félszárnyra volt fölnyitva.

Kérdőzködött. A kapus kis ablakából világ fénylett ki. A leptek hallatára a bozontos fej ki is bukkant s ettől kérdé: talán valami baj van?

— Hogyan? — felelt a kapus — méltóságod nem kapta meg az értesítést? Hat hordár futkos szet reggel óta a város-ban, és hogy éppen a báró úrtól kellett elkészniök! Tessek meg-nyugodni, lehúszom a fizetésökből e hanyagság árát.

Természetes, hogy ez fényes elégtétel lehetett ő méltó-ságának.

E pillanatban a lépcsőkre nyíló üveges ajtó megzörrent s egy fiatal ember jött le teli kabátban s mint látszott, estélyi öltözetben.

— Ah, te vagy báró?

— Te vagy, Taszilo? Az égre kérlek, mi történt itt?

Adorján báró szíve mélyéből gyűlölte és megvetette e jellemtelen embert, de nagy szerencsétlenségére semmi joga sem volt vele összeveszni vagy éppen megverekedni.

A gróf karonkapta úgynevezett barátját s kilépett vele az útczára.

— Kocsi-val jöttél? Annál jobb, mert az enyimet már elküldtem. Pusztuljunk innen, mert itt ma szomorú nap van.

— Végre megmondod, mi történt?

— Tegnap este, lefekves előtt, imádott menyasszonyom köhögni kezd s rögtön arra, patak módjára folyt alá ajkáról a legpirosabb lány-vér. Rohantak doktorok után, de ezek csak nyugalmat ajánlottak és hűtő szereket rendeltek. Ma reg-

gelre megkaphatták a ház rendes orvosát is, a ki azt mondta, mindjárt haladék nélkül útra! ma délután a két órai gyorsvonattal Bécsbe, onnan egy éji pihenés után, megszakítás nélkül Nizzába, különben nincs emberi segély.

— És az öreg úr?

— Két fokkal melegebbre fűttette szobáját, nehogy a nagy ijedtség megártson. Épen tőle jövök s nem mondhatnám, hogy nagyon barátságosan fogadott volna. Kertem, engedje meg, hogy meglátogassam menyasszonyomat, ha jobban lesz. Azt válaszolta, hogy az orvosok mindent, a mi hűgát fölizgatná, eltiltottak. De azért én mégis elmegyek. Ismered a francia közmondást: a távollevőknek soha sincs igazuk. Legközelebb tehát: datum, Nizza, ha kapok pénzt az útra bátyámtól, vagy akár honnan a pokolból. Ülünk kocsidra s menjünk a Zrinyi-útczába.

— Ily kedélyállapotban estélyre akarsz menni!

— Mit akarsz? valahol csak agyon kell verni az időt.

Elhajtottak.

Juno ő nagysága teremeiben szokatlan sokaság tolongott. Meglátszott a jelenlevőkön a lovag házában történt katastrophá hatása.

Mikor a két fiatal ember a ház asszonya elé került, ő nagysága föltűnő kegygyel és melegséggel fogadta a báró hódolatát, de aztán csak hamar másfelé fordult, merre kötelességei hívták. Úgy látszott, hogy e pillanatnyi bájos mosoly nem volt egyéb, mint köteles visszafizetés és végső kiegyenlítés, a múltkori kellemes kis jelenet fejében, mely kettőjük között oly rögtönözve végbe ment.

Csakhamar kitűnt az is, hogy ő nagyságának házasszonyi súlyos kötelességei, elég időt engedtek arra, hogy a visszakerült Tasziló gróf, nagy kárvallásai után vigasztalást szerezhessen. Itt is úgy volt, mint a mennyek országában. Nagyobb örömet okozott egy megtérő, mint kilenczvenkilencz állhatatosan megmaradó. A gróf, mint a sors csapásait emelt fővel elviselni tudó férfi, kifogástalan méltósággal járt le s föl; ő nagysága, a ház úrnője ellenkező irányban méregette a padlózat szőnyegeit s így ha összetalálkoztak, mindig akadt valami igen érdekes mondani valójok.

Adorján báró mellőztetése már világosabb nem lehetett.

Nem is állhatta sokáig a dicsőséget, hanem, mihelyt szép szerével tehette, eltűnt a teremből.

Az eső csurogva szakadt, de közel a kapuhoz ott várt rá bérkocsisa, a kit nagy fölizgatottságában elfeledett elküldeni és kifizetni. Kellemes véletlen volt ez: tehát fölült és haza hajtattott.

— — — —

A házmesterné, a hat polgári iskolai osztályt végzett hölgy, épen most zárta be a kaput, de a rögtön rá következett csengetésre újra kinyitotta.

— Ah, báró úr — szólta a kapunyitásért vett honorariumot elegans fejbízzentéssel megköszönve — soha jobbkor nem érkezhett volna.

— Mi történt?

— Menjen csak föl, de ne kopogjon a csizmájával; még a folyosó ajtaját is lassan nyissa meg, ha látni akar valamit, a mit férfi-szem még soha nem látott. Ott van a világ szépsége; még nem feküdt le; öntözi virágait. Hiszen csak most verte el a tizet.

A fiatal ember nevetett, vállat vont, mint a kinek legkisebb gondja is nagyobb annál, mikor tetszik valakinek az ő virágait öntözgetni.

Mindamellettt fölfele haladván a lépcsőn, eszébe jutott, hogy ez a soha eddig nem látott lányka nagy áhitattal szokta hallgatni, ha zongorázott. Ez tetszett neki; ebben bizonyos rokonlelkőséget talált, mert a ki az igazán szép és magasztos zenét szereti, abban szív, értelem és nemes érzet lakik. Tehát a nélkül, hogy tudná, ösztönszerűleg halk léptekben hatolt fölfele és zörej nélkül nyitá meg az elzárt folyosó üveges ajtaját.

Mikor e kellemesen fűtött légkörbe jutott, látta, hogy ott egy nagyon fiatal lányka csakugyan öntözgeti virágait. A gyermek a közeledő lepteinek zöreijére megijed és meg akar futamodni.

De hogy lakásába menekülhessen, legelőször is ezt az ide toppant fiatal embert kellett volna felre taszítania, mert Adorján báró, tiszteletből a kisasszony iránt, visszahúzódott, de úgy, hogy épen a lakás ajtaja elé jutott és az utat elállotta.

Igy álltak szemben egymással.

A fiatal báró mintegy megbűvölve nézte a nem földi

tüneményt. Mindjárt azon eszményképi arcra gondolt, melyet minden férfi keresni szokott a világban, mihelyt bajusza serkedezni kezd. El kellett ismernie, hogy ily szépséget, ily tetszése szerinti lány-alakot még sehol nem láthatott.

— Kisasszony — szólt hozzá — engedje meg, hogy a szomszédság jogaival elve — itt valami nagyon költőileg felékesített hódolati nyilatkozatot akart elpattogatni, de csak azt mondta: — hogy mély tisztelettel jó estét kívánjak.

Ezalatt a lány is fölbátorodék. Egy másod perczre szemébe nézett az ifjunak; meglehet, hogy a jó kívánságot viszonzta is s aztán folytatni akará munkáját.

Miért akart az első meglepetés perczében megfutamodni? Mit félhetett azon zongorajátszótól, kinek művészete hetek óta annyi gyönyört szerzett lelkének? Valószínűleg azt képzelte, hogy ez a zongoravirtuoz olyan száraz, tudós képű professor-figura, a ki nagy haját ereszt s hátra fésüli egészen le a derekáig. Vagy ellenkezőleg roppant szakálú, torzonborz hazafi, a kinek kopasz feje van s ha beszél, úgy mennydörög, mint a nagy orgonának legszelesebb fasípjá.

A pillanat, a véletlen alkalom kedvezőnek mutatkozván, szerencsét próbált a fiatal ember.

— Kisasszony, nem engedné meg, hogy fárasztó munkájában segítsen.

— Köszönöm — felelt a lányka meg egy futó pillantást vetve az ajánlkozóra. — Nem lenne teljes örömöm, ha virágaim nem egyedül nekem köszönhetnék életöket és fejlődéseket.

— Nem közelítek a cserepekhez. Isten őrizzen ily megszenstségtelenítéstől. Hanem a kisasszony szorgalmasan öntözget, én pedig vizet meritek a dézsából, ha kifogy az öntözőből.

Ezt mondva, fehér keztyűit lehúzta és oly szolgálatra kész állást vön, mintha beállott volna fizetett napszámosnak.

A leány nevetett. Mióta látta, hogy ismeretlen szomszédja oly fiatal, majdnem játszó-társnak tekintette. És valóssággal Adorján báró amolyan jól felnőtt legényke volt, kinek arcza még megtartotta azon első fehérséget, mely, mint mondják, az édes anyja tejétől maradt rajta. Ilyfele nagy diák, a ki büszke arra, hogy hivatalosan »egyetemi polgár» czímet viselhet.

Még egyszer ismétlé szolgálati ajánlatát, s a lány felelé:

— Ha önt mulattatja . . .

— Nagy örömmel fogok hozzá.

Ekkor megkezdődött a munka, de ezzel egyszersmind az idegenség és bizalmatlanság jege is megtörött köztök. Dicsőséges alkalom volt ez, egészen elnyelni a szép lányt; bámulni, imádni bájait, berajzolni szíve mélyébe azon édes vonásokat és hallgatni a gyermekiesen csengő hangot, a midőn dicsérgette kedvencz virágainak gazdagságát, az illat és a színek változatosságában.

A munka hosszabb időbe kerülván, a fiatal ember azt gondolta, ha megfogtam a kis újját, megérinthetem a kezét és az egyik karját is.

— Kisasszony — mondá a legőszintebb barátság és rokonszenv hangján — némely jó ismerősöm azt beszélte előttem, hogy ön ismerte az én édesanyámat.

— Én ismertem önnek édesanyját?

— Nem emlékszik, hogy valahol találkozott egy Bodrogh bárónéval?

— Ah! Bodroghnéval? Hiszen ez az én jó Margit néni-kém; de soha sem hallottam, hogy báróné volt.

— Ő volt Bodrogh Margit, feledhetetlen édes anyám. Nem viselte czimét, melyhez szomorú emlékek csatolták. Épen mint én sem viselem, ha csak úgy rám nem olvassák, hogy nem szabadúlhatok tőle. Hol ismerkedett meg anyámmal?

— Váradon, mikor az apáczáknál voltam nevelésben.

— Akkor én is Váradon laktam. Ott jártam iskolába és elvégeztem a jogi tanulmányokat. Mondják, hogy ön itt Pesten is találkozott vele.

— Csak egyszer. Engem ide hoztak az angol kisasszonyok zárdájába. Egy este bált adtak a növendékeknek s Margit néni is oda jött, megcsókolt és egész estén édes kis lányának nevezett.

— Csodálatos, hogy édes anyám soha sem dicsekedett előttem, mily kedves ismeretségei vannak.

— Miért tette volna? Egy kis árva lány szóra sem érdemes.

— Kérem kisasszony, az ítéletet a fölött bízza az én férfi-szívemre. Különös, hogy a tél kezdete óta szomszédok vagyunk és ily közel ismeretségi jog mellett is ma látom önt először. De azért kedves nevét mégis tudom: Müller Luiza.

— Akkor nagyon rosszúl tudja; az nem én vagyok, hanem a néni, a ki gyámnyám. Az én nevem: Verner Aranka.

— Verner? Rokona egy pesti Verner-családnak?

— Soha sem hallottam, hogy kívülem még más Verner is élne a világon.

— E lenkezőleg, sokan vannak. Ritka város, a hol hiányoznék. Németországban pedig épen nagyon el van terjedve. De szép név is; nekem legalább nagyon tetszik. Azt hittem, pesti leány?

— Én Kolozsvárott születtem. Atyám még egy éves koromban meghalt; anyám Bécsbe utazott s meghalt, mert soha senki többé hírét nem hallotta. Én egyikre sem emlékezhetem. A törvényszék özvegy Müllernét és testvérét, Gázsó Pál bácsit nevezte ki gyámjaimnak s ez óta én is itt élek e világon, mint más ezer árva.

— Gázsó Pál . . . soha sem hallottam e nevet.

— Én is csak ritkán láttam. Derék, magas, kövér, szőke vagy ősz férfi. Mindig falun lakik, mert tisztartó egy igen gazdag ember uradalmában.

Ekkor a beszélgetők háta mögött megnyílt egy ajtó s a néni csodálkozva nézte, hogy a kis húgocskája mily ártatlan csevegésbe merült a szomszédban lakó fiatal emberrel.

A lány pedig, mint fölriasztott őzike, megfutamodott, nénje nyakába ugrott, össze-vissza csókolta s aztán ketten szobáikba vonultak.

A fiatal ember még kiszítt otthon egy szivart.

— Majd a vérem is meghült, mikor a gyönyörű angyal a Verner nevet kimondta. Átlátom minden ok nélkül. Egy név, melyet ezer és ezer család visel. Egy Verner elvetődött Erdélybe, meghalt, felesége bújában utána ment s a törvényszék, kötelessége szerint, az árvát gyámság alá helyezte. Müller Luiza asszonyom és Gázsó Pál tisztartó uram! Rokonság Ádámról Éváról, vagy Darwin szerint az első gorilláról.

SOHA TÖBBÉ.

Fel-feltün egy karcsú termet,
S szinte kérded: nemde ő?
Mozdulása kellem és báj
Dús életkedv és erő.

Szemed egy pár szemre téved,
Csillogó, szép fekete . . .
Hirtelen csaknem azt véled:
Ez az ő tekintete?

Látsz egy-egy pirosuló ajkat,
Mely épen úgy mosolyog
S valami vesz erőt rajtad,
Mitől szived felsajog.

Feltün egy-egy piczi láb is,
Mely épen úgy lépeget,
Csak azért, ah! csak azért, hogy
Ámitgasson tégedet.

S hallasz tiszta csengő hangot,
Mint egy ezüst csengetyűt . . .
Az ő hangja! lelke abban'
A te lelkedig repült.

Resz szerint még hallod, látod
Minden báját, elhiszem :
Ah ! de együtt, egy alakban,
Soha többé, soha sem !

LÉVAY JÓZSEF.

PÁRIS KÉNYELMETLENSÉGEIRŐL.

(Satira.)

Úristen, kitől jön e siralmas lárma ?
Vagy nem-alvás végett feküszünk le már ma !
Mely haragos démon gyűjti össze minden
Házeresz macskáit éjjelenként itten ?
Remülve, zavartan szököm fel ágyamból,
Velvén : egész pokol körülöttem tombol ;
Egyik bögve ordit dühös tigris-képen,
Másik nyög, mint szopós anyja bölcejében.
De meg ez nem elég : eger- s patkánysereg
Jő, hogy vélem czudar játékot üzenek,
Mely a sötét éjben kiállhatatlanabb,
Mint ha fényes nappal Pure úr*) meglátogat.

Minden összeesküdt lám, ma hogy ne hagyja
Szememet lehungyni ; de most jő a nagyja !
Alig hogy a hajnal harsány hirnökei
Kezdi a szomszedság népét felkölteni.
Egy serenylakatos — szurtos, mint az erdeg —
A kit a pénzszerzés égő szomja kerget,
Úgy ver-vág egy vasat súlyos pörölyével,
Hogy majd a fejemet hasogatja szellyel.

*) Ménage nyelvészt gúnyolja e név alatt, a ki silány verseket is írt.

Hallik a taligák sebes gördülése,
 Ácsok kopogása, boltkulcs csörrenése ;
 Száz érzékeny harang — nem nagy messzeségben —
 Szomorú összhangja kolompol a légben,
 Mely ha szél- s jegeső-zajjal összeolvad,
 Megöli az élet, siratván a holtat.

S még ha e tréfával kinom érne veget,
 Áldnom kellene a kegyes istenséget.
 De ha sok baj bosszant otthon, fekvé párnán,
 Házamat elhagyva tízszer annyi vár rám.
 Bármerre haladok, tolakodók nyája,
 Nyüzsgő durva tömeg útamát elállja ;
 Egyik egy deszkával sújt keményen vállba',
 Másik a kalapom löki le a sárba.
 Ott halottas menet -- közelgő rossz jele ! —
 Lassú, gyász-zenével tart a templom fele ;
 Két inas dulakszik a túlsó oldalon,
 Van nagy ember-szitok s kutya-riadalom.
 Emitten kövezők zárják el léptemet,
 Odább baljóslatú keresztoszor*) fenyeget.
 Hasztalan az óvás, a fedélről nyomba'
 Kő- és cserépzápor zúdúl a nyakamba.
 Nyikorgó talyigán egy ingó fenyőszál
 Ijeszti a népet, mely bámulni megáll ;
 Hat gebe, a súlyos teher elé fogva,
 A sima kövön is húzza nagy-czammogva ;
 Mely fordulás közben egy hintó sarkába
 Ütközvén, ezt dönti piszkos pocsetába.
 A szoroska helyen erővel egy másik
 Át akarván törni, szintén fellabdázik.
 Ekkent egymás után tíz-húsz hintó sorra,
 Sőt ötven, száz, ezer . . . jut hasonló sorra.
 Goromba véletlen, hogy növelje a bajt,
 Egy nagy falka ökröt szint' arra felé hajt.

*) A cserepesek intő keresztjeit kell érteni. Ez időben (1660) sokat építkeztek Párisban.

Egymásra rohannak; ez sikolt, az bömböl,
 Beléje öszvérek csengője csörömpöl.
 Majd az összecsdült, száj tátó nézők közt
 Százból álló ménes fogja el a szűk közt.
 Mindenütt tolongók — vállat vetve vállnak —
 Beke idején is torlasz-módra*) állnak.
 A környék fülsértő hangzavarral tele,
 Ég mennydörgő szava sem bírhatna vele.
 Én tehát, kit gyakran arra viszen útam,
 Midőn hajlik a nap s a várást megúntam,
 Nem tudván, mely szentre bízhassem életem,
 Magam a hömpölygő nép árjába vetem :
 Lökdösnek, kitérek, lábam árkot hágdal,
 Guenaud**) kényes lován összecsapkod sárral;
 Ilyen állapotban félvén ember-szemet,
 Vakon, céltalanul futok, merre lehet.

S midőn káromkodva egy zúgban letörlök
 Magamról sárt és port, esőt hoz az ördög.
 Azt hinnéd, megolvadt az ég, úgy rád csörget
 És új özönvízzel önti el a földet.
 E rút zivatarban a köz két oldalát
 Köveken billegő lécz-palló szeli át,
 Melyen a legbátrabb inas bizton el nem
 Menekül, s ez ingó hídon kell átkelnem.
 Sebes víztől, mit a csatornák ontanak,
 Igazi folyóvá dagadt meg a patak.
 Általbotorkázom; de gyorsítom léptem,
 Mert a félelmes éj sarkamban van épen.

Ugyanis mihelyt az esti csendes árnyak
 Boltot, raktárt, kettős retesszszel bezárnak
 S a bekeszerető, takarékos kalmár
 Otthon mulat kincse olvasásával már;

*) Vonatkozás a Párisban 1648. év augusztusában lezajlott Fronde-háborúra.

**) A királyné orvosa. Mindig lovon járt.

Az «Uj-piacz»-on is csendesek a sátrak :
 A tolvajok tüstént munkájokhoz látnak.
 A legkietlenebb liget nappal tanyát
 S — Páris rovására — nekik oltalmat ad.
 Jaj, ha egy sietős ügy-baj arra késztet,
 Hogy kissé későcsken járjad e vidéket !
 Négy öt zsvány tüstént a torkodnak rohan :
 «Pénzt !» . . . No hisz' állj ellent, bátorságod ha van,
 S nem rettegsz, hogy másnap keserves halálad
 «Rémes gyilkosságok» között megtalálod.

Én ugyan minden nap ajtómat bezárva
 Korán, a lenyugvó nappal térek ágyba.
 De alig oltom el itt bent a világot,
 Azontúl sem merem lecsukni pillámot.
 Mert ablakom ivén, bár fedve táblákkal,
 Vakmerő haramják ónja süvölt által.
 Hallik mindenfelől : «Gyilkos, segítetek !»
 Vagy : «Tűz van, a szomszéd háza lobbot vetett !»
 Kábultan szököm fel, vaczog-reszket minden
 Tagom s egész éjjel futkosom egy ingben.
 Mert városnegyedünk, mint egy másik Trója,
 Az emésztő lángnak lesz bő táplálója.
 Hol sok éhes görög, kapzsi éji lovag
 A zsarátnak közt is zsákmányol, fosztogat.
 Míg végre ropogva a roncsolt fedelek
 Ledőlnek s nagy füst közt elnyomják a tüzet.
 Erre megfordulok, még mindig ijedten,
 De ím a nap fölkelt, mire visszajöttem.
 Hiában keresném ismét az alkalmat,
 E városban pénzért sem találsz nyugalmat !
 Ha csak egy jó tágas szállás belsejében
 Távol az utcától nem feketel éppen.

Páris a gazdagnak boldogság tanyája,
 Minden élvezetét benne föltaalálja.
 Kertet is nevelhet, sűrű lombos fákat,
 Hol télvíz idején kies tavaszt láthat,

S díszlő virágágyak bűvös illatárja
Közepett vidító, édes álom várja.

Én meg, kinek a sors sem tűzhelyt, sem zugot
Nem adott, kuncsorgok a hol s a mint tudok.

BOILEAU *után, francziából*

VARGA BÁLINT.

HADRIAN CSÁSZÁR.*)

Nem tekintve azon három imperatort, Galbát, Othót és Vitelliust, kiket gyors egymásutánban magokkal sodortak a polgárháborúk és katonai lázadások, csodálatos sora a ritka, majd erényekben, majd bűnökben kiváló jellemeknek foglalta el a római trónt Augustustól Marc Aurélig. A Stuartoknál és Bourbonoknál, a Habsburgoknál és Hohenzollerneknél általános családi vonásokkal találkozunk, melyek részben a külső megjelenésen is fölismerhetők. Nyoma sincs ilyesminek a római imperátoroknál. Mily sajátos, mindig egyéni kifejezést nyert ezekben az államférfiúi bölcsesség, a hadvezéri tehetség, a világmevetés s az emberi nemnek szeretete, a földi nagyság s pompa hiábavalóságának fölismerése s a legféktelenebb hiúság és élvezetrág? Mindenik teljes, bevégzett személyiség; még azokban is, a kik mevetésünket és utálatunkat keltik fel, élő, eredeti erő nyilatkozik. A történettudósokon kívül vajon ki lenne képes a Habsburgokat, Rudolftól Mária Teréziáig, akként állítani képzelete elé, hogy mindenikről határozott emberi fogalmat alkothasson? Ám a római császárok úgy állanak előttünk, mintha csak tegnap haltak volna meg: oly életerő, oly öntudat lakozik bennök, hogy még tizenhatsz század tovatűntével is a valóságnak egy nemével vannak körülvéve. Voltaképen bármily keveset tudunk is róluk Tacitusnak, Suetonnak s a fennmaradt sok domborműnek és szobornak daczára, e kevés is elég, hogy tiszta, jellemző képet alkosson képzeletünk Tiberiusról és Claudiusról, Titusról és Nerőről egyaránt. Belépve a lateráni

*) Gregorovius: *Der Kaiser Hadrian. Gemälde der römisch-hellenischen Welt zu seiner Zeit.* Stuttgart. G. G. Cotta. 1884.

múzeumnak azon termébe, a hol együtt van szoborképeiben az egész Juliusi család, szinte lehetetlen távol tartanunk magunktól az önkénytelen borzongást. Úgy tetszik nekünk, mintha magokban akarnának lenni, mintha oly titkokat közölnének egymással, a melyek nem tűrik meg idegen tanúnak jelenlétét.

Mert valóban a titok egy neme lebeg mindenik fölött. Majd életöknek külső eseményeiben rejlik, a melyekről csak hézagok adatok jutottak hozzánk, majd jellemőknek fejlődésében, hirtelen átesapásában a jóból a rosszba egy Neronál, a rosszból a jóba egy Titusnál. Mindezen talányok és problémák közül egy sem foglalkoztatta mélyebben a történet bűvárait, mint az, a melyet Hadrian adott fel. Mert kézzelfogható alakot öltött, az utolsó eszményies lökést kölcsönözte az antik szobrászatnak s a távolból is oly nagy a hatása, hogy mai nap is kiváló szellemeket bilincsel le s ösztönöz romantikus alkotásokra. Antinous a neve Hadrian titkának, a melyben mindenki a kulcsot keresi lényé ellenmondásainak megoldásához. De még ha el is választhatnók a méla tekintetű szép bithyniai ifjút az imperátortól, mily csodás, mennyire vonzó, a róla elbeszélt pusztá tények által is mennyire rokonszenvre gerjesztő lenne az alakja! Költők és tudósok, Ebers, Renan keltek a legutóbbi évek során versenyre egymással Hadrian való jellemének felfogásban s feltüntetésében s bárki olvassa is el sovány életrajzi vázlatát Spartiannál, önkénytelenül is élénk színekkel igyekszik életet adni e körvonalak egyhangúságának.

Az első, ki három évtizeddel ezelőtt behatólag foglalkozott Hadriannal, Gregorovius, kibővítette, átdolgozta akkori tanulmányát s nagyobb könyv alakjában bocsátotta közre, a mely gazdag tartalmával és választékos stíljével nem csupán a tudós körökhöz fordul, az egész művelt közönség előtt feltárni igyekszik a Hadrian személyiségét takaró lepelt. Dio Cassius, Spartian, Aurelius Victor és Julianus császár ránk maradt iratain kívül gondosan felhasználta Gregorovius munkájához ama kor pénzeit, érmeit és feliratait. Két részre oszlik a könyv; az egyik Róma politikai történetét beszéli el Hadrian uralkodása alatt, utazásait, életét és halálát; a másik a társadalmi és erkölcsi állapotok, a tudományos és művészeti fejlődés ecsetelésének van szentelve. Kiemel szerző minden fontosabb mozzanatot és jelentőséget, különös előszeretettel tárgyalja a szobrászatot s a görög retorikának késő másodvirágzását legnevezetesebb képviselői-

ben, Herodes Atticusban és Lucianban. A második század elejének szellemi életéről megkapó, mindent felölelő képet nyújt. Egyes részletek jobban is ki lennének domboríthatók, de Gregorovius finom érzékkel megtartotta a helyes arányt a mű uralkodó személyisége s az egykorú viszonyok s állapotok rajza közt. A mit ad, elég a háttér tiszta feiismerésére s nem oly túlbő, hogy elvonja figyelmünket a fő alaktól.

Az emberiség legboldogabb korszakának nevezik Hadrian s Antoninus Pius uralkodását s Marc Aurelének első, a markomannok s quadok elleni háború s rettenetes dögvész által megszakított éveit. Mindenfelé szétárasztá áldását a római béke, mindenütt virágzó jóléttel találkozunk, újat kereső, bár teremtettségében megfogyatkozott kultúrával, hasonlíthatatlanul gazdag tevékenységgel az építészet, szobrászat és festészet terén, általános törekvéssel a szegények helyzetének javítására; városoknak hasznos és diszes középületek által való fölvirágoztatására; eszmékkel, tervekkel és vágyakkal, melyek nem egyszer élénken ráemlékeztetnek a mai kor analog törekvéseire és aspirációira.

Ám ha föllebentjük e csillogó fátyolt, nem csekély megütközéssel vesszük észre, hogy vénülő világ, lassú haldoklásban levő szépség és művelődés képét takarta. Hadrian alatt még egyszer felcsillog teljes színpompájában, még egyszer összegyűjti erejét, még egyszer teremt Antinousban el nem enyésző eszményi alakot; aztán kiapad ereiből a vér, megmerevednek vonásai s mélabus büszkeséggel tekint Marc Aurél szemlélődéseiben ki nem kerülhető sorsa elé, meggyőződve hiábavalóságáról minden földi dolognak, reménytelenségéről minden küzdelemnek, elfelejtve a mosolyt, el a sírást is.

A nagy, a genialis emberekben bővelkedő első századhoz képest mily szegény ez a második század! Még a kor magasra törő hatalma, a fiatal keresztvénség sem mutathat fel férfit, a ki csak távolról is párhuzamba lenne helyezhető egy Pál apostollal. A névtelen, egyöntetű műveltségű, humanus s bölcséleti eszmék uralma alatt álló tömegeből csak három rokon szellem válik ki: két imperator, Hadrian és Marc Aurel, és egy író, samosatai Lucian. Ha beszélhetne a márvány, bizonyára sok egyebet is mondhatna nekünk, szenvedélyes, szívrázó dolgokat Antinousról, Faustínáról, a kor más alakjairól is; de e szép márványarcok csak rejtélyeket adnak fel, annál nagyobbakat, minél tovább tapad hozzájuk tekintetünk.

Az egész hajdankorban Hadrian a legmodernebb ember, telve mohó vágygyal az új úton s azon kutató szellemmel, mely a mai kor embereit jellemzi. Az ó-rómaiak nem bocsátották meg neki, hogy nyíltan kitüntette Görögország, a hellen művészet és nyelv iránti előszeretetét, hogy uralkodásának időszakából vajmi keveset töltött Italiában, Rómában. Lelkének mélyében nerói vágyakat és szenvedélyeket tudtak fölfedezni, a melyeket ravaszsággal palástolt volna el; de ha kutatjuk mi erőszakosság és kegyetlenkedés fűződik nevéhez, csak annyit találunk, hogy trónralépte után elmozdította állásaiktól Trajának néhány fő tisztjét, a kik elődje alatt folyvást ellenséges indulatot mutattak iránta s hogy a senatus Hadriannak Rómába érkezése előtt állítólagos összeesküvők gyanánt kivégeztette e tiszteket. Meglehet, hogy Hadrian keze is benne volt a játékban s hogy ártatlan volt sógora, a kilenczven éves Servianus, s ennek unokája, Fuscus is, kiket uralkodása végén, állítólag bosszúvágyból, halálra ítélt; meglehet, egyéb hasonló tetteket is követett el, de vajon lehet-e hozzánk eljutott homályos elbeszélések alapján a gonoszság és kegyetlenség vádját emelnünk ellene? Ha egy katonatiszt, Avidius Cassius, összeesküvést szöhetett s fellázadhatott oly mocsoktalan uralkodó ellen is, mint Marc Aurél, hányan tehettek ugyanazt Hadriannal szemben, ki a hellenek iránti előszeretetével, békés érzületével, szigorú kormányzásával és életmódjával is nem egy támadási pontot nyújtott a becsvágyó és nyugtalan egyéneknek. Űralkodása alatt csak oly biztonságban s háborítlanul éltek a római nagyok s udvari emberek, mint a legtávolibb vidéki városkának szerény polgárai. A zsidók ő reá is szórhatták a régi átkot: Zúzza szét Isten a lábszáraidat! — de kívülök a birodalom minden népe csak jóban részesült Hadrian által. A keresztyénök sem beszélhetnek üldözéseiről: türelmének bizonyysága gyanánt főlemlítik apológiáikban az ázsiai proconsulhoz, Minicius Fundanushoz intézett leiratainak egyikét. Irenäus csak egy vértanút említ Hadrian alatt, Telesphorus római püspököt s ebben az esetben sem vehetjük tisztán ki, mi vonta reá a császár haragját.

Kétségkívül Hadrian sem volt ment a fogyatkozásoktól és hibáktól; szeszélyes, indulatos jelleme belesodorhatta akarátának nem egy meggondolatlan, szenvedélyes nyilvánításába; de miért rútsuk be indokolatlanul képét, miért bélyegezzünk bűnöknek oly cselekvényeket, melyek meglehet, csak a szigorú

igazság következményei valának, s miért tegyük ezt különösen oly emberek állítása után, a kik századokkal később éltek s egyáltalán nem voltak alkalmasak ily genialis természet megítélésére?

Hadrian a túlságig is szerette a dicsőséget, melyre stoikus bölcsességében oly keveset adott Marc Aurél; s nem hitte, hogy a világ ura másként szerezhesse meg azt, mint nagy és hasznos tettek és munkák által. Nero és Domitian példája intésül szolgálhatott neki, hogy ne kövesse az esetleg benne is meglevő rossz hajlamokat. Hozzá terhes iskolán ment át Traján udvaránál. Bármily közeli rokona volt is a császár — Traján nagynénje Hadriánnak nagyanyja volt, — mégis bizalmatlan volt iránta s épen nem bizonyos, vajon csakugyan őt jelölte-e ki utódjának.

Túl volt már a negyvenen, midőn trónra lépett. Nem az ifjúnak csapongó álmképei, a férfiúnak eszményei lebeghettek szemei előtt. Ha túloznak is érmei, midőn őt a világ helyreállítójának s meggazdagítójának, korát aranykornak mondják: építkezéseinek sokaságából, alapítványainak, intézményeinek bőségéből, szellemi kezdeményezéseinek változatosságából mi is, ámbár csak néhány romtöredék áll szemeink előtt, oly benyomást nyerünk, a mely igazolni látszik az említettük megjelöléseket. A mi legnagyobb bámulatba ejtette Hadrian kortársait, a rendkívüli uralkodói tulajdonságoknak minden oldalú művészi képességekkel való egyesülése volt az ő személyében. Görög és latin verseket írt, jártas volt a festészetben és zenében, maga készíté az építkezéseinek tervrajzát s örömet tartott beszédek nagy gyülekezetekben s katonái előtt.

Ezek a tehetségek vívták ki számára a nagyműveltségtű ifjú, a szeretetreméltó művész hírnevét a római társaságban. Már tanulótársai «kis görög»-nek csúfolták a hellen nyelv iránti rajongása miatt. Atyja senatori rangot viselt a Vespasian uralkodása korában; alig tíz éves volt, midőn elvesztette; unokabátyja, Traján gondoskodott róla, mint gyámja; s Hadrian volt az, a ki megvitte neki Kölnbe a fogadóapja, Nerva halálának hírét. Huszonkét éves volt Hadrian, midőn a gyámja fölépett a császári trónra; egyszerre ragyogott fel mindkettőjüknek szerencse-csillaga. Gyermektelen levén a Traján házassága s a nővérének, Marcianának sem levén fiai, ő állott legközelebb a trónhoz s mindenesetre igen fényesek voltak kilátásai.

Szerelem nélkül kötött házassága Marcianának unokájával, a büszke és zsémbes Sabinával szorosabbra fűzte rokonsági viszonyát az uralkodó családhoz s új támaszt adott állásának. Szüksége is volt rá: mert a komoly, harcziás, csak gyakorlati célokra törekvő Traján nem sok örömét lelte fiatal rokonának könnyelmű szellemességében, játszi dilettantismusában, hellen kedvteléseiben. De bármint vélekedett is róla és jövőjéről, külsőleg tiszteletben tartá s nem dicstelen részt engedett vennie harczi és békés vállalataiban. Vele volt Hadrian a dunai tartományokban s Ázsiában, a dácziai s parthus hadjáratok alatt. Átment a római hivatalnok-hierarchia egyes fokozatain, alaposan megismerkedett az igazgatással s a hadügyi szervezettel, mindenütt megállotta helyét, nem adott okot a császárnak gáncsra, de nem is tüntette ki magát annyira, hogy megnyerhette volna hajlamát s korlátlan bizalmát.

Különösen két mozzanat válik ki életének ekkori szakából: Hadrian befolyása anyai barátnéira a palotában, Plotina császárnéra s anyósára, Matidiára; s az ellentét közte és Traján legmerészebb hadvezére, a mauretan Lusius Quietus között. Nyilván trónkövetelőt látott benne, a vitéz tábornok meg gúnyt űzött az irodalmár hercegből, a ki görög versekkel ékesítette fel a dácziai zsákmányból Traján által Jupiternek felajánlott áldozati tárgyakat. A császár környezetében levő más államférfiak és tábornokok sem éreztek iránta rokonszenvet; meg lehet, idő előtt elárulta azt a nézetét, hogy tekintettel a parthusok elleni háborúnak roppant nehézségeire, le kellene mondani az Euphraton túli foglalásokról, a mi természetesen felzúdította ellene a rómaiak büszkeségét s harcziás szenvedélyeit.

Rövid betegség után Keletről Italiába visszavezető útjában meghalt Traján Selinusban, a ciliciai partokon, a 117-ik év augusztusának első napjaiban. Csak 11-én hozták köztudomásra a halálát; két nappal előbb megkapta Hadrian az okíratot adoptálásáról s vele a birodalom trónjának öröklését. Vajon csakugyan adoptálta-e Traján utolsó óráiban? Vajon Plotina ármányainak sikerült-e hamis okíratral szerezni meg kedvence számára a hatalmat? Már Dio Cassius hallott ily gyanúsításokat atyjától, a ki természetesen sok idővel Traján halála után kormányozta Ciliciát s csak a szóbeszédből és adomákból meríthetett. Annyi tény, hogy a Traján bajtársai közül senki

nem vonta nyíltan ketségbe az adoptálást s hadsereg és senatus egyaránt meghódoltak Hadrian előtt.

Csaknem huszonegy évig uralkodott ama naptól kezdve békében a római birodalom, az akkori művelt világ fölött. A harczi viharok után, melyek elődjének kormányja alatt szakadatlanúl tomboltak, s a melyekből tengernyi véráldozat s annyi dicsőség daczára nem maradt fenn semmi, csak a magányos Traján-oszlop, Pál apostolnak bronz szobrával a tetején, nagy megnyugvására lehetett az emberiségnek ez a csend, a fegyverzőrejnek e megpihenése. Mesopotamia s Örményország felhagyásának árán megvásárolta Hadrian a békét a párhusoktól. Az Euphrat lett a birodalomnak keleti határa; nagy adóelengedést nyert a nép első ajándokul a császártól, a ki jó tettekben kereste a nagyságot. Bármily kalandosak s művésziek valának is e különös ember hajlamai, a legnagyobb organisatorok egyikévé lett a császároknak sorában. Az életbeléptetett új kezelés, a császári háznak átalakítása kormánygépezetté, melyben nem a szabadon bocsátottak az uralkodónak kegye, hanem római hivatalnokok szigorú szolgálati pragmatismus szerint kormányozták a fővárost és a tartományokat: több mint másfél évszázadon át, Diocletianig alapja valának a római birodalom szervezetének, oly rendíthetetlen alap, hogy a rajta nyugvó büszke épületet, minden rombolás daczára újra, meg újra ki lehetett tatarozni.

Egyesült Hadrianban a higgadt ész és nyugodt megfontolás rajongó szenvedélyekkel és phantastikus czélok hajhászásával. A hivatalnokságot s a hadsereget tekinté a birodalom oszlopainak, azok fejlesztése s megszilárdítása állandó feladata volt törekvéseinek. Meglátogatta mindenik legiót, bámulatos emlékezetében megőrizte mindenik tisztjének nevét és arcvonásait, gyakorlatokban s díszmenetekben foglalkoztatta a katonákat, hogy a békében el ne puhuljanak. Megtartotta számunkra egyik napi parancsát Lambäsisban, a mai Algierban egy márványtábla: részletes utasításokat ad benne Hadrian a harmadik legiónak tábora felállításához s a védelmi, támadási és vonulási gyakorlatokhoz.

Nem érte be katonáinak fegyelmezésével és kiképzésével, felhasználta őket nagy közmunkákhoz is. A birodalom mindenik határán sánczokat, vízvezetékeket s utakat építtetett. Az ő munkája a híres sánczolat, mely évszázadokig védelmezte Britanniát a felföldi skótok és piktek betörései ellen. A sivatag és

Sudán rabló hordáit is erősítésekkel tartotta távol a virágzó északi Afrikától, a mely akkoron a birodalomnak egyik legnépesebb, száz várost számláló, igen gazdag s művelt tartományát képezte. Azt sem vetheték szemére Hadriannak, hogy a hatalomnak inkább látszólagos, mint tényleges megosztását a császár és a senatus között, úgy, a mint Nerva óta fennállott, megbolygatta s a tanácsadó és kormányzó kollegiumok által mérsekelt despotismust vad kényuralommá alakította volna át. És mégis csak futólag, csak mellékesen emlékeznek meg fáradásairól és érdemeiről az utódok. A gyakorlati államférfiú, a nagy szervező egészen háttérbe szorúl előttök a világbolyongó és phantasta, Antinousnak, az istenítettnek barátja s azon tiburi villának építője előtt, a melyben össze volt foglalva a világ minden szépsége, a mely antik formák közt magában rejté már a romantikának első csiráit. Az imperatort nem, csak az embert látták Hadrianban. Vessünk hát mi is ebből a szempontból egy pillantást alakjára.

Minden, a mit róla tudunk, szavai és tettei, útazásai és élvezetei ügyes, tapasztalt emberre mutatnak. Julianus Apostata azt mondja róla, hogy büszke lépésekkel lépett az Olympon a Cesarok gyűlésébe, égnék emelt tekintettel, «mint a kit nagyon elfoglalnak a tiltott művészetek». Mindenható volt benne két ösztön: a vándorlásnak s az építésnek szenvedélye. Mindkettőben túlszárnyalta az összes uralkodókat. Építkezési kedvével kielégítette a hiúságát is, mindenütt hátrahagyván dicsőségének emlékeit; utazásaiban pedig kitombolta magát nyugtalansága, az új benyomások utáni vágy, az elfelejtett, régi dolgok nyomozása s kedvelése, a második századnak ez a szellemi bélyege.

Gyalog vagy lóháton, megelőzve kíséretét, nem törődve esővel és a napnak hevével, bebarangolta egész birodalmát. Kocsit soha nem használt; a Niluson főlevezett az első zuhatagig. Egyiptomot a nejével s egész udvartartásával látogatta meg. Több száz mérnök, építész és kőfaragó volt mindig vele, s mindenütt talált számukra dolgot. Velök és katonáival igen gyakran osztotta meg eledelét és italát, s mint ők, ott aludt a szabad ég alatt. «Nem szeretnék császár lenni, — mondja gúnyos versekben Florus, — vándorolni Britanniában s dideregni a scythák földjén.» — «És én. — válaszolja büszkén és méltósággal, ugyanazon versmértékben a császár, — nem szeretnék Florus lenni, a

csapszékekben tivornyázni s hasalni a lazikonyhákban, a hol megharapnak a férgek.»

Bejárta egész hosszában a britanniai sánczot, volt Germaniában s a dunai tartományokban, behatolt a Sahara széléig, meglátogatta s jótéteményeiben részesíté Görögországnak s Kis-Ázsiának valamennyi városát. Mint a modern touristák, megtekint minden történeti és vallási emléket, a templomokat, melyek akkoron múzeumai is voltak a városoknak, a harczmezőket, a hősöknek sírjait. Beavattatja magát az eleusisi és samothrakai mysteriumokba, meghallgatja Hellas és Ázsia jószégeinek nyilatkozásait. Ő és neje, Sabina is hallotta, mint előtők oly sok római, a hajnal első sugaraiban Memnon szobrának «isteni hangját» s Theba sírtemplomaiban, III. Amenhoteph pharao szobrának térdére görög betűkkel vésette be a nevét. A 130-ik év novemberének 20-ik és 21-ik napján időzött ott, néhány héttel Antinous halála után. Egy költői kedélyű udvarhölgy, Julia Balbilla görög versekben örökítette meg az eseményt.

S nemcsak az emberkéz alkotásai foglalkoztatják szellemét, csodálattal töltik el a természetnek szépségei is. A Tempe-völgy elbájolja; fölmászik a hegytetőkre, hogy a nap keltét élvezhesse. Oly sokat járt-kelt, hogy csak kivételes esetekben tudjuk biztosan meghatározni egyik vagy a másik helyen való tartózkodásának időpontját. Fenmaradt ugyan számunkra sok érem és emlékkő, melyekkel a tartományok s városok megérkezését ünnepelték vagy alapítványait megörökíteni igyekeztek, de nem tudjuk azokból meg sem a megérkezés vagy az elútaszás időpontját, sem az ott-időzés jellemző eseményeit. Leveleiből csak töredékeket, naplójából, melyet kétségkívül vezetnie kellett, s emlékirataiból, melyekről a hajdankornak egyik-másik írója meg is emlékezik, semmit nem ismerünk. Mindenre ráborította fátyolát az enyészet.

A legújabb bűvárlatok nyomán fölteszi Gregorovius, hogy Galliát, Germaniát, a dunai tartományokat s Britanniát látogatta meg első nagy útjában a császár. Kétszer volt a Keleten; először a Fekete tengernek déli partvidékeit, Iliumot, Pergamont, Cyzikust és Rhodost kereste föl, hosszabb ideig tartózkodott Athénben s Sicilián át tért vissza Rómába. Második útja Athénen, Kisázsian s Syrián át Palmyráig, a Holt-tenger sivatagjára s Gazán át Egyiptomba vitte. A zsidók felkelése meghosszabbította Keleten való tartózkodásának idejét. A 134-ik évnek tava-

szán ismét Rómában találjuk, kimerülve a sok barangolástól, küszöbén az aggkornak. Folytonos utazásnak s mozgalmaknak közepette több mint tizenkét évig volt távol a fővárosától.

A telivér rómaiak s a senatus sértésnek tekinthették Italia s az örök város ez elhanyagolását; Hadrianra nézve azonban a legboldogabb időszaka volt életének az, a melyet a messze távolban s különösen Athénben töltött. Egynek érezte magát a görögökkel, osztozott hajlamaikban, s ők is tudtak hízelegni a gyöngéinek. Élénk visszhangra talált itt művészi rajongása. Az új életre kelő sophistika, a mely Görögországban, a szigeteken s Kisázsziában a legtekintélyesebb s leggazdagabb embereké tette a rhetorokat, kiknek lábainál ott ült az egész világ tudvágyó ifjúsága. lelkes barátot s pártfogót nyert a császárbán. Hadrian maga is szépen és folyékonyan beszélt, a tudósoknak szabad bejárásuk volt hozzá, örömet bonyolítá őket, fogas kérdéseivel komoly vitákba. Ironikus kedélye akárhányszor éreztethette velök felsőbb-ségét nem csupán a genialis embernek, hanem a császárnak is, a kinek, — mint Favorinus mondja — pirulás nélkül igazat adhatott mindenki, mert harmincz legio állott a rendelkezése alatt.

Mindenkinek munkát adott, mindig nyitva állott a keze az ajándékozásra. Befejezte Athénben az olympi Zeus templomát, melynek alapköveit már Pisistratus idejében letették. Százharminczkét phrygiai márványoszlop képezte a csarnokot a belső szentély körül, melyben Zeusnak aranyból s elefánt-csontból készült álló szobra volt elhelyezve. Fényes játékokkal ünnepelték meg a templom felavatását, nagy vadászatot is rendeztek az újonnan felállított stadiumban, alkalmasint nem annyira az athéni népnek, mint a császárnak mulattatására, a ki szenvedélyes vadász volt s személyesen ejtett el Böötia erdeiben egy medvét s a libyai sivatagon egy oroszlánt. Oly sokat épített Athénben, hogy a lakosság második Theseusnak, a város alapítójának nevezte el s isteni kitüntetésekben részesíté. Mint Zeus s neje, Sabina mint Here volt feltüntetve a közterek s templomok szoborképein. Olvasva Gregorovius könyvében utazásainak s Athénben való tartózkodásának festői, apró mozaik-darabokból művésziesen összerakott leírását, egy pillanatra újra fölelevenedni látjuk szemeink előtt ragyogását az egykori Hellasnak, csillogó sugarak által körülvéve megújulni a múltat, tarka ünnepi meneteivel, pompás színjátékaival, zajos népgyűléseivel.

Az ódon iránti előszeretet tévedésbe is ejthette Hadriant nem egyszer a műalkotások értékének meghatározásában; mi legalább nem vagyunk képesek megérteni, miként helyezhette följe Virgilnek a merev, rideg Enniust; de csak az általános áramlatnak hódolt e tekintetben. Midőn pedig a Traján építkezéseit ócsárolta s a Mars-mezőn emelt színházát leromboltatá, kétségkívül az elődjének építőmestere, Apollodor iránti ellenszenv s a Traján dicsőségének irigylése vezérelte. Mindezen dolgokban egyebiránt sokkal kevésbbé volt önálló, mint maga is hihette: kifejezést nyert benne a kor iránya, mely elegetlenül fordult el a szépség classikai eszményétől s sóvárogva kereste az ősrégi hajdan formáiban a szellemnek gazdagítását, a szívnek üdítését. A jólét, a boldogság látszata daczára elfogja a második század társadalmát a szép üres és semmis voltának homályos sejtése, a fenyegető, a végtelen megsemmisülésnek aggodalma. A keresztyének a világ végét s az égi Jeruzsálemet várják; a pogányok előtt pusztá mesei lényekké, érc- és márvány-alakokká lettek az Olymp istenei; azokon túl, az ősrégi mysteriumokban keresnek vigasztalást, vagy, ha inkább ráhajlik szellemök a bölcsesetre, szomorú, megvető tekintettel fordulnak el a látható világtól. «Egy kis idő még — mondja Marc Aurel — s por s hamú leszesz, s csak a neved fog élni, sőt az sem, mert végre is mi? Üres szó és hang. S a mit legtöbbre becsülnék az életben, semmis, rothadt, nem jelent többet, mintha egy pár kutya marakodik, vagy egy pár gyermek czivakodik, most nevetve, majd ismét sirva.» A törekvések, melyekben a humanus érzület első felcsillámlását vesszük észre: a gondoskodás a szegényekről s gyöngékről, a képzettség némi fokának elterjesztése az alsóbb néprétegek közt eltávolítja az embereket úgy a helleneknek, mint a rómaiaknak antik eszményétől; a szépség és erő nem istenei többé a világnak, melyben a részvét s az ismeretlen czélok utáni sóvárgás mindinkább belopózik a szívekbe.

Aranyos fényben csillog Hadrian uralkodásának első tizenöt esztendeje. Nem annyira a hódolatban s istenítésben, melyet a görögöknél tapasztalt; nem a szoborképekben, melyeket oly nagy számmal emelt a tiszteletére Hispania, hogy külön hivatalnokokat kellett megbízni azok felügyelésével: a fényben és pompában, melyet jó tettei a világra árasztottak, lelte kielégítést hiúsága. Élete e szakának félhomályából fel-felbukkan az

alakja egy szép ifjúnak a császár oldala mellett, a bithyniai Antinousé. Nem tudjuk, hol és mikor jutott közelébe, de csakhamar megnyerte s rajongó odaadással viszonzta szeretetét. Tekintélyes állást nyert az udvarnál, feltékenységet s irigységet keltett a császár környezetében. Elkísérte Hadriannt nilusi útjára s Besanál, a 130-ik évnek egyik októberi napján, belefűlt a folyamnak hullámaiba. Dio Cassius szerint véletlen balesetnek tulajdonítá Hadrian emlékirataiban a kedvencének halálát; de már Dio Cassiusnak más volt a vélekedése. S egyébre vall az a körülmény is, hogy az istenek közé helyezte az elhunytat Hadrian. Mystikus és babonás nézetek vonták be bűvkörükbe a halálesetet. Majd azt beszélték, hogy a földalatti istenségeknek áldozatul vetette magát Antinous, hogy a csillagok által előre megjósolt veszélyt elhárítson a császár fejről; majd meg azt rebesgették, hogy egy félelmes halottidézéshez emberáldozat kellett a császárnak, s Antinous önként ajánlotta fel magát. De mindez alig fejti meg a tényt magát, legföljebb Antinousnak az istenek közé való emeltetését. Lehetetlennek, az egész emberi nem megsértésének tetszett volna, hogy a császár véletlenül a vízbe fűlt kedvencét istenné tegye, templomokat emeljen a tiszteletére. Egészen más színe volt a dolognak, ha a halottat mintegy szentté tette áldozat-halála. S aztán mire nem képes az emberek szolgálai hízélgése? Ha a Ptolomeus csillagászai épen ebben a csodás országban megpillanthaták Berenike királyné haját álló csillagként az égen, miért ne mutathatták volna meg a gyászoló Hadriannak is mindjárt a holttest-elegetést követő éjjelen Antinous csillagát a tejút közelében? S miért ne adhatta volna egy költő a sivatagi tó rózsaszín lotosvirágának Antinous nevet?

Valószínű, hogy a szenvedélyes és mélabús ifjú, megsértve a császárnak valamely haragos szava által, azon hitben, hogy elvesztette Hadrian kegyét, az életuntság egy pillanatában, melyet a dacz és szomorúság vegyülete idézhetett elő, maga kereste a halált. Elvesztése féregként rágódott Hadrian lelkén utolsó évei alatt. S talán mert érezte, hogy ő is okozója volt a gyászos esetnek, mindent elkövetett, hogy megörökítse Antinous emlékezetét. Várost alapított, Antinolist, a helyen, hol kioltották életét a Nil hullámai; Mantineában ünnepi játékokat rendezett a tiszteletére, fejedelmileg jutalmazta meg a halottra írt hymnusáért Mesomedes költőt s tiburi villájá-

nak falain száz meg száz képben ábrázoltatá örökre elvesztett kedvenczét.

A kor egy új vallás vajadásainak volt az időszaka. Az emberiség új Isten után sóvárgott. Ebből az általános hangulattól, ebből az öntudatos vagy öntudatlan istenkeresésből fejthetni csak meg, miért tekintették a keresztyének utóbb a saját vallásuk meggyalázásának Antinous istenítését.

—*m.*

É R T E S I T Ő.

Csató Pál szépirodalmi munkái. Az író arczképével és életrajzával. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, Franklin-társulat, 1883.

Csató Pál egyike volt a harminczas évek leghíresebb magyar íróinak. Egy vígjátékát, a *Megházasodtamot*, évekig tapsolta a közönség. Elbeszéléseit mohón olvasták s közülök egyet. melynek címe *Szerелеmmel nem jó játszani*, e műfaj legkitünőbb magyar termékei között emlegették. Mint kritikus, vezérszerepet vitt egy nagy irodalmi harcban, a magyar irodalom «két éves háborújában», mely, íróinkat két nagy táborra szakasztva, talán a leghosszabb, legkiterjedtebb és legelkeseredettebb polemia volt mind maig. Csató ellenfelei, Bajza, Vörösmarty és Toldy voltak, kiket az akadémiában, színháznál és irodalomban helytelen és avúlt műfelfogással, de különösen szűkkeblűséggel és pártoskodással vádolt. Harczát ellenök főleg a pozsonyi *Hírnök* 1838. és 39-diki hírlapszemléiben folytatta, míg Bajzáék a *Figyelmezőben* küzdöttek ellene. A támadások, vagdalkozások hamar átsaptak az íróról az emberre. Csatót, a kormánypárti hírlapíró, jellemében sértik: önzéssel, haszonleséssel, megvásárlatással vádolják. Másfelől Csató is túlment nemcsak a méltányosság, hanem az igazságosság határán is. A gúny kiméletlen erőszakosságával hánytorgatta és nagyította elleneinek írói fogyatkozásait vagy tévedéseit, melyeket éles szeme fölfedezett, és legkétségtelenebb érdemeik iránt is daczosan vak maradt. A hang mindkét félénél már teljesen elveszti mérsékletét; forró méreg és kegyetlen gúny méri a csapásokat; a sérelmek vérig hatnak. A párbaj, látnivaló, életrehalálra folyik. Az elesett: Csató. Szenvedélye fölemésztette erejét,

kimerült, súlyos kórságba esett s hosszú kínlódás után, alig harminczhét éves korában, meghalt.

«A rossz, mit ember tesz túléli őt: a jó gyakorta sírba száll vele.» Shaksperenek ezt a gondolatát Vörösmarty fejezte ki magyarul. Az ő pártját sem menthetjük föl egészen a felelősség alól, hogy az élet és emlékezés ez erkölcsi visszássága Csatón is teljesezésbe ment. Toldy, az akadémia akkori titkára, 1841 márczius 1-én egy rövid, mindössze négy lapra terjedő nekrologgal jelentette be halálát. Az alig tíz napos sír fölött fagyos szavak, rideg erkölcsbíráló, a tisztí kötelesség hangoztatása majdnem kelletlenül és saját írói következetességének szembeállítására Csató ingatagságával, ki már évek előtt «megszűnt az akadémia számára létezni». Ha szavaival nem volt is egyenesen igaztalan iránta, hangja mindenestre méltatlan volt. Nem arra volt hivatva, hogy a szó szorosabb értelmében bírálóat mondjon Csató fölött, nem is tanulmányt írt róla, hanem csak gyászjelentést adott elő. Annak az irodalomnak, melyben Csató munkálkodott, történetét is Toldy írta meg. Alig szorított benne helyet pusztá nevének. Az utána következő irodalomtörténetírók legnagyobb része csak Toldyból merített; így Csatót, kinek sokfelé elszórt munkái nem is jelentek meg soha összegyűjtve, nevérol sem igen ismerte. Így az egykor ünnepelt, magasztalt író emléke majdnem teljesen feledésbe ment s a közönség meglepetve vehette kezébe a vaskos kötetet, melybe a Kisfaludy-társaság összegyűjtette és kiadta szétszórt szépirodalmi munkáit.

A gyűjtemény elbeszéléseket, színdarabokat és verseket foglal magában: a költő Csatót. Lapról-lapra meglepetések várnak ránk, egy kiváló írói tehetség nyilatkozásai, felfogásban és előadásban oly szokatlan és becses tulajdonok, melyek e kötet íróját egész sereg ismertebb kortársa fölé emelik. Az új francia szellem első képviselője irodalmunkban, Béranger első átültetője. E szellem könnyedsége, valószínűsége és hatásossága az, a mit irodalmunkba, elevenítő ér gyanánt, bevezetni kívánt. Ezt képviselte, hirdette, ajánlotta szep-tani és kritikai dolgozataiban; s ennek kifejezése adja saját írói alakjának is legjellemzőbb és legfényesebb vonását. A színpadon is a francia iránynak, sőt divatnak akart útát törni, melylyel az ő szelleme, pezsgésével, elmésségével, benyomásainak röpkéségével, kétségtelen rokonságban volt. Kísérletet tett *Tolra*jában a vaudevillera, mely azonban kevésbé sikerült. Közelebb akarta hozni a deszkákat a világgal, melyet jelentenek, s a régi magyar patriarchális vígjátéknak avúlni kezdő tárgyain túl a gyors fejlődésnek indúlt fővárosi

élet képét nyújtani. A *Megházasodtam* című három felvonásos bohóság, ebben a tekintetben szerencsés kísérlet. Sem a szerkezet, sem a lélektan nem erős oldalai; de ritka elevenség van legalább benne. Személyei élénken mozognak és eredetien beszélnek, sok kedvességgel, ötlettel, elmésséggel. A tréfa erős, de éppen nem durva, sőt bizonyos előkelő modorban jelenik meg. Színpadunk szalonján eddig ily vidám mosoly nem igen jelent meg. A fejlődő fővárosi életet is, a budapesti magyar úri házat, először mutatja be színpadon. A közönségnek tetszett az új hang s a vígjátékot 1837-től kezdve húsz éven át műsoron tartotta; néhány évvel ezelőtt is, mikor régiebb színműveink cycilusában bemutatott, igen szívesen fogadta s jól mulatott rajta.

E két vígjátékon kívül hat novella van a gyűjteményben. Csató ezekben sem marad egészen a járt uton. A korábbiak még élénken emlékeztetnek Kisfaludy Károlyra, Fáy Andrásra és Kovács Pálra. A szerkezet inkább kalandoknak, tréfás eseteknek egymás mellé sorozása, mint egységes cselekvény fejlesztő alkotása. A hang keresetlen vidámsága, a könnyebb fajta jellemzetesség, az ártatlan komikum, a szeretetreméltó, víg, tiszta érzésű világ: mind amazokat juttatják eszünkbe. De két leghíresebb novellájában, a *Szerellemmel nem jó játszani* s a *Fiatal szív* címűekben, sőt már a *Phantastában* is új eszmék, új érzések, új hang ütik meg fülünket. A szerelem nem az a tréfálózás, enyelgés, kötődés s egészben édes nyugalom már mint elődeinél, hanem heves, olykor szinte tragikai színű indulat. Amazok szerelmesei csak mulattatnak, az övéi izgatnak és nyugtalanítanak. Csató oly mélyen pillant be a szenvedély lélektanába, mint novellistáink közül előtte, az egy Kármánon kívül, senki más. Átmenetet képez egy patriarchális idő érzésvilágától egy forradalmi koréhoz. A forrongani kezdő, demokratikus szellem is, teljes erejében és minden következéseivel együtt, fellép Csató novelláiban. A *Phantasta* történetében a restauratiók, tivornyák, uzsorások által pusztított magyar nemesi ház van szembe állítva az új idők reményével: a tehetségen és munkán alapuló polgári jóllétel. Mindenütt egyenetlen házasságok, vagy inkább természetes és méltó viszonyok, melyeket egy avúlt felfogás jogtalanul tart egyenetleneknek. Lelkes küzdelem a társadalom korhadt előítéletei és korlátai ellen, az új kor szelleme, hévvel és erővel fejezve ki. Romfy, a *Fiatal szív* egyik szereplője, hirdette legharsányabban az új időt, képviseli azokat az eszméket, melyeket a költő Csató egész lelkéből szolgált.

De novellái feltalálásánál és szelleménél nem kevésbé érdekes

előadásuk módja. Ezt a könyv elé tett életrajz következőleg jellemzi: «Csató a francziákon képezte stíljét s olyanná képezte, mely elvitázhatatlan dicsősége marad. Nyelvében, legkorábbi írásait leszámítva, semmi affectatio, semmi erőtetés, semmi, a mi a természetes szólással ellenkeznék. S mégis mennyire megneemesített, mennyire átfinomított magyar beszéd ez! Oly numerosus folyás s a kifejezéseknek oly gazdagsága, oly elegans könnyűség s mégis oly jellemző tartalmasság egyesül benne, a minő ily mértékben nála találkozik először együtt prózánkban. Mindenesetre bizonyos, hogy nemcsak mintái voltak jelesek, hanem nyelvérzéke is kitűnő. A stilsztának egyik legnehezebb feladatát oldotta meg, midőn a könnyűséget és szabatos-ságot, e kettős francia erényt, oly kiváló összhangba tudta egyesíteni. Hajlamánál fogva, mely a nyelvben is mindig a választékos, a csinos felé vonta, természetesen nyelvújító; de nyelvérzéke oly megmegvesztegetetlen és találékony, hogy neologijája daczára is egyike legmagyarosabb íróinknak. Nyelve valóban olyan, mint a velencei üveg: könnyű, átlátszó, lengő s színekbe játszik.»

A terjedelmes bevezetés, melyből e sorokat idéztük, mintegy hetven lapon, *Csató élete* cízzel, az író élet- és jellemrajzát adja. Egyik sem lehetett könnyű munka. Az 1842-diki akadémiai *Nérkönyv* s a Toldy-féle nekrológ sovány adatain kívül alig talált az életrajz szerzője előmunkálatot. Csató iratai is nagyobbára elvesztek, csak leánya, Nagy Ivánné asszony, őrizte meg atyjának néhány levelét. Ezekből s az egykorú lapokból és emlékiratokból kellett lerajzolnia a sokat hányatott, viszontagságos élet képét. Megítélése tekintetében is, még pedig mind széptani, mind erkölcsi szempontból, szükségkép el kellett térnie az eddigi egyoldalú s méltánytalan felfogástól. Az életíró inkább magyarázván, lélektani okokból megértetni törekedvén hőse fejlődését, mint mentetgetvén őt: határozottan szembe száll a jellemtelenség, megvásárolhatóság, haszonlesés vádjával, melylyel Bajzáék illették Csatót. Mindenesetre ingatag ember volt, változó és meggondolatlan, ideges és állhatatlan; életét nem vezette eszményi lelkesedés és erkölcsi komolyság. Változtatta meggyőződéseit; de senki sem tudta soha rábizonyítani, hogy nem volt meggyőződése. Helyesen vagy nem, de ideges természete egész keserűségével érezhette, hogy az akadémia hatalmasai méltatlanul vonták meg tőle támogatásukat. Úgy hitte, ők taszították bizonytalanba, de éppen akkor, mikor a csapás legérzékenyebben sújtotta: mikor első és egyetlen gyermeke született. Hevessége gyorsan ítelt s önzése mitsém vetett maga ellen. Régi barátainak ellenfeleinél

talált kenyeret s az izgalomban gyötrődő lélek egész mohóságával fogadta magába eszméiket. Így lett az athenaisták barátjából leghevesebb ellenségökké. «Új nézeteit a dolgokról és emberekről nem gondolkodás útján alkotta magának, hanem az élet esetlegei, kényszere, nyomása alatt. De nap-nap után hány meg hány meggyőződés érik ekképen; rásüssük-e valamennyire a jellemtelenség bélyegét?» Az elkeseredés, talán meggondolatlan hirtelenkedés állította őt Bajzáék elleneinek élére; de nincs okunk kételkedni benne, hogy a mit polemiáiban képviselt, azt az irodalom szabad fejlődése érdekének hitte. Lehetetlen, az egyenes beszédet, a tartózkodás nélküli fejtegetéseket a heves érvelést figyelemmel olvasva, kételkednünk az őszinte buzgalom és való meggyőződés forrásában; szenvedélyének túlzásai és igaztalansága: a harcz logikája.» Mindez, mint az életíró megjegyzi, nem menti Csátót, sem igaztalan heveskedéseit, sem egyoldalúságát; de legalább magyarázza s mindenestre enyhít azon a világitáson, melyben eddig tekinteni szoktuk.

A munka megjelenésekor közölt hírlapi ismertetésekben e felfogás nem talált ellenzésre, sőt a bírálók egyike*) az életíratban közölt adatokból még sokkal messzebb menő következtetéseket kívánt húzni az elítélt Csátó érdekében. Nemrég azonban e még mindig sub iudice álló ügyben, egy új, egykorú nyilatkozat került nyilvánosságra, mely az életírat szerkesztőjének még nem állhatott rendelkezésére. Jakab Elek közzétette a *Hazánk* ez idei első füzetében azokat a jelentéseket, melyeket 1836—1843 egy magyar ember küldözgetett Sedlnitzkynek, a bécsi legfőbb udvari rendőrség fejének, a magyar viszonyokról és emberekről. 1836 okt. 16-dikan kelt levelében a tudósító azokkal az írókkal foglalkozik, kik a Bécsben tervezett új magyar hírlapnak, a *Wiener Zeitung* kivonatául megjelenendő *Magyar Kurir*-nak, szerkesztőiül ajánlottak. Markovics, Bajza és Csátó voltak az ajánlottak. A tudósító határozottan Bajzát ajánlja s Csátóról, miután életének főbb mozzanatait rá nézve lehető kedvezőtlen színben előadta volna, így nyilatkozik: «Csátónak vannak ismeretei s van jó tolla; politikai jelleme nincs. Reggel republikánus, délben abszolutismus-kezelő, este dicsbeszédet ír a jezsuitákról, a kik ellen fél órával az előtt káromlólag szólt. Mindent a szerint, a minő emberek között van. Mindent megígér, de csak úgy teljesíti, ha belőle haszna van. Így ismeri őt mindenki, a kinek alkalmá volt megismerni.» Alkalmas-e e nyilatkozat arra, hogy változtasson

*) A *Budapesti Hírlap* 1883. 44. számában.

valamit a felfogáson, melyet a munkák bevezetésében kifejtve találunk? Két körülmény is útjában áll, hogy nagyobb fontosságot tulajdonítsunk neki. Mindenekelőtt a forrás gyanús volta: álarcz alatt, titkon besúgott szavak, vélemények elfogulatlanság és megbízhatóság tekintetében sohasem nézhetők kifogástalan tanúságtételeknek. De meg más felől a tudósító oly határozottan lép fel Bajza mellett, irodalmi vitáit érintve is oly föltétlenül és valamennyi kérdésben az ő oldalán áll: hogy egészen párhívének nézhetjük. E párt felfogása, nézete, vádja az, a mit a tudósító kifejez; nem eshetik több súlylyal a mérlegbe, mint a *Figyelmező* akármelyik polemikus czikke.

Befejezésül köszönjük meg a Kisfaludy-társaságnak, hogy e jeles író mintegy új életre keltette. A kik csak mulatság okából veszik is kezökbe a gyűjteményt, bizonyára szívesen csatlakoznak köszönetünkhöz.

—t.

Shakespeare, von Max Koch, Supplement zu den Werken des Dichters. Stuttgart, Cotta.

Körülbelül száz éve, hogy Angliában és Németországban behatóan foglalkoznak Shakespeare életével és műveivel, és máris többet írtak róla mint bármely más halandóról. Nincs szempont, melyből ne nézték volna, nincs nézet, bár mily absurd legyen is, melyet róla ne kockáztattak volna. Egy angol egész munkát írt, hogy kimutassa, hogy Shakespeare orvos volt, egy másik (*The footstips of Shakespeare*, London 1862) nagy apparatussal bizonyítgatta, hogy patikárus, egy harmadik, hogy szedő volt (*Blades: Shakespeare and Typography*, London 1872). Akadt olyan gyűjtő is, ki összeállította, hogy Shakespeare nevét az írók különböző korszakokban és országokban 1745 módon írták, míg újabban egy tudós amerikai hölgy ki akarja deríteni, hogy Shakespeare műveit nem is Shakespeare, hanem Bacon írta, a mi körülbelül olyan gondolat, mintha valaki azt állítaná, hogy Arany balladait Deák Ferencz írta.

Ha általában nem is vagyunk hiában a Shakespeareről írt munkáknak, mégis csak örömmel vesszszük Koch kísérletét, ki egészen tudományos kutatások alapján a Shakespeare-kutatás újabb eredményeit egy 340 lapra terjedő elegans kisebb kötetben összegezi a nem-philologus közönség számára. Koch a marburgi egyetemen az angol és német philologia tanára; könyve olvasható és tanulságos, és bár

El-eltér a főthémától mégis eléggé kapcsolatos és élénk rajzát adja a nagy költőnek és korának. Különösen azon fejezet, mely a kor befolyását tanulmányozza, azon különböző áramlatokat, melyek a Shakespeare hajóját is vitték, alapos és tanulságos. Koch könyve általában, ha újat nem mond is, legalább czélszerű új világításban, átnézhetőbben mutat be sok oly tény, melyet a Shakespeare kutatás megállapított.

Alig van költő, kinek kapcsolatát korával meggyőzőbben lehet kimutatni, mint a Shakespearét. «Mindegyikünk, ha tíz évvel később vagy előbb született volna, más lett volna a mi belső műveltségét és a külvilágra való hatást illeti» — mondja Goethe. — Shakespeareról el lehetne mondani, hogy jól választotta az időpontot, a melyben született. A valódi nemzeti dráma, a minővel a régi görögök, az angolok, a francziák dicsekedhettek, csak nagy nemzeti lendület korában lehetséges. Shakespeare ép «aratáskor» lép fel: három évtizeddel előbb, a véres Mária uralkodása alatt a drámai művészet szabad fejlődése ép oly lehetetlen lett volna, mint a puritanismus erősödésével három évtizeddel később. Shakespeare és Erzsébet kora a modern Anglia születése. Hosszú idő óta az Erzsébet kormánya az első nemzeti kormány volt. Mióta 1066-ben a hastingi csatában a norman pánczélos lovagok az angolszászok szervezetlen hadseregét tönkre teszik, az angol nép idegen érdekeknek szolgált és idegen földön, Spanyolországban és Franciaországban vérzett a norman származású uralkodóház nagyravágásáért. III. Edvárd még francziául beszél, de uralkodása alatt keletkezik az új angol irodalom. Chaucer (1340—1406) már divatba hozza az elidegenedett nemesek közt is az angol nyelvet, úgy mint Wieland a múlt században a német, Kisfaludy Sándor és Károly. nálunk a század első negyedében a mi elnémetesedett nemességünkkel a magyar nyelvet. A hősiek harczok, melyek ugyanebben az időben Franciaországban folytak, felizgatták a népies képzeletet és szép népszerű mondakört örökítették át Shakespearera és kortársaira. A kereskedelem kezdi zászlaját kibontani és idegen tengereken új utakat keresni.

Nem kevésbé nagy hatással volt erre a korra a vallásos átalakulás, mely Angliában már Wiklef (+ 1384) föllépésével kezdődött. A reformatio egész Európában megtisztította és megnemesítette a vallásos fogalmakat: nem csak a protestans, hanem a katolikus hívőkben is ideálisabb, mélyebb erkölcsi felfogást hozott létre az istenség fogalmáról. Angliában néhány évtizeddel Shakespeare halála után a vallásos érzelem annyira megnőtt, hogy túlszárnyalja a dynastikus

érzelmet és hogy a protestantismus egy új irányának fentartása érdekében maga a király kénytelen a vérpadra lépni. Midőn Shakespeare Londonba jött, akkor a katolikus párt bálványa, Stuart Mária még élt; de ámbár fogsága és később halála is a szellemeket a legnagyobb izgatottságban tartotta, Shakespeare műveiben nem találunk semmi czélzást a szerencsétlen királyné tragédiájára. Volt-e titkos rokonszenve Stuart Máriához és pártjához, mint némelyek állítják? E kérdés már heves vitatkozásokra adott alkalmat. Bizonyos, hogy megfejtését sem szabad szűk felekezeti szempontból megkísérelnünk: a katolikus pártnak, különben ebben a korban, oly nagy alakjai, oly dicső vértanúi vannak Angliában, (Fisher püspök, Morus Tamas kan-czellár, Southwell a költő), hogy még Shakespeare katolikus volta sem öregbíthetné dicsőségét. Tény, hogy Shakespeare nagyapja Arden Robert mint katolikus halt meg, csakhogý ebből a költő katolicismusára még nem lehet következtetni. Apja, John, Erzsébet alatt több hivatalt töltött be, tehát protestans volt: W. Shakespeare és egész családja minden megjegyzés nélkül a protestáns anyakönyvbe van vezetve; testamentoma is a protestáns kezdő-formulát mutatja. Különben Shakespeare művei is e mellett tanúskodnak, hisz egyik drámájában a protestans Erzsébet korszakáról azt vallja: «Istent benne valódiságában megismertek» (God shall be truly known).

De nemcsak a fejlődő protestantismus, hanem Anglia politikájának nyomai is föllelhetők Shakespeare drámáiban. Ebben a korszakban érte legnagyobb lendületét az angol tengeri kereskedés, ebben szórta szét az Atlanti oczeán viharja a spanyol armadát. «Isten lehelt egyet és szétszórattak.» Shakespeare ez eseményre egy ódát írt, mely azonban elveszett. A felfedezések láza, mely ez egész korszakot törte, szintén érintve van Shakespearenál. A *Két verona*iban egy apa a másik előtt csodálkozást fejezi ki, miért nem küldi ki fiát «a távolba, hogy új szigeteket találjon». Hogy Anglia szabadságát maga a tenger védi, azt Shakespeare majdnem minden királydrámájában hangoztatja.

A reformatio egy más hatalmas szellemi áramlattal egyesül Shakespeare műveiben: a renaissance-szal. Már Luther is kifejezte, hogy az egyik majd támogatja a másikat. «Az isteni kinyilatkoztatás útját az újonnan feltalált nyelvek és tudományok fogják egyengetni» írja Luther 1523-ban Hess barátjának.

A középkori ember egész subjectiv: azt hiszi, hogy a jelen állapot mindig megvolt és mindig meglesz. Azt képzelte, hogy Jézus idejében és hazájában úgy éltek az emberek, mint ő él. A történelmi

tudat e hiánya némiképp megvan még Shakespeareben is, ki erősen hitte, hogy az angolok a trójaiaktól származnak. Már a XIV. században kezd inogni az életformák abszolút érvényébe vetett hitt: fölébred a skepsis, melynek legbámulatosabb költői kifejezése *Hamlet*. Mit tanult Shakespeare a renaissance új tudományos mozgalmától? erre a kérdésre, az angol Shakespeare-tudósok alapos vizsgálódásai után elég pontosan tudunk felelni. Kopernikus elméletét nem ismerte, de Harvey nagy fölfedezését a vérkeringésről, úgy látszik, már ő is vallotta. A bölcsesek közül legnagyobb hatással volt reá Montaigne a világfi skepticismusának főmestere. Meglehet, hogy Shakespeare Giordano Brunót, kit azután 1600-ban Rómában elégettek, személyesen ismerte; a nagy olasz műveinek befolyása mindenestre megérzik Shakespeare drámain.

Ha a Shakespeare előtti irodalom fejlődését tekintjük, akkor is nagyon szerencsésnek kell hogy tartsuk azt az időpontot, a melyen ő mint költő föllép. Az angol irodalomban már megvolt valami, a mi a többi népek szellemi életéből majdnem egészen hiányzott: a nemzeti nyelv és a népköltészet megbecsülése. Anglia leghíresebb tudósa, Asham már két évtizeddel Shakespeare születése előtt egy kitünő és híres munkában bizonyította, hogy a tudósok és írókhoz méltó dolog angolul írni és hogy az angol nyelvű irodalmat minden módon fejleszteni kell. Sidney pedig, e kor leghíresebb æsthetikusa, egyszerűsmind nagy bámulója az angol népdalnak, mely különben Shakespeare is nagy hatással volt.

Nem csodálkozhatunk, hogy ilyen nagy korszak nagy embe-
reket szült. f.

Nyílt levelek a szerkesztőhöz.

I.

Tisztelt szerkesztő úr! Földes Béla úr, a *Budapesti Szemle* múlt számában megjelent cikkemre nyílt levél alakjában megjegyzéseket tesz. Ha csak az én személyemet illetnék megjegyzései, akkor válasz nélkül hagytam volna azokat, de mivel ő jónak találta megjegyzéseivel másokat is belevonni a vita keretébe, kötelességemmé vált a közönség fölvilágosítása céljából e megjegyzésekre válaszolni.

Földes úr három pontba foglalja össze észrevételeit s azután szószerint ezt mondja: «volnának még több megjegyzéseim, de ezeket ép ez okból mellőzöm, mivel a beavatott a bírálónak csekély tárgyilagosságát így is észreveheti, mely különben a sajtó és bírálat egyhangú elismerése mellett kevés hívőre fog találni». E rossz szerkezetű mondat valódi értelmét nagyon nehéz ugyan megállapítani, de ha Földes úr azt akarja vele értetni, hogy bírálatom személyes okból volt elfogult és kevésbé tárgyilagoss, akkor — bizonyára nem csekély meglepetésére — beismerem, hogy igaza van. Elfogult voltam, de nem oly módon, mint ő képzei és el akarja hitetni, a midőn a beavatottak által észrevehető csekély tárgyilagosságot emlegeti. Azon viszony, mely a másik statisztikai kézikönyv szerkesztője és köztem fönnállott, feszélyezett az egész cikk megírásánál. Ez volt az oka, hogy Láng-Jekelfalussy munkáját nem méltattam egész érdeme szerint és hogy Földes úr könyvének hiányait nem tártam föl egész meztelenségökben, mert kerülni akartam a szemrehányás jogosultságának még látszatát is. Célomat, a mint a következményekből látszik, el nem értem, egyedüli tanúságom azon meggyőződés, hogy ő vele szemben a kritika lovagias eljárásának nincs helye, mert ő azt méltányolni, s az ilyen tartózkodást megérteni nem képes.

E viszonyra való tekintettel Földes úr könyvének csak legkisebb hiányait említettem föl és e hiányokat is oly módon igyekeztem magyarázni, mely a szerző tudományos működésének értékét legkevésbé érintette és ennek Földes úr, ha nem lenne annyira eltelve önmagával, csak örülhetett volna. A hiányok mentségét keresve, állítottam azt, hogy azok a gyors munka következményei, de miután ez ellen Földes úr megjegyzései 2. pontjában — a mire még visszatérek — tiltakozik, a hiányok forrása nem lehet más, mint a gondolkodásnak sokszoros meglepő, zavaros logikátlansága és a lassú bár, de fölületes munka. Bátor leszek ezt néhány szemelvény-nyel igazolni.

Műve 32. lapján, annak utolsó bekezdésében Földes úr a következőket írja: «Népességünk szaporodása e század második felében kedvező lendületet vett. A gazdasági erők kifejtése, különösen a szervezett hitel, a terjedő vasúthálózat hatása alatt a népességi mérlegben is találta kifejezését.» Földes úr mondani akart valamit és mondott olyasmit, a mitől most már bizonyára maga is borzad. A szervezett hitel és a népességi mérleg kapcsolatának fölfedezése, ez olyan vívmánya a statisztikának, melyre a fölfedező méltán

büszke lehet. Csodáljuk, hogy a sajtó, melynek egyhangú elismerésére szerző oly önérzetesen hivatkozik, ezt a fölfedezést még nem kürtölte világgá, reméljük, hogy a figyelmeztetés jel lesz mulasztásának jóvátételére.

A viszonylagos népességről harmadfél lapon ír Földes úr, többek között a következőleg: «A kölcsönhatás ember és természet között, melynek gyümölcse a kultúra, a két tényező (t. i. a terület és a népesség) arányától függ.» Hogy a kultúra az ember és természet közötti kölcsönhatás gyümölcse volna, azt Földes úr aligha tudná igazolni. «Gyér népesség mellett csendesebben mozog az élet, a társadalmi és szellemi élet lüktetése sokkal lassúbb, a társadalmi hullámverődés sokkal gyengébb; könnyebben csontosodik meg az élet, könnyebben válik petyhüdtté. Ezzel szemben a sűrű népesség lakta városokban túlságos nagy a hajlam változásokra, mozgalmak könnyebben szervezhetők, egy a tömegbe odadobott jelszó lánggra lobbanthatja azt és nagy rázkodtatásokat okozhat. A szellemi és kulturális élet szempontjából pedig, a szellemi mozgalmak fluiduma, az eszmék és eszmények hordozója az ember lévén, azok gyorsabban terjednek el, hol az emberek sűrűbben laknak egymás mellett, és ennek következtében a szellemi érintkezés és surlódás nagyobb.»

E stílvirág olvasásánál valóban nem tudja az ember, hogy mit gondoljon arról a műről, melyben ilyenek találhatók. A szellemi mozgalmak fluiduma az ember — és a ki ezt képes volt leírni, az még azzal vádolja a bírálót, ki ezt elhallgatta, hogy csekély tárgyilagosságot tanúsított. Ugyanazon a lapon (37. l.) még a következők is állanak: «Ha a viszonylagos népességet kifejező viszonyyszámokra egy pillantást vetünk, azonnal feltűnik, hogy e szám sokkal nagyobb különbségeket mutat, mint a nép életének más viszonyszámai. Kétséget nem szenved e szerint, hogy e jelenség sokkal tágabb határok között mozog, mint a népelet sok más jelensége.» Nem hiszszük, hogy találkoznék bárki is, magát a szerzőt sem véve ki, ki megmondhatna, hogy mit jelent, ha egyáltalában jelent valamit az utolsó mondat.

Ennyi, azt véljük, tökéletesen elég annak igazolására, hogy Földes úr könyve a logikus gondolkodásnak sokszor föltűnően nyilvánuló hiányát mutatja, a mit a közönség pedig nem várna oly műtől, melynek szerzője a sajtó és bírálat egyhangú elismerésére hivatkozik. De igazolhatjuk másik állításunkat is, hogy ha Földes úr nem gyorsan, akkor fölületesen dolgozott.

Műve 39. lapján kitünteti az ország viszonylagos népességét a

földrajzi egységek szerint kilométerenkint; a kis táblázat szerint legnagyobb a viszonylagos népesség a Duna-Tisza közben, a hol 1 négyszög-kilométeren 64·56 személy lakik, legkisebb a Tisza bal-partján, a hol ugyanakkora területen 40·96 személy lakik, azután így folytatja: «A különbségek itt már jelentékenyebbek, 50 százaléknál is nagyobbak. Legérdekesebb azonban az ezen adatokban kifejezést nyelő azon tény, hogy a Duna-Tisza köze, mely pedig oly erős agricol jelleggel bír, legsűrűbben van lakva. Ez bizonyosan részben arra a körülményre is vezetendő vissza, hogy ezen terület tiszta lapály, holott a többi csoportokban a terület egy része hegyei miatt lakhatatlan.»

A mikor ezt olvastuk, meglepetve szünetet tartottunk; ez egészen új világításban tünteti föl Magyarország viszonylagos népességét. Ez nem lehet igaz. Elővettük a Láng-Jekelfalussy statisztikát, melyben a viszonylagos népesség egyes megyék szerint is ki van tüntetve, hogy meggyőződjünk arról, miszerint Földes úr nagyon elhamarkodva következtetett. S meg is győződünk. A Duna-Tisza köznek viszonylagos népessége csak a főváros Buda-Pest beszámításával emelkedik 64·56-ra, Buda-Pest nélkül a Duna-Tisza köze viszonylagos népessége csak 51·93. A Földes úr által legérdekesebbnek talált tény tehát semmi részben sem azon körülményre vezetendő vissza, hogy e terület tiszta lapály, hanem egyenesen és kizárólag csak a főváros népességének beszámítására. Mintha bizony a terület hegyes volta Közép-Európa hegységi alakulata mellett általában akadálya volna a sűrű népességnek, mintha Közép-Európa hegyei lakhatatlanok volnának. Földes úr ezzel újat akart mondani, mondott is, de úgy járt vele, mint az a bizonyos könyv, melyben Lessing szerint mindaz, a mi új, nem jó.

A bíráló ismerte a mű e fogyatkozásait bírálata megírásakor is, de azért Földes úrral azt mondatja szerzői érzékenysége, hogy az ezeket elhallgató bíráló a sajtó és bírálat által egyhangúan elismert könyve bírálatánál csekély tárgyilagosságot tanúsított. Vajon úgy nyilatkozott volna-e a bíráló Földes úr könyvéről, a mint én nyilatkoztam, ha tényleg oly értelemben lett volna elfogúlt, a mint Földes úr hiszi és el akarja hitetni?

Ezzel azt hiszem eléggé igazoltam, hogy Földes úrnak csak kielégíthetetlen írói hiúsága adta ajkára azon vádat, hogy a bíráló csekély tárgyilagosságot tanúsított; az igaz, hogy tartozkodó és kíméletes voltam irányában, a mit, ha kívánja, őszintén sajnálok. S most már rátérhetek megjegyzéseinek pontonként való tárgyalására.

1. Tudom, hogy az iparstatisztikában nem rendelkezünk kimerítő adatokkal és nem került el figyelmemet, mit Földes úr műve 280. lapján erről ír. Ennek daczára állítottam, hogy Földes úr munkájának e részei ki nem elégítők és állítom ma is, hogy Földes úr különösen az iparstatisztikai adatok összegyűjtésében menthetetlen hanyagságot tanúsított, ő arra hivatkozik, hogy e fejezet kidolgozásánál az összes magyarországi kereskedelmi és iparkamarák jelentéseit fölhasználta; ez meglehet, csakhogy könyvében alig találhatni meg annak nyomát.

Mit szóljunk az olyan iparstatisztikáról, mely a szeszipart 16 sorban tárgyalja. még pedig oly módon, hogy ebből csak két sor a statisztika. Olvassa el bárki is a fonó-szövő iparról szóló szakaszt (293. és 294. lap) és abban találhat egy egész lapra terjedő idézetet a budapesti kereskedelmi kamara egyik jelentéséből, mely a szövőipar múltjára vonatkozik, de hogy milyenek jelenleg a fonó- és szövőipar viszonyai, azt meg nem tudja. Statisztika az, mely így hangzik: «A Székelyföldön, hol egyes falvakon nincsen ház, melyben legalább egy szövőszék ne volna, a szász lakta vidéken és városokban, nevezetesen Brassó, Szeben, N.-Disznód (Heltau), Segesvár, Medgyes, Krassó, Torontál- és Bácsmegyében, Szegeden, Dunántúl, Lőcsén, Eperjesen, Kassán, Zólyomban, Késmárkon, Pozsonyban a fonó-szövő ipar egyes ágai erősebben vannak képviselve. Nagyobb jelentőséggel bírnak a kék- és szépfestő gyárak, a kenderfonás, a szűrposztó és pokróczkallózás, asztalterítő-, szőnyegszövés, halinakészítés, kötél-, zsinór- és paszomántgyártás, gombkötés, vattakészítés stb.»? A ki ilyen statisztikát ír, az annak örülhetne leginkább, ha a kritika figyelmét műve egészen elkerülte volna. Hasonlóan rosszak a kő-, föld-, agyag- és üvegiparra, a papíriparra, a vegyészeti iparra, a bőriparra vonatkozó szakaszok. A gyümölcsstermelésről szóló kis szakaszt Földes úr pedig egyenesen kivágta a *Honismertető*ből, azért fordul ott elő Zarándmegye, román-bánsági ezred stb.

2. Hogy Földes úr nem igen tud magyarul, az munkája azon részleteiből is kitűnik, melyeket idézni voltunk kénytelenek, mert ha tudna, akkor nem értette volna félre azon állításunkat, hogy előadásának csekély szabatossága és stílusának pongyolasága a gyors munkának következménye. Ez nem azt jelenté, hogy munkája rövid idő alatt készült. Tudom, hogy munkája egyes részletei a *Budapesti Szemlé*ben már előbb megjelentek, de azt nem tudtam, hogy azok a Jekelfalussy-Láng-féle munkában föl is használtattak. Ennek a leg gondosabb keresés daczára sem akadhattam nyomára, és valóban

nem gondolhatom, hogy Földes úr munkájának mely részletei lehetnek azok, melyek a Láng-Jekelfalussy munkában fölhasználtattak. Földes úr munkájában nem közöl eredeti adatokat, mert ilyenekkel ő nem is rendelkezik, adatai a hivatalosan közzétett adatok. S ilyen körülmények között nem tudjuk, miként nevezzük eljárását, a midőn olyat fog rá a Jekelfalussy-Láng-féle munkára, a mit nem képes igazolni.

3. Nem volt okom Láng-Jekelfalussy munkáját megróni azért, hogy a jelenleg élő magyar statisztikusok közül csak egyet említ. A Láng-féle munka e mondata így hangzik: «Hazánkban Schwartner és Fényes érdemes munkái Adenwall nyomdokain haladnak, Konek Wappaeus példájára még ingadozik a leíró és kutató statisztika közt; a mai tudomány színvonalán álló tevékenység az országos statisztikai hivatal felállításával és Keleti Károly munkásságával kezdődik.» Az előadás e módja kizárja az egyes statisztikusok fölemlítését. Földes úr ellenben a statisztikusokat következőleg említi meg: A statisztikának kiválóbb képviselői még hazánkban: Schwartner, Fényes, Konek, Keleti, Horn, Hunfalvy János, Körösi stb. Ha ilyen felsorolásból hiányoznak olyanok, kiket föl lehetett volna említeni, akkor abban joggal kereshetni irányzatosságot; és hogy Földes urat ez vezette, azt védekezése tökéletesen megerősíti.

Ezek azok, miknek elmondására Földes úr akaratom ellenére kényszerített. Vigasztalja őt az a tudat, hogy művét a bíráló és sajtó egyhangú elismeréssel fogadta; erről Magyarországon ugyan senki sem tud semmit, de ha ő azon rövid két közleményben, mely könyvéről két lapban megjelent, megtalálta a sajtó és bíráló egyhangú elismerését, akkor büszkén tekinthet művére, melyben — mint ő hiszi — csak egy rosszakaratú toll talált hibákat.

Buda-Pest, jún. 10. 1885.

HELTAI FERENCZ.

II.

Tisztelt szerkeztő úr! A *Budapesti Szemle* legutóbbi füzetében Heltai F. *Újabb statisztikai irodalmunk* cím alatt közölt bíráló ismertetésében, a többi között Európa államainak statisztikáját tárgyzó művem tekintetében is, egészben véve tárgyilagosan és komoly higgadtsággal nyilatkozott — szabadjon nekem mindamellett *öniga-*

zolásul, a bírálat néhány pontjára következő megjegyzéseket tennem. Azt mondja a tisztelt bíráló, hogy legfőbb hibája művemnek az, miszerint nincs kútforrások után dolgozva, noha a cím azt kifejezetten jelzi. Ha H. úr a hivatalos statisztika közleményeit tekinti azon kizárólagos forrásoknak, melyekből a statisztikai művek anyaga mindenkor közvetlenül merítendő: ez esetben, — mert nekem ily közleményeket, a hazaiak kivételével, Egerben, könnyen megfogható okoknál fogva nélkülözni kellett, — nincs védelem számomra. Hisz az országos magyar királyi statisztikai hivatal kiadványait is, csak utánjárás után tudtam megszerezni, mert fájdalom, főiskolánk nem kapja hivatalból e közleményeket. Vázolt kifogással szemben azonban meggyőződésem az, hogy azon közkézen forgó s szaktekintélyektől szerkesztett statisztikai művek, melyek munkámban idézve föltalálhatók, adataik hitelessége és megbízhatósága tekintetében, a hivatalos kiadványokkal, melyekből ez utóbbiak átvétettek, egy színvonalon állanak, és így én a fölhasznált műveket kútforrásoknak joggal nevezhettem, annál inkább, mivel azok statisztikai elvek és vélemények taglalásánál, csakugyan, a közvetlen kútfőket képezik. — Azt mondja tovább bíráló úr, hogy azért nem látszom a statisztika irodalmát eléggé ismerni, mert munkámban a Neumann-Spallart-féle *Übersetzung der Weltwirtschaft* című mű nyomaira nem akadhatni.

Véleményem szerint egy kiváló műnek esetleges föl nem használása öreg hiba lehet ugyan, de általánoságban még nem jelez irodalmi tájékozatlanságot; annál kevésbbé voltam én e túlszigorú ítélletel sujtandó nemcsak azért, mivel nevezett mű legújabb (1884. évi) kiadása még nem forgott közkézen akkor, a mikor munkám sajtó alá került, hanem és főleg azért nem, mivel statisztikám 198. lapjának 4. jegyzetében egyenes utalás történik az ismeretes Neumann-Spallart-féle adatforrásra. — Hibámul van továbbá betudva, hogy a művemben felsorolt adatok nem eléggé újak és bőveek. Az első kifogásra azt kívánom megjegyezni, hogy művem még 1884. évi július hó 1-én került sajtó alá, bár nyomtatása különféle okok miatt, csak ugyan az évi november hó végével készült el teljesen; miért is felsorolt adataim újdonságát, jelzett időre helyezkedve kell tekinteni. Különben a hazai viszonyokra vonatkozó adatok művemben csak oly újak, mint az azon időtájt magyar nyelven megjelent egyéb statisztikai munkákban felsoroltak. A külföldet illetőleg pedig adataim legnagyobb részt, a főmozzanatoknál úgyszólván kivétel nélkül az 1880—1882. évekből valók.

Azon kifogás ellen, hogy az adatokkal szűken bántam el, szolgáljon mentségemül ama körülmény, hogy első sorban tankönyvet kívánván készíteni, csak a leglényegesebbnek gondolt számadatok vázolására szorítkoztam, sok helyütt több évi adatok számhalmazából könnyebben áttekinthető átlagokat alkottam, szóval akarattal kerültem a számok nagymérvű összecsoportosítását, és pedig annál inkább, mivel művem jelen alakjában is az eredetileg tervezett kereken jóval túlterjed.

Eger, 1885 június 6.

SZOLCSÁNYI HUGÓ.

EGY OLASZ KALANDOR A MÚLT SZÁZADBAN.*

Casanova és Cagliostro a múlt századbeli olasz kalandorok leghíresebb és legismertebb típusai. Harmadiknak bizvást melléjük sorolhatjuk Gorani József grófot, kinek élete és kalandjai bár ismeretlenebbek, de bizonyára nem érdektelenebbek amazokénál. Az életrajzi szótárak és a conversationslexiconok csak mint politikai pamphlet-írókat emlegetik, de kalandos életeről vajmi keveset tudnak, pedig kevés embernek adatott többet és közvetlenebbül látni a múlt század második felének világraszóló eseményei közül Gorani József grófnál, a ki a barnabíták milanói nevelő-intézetéből megszökve, beállt katonának, részt vett a hétéves háborúban, porosz hadi fogságba került, diplomatiái küldetéseket végzett portugali és osztrák szolgálatban, utazott annyit, mint kevés kortársa, megpróbálkozott az irodalom minden ágában, együtt dolgozott Mirabeauval, szerepelt mint a girondisták titkos ügynöke, ismerte a franczia encyclopædistákat és az olasz philantropokat, sűrűn érintkezett Beccariával, Bonnet Károlylyal és Voltairevel, ki egy perczben a konstantinápolyi trónt szánta neki, húszszor volt azon a ponton, hogy nagy vagyona és fényes hírnévre tegyen szert s mindkettőt csak a saját hibájából szalasztotta el, intő példájául minden nemzetbeli és minden korbeli nagyravágyó embernek.

Számos munka maradt utána, részint nyomtatásban, részint kéziratban, melyek azonban ma már irodalomtörté-

*) Marc Monnier: *Un aventurier italien du siècle dernier. — Le comte Joseph Gorani. — D'après ses mémoires inédits.* — Paris. Calmann Lévy, éditeur. 1885.

neti értékkel is alig bírnak. Legérdekesebb és legtanulságosabb munkája kétségkívül azon emlékiratok, melyek *Memoires pour servir l'histoire de mon temps* cím alatt négy negyed-rét kötetre terjednek s melyeket Marc Monnier francia író, az e czikk élén olvasható czímmel egy kötetbe vont össze és francia nyelven adott ki.

Gorani emlékiratainak jeligéjéül a következő distichont választotta :

Inveni portum, spes et fortuna valete,
Sat me lusistis, ludite nunc alios.

A jelige nagyobb lemondást és derült bölcselmet árul el, mint a milyent a munkában találunk ; sőt ez önéletrajz oly ember életpályáját tünteti elénk, a kit nyugtalan véralakata, kielégíthetetlen becsvágya, kimeríthetetlen kalandszomja és fektelen hiúsága legfiatalabb korától legkésőbb vénségeig gyötört. S épen ezért emlékirataiban mindenki fog sok olyat találni, a mi érdeklődését fölébresztheti. A történetbűvár és a politikus nem kevésbbé, mint az egyszerű olvasó, a ki csak mulatni óhajt ; mert az előkelő származású, de vagyontalan lombardi nemes nagyravágyása, csalódásai, viszontagságai, szerelmei, bohóságai és ábrándjai, diplomatai barangolásai és a korzikai királyi és a keleti császári trón visszaállítására vonatkozó terveinek elbeszélése oly olvasmányt nyújt, mely a legmereszebb és legmozgalmasabb kalandos regényhez hasonlít.

I.

Gorani József Milanóban született 1740-ben. Családja Pavia vidékéről származott és a XVII. században telepedett meg Lombardiában és jogosan viselte a grófi címet, melyet akár hány olasz család minden jogcím nélkül bitorol. Atyja Ferdinand, Belcredi marquis és senator Marianna nevű leányát vette nőül. E házasságból nyolcz gyermek származott, kik közül József az utolsó előtti volt. Anyja csekély műveltségű, de annál vakbuzgóbb nő lévén, kis fiát, mihelyt járni tudott, a barnabita szerzetesekhez adta nevelésbe, a mint általában rögeszméi közé tartozott, gyermekeit már legzsengőbb korukban klastromokba záratni. A barnabiták egy császári

nevelő-intézetet igazgattak, mely nemes ifjak számára alapítattott. Az akkoriban uralkodó nevelési rendszer mellett, nem volt csodálatos, hogy Józsefnek többi növendéktársával együtt egy csomó butaságot kellett megtanúlnia, de e helyett aztán teljesen szabadságában állt tudatlannak maradnia a komoly és gyakorlati ismeretek terén. Hajlamai a katonai pálya felé vonzották, szerencsétlennek érezte magát a szerzeteseknél, kik valamennyi növendékökből megannyi proselytát igyekeztek csinálni s több ízben tett szökési kísérleteket, melyek mindannyiszor meghiúsulván, szigorú és lealázó büntetéseket vontak magok után. Végre legutolsó szökési kísérlete 1757-ben egy séta alkalmával szerencsésen sikerült, a tizenhét éves ifjú azonnal a fellegrárba ment, jelentkezett a parancsnoknál, ki őt már a nevelő-intézetből ismerte, szívesen fogadta és besoroztatta az Andlau-ezredbe. József tehát katonává lett, a mi mindenesetre többet ért, mint barnabita barátta lenni.

A kaszárnya-élet jótékony hatással volt egészségére és elméjére. Tökéletesítette német nyelvismeretét, mely a császári hadsereg tisztjeinél nélkülözhetetlen volt és ugyanazon évi június végén elnyerte a hadapródi rangot. Pár hét múlva színről-színre látta a háborút is, mely sehogy sem nyerte meg a tetszését. Szeptember 22-dikén jelen volt Zittau város teljesen fölőslleges bombázásánál és később részt vett a bahrsdorfi ürközetben, mely a poroszok vereségével végződött; jelen volt Lissánál, hol Nagy Frigyes bosszút állt a bahrsdorfi vereséért, Liegnitz ostrománál és capitulációjánál s az utána következett fáradalmas visszavonulásnál, mely alatt valamely pestisszerű járvány szinte megtizedelte az osztrák csapatokat. Az 1758-diki hadjárat alatt Hochkirchennél és Drezda ostrománál tüntette ki magát és 1759-ben hadnagygyá léptettetett elő. November 29-dikén, egy alezredes vezénylete alatt négyszáz emberrel elküldetett Hermsdorfba (Szászország) egy táborhely kijelölésére. A kis csapat, parasztok kalauzolása mellett sűrű ködben indult el. A kalauzok, nem tudhatni szándékosan-e vagy jóhiszeműleg eltévesztették az utat, s midőn a köd szétfoszlott, az osztrák csapat Lungwitz faluban találta magát, körülkerítve három ezernyi porosz lovasságtól. A kelepcebe került osztrákok mindenekelőtt főbe lőtték a parasztokat, aztán védelmi állásba helyezkedtek. A porosz lovasság megtámadta őket, s miután a császáriak közül nyolcvanhárom

ember elesett, a többi kénytelen volt magát megadni. Goranit, ki szintén megsebesült, Grossenheinba vitték, hol egy hét alatt fölgógyúlt, de egy fillérnyi pénze sem volt. Zsoldját fizették ugyan a poroszok, de hamis pénzben és hősünk egész napokat ágyban kényszerült tölteni, mialatt egyetlen inget kimosták és szárították. Mindamellett emlékiratában melegen bámúlja Nagy Frigyet, ki őt ily állapotba juttatta és hadifoglyait hamis pénzzel fizette, melyet — kétségkívül szemérmességből — külföldi fejedelmek, például a svéd király és a lengyel király, arczképével díszítve veretett. Hősünket hadi fogsága alatt meghurczolták Poroszországban mindenféle, utoljára Tiltiszbe került, honnét 1763 február végén a béke megkötése után szabadon bocsátották.

A hadi fogság unalmai közepett eszébe jutott, hogy egy régi családi hagyomány szerint, melyet ő természetesen készpénzül vett, valamelyik őse Gorano, vagy Corano 591 körül Skótország királya volt. Azon gondolat, hogy királyi vérből származik, nem hagyta nyugodni, kalandosnál kalandosabb terveket koholt, szeretettel ápolta rögeszméjét és huszadik évétől fogva mindent elkövetett, hogy magát minta-fejedelmmé kepezze ki. — Tanulmányozta az idegen nyelveket, a hadi tudományokat, a történelmet, a földrajzot, a nemzetgazdaságot és ismerni akarta a világot. Ennélfogva visszautasította a századosi rangot, melylyel a porosz király megkináltatta, szabadon bocsátása után Lenhalt gróf által és az alezredesti rangot az orosz czár szolgálatában, melyet négy nappal később ajánlottak föl neki. Ez állások sok idővesztésébe kerültek volna és méltatlanoknak látszottak előtte azon magas hivatáshoz, melyre magát rendeltetve hitte. Celszerűbbnek látta tehát utazni és futtában meglátogatta Orosz-, Svéd- és Dánországot. Miután ez utazása, daczára az akkori közlekedési eszközök kezdetleges voltának, nem tartott egy hónapnál tovább, bizvást föltehetjük, hogy nem igen volt ideje alapos tapasztalatokat gyűjteni. 1763 júniusban már ismét visszatért Lengyel- és Csehországon keresztül ezredéhez. Szabdságidőt nyervén, ezt szülőföldének és szüleinek meglátogatására használta föl. Milanóban fölkereste anyját, kivel soha sem volt jó viszonyban és Vigevanóban látogatást tett atyjánál, ki épen oly hidegen fogadta. Turinban a legelőkelőbb körök is nagyon szívesen látták. Fölajánlottak neki

mindent, a mi elcsábítható, magas állást a hadseregben, gazdag menyasszonyokat, de ő mindezt kicsinyelte. Mi volt neki a szardíniai király hadseregében az ezredesi rang, holott ő trón után vágott. Trón kellett neki s egy szép reggel elindult Genuába azon erős elhatározással, hogy trónt kerít magának minden áron.

A fiatal trónkövetelő mindenekelőtt Korzikára gondolt. E szigetet akarta meghódítani s ott dynastiáját megalapítani és meg kell vallanunk, hogy ily terv akkoriban korántsem volt oly képtelenség, a milyenek napjainkban látszanék. Hiszen huszonhét évvel előbb a német származású Neuhoff báró is trónt kerített itt magának. Gorani elcsábította Tódor király példája, a ki szerinte «csak az eszme merészségével bírt, a kivitel merészsége nélkül», s ezenkívül is rossz katona, rossz politikus, rossz nemzetgazda és fölületes, következtelen ember volt. Gorani azt hitte magáról, hogy épen ő volna hivatta ily vállalatra. Hajóra kelt tehát, s Korzikába érve, bejárta az egész szigetet minden irányban, s alkalmas helyet keresett merész csínjének kivitelére.

Azon időben Paoli Pascale mindenható volt Korzikában; hatalmát jótéteményeinek köszönheté, mindazon által sok akadályt gördítettek útjába ellenségei, kik féktelen nagyra-vágyással és rendszeres kétszínűséggel vádolták. Mindemellett a legnagyobb mérséklet elvei szerint uralkodott a sziget bel-sejében. Gyakran összehívta a községek képviselőiből alakult consultát, de azt a saját belátása szerint és oly ügyesen vezette, hogy senki sem volt képes őt kényuralommal vádolni. A nép bámulta őt és föltétlenül bizott benne. Gorani csakhamar belátta, hogy nem kerekedhetik Paoli fölé, de kiforgathatni remélte népszerűségéből. Kalandos tervét részletesen elbeszéli emlékiratában. «Meg voltam róla győződve, hogy ha Korzikába érkezem, huszonöt nagyobb és huszonöt kisebb ágyúval, huszonötezer szuronyos puskával, huszonötezer kard és két millió tallérral, a mennyi a sziget által előállítható harmincz-ezer ember fizetésére és öt vagy hat hónapi eltartására szükséges volt, a hódítást és hatalmam megszilárdítását biztosnak tekinthetem. E segédeszközöket esetleg meg lehetett találni valamely külhatalomnál, melynek érdekében állt Genua meg-rontása. vagy pedig három millió tallérnyi kölcsön útján kellett beszerezni . . . A francziákat megtámadtam volna épen

úgy, mint a genuaiakat. Férfiruhába öltöztettem volna több, mint huszezer nőt, kik minden egyes ostromlott pontnál megjelentek volna a távolban, égő fáklyákkal, a minek következtében az illető helyőrségek mindenütt azt hitték volna, hogy mind a harmincezer korzikai összpontosult a támadásra. E merész csíny sikere kétségtelen lett volna . . . A siker után biztosra vehettem, hogy lesz pénzem és szövetségesem is, akár mennyi . . .»

A pénz! ez volt a bökkenő. Sok egyében kívül mindenekelőtt a milliók hiányoztak. Hol találhatná meg ezeket? Konstantinápolyban. Mihelyt ez az eszme megfogamzott agyában, egy pillanatig sem késett, hanem útnak indult. Utazása, mint jegyzetei tanúsítják, nagyon érdekes lehetett, de a szultántól ugyan egy fillért sem kapott. A porta attól felt, hogy háborúba keveredhetik Oroszországgal, kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy a korzikai királyságot megalapítsa vagy Genuát megrontsa. De Gorani nem mondott le oly könnyen a reményről. Hiszen még Ázsiában vagy Afrikában kereshette a milliókat, melyekre szüksége volt és Tunisz, Algir és Marokko közt habozott, midőn egy hajóskapitány ajánlkozott, hogy ingyen hazaszállítja Genuába. A fölsült trónkereső kénytelen volt elfogadni az ajánlatot, mert a pénze teljesen elfogyott, de szégyenletében nem akart visszamenni Milanóba, hanem Genuából átment Marseillebe, onnét Barcelonába és a telet Madridban töltötte.

Gorani figyelmes és éles szemű utazó volt, jegyzetei sok becses adatot szolgáltatnának, ha kissé gondosabban volnának szerkesztve és részletezve. Igen érdekes, a mit az akkori uralkodott III. Károly királyról ír, a ki az év minden napját vadászaton töltötte, a sátoros ünnepek és nagypéntek kivételével. Negyven testőr kísérte mindig sebes vágatva és jaj annak, a ki rosszul ülte meg a lovát. Ha valamelyik lovas véletlenül eltörte egyik vagy másik tagját, az ő baja, ő lássa! Folyvást a szabad levegőn levén, arcza nagyon barna, csaknem fekete volt. Hibájául azt rótták föl, hogy kissé túlságosan önkényes volt. A külföldiekkel, úgy szólván, soha sem beszelt, noha tudott francziául és olaszul is. «Jól van! jól van!» annyit mondott nekik és semmi egyebet. Tévedésben voltak azok, a kik ostobának tartották, noha sok ostobaságot követett el életében. Legnagyobb hibája az volt, hogy mindig a saját feje szerint

akart cselekedni és hogy kétes embereket támogatott a hatalom polczán.

Gorani egyetlen alkalmat sem mulaszt el a spanyol papságot, ez országos csapást, mint nevezni szokta, tőle telhetőleg gyalázni; a főpapok tisztességes életmódot folytattak ugyan, de a papok és szerzetesek száma legió volt. 1878 barát- és 718 apácza-zárda, ezenkívül 355 rendház, mennyi fölösleges száj és gyomor egy 18 milliónyi lakosságú országban. «Spanyolországnak csakúgy lehetne visszaadni hatalmát — úgymond Gorani — ha a zárdák tizenkilencz huszadrészét eltörölnék és a világi papság létszámát háromnegyed résznyivel leszállítanák.

Mint mindenütt, úgy Madridban is akadt Goraninak szerelmi kalandja, mely fölsüléssel vegződött Carthagénában, hova imádottja után utazott. Hősünk e kaland következtében kigyógyult ugyan szenvedélyéből, de röstelt visszatérni Madridba, joggal attól tartván, hogy kinevetik. E helyett újra dédelgetni kezdé trónszerzési rögeszméjét. Egy angol ügynök meghívására elment az éjszak-afrikai államokba; meglátogatta Tripolist, Tuniszt, Algirt és Marokkót, de ez érdekes kirándulása is eredménytelen maradt; meg volt írva a sors könyvében, hogy a trónkereső soha sem fog czélt érni. Egyedül az algiri bey látszott hajlandónak terveit komoly megfontolás tárgyává tenni, de föltételei merőben elfogathatatlanok voltak. Innét is eredmény nélkül tert tehát vissza Európába és Cadixban szállt partra azon föltett szándékkal, hogy Portugalba megy és följánlja szolgálatait a híres Oeiras grófnak, ki még akkoriban nem volt Pombal marquis. Azt remelte, hogy hatalmas miniszter segélyével fogja megállapíthatni szerencséjét és nála találhatja meg azon pénzösszeget is, melyre szüksége volt, hogy jövedöbéli korzikai királyságát létre hozhassa.

Carvalho József, oeirasi grófnak megtetszett az olasz kalandor. Kinevezte őt gránátos-századossá 32,000 reis havi fizetéssel (körülbelül 192 frank) és Gorani rendkívül sajnálta, hogy e portugál penznem oly csekély értékű. Később hadsregedi rangot nyert, de egy pillanatig sem működött a hadsereg-nél, hanem a miniszteriumban — kártyázott, mert Oeiras gróf szenvedélyes játékos volt. Azok, a kik kihallgatásra jelentkeztek s gyakran óráig voltak kénytelenek az előszobá-

ban várakozni, azt hitték, hogy a mély elméjű államférfi az ország ügyeivel van elfoglalva, pedig hát ő excellentiája a kártyaasztalnál ült.

Carvalho József középsorsú portugál nemes volt, kinek dolgát Isten után fönséges pártfogói és a jezsuiták vitték magasra, kiket később kérelhetetlenül üldözött. De a lissaboni nagy földrengés alkalmával (1755) férfias bátorszívűséget tanúsított. Fölkereste egyedül a királyt, a ki mindenkitől el volt hagyatva. A palotában valóságos bohózati jelenetet talált: I. József király és don Pedro infans egymás előtt térdeltek; a király könyörgött az infansnak, hogy vegye át a koronát, az infans könyörgött a királynak, hogy tartsa meg. «Az én erőmhöz képest nagyon nehéz» — mondá az egyik. — «Én még kevésbé vagyok alkalmas e teher viselésére», viszonzá a másik. Valószínű, hogy mind a kettőnek igaza volt. Carvalho e párbeszed alatt nyitott be; éles szavakkal beszélt a helyzetről és némi bátorítást öntött a szegény fejedelembe, a ki megölelte őt és átadta neki a királyi pecsétet, korlátlan teljeshatalommal. Carvalho azon kezdte a dolgot, hogy elfogatta többi őt minisztertársát és száműzte Afrikába, hol állítólag mergezés következtében meghaltak. Aztán Lissabon nagy része romokban hevert, melyek számtalan rabló, tolvaj és utonálló menhelyéül szolgáltak, több ezredet rendelt a fővárosba, hol egyszersmind összegyűjtötte az ország összes hóhérait és valamennyi városnegyedben bitófákat állíttatott föl. Számtalan őrzőbarangolta be Lissabon környékét, mindegyiknek kíséretében volt egy bíró, egy pap és egy hóhér. Valamennyi gyanús kinézésű embert elfogtak és kikérdezték keresetmódja felől. A kik nem tudtak kielégítő fölvilágosítást adni, mindjárt ott a helyszínén elítélték, meggyöntatták és fölakasztották. Két hét alatt négyezernél többet végeztek ki így, kik közt, mint Gorani bevallja, számos ártatlan ember találkozhatott; de ily drákói igazságszolgáltatás segítségével lehetett csak megmenteni azt, a mi Lissabonból fönmaradt. Ugyanis a földrengés megnyitotta a börtönök ajtait is, melyekből az összes elítélt gonosztevők kirohantak és ellepték a várost, mindenféle kiáltozva, hogy nincs többé rendőrség, nincsenek bírák, nincs király, se Isten. E gazemberek lettek a város uraivá és leirhatatlan kihágásokat és bűnöket követtek el. Miután Oeiras gróf

megtisztította tőlök a fővárost, a főurak ellen fordúlt és kiüzte a jezsuitákat az országból.

Gorani nyugtalan természete nem engedte, hogy sokáig maradjon egy helyen. Szerette volna minden áron elhagyni Portugalt, de nem távozhatott a miniszter engedélye nélkül, ez pedig nem akarta elbocsátani kedvenczét. Ekkor a sokszor elcsépett vígjátéki cselhez folyamodott. Milanóból levelet íratott magának, melyben tudatták vele, hogy az atyja meghalt. A levelet természetesen fölbontották a postán s a miniszter már tudta tartalmát, midőn az állítólagos árva szomorú arccal és kisírt szemekkel megjelent előtte, szabadságidőt kérni. A kérés teljesítettett és Gorani tizenegy nappal később megérkezett a genuai kikötőbe.

II.

Olaszországban ezúttal is csak rövid ideig maradt és miután atyját meglátogatta volna, elindult Bécsbe, megbízatással Oeiras gróftól. Milyen természetű volt e megbízatás, erről egy szót sem szól emlékirataiban, csak annyit mond, hogy nem volt nagyon fontos és hogy teljesítéseért semmiféle jutalmat sem fogadott el. Ez önzetlenség megnyerte Mária Terézia tetszését.

Az olasz diplomata a schönbrunni kertben látta a császárnét. Egy lugasban ült «hasznos olvasmányal elfoglalva»; Gorani elment a lugas mellett és észrevette, hogy valaki van ott. «Megálltam — úgy mond — és nem tudtam mit tegyek, midőn egyszerre egy női hang megszólított. Ekkor megismertem, hogy az én császárném volt; tiszteletteljesen közeledtem, s midőn öt vagy hat lépésnyire voltam, jobb tervedre ereszkedtem az udvari etiquette szabályai szerint. A császárné megparancsolta, hogy fölkeljek és közeledjem. Engedelmeskedtem.»

Ekkor Goraninak meg kellett magyaráznia, miért lépett ki az osztrák szolgálatból, miután részt vett a hétéves háborúban és kiállta a hadi fogságot. Kalandorunk utazási szenvedélyével igyekezett mentegetőzni és késznek nyilatkozott újra szolgálatba lépni, csupán arra kérte Mária Teréziát, hogy ne a hadseregben, hanem a diplomatiánál alkalmazza. Egyut-

tal átnyújtotta neki okiratait, melyek érdemeiről és tehetségeiről tanúskodtak. A császárné átvette az iratokat, kegyes szókat intézett a kérvényezőhöz és meghagyta neki, hogy másnap jelenjék meg a palotában a «születésnap kézsóknál», Gorani még ugyanaz nap írt Oeiras grófnak és beküldte lemondását.

E gyors elhatározás megtetszett a császárnénak azonban a portugál miniszter egykori kedvencze feken tudta tartani a nyelvét és őrizkedett rosszat beszélni előbbi jöttövéjéről, a mi nemcsak háladatosságát, de óvatosságát is tanúsította, mert Oeiras gróf kezei messzire nyúltak. «Nevetségesnek tűnhetik föl, hogy boszújától még idegen földön is félttem — írja emlékirataiban — pedig e felelem alapos volt. Pár évvel előbb Zinzendorf grótot és egy másik osztrák főurat, kinek neve nem jut eszembe, Lissabonba küldtek a portugál infansnők megtekintésére, kik közül második feleséget akartak kiszemelni II. József számára. A két osztrák főúr magával hozta a hercegnők arcsképeit, de Genuában huzamosabban időzvé, azt találták mondani, hogy e házasság semmiképen sem illenék egy német császárhoz, kinek méltósága nem engedí rokonságba lépni egy félkegyelmű királylyal, ki e mellett egy zsarnok miniszter alázatos szolgája. E hír Oeiras gróf füléhez jutott. Az egyik főurat megmérgezték még Genuában, a másikat pedig orozva megölték a tyroli hegyek közt. E két boszú engem oly óvatossá tett, hogy semmifele nyilatkozatot sem bírtak tőlem kicsikarni a portugál kormányt illetőleg.»

Gorani a kézsóknál arany himzésű bársony polgári ruhában jelent meg. Az ünnepély fényes volt; a császárné ötvenedik évébe lépett. Hadvezérei közt fejedelmek is voltak. Az udvaroncok sorfalat képeztek a roppant teremben, valamennyien felterdre ereszkedtek és mélyen lehajtottak fejüket, mint az isteni szolgálat alatt. A császári család összes tagjai elvonultak előttök, élükön a császárnéval es csókra nyújták kezeiket alázatos jobbágyaiknak. Azután az egész kíséret a templomba ment és mise után a kiváltságosak szemtanúi lehettek a fönséges család ebédjenek, mely «e napon nyilvánosan ebedel».

Gorani egy perczig azt hihette, hogy a szerencséje meg van alapítva. A császárné megbízta, hogy készítsen egy emlékiratot Portugalról, e föladatot oly jól oldotta meg, hogy

jutalmúl egy burnótszelenczét és kétszáz aranyat kapott. Ez írásbeli próbatét után szóbeli vizsgán is át kellett esnie; külön szakértők kérdezték ki Európa összes hatalmasságai felől. Ha szabad szavait elhinnünk, e vizsga után a világ legelső publicistái egyikének tartották, noha nem volt több huszonhat évesnél. A genuai diplomatai ügynökség üresedésben lévén, ez állást szánták neki 14,000 forint évi fizetéssel.

Szerencsétlenségére a császárné e közben súlyosan megbetegedett, s Gorani, kit heves vére soha sem engedett nyugodni, valamely szerelmes kaland miatt csaknem bajba keveredett a Mária Terézia által fölállított «erény-bizottsággal». Egy derék magyar ember, a ki e bizottságnál titkári hivatalt viselt, kisegítette őt a hinárból. Gorani néhány napra visszavonult falura, de az eset, noha nem tudódott ki, mégis kellemtelen következményeket vont rá nézve maga után. Mialatt Gorani falun időzött, Kaunitz herczeg, a hatalmas miniszter, érte küldött, hogy közölje vele utasításait és parancsait; a genuai küldetés tehát halasztást szenvedett a kalandvágó fiatal ember távolléte miatt, kinek oka volt később megbánni könnyelműségét. Időközben nem hasztalanul vesztegette idejét Bécsben; sok emberrel megismerkedett, többek közt gyakran találkozott Metastasióval, ki őt a versírásra buzdította. Kaunitz herczeg jóakarója volt és megalapíthatta volna a szerencséjét.

Ez államférfi, ki 1767-ben csak ötvenhat éves, már is több udvarnál szerepelt, mint diplomata, kormányozta a Német-alföldet, ott volt az aacheni bekekötés aláírói közt és megszerezte Francziaországot szövetségesül, Poroszország ellen. 1753-ban kanczellárrá neveztetvén ki, ő intézte Mária Terézia állami ügyeit, habár Gorani szerint, a külszín után ítélve a legfrivolabb, legkönnyelműbb és legléhább miniszter volt, mikor az ember látta, hogyan bánt csak amúgy félvállról az államférfiakkal, főurakkal, sőt némely fejedelmekkel is és hogyan értekezett hosszasan egy-egy ablakmélyedésben kocsi-gyárosával, kárpitosával, tánczmesterével vagy lovászmesterével, bizonyára képtelennek tartotta volna őt bármily fontos ügy elintézésére, pedig Ausztriában, Németalföldön és Olaszországban minden csak az ő indokolt utasításai és szabatos parancsai szerint történt.

Naponkint sok időt töltött istállóiban lovainál, a lóku-

peczekkel és lovászokkal beszélgetve; öltözködése hát órát vett igénybe, de ez nem volt elfecsérelt idő, mert mialatt fején a fodrászok babráltak, ő végig hallgatta a jelentéseket, tollba mondta utasításait, elolvasta a sürgönyöket és azokra ráírta megjegyzéseit, oly gyors és biztos áttekintéssel, mely a legélesebb látású embereket is meglepte. A mint öltözekével elkészült, elment kedveseihez. Volt akárhány szeretője a szin-falak közt, a polgári körökben és az udvarnál. Időt kerített valamennyit meglátogatni és sok pénzt költött rájuk. Szerelmi kalandjai ismeretesekek voltak az egész városban, de az erény-bizottság semmit sem tehetett a hatalmas úr ellen, sőt a császárné is kénytelen volt szemet hunyni a nélkülözhetetlen államférfi csínjei előtt. Egy ízben Kaunitz herceg Mária Teréziával a külügyekről beszélgetván, a császárné felbeszakitá előterjesztését és szemrehányásokat tett neki egy Gabriella nevű énekesnővel folytatott viszonya miatt. «Pfuj, fölség!» — kiáltá Kaunitz, — «ily hatalmas császárnéhoz nem méltó ilyféle apróságokkal bibelődni!» Aztán nyugodtan tovább folytatá előadását. A nagy tehetségű embernek azonban sok hibája is volt: szerette megalázni a magas rangúakat és jó indulatát csak a középszerűek és a kicsinyek számára tartotta fön. Sok pénzre levén szüksége, a pénzszerzési eszközökben nem igen válogatott, a hivatalokat pénzért árulta és kétése híré nők ajánlatára címeket és méltóságokat osztogatott.

E leírásból látható, hogy Gorani nem lelkesült Kaunitzért, de még kevésbé becsülte Firmian grófot, ki akkoriban a császári birodalom olasz tartományait kormányozta; ez érzelmein legkevésbé sem változtatott azon szíves fogadtatás, melyben őt Firmian részesíté. Gorani szoros barátságot kötött egy Daelli nevű milanoi fiatal emberrel, a ki egy emlékiratban részletezte azon visszaéléseket, melyek Lombardiában Kaunitz és Firmian rendeletére elkövetettek, természetesen a császárné nevében. Az emlékirat Mária Terézia kezeibe került, ki elhivatta Goranit és fölvilágosításokat kívánt tőle fiatal földije állításainak alaposága felől. Gorani megfeledezett, szokott óvatossággal el-elmondott mindent, a mit tudott a Lombardiában üzött visszaélésekről, nem kimélvén Firmiant, sőt még Kaunitzt sem. Egész szónoki élesszólással beszélt, a mi valószínűvé teszi azon foltévést, hogy kisse túlzott is.

Mária Terézia elhalványulva és fölindulva hallgatta végig a beszédet; kegyelmesen bocsátá el Goranit és megígérte, hogy legközelebb el fog küldetni Genuába. Elutazását siettetendő, meghagyta neki, hogy másnap reggel jelentkezzék Kaunitz herczegnél, átvenni parancsait. A diplomata a kitűzött órában megjelent a miniszter előszobájában, hol egy hivatalnok nagyon megvető hangon így szólítá meg: «Az ön számára nincs audientia ö magasságánál, s ön nagyon jól fogja tenni, ha többé itt nem mutatja magát». Gorani szerencséje tehát végkép szét volt zúzva.

Ez esemény után nem akart Bécsben maradni, hanem az járt az eszében, hogy a török szultánnak ajánlja föl szolgálatait. «Ah!» — így kiált föl — «ha valamikor nagyvezérré lennék, Mária Terézia drágán fizetné meg gyöngöségét!» Útra akart kelni a Bosporus felé, midőn egy szerencsés véletlen összehozta Liechtenstein Venczel herczeg, tüzérségi főparancsnokkal. E magas állású főúr érdeklődött az olasz diplomata sorsa iránt, meghívta ebédre és Gorani tőle tudta meg kegyvesztésének fő okát. Kaunitz főleg azért haragudott rá, mert azt mondta a császárnénak, hogy a milánóiak nem képesek föllázadni. A mindenható miniszter ugyanis folyvást a milánóiak fölkelésével való fenyegetés által igyekezett igazolni a Lombardiában követett politikát. — Liechtenstein herczeg pártfogása alá vette Goranit Kaunitz nál és a császárnénál, s noha a genuai állomást nem is tudta számára kieszközölni, annyit mégis elért, hogy neki magának megengedtetett védenchezet a tüzérségi szakmába vágó bizonyos küldetésekre alkalmazni, s csakugyan el is küldte őt Bajorországba, Württembergbe és Németalföldre, de Gorani mélyen hallgat arról, a mit e küldetések alatt végzett. Csupán annyit tudunk meg emlékirataiból, hogy Németalföldön igen jól intézett el egy pénzügyi dolgot, minek következtében Liechtenstein herczegtől sok pénzt, bizonyos német fejedelmektől sok ajándékot kapott, és teli zsebbel ment át Londonba, hol egy hírhedett divathölgynek sikerült e teli zsebeket öt találkozás alatt három negyed részben kiüríteni. — Londonból Franciaországba utazott. Párisban bemutatták XV. Lajosnak, a ki még annyit sem mondott neki, mint a spanyol király, hanem csak ránézett és egy szót sem szólt. Ellenben Gorani nagyon meg volt elégedve Lajos Fülöp orleansi herczeggel és megismerkedett az

encyclopædistákkal is, kik közül Diderot, Holbach és Helvetius nagyon kedvező benyomást tettek rá, nem úgy d'Alembert, kit rendkívül hiú, képzelődő és önkényes embernek esetel.

1767 szeptember 30-dikán visszatért Bécsbe, de meg volt írva a sors könyvében, hogy Ausztriában nem lesz szerencséje. Josefina főhercegnő, a két Sicilia királyának jegyese, himlőbe esett és meghalt. E baleset ismét elodázott egy fontos küldetést, melyre Gorani volt kiszemelve és e halasztás időt engedett ellenségeinek, őt újból rágalmazni. Akkoriban egy francia nyelven írt gúnyvers forgott közkezen, melyben Mária Terézia, Kaunitz és Liechtenstein nevetséges színben voltak föltüntetve. Gorani irigyei és rosszakarói neki tulajdonították e gúnyverset. Hiába védelmezte a híres és befolyásos Metastasio fiatal barátját, a rágalom gyökeret vert és Gorani egy heves jelenet után Liechtenstein herczeggel, deczember 19-dikén hirtelen elhagyta Bécsset. Trieszten keresztül Velenzébe menekült. Miután a lagunák városában négy hónapot töltött volna, azt hitte, hogy most már elfeledték őt Milanóban és vissza is tért szülővárosába. De csalódott. Ellenségei itt sem hagyták békében. Nemcsak Firmian gróf, de saját családjának valamennyi tagja is mindent elkövetett, hogy lehetetlenné tegye rá nézve az ottmaradást. Elhatározta, ennél fogva, hogy visszavonúl Lucernateba, atyja egyik jószágára és magával vitte hűgát is, egy gyönyörű szép, művelt, élénk szellemű és szilárd jellemű fiatal leányt. De hetenkint elrándult Milanóba, néhány tudós és író ismerőse meglátogatására, kik közül legtöbb rokonszenvvel emlékezik Beccariáról, a halálbüntetés eltörlésének buzgó apostoláról. «Beccaria marquisnak valóban encyclopædikuss feje volt» — írja Gorani — «roppant ismeretei oly kitűnően voltak osztályozva agyában és e mellett oly eredeti nézete volt mindenről, hogy társalgásából több hasznot meritettem, mint ezer kötet könyvből.»

Lucernatei magányában írta meg legelső munkáját: a monarchiai kormányforma tervrajzát.*) Jobban szerette volna a köztársasági kormányforma tervrajzát megírni, mert e pillanatban gyűlölte a fejedelmeket, de Beccaria körülbelül

*) *Il vero dispotismo*. Genf, 1770.

ezeket mondta neki: «Ön az udvaroknál élt, következõleg több adattal rendelkezik a monarchiák, mint a köztársaság felõl». Gorani meghajolt a jó tanács elõtt és hozzá fogott a két kötetre terjedõ munka megírásához. Az elsõ kötet egy monarchikus állam belügyeinek, a második a külügyeknek volt szentelve. Gorani emlékirataiban legkevésbé sem tartózkodik, mûvét tõle telhetõleg magasztalni. A nélkül, hogy öndicséretét egész terjedelmében aláírják, meg kell vallanunk, hogy a névtelenül megjelent könyv nem csekély hírnevet szerzett írójának.

Ellenségeinek boszúvágya még magányában sem hagyta õt nyugton. Anyja és testvérei mindent elkövettek, hogy elválasszák õt húgától, s a szegény fiatal leány már-már azon veszélyben forgott, hogy zárdába csukják, midõn váratlanul egy kérõje jelentkezett, egy hatvanhat éves ember, két feleség özvegye, kiket nagyon szerencsétlenné tett s e mellett «fukar, kemény szívû, önkényes, erõszakos és kéjhajhász». Hanem a Komnén-családból származott, egyenes ivadéka volt a régi keleti császároknak s mint ilyen, saját csekély jövedelmén kívül nyugdíjat élvezett a pápától, a spanyol királytól, a velencei köztársaságtól és a német császárnétól. Az ifjú leánynak a zárda és a koros férj közt kellett választani — s választása az utóbbira esett, Gorani nagy szomorúságára. Akkor még bizonyára nem sejtette, hogy e sógorság rá nézve a legkalandosabb combinatiók egyikének alapjául fog szolgálni.

Könyvének kinyomtatása 1769 derekán Genfben szõlõtá, hol huzamosabb ideig tartózkodott, és mint annyi más elzárándokolt Ferneyben, Voltairehez, kibem leginkább becsülte a türelmes szellemet és gyûlöletét a római katolika egyház és az osztrák udvar ellen. Június 3-dikán látogatta meg a «patriarchát», mint elnevezték, és színe elõtt «iparkodott oly arcot ölteni, mint egy fiatal ájtatos, a ki az oltári szentség elé járul». Voltaire tudván, hogy Gorani milánói születésû, a szent Szûz, szent Ambrus és borromei szent Károly után tudakozódott. A fiatal látogató, kinél a lélekjelenlét nem hiányzott, a *Pucelle d'Orléans* elsõ két sorával felelt, melyeket kissé módosított:

Ön szenteket akar dicsértetni velem
De hangom gyöngé, sõt kissé szentségtelen.

A kezdet jó volt. Hozzá tehetjük, hogy Gorani számtalan adomát tudott és alaposan ismerte a francia szinirodalmat, ennelfogva szíves fogadtatásban részesült a híres háznál, hol 1769-ben két ízben időzött először három napig, másodszor egy hétig.

Ez akkoriban volt, midőn Voltaire levélben kaczerkodott II. Katalin orosz czárnővel, kit udvariasan elnevezett «éjszak Semiremisanak». Voltaire nagy és őszinte bámulója volt Katalinnak, mint Du Deffendnéhoz írt leveleiből kitünik. Gorani koránsem osztozott e bámulatban, mert volt alkalmja a császárnőt nagyon közlről látni, de óvakodott minden ellenvetéstől, «nehogy magára vonja e lángeszű ember gyűlöletét». Sőt odaadta magát eszközül a «ferneyi remete» kalandos terveinek. De ez oly különös történet, hogy érdekesnek tartjuk szó szerint idezni az emlékiratokat.

«Tudjuk, hogy Voltaire gyűlölete nem szorítkozott a katholicismusra, hanem kiterjedt a muszlimanizmusra is. II. Katalinhoz írt leveleiben soha sem mulasztja el a czárnőt sürgetni, hogy kergesse ki a törököket Európából és tegye át székhelyét Konstantinápolyba. Diderot, D'Alembert és több más híres ember hasonlóan nyilatkozott és folyvást izgatta a törökök ellen a czárnőt, ki tovább is bírni akarván azon lelkesedést, melyet Voltaireben s a többi híres emberben ebresztett, minden módon Törökország megrontására törekedett. E célzt még könnyebben elérendő, elég soká hízelgett II. Józsefnek, kit különben megvetett s e fejedelem meghagyta magát csalatni ez ügyes és nagyravágyó nő által és szakított a törökkel, a kitől pedig csak barátságot tapasztalt . . . Pár nappal mielőtt meghívást kaptam másodszor is néhány napot tölteni Ferneyben, két más milánói tett látogatást Voltairenél, ki őket az én körülményei felől apróra kikérdezte. Értesülései alapján agyában egy terv fogamzott meg, melynek megvalósítására én látszottam előtte a legalkalmasabb embernek. 1769 július 11-dikén elmentem néhány napra Ferneybe. A patriarcha behívott szobájába s alig hogy oda beléptem, bizonyos magyarázatokat és fölvilágosításokat kért. Őszintén és világosan elmondtam neki ekkor az okokat, melyek miatt Portugált elhagytam, valamint azokat is, melyek miatt a bécsi udvarnál kegyvesztetté lettem. Magyarázatai tetszetek a patriarchának. Azt mondta, hogy nagy

vallalkozásokra hivatott embernek tart és hogy szándéka nekem egy magasabb rendű vállalatot ajánlani, mely alkalmat nyújtana bebizonyítani tehetségeimet és bátorságomat, annál inkább, mert bennem egyesülve találja mindazon körülményeket, melyek a sikert biztosítani látszanak, miután csak ez évben adtam nőül húgomat Komnén Alexis grófhhoz, a konstantinápolyi és trapezunti császárok egyetlen törvényes ivadékához. Szóval megkínált a konstantinápolyi trónnal, melyet az orosz czárnő segítségével foglalnék el . . . Ez első ajánlatra tréfákkal válaszoltam, de midőn a patriarcha biztosított, hogy nagyon komolyan beszél, egyszerűen megmondtam neki, hogy viszontagságaimnak azon jó eredményök volt, hogy kigyógyítottak nagyravágyásomból, s hogy elvesztvén minden kedvemet a politikai szerepléstől, egyedüli vágyam, szorgalmas munkálkodás által nevet kivívni magamnak az irodalom terén . . . Voltaire nem állt el tervétől s váltig biztatott, hogy a siker könnyen el lesz érhető . . . Zavarba hittem ejthetni a philosophot az által, hogy a saját műveiből, melyeknek nagy részét könyv nélkül tudtam, néhány hangzatos verset szavaltam el, melyekben a nagyravágyás hiú voltáról elmélkedik. Bár az ellenvetés e módja meglehetősen tetszett a költőnek, mégis ki tudta kerülni kifogásaimat, ügyesen értesemre adván, hogy az idézett versekben csak a köznapi nagyravágyás ellen akart mennydörögni . . . A ferney-i kastélyban való tartózkodásom nyolczadik napján volt csak Voltaire képes kételyeimeit eloszlatni. A következő megállapodás jött létre köztünk: mindketten a legnagyobb titokban fogjuk tartani tervünket; én elutazom Milanóba, rábírandó sógoromat és húgomat, hogy támogassanak, tekintve Komnén gróf teljes használhatatlanságát hasonló természetű ügyekben és bátorságának teljes hiányát, elég lesz ha írásbeli fölhatalmazást állít ki számomra; Milanóban elvégezvén dolgomat, mielőbb visszatérek Ferneybe húgommal, Voltaire pedig a maga részéről megteendi a szükségeseket, hogy megnyerje tevünknek az orosz czárnőt, a ki mint mondá, nagyon örülne, ha találhatna egy ügyes és merész embert, hogy általa föllázhassa a görögöket egy dynastia érdekében, melyet azok még mindig sajnálnak. Mihelyt a forradalom kitör, a dolgok úgy fognak intéztetni, hogy az egész az én hasznomra

es a hugomára forduljon, kinek férje csak névleg fog szerepelni.»

Gorani nem sokára elindult Olaszországba és egy úti társától, orosz tisztől, a kivel véletlenül ismerkedett meg, úgy értesült, hogy a czárnő csakugyan megbízást adott Voltairenek, keresni valakit, a ki a görögök előtt mint Laskaris-, Paleolog- vagy Komnén-ivadék mutatná be magát. Gorani rendkívül lelkesült e tervért, mikor útra kelt, de lelkesülése szalmatűz volt. Lucarnateban megérkezvén, az ottani lelkész-től megtudta, hogy Komnén elindult nejével egy olaszországi körútra. E hír egyszerre kijózanította azon embert, a ki a szultánt meg akarta fosztani trónjától: visszafordult s felhagyott a tervezett válllallattal. Voltaire előtt úgy mentette ki magát, hogy az egész hibát Komnén nyakába varrta, s ezentúl is szívesen látott vendég volt Ferneyben.

III.

Gorani a következő húsz évet részint Svájcban, részint Olaszországban töltötte. Ez volt életének viszonylag legnyugodtabb korszaka. A *Vero dispotismo* nagy föltűnést keltett. Metastasio de sőt maga Liechtenstein herczeg is hívogatta vissza Bécsbe a szerzőt, ki azonban ellentállt minden csábításnak és megmaradt az irodalmi téren. Első művét csakhamar újabb kötetek követték: *Imposte secondo l'ordine della natura* (A természet rende szerinti adók), *Saggi sulla pubblica educazione* (Essai a köznevelésről), *Ricerche sulla scienza dei Governi* (Kutatások a kormányzati tudomány terén) és számos apróbb munka csaknem nyomon követé egymást. «1777-ben már teljesen kigyógyultam azon szellemi nyavalyából, melynek neve nagyravágás; nem szerzett örömet egyéb, mint tollam, könyveim, gondolataim, néhány jó barátom és szabadságom.» Atyja halála utáni öröksége miatt nagy kellemetlenségei voltak testvéreivel. A dolog perre került s a per négy évig tartott (1774—1780) s azzal végződött, hogy hősünk, ki a per folyama alatt valóban nyomorban tengett, mégis jutott némi csekély vagyonhoz. A nyolczvanas évek végén már nagyon kezdett érdeklődni a francia dolgok iránt. Őt emberrel levelezett Párisban és jól volt értesülve az 1789-diki forrada-

lom összes előzményeiről. Végre 1790 nyarán elhagyta Svájcot és Párisba utazott.

Gorani maga megvallja, hogy lelkesedéssel és reményekkel telve érkezett Párisba. Igaz, hogy mindjárt kezdetben csalódásokat kellett tapasztalnia? Miután csalódását utólag beszéli el és legalább két vagy három évig híve maradt a forradalmi eszméknek, hinnünk szabad, hogy rosszul emlékezik, vagy pedig hogy a múltat csak csalódásain keresztül látta. Nyilván nem az egyszerű néző kíváncsisága hozta őt Párisba; politikai szerepet akart ott játszani, s ő maga is említi, hogy az 1792-diki vezérférfiak rá akarták bízni a köztársaság megalapítását Milanóban. Elhihetjük-e, hogy a forradalom túlzásaitól nagyon hamar megundorodott! Ha úgy, akkor ezt csak meglehetősen későn, Robespierre bukása után vette észre, midőn üres kézzel vonult vissza a színtérről, s az undor, mely benne támadt, talán nem volt egyéb bosszúságnál a siker elmaradása miatt.

Alig van egy e viharos idők szereplői közül, kit személyesen ne ismert volna és emlékirataiban sokszor találóan jellemzi és csaknem mindig új oldalról mutatja be a forradalom kimagasló alakjait. Meghittebb ismerősei közé tartozott egyebek közt Condorcet is, a philosoph, ki irtózat nélkül látta elveinek borzasztó alkalmazását. Neje, kit még féktelenebb nagyravágyás gyötört, nagy szerepet akart játszani. Condorcet, az udvartól elutasítván, azok közé ment, kik az udvar ellen ármánykodtak. Mirabeau után ő volt Franciaország legkiválóbb lángelmeje, s bár jellem tekintetében alatta állt, ismeretek dolgában fölülmúlta őt. Csakhamar belépett a jakobinusok klubbjába, melynek bizonyos ideig orákuluma volt, de vetélytársa a törvényhozásban és a népszerűségben, Robespierre, fölül kerekedvén, száműzte őt. 1793 május 31 után Condorcet élete tele volt keserűséggel és talán lelkiismereti furdalásokkal. Páris környékén kóborolt, hol istállókban, hol padlásokon és pincékben halt. Néhány napot és éjszakát a meudoni erdőben töltött, míg végre az éhség kényszeríté betérni Clamartban egy korcsnába. Ott elfogták és Párisba szállították. Állítólag a börtönben megmérgezte magát, hogy megmeneküljön az elkerülhetetlen kivégeztetéstől. Condorcet vezette be Goranit a 89-esek klubbjába, hol megismerkedett a tagok nagy részével; ezek közt voltak: Bailly, La Fayette,

La Rochefoucauld-Liancourt, a két Lameth, Siéyès, Rœderer, Talleyrand, a két Mirabeau, Meury abbé, Casalis, Barnave stb.

Gorani bejáratos volt a jakobinusokhoz is, a mi azonban nem gátolta abban, hogy a pápai nunciusnál is ne ebédeljen, szóval megfordult a legkülönbözőbb színezetű társaságokban.

Legbizalmasabb ismerősei közé tartozott Mirabeau, kiről ezeket írja:

«Mirabeau sokkal szenvedélyesebb, romlottabb és vétkeesebb ember volt, hogysen megérdemelné a nagy ember nevét, de nagy lángész volt, a legnagyobb a forradalom összes férfiai közt. Soha sem volt democratá és még kevésbbé, miután megsemmisültek azon rangok és hatalmak, melyek azelőtt boszantották. Az ő democratiája, mint annyi másé, abból állt, hogy a saját színvonalára sülyesztette le azokat, a kik fölötté álltak a helyett, hogy az alatta állókat magához emelte volna. Mindig monarchiát akart s az, melynek ő leendett miniszterelnöke, csakhamar absolut monarchiává lett volna . . . Életemben soha sem láttam Mirabeauéhoz hasonlítható politikus főt. Nemcsak, hogy semmifele akadály sem tartóztatta föl, hanem kevés akadály létezett, melyből ne tudott volna hasznót húzni. Ily eszközzel tetszés szerint lehetett forradalmat csinálni és megszüntetni. Jellemének erélyessége szónoklatának és cselekvésének hatalmával párosult, egyaránt ügyes volt a cselek hiúsításában és szövésében, mindig készen állt a küzdelemre, illetékesen tudott szólni minden kérdéshez es tetőtől talpig föl volt fegyverkezve arra, hogy visszaverje ellenfeleit és magával ragadja hallgatóságát . . . A taglejtés, a gyújtó hang, a lángoló lélek, a vulkánszerű előadás, a megzavarhatatlan hidegverőség, a mély tudomány, az emberismeret, a tapintat, minden rendelkezésére állt.»

Gorani lassankint Mirabeau meghitt emberévé és munkatársává lett. A hatalmas igazgató életének legutolsó szakában, midőn a forradalommal szakítva, az alkotmányos monarchia visszaállításáról, vagy helyesebben megalapításáról ábrándozott, egy küldetéssel bízta meg Goranit, ki emlékirataiban nem mondja meg, miből állt e küldetés, nem akarván elárulni se Mirabeau, se XVI. Lajos titkát, noha már egyik sem volt közülök életben, midőn memoirjait megírta. Csupán annyit

tudunk, hogy 1791 márczius közepén elindult Olaszországba, zsebében négyszáz louisd'orral, melyet a királyi civilista pénztárából fizettek ki neki. Turinban értesült Mirabeau haláláról. A hír annyira lesújtotta, hogy két hónapig el sem mozdult Turinból, s akkor is a leghosszabb kerülő úton tért vissza Párisba.

A nemzetgyűlés megadta neki a franczia polgárjogot, a minek megtorlásaúl az osztrák kormány elkobozta lombardiai birtokait. Most már kénytelen levén Franciaországban maradni, okvetetlenül választania kellett a pártok közt. Sokáig habozott. A király határozottan nagyon gyöngé és ingadozó volt. Az Orleans-párt ajánlatait visszautasította, mert magát az orleansi herceget szíve mélyéből megutálta. Hasonlókép elutasította Robespierre előzékenységeit is, s így nem maradt egyéb hátra, mint a girondistákhoz csatlakozása. A girondisták és köztük Brissot folyvást arra buzdították, hogy vegye újra kezébe a tollat. Goraninak nem kellett sok buzdítás, hogy visszatérjen kedvencz foglalatosságához és 1791 végétől fogva, a hírlapirodalmi téren, és röpiratai által, egyikévé lett, mint szerényen mondja «a forradalom legmerészebb és legtermékenyebb munkásainak». A monarchia hosszas haldoklása alatt háromszor kínálták meg a külügyi tárczával. Ez állást sem fogadta el, mert semmi bizalma sem volt a kimúlófélben levő kormányrendszerhez s a gyöngé, ingatag királyhoz, a ki soha sem támogatta barátainak erőfeszítéselt. Ez alkalomból, nem épen hősiesen ezeket mondja: «Láttam e fejedelmet vesztebe rohanni és nem akartam elveszteni magamat is, a siker minden reménye nélkül».

1792-ben barátai, Condorcet, Brissot, Clavière, Petion és Ve:gniaud sürgetésére megírta Texcira Emanuel álnév alatt azon munkáját, mely legtöbb dicséretben és legtöbb kárhoytatásban részesült: *Leveleit a fejedelmekhez, a franczia forradalomról*. E levelek a porosz királyhoz, a braunschweigi herceghez, a nápolyi és sardiniai királyokhoz és más fejedelmekhez voltak intézve, s arra biztatták őket, hogy álljanak el a pillniti szerződéstől és hagyják békében Franciaországot. Legelőször a *Moniteur*ben jelentek meg, kétségkívül azon kor legjobb pamphletjei közé tartozván, nagy föltűnést keltettek. Mutatványképen érdekesnek tartom idézni a nápolyi királyhoz írt levél egy részét, melyből az olvasó meg fogja ítélni az író hangját:

«Tudom, Sire, hogy ön semmiféle nevelést sem kapott és szerencsét kívánok hozzá önnek, mert a katolikus államokban, a trónra hivatott herczegek nevelése soha sincs másra bízva, mint főurakra és papokra, kiknek érdekében áll növényeik elméjét és szívét megmetelyezni. E nevelés hiánya Fölségednél, nem volt elég ahhoz, hogy eloszlassa a királyné, az udvaroncok és a miniszterek aggodalmait, melyeket az ön helyes ítélőtehetsége és igazságszeretete keltett bennök. Önt még inkább eltávolítandók az ügyektől és hogy az ön nevében kormányozhassanak, igyekeztek eltompítani az ön jó tulajdonságait, fölébresztvén önben a vadászat és halászat szerencsétlen szenvedélyét, melyre ön idejének tizenkilencz huszadrészét vesztegeti. Daczára e hiányoknak és a kormányzati tudományokban való járatlanságának, ön még mindig lángesz, Sire, spanyolországi testvérehez és bécsi vejéhez képest; stb. stb.» Mi sem lehet természetesebb, hogy míg az ily hangon írt pamphletek egyfelől nagy tetszést arattak, másfelől írójoknak hatalmas ellenségeket szereztek, kiknek bosszúja miatt később sokat kellett szenvednie. Gorani e leveleken kívül számos politikai és népies röpiratot írt, sőt a politikában tényleg is részt vett, a mennyiben a köztársasági kormány megbízásából, titkos küldetésben elment 1792 augusztusban Londonba, hol azonban kevés sikert aratott. A börtönökben történt meszárlások nagyon elhidegítették a köztársaságtól a britt kabinetet. Gorani csak annyit bírt kieszközölni, hogy Angolország nem viselt hadat a francziák ellen. Hasonló eredménnyel járt Amsterdamhan is. Innét beutazta Németország egy részét «de már ekkor megúnta a politikai ügynökséget s meglehetősen eltelve a köztársasággal is, nem volt egyéb törekvése, mint visszavonulni a közszolgálatától, miután számadásait rendbe hozta és jelentését a végrehajtó bizottságnak benyújtotta volna. 1793 január 8-án elhagyta Strassburgot és útra kelt Páris felé. Megbízói meg voltak elégedve jelentéseivel, melyeknek tartalmáról mélyen hallgat. «Jelentéseim tartalmát elmondani annyi volna, mint elárulni megbízóim bizalmát, s noha megbízóim csaknem kivétel nélkül romlott emberek voltak és a más világra küldettek a nemzeti borotva által, mégis kötelességem megőrizni titkukat. A hűtlenség mindig gyáva bűn.» Gorani ez időtájtban több ízben hiába kért menhelyet Svájcban, kénytelen volt tehát Párisban ma-

radni, mert nem tudta hová forduljon, sőt talán azért is, mert sokkal szorosabb összeköttetésben állt a forradalommal, hogysem veszély nélkül menekülhetett volna, s a francia citoyenné lett lombardiai grófnak bizonyára számos kellemetlen órát kellett átélnie az embertelen Marat közelében, a ki «képes lett volna a saját anyja vérért meginni a saját atyja koponyájából». Minden igyekezetét oda irányzta, hogy valamely újabb megbízatást kapjon, mely eltávolítsa Franciaországból, de mielőtt ezt elnyerhette volna, parancsot kapott újabb leveleket írni és pedig egyet az angol királyhoz, egyet pedig a németalföldi helytartóhoz; nem tehetett tehát egyebet, mint újra kezébe venni a tollat; minden vonakodás gyanuba keverte volna. Végre aztán megkapta az oly epedve várt megbízatást, 1794 ápril 27-dikén útra kelt és minden megállapodás nélkül végig vágatván az országúton, május 1-jén megérkezett Genfbe.

Természetesen, e város lakosságát sem hagyták érintetlenül a politikai események, melyeknek színhelye Franciaország volt. Gorani nagyon megváltozottaknak találta a viszonyokat. Összes regi barátai háta fordítottak neki, némelyek azért, mert a forradalmat szolgálta s mások pedig azért, mert elhagyta. Tény az, hogy Gorani megcsömörlött a forradalom túlzásaitól s hogy ideges természeténél fogva nézetei nem csak megváltoztak, de a másik szélsőségbe csaptak át. Az átmenet oly hirtelen volt, hogy mindenki gyanúba fogta. Ehhez járult még, hogy Mária Karolina, nápolyi királyné, kivel nem csak a férjéhez intézett levélben, de egy csak az imént megjelent munkájában*) is nagyon rosszul bánt, embereket bérelt föl ellene, kiknek utasításuk volt őt minden áron kézre keríteni és Nápolyba szállítani. Genfben tehát nem volt maradása, s itt kezdődik azon kalandos ide-oda utazások és bűjkálások hosszú sorozata, melyek alatt sikerült neki mindig szerencsésen kisiklani a nápolyi királyné bérenczeinek kezei közül, s melyeknek számtalan viszontagság után csak akkor szakadt végök, midőn Bæker, francia ügyvívő, tanácsára Baseltől, honnét az osztrák követ kívánságára kiutasították, visszatért Párisba. Robespierre már nem élt, következőleg

*) *Mémoires secrets et critiques des cours, des gouvernements et des mœurs des principaux États de l'Italie.* Paris Buisson. 1793.

Goranimak nem volt mitől tartania. Utazásának főczélja volt bebizonyítani, hogy nem tartozok a royalista emigránsok sorába. E föltétel alatt elnyerhette azt, a mi után legforróbban vágyott: biztos és nyugalmas existenciát Genfben. Elment tehát megszerezni a hivatalos bizonyítványt, mely a hatalmak ellenségeskedései ellen biztosítsa számára egy kormány pártfogását.

1795 június 28-dikán érkezett Párisba. A külügyminis-teriumban azonnal megtalálták mindazon okiratokat, melyek Párisból való eltávozását és távolmaradását igazolták. Utazási czélja tehát el volt érve, de föl akarta használni az alkalmat kissé szétnézni Párisban. Nagyot változott itt a világ két év óta. A bizalmatlanság itt is üldözte. Genfben azok vonultak vissza tőle leginkább, a kik renegátnak tartották, itt pedig azért fordultak el tőle ismerősei, mert még mindig a túlzó forradalmi eszmék hívének hitték. Mindazonáltal sok embert látott és sok tereferét hallott, melyeket nagy lelkiismeretességgel jegyzett föl emlékirataiban. Nem szándékom hosszasabban időzni ez adomáknál, melyek közül egynél többnek forrása és hitelessége egyaránt kétes, csupán azt fogom idézni, mely Goldonira, a legnagyobb olasz vígjátékíróra, vonatkozik.

«Szerettem e lángeszű embert, kivel gyakran találkoztam Párisban 1790—91 és 92-ben. Az utóbbi év augusztus 7-dikén együtt ebédeltünk egy követnél, s miután ugyanazon hó 25-dikén veszélyesen megbetegedett, már régóta holtnak hittem őt, midőn 1793 január 11-dikén missiómból hazaérkeztem. Miután nagy nyomorúságban sínlődött, a nemzetgyűlésen február 7-dikén szóba hozták, hogy a kitűnő írónak, ki kellene szolgáltatni azon hétézer lirenyi évdíjt, melyet hajdan az udvartól húzott és melyet az alkotmányozó gyűlés is megerősített. Az előadó épen ajánlólag beszélt az ügy érdekében a szószéken, midőn egyszerre egy képviselő közbeszólt: «Szállj le a szószékről gazficzkó! miért nem nyújtottad be jelentésedet legalább két héttel előbb? Talán akkor megmentetted volna az éhenhalástól. Tegnapelőtt temették el.»

Mások ugyan kissé eltérőleg beszélnek el az esetet, de abban mindnyájan megegyeznek, hogy 85 éves Goldoni pár nappal előbb halt meg, mintsem a nemzetgyűlés magáévá tette volna ügyét.

Gorani hat hónapig tengődött tétlenül Párisban csupán

néhány nyereséges üzletet csinált, a mire teljes pénzhiánya kényszerítette, végre 1796 január 26-dikán búcsút vett a francia fővárostól, melyet többé nem látott és február 14-dikén érkezett Genfbe, honnét alig mozdult ki többé haláláig. Izgalmas múltja után a kisvárosi élet meglehetősen egyhangúnak látszott előtte s az írásban keresett szórakozást, de később utolsó éveiben írt munkáit csaknem egyig elégette. A mostani század elején több ízben átrándult Milanóba és kibékült családjával, de midőn több rokona s ezek társaságában néhány pap rá akarta bírni, hogy vonja vissza elveit és iratait, elvesztette türelmét és éjnek idején még egyszer megszökött Milanóból tolvaj módra. Azontúl teljesen elfeledve élt Genfben. Önéletiratának utolsó fejezetében, melynek czíme *Befejezés*, elmondja, hogy a nyilvános téren működő emberek sorából kitörültnek tekinti magát. «Annyira beleúntam, belefáradtam csaknem mindenbe és csaknem mindenkibe, hogy nem csoda, ha pályám végén önmagammat is megúntam. Nem érek annyit, mint a tinta és a papir, melyet életem leírására elfogyasztottam . . .»

Még nyolcz évig élt Genfben, annyira elfeledve, hogy legutolsó éveiről épen semmit sem tudunk. Néhány nagyon öreg ember a városban még emlékezik, hogy gyermekkorában hallott róla beszélni, de ezek sem tudták, hogy Genfben halt meg. Talán szándékosan szervezték körüle a némaságot.

1819 december 15-ig tengette életét. A *Dictionnaire historique* írói, már tizenöt évvel előbb, 1804-ben kinyomatták necrologját.

HUSZÁR IMRE.

A RUMUN TÖRTÉNETÍRÁSROL.

Második közlemény. *)

IV.

A BOLGÁR EGYHÁZ A RUMUNOKNÁL.

Szerző azt hiszi, hogy bebizonyította mind a III. századbeli kiköltözésnek, mind a XII., XIII. századbeli beköltözésnek lehetetlenségét; ámde egy baj áll elő, úgy mond, melyet el kell háritani, különben nem hihető, hogy a rumunok Trajanus idejétől fogva igazán szakadatlanul lakták Erdélyt; s ez a bolgár egyház a rumunoknál.

Ezt a bajt könnyen háritja el, úgy hiszi Xénopol. Ugyanis szerinte az első bolgár állam fönnállása alatt Moldova, Oláh- és Erdélyország is alája tartoztak. A bolgárok azelőtt a Deneper mellékein tanyáztak volt; de Kuvrat halála után öt fia elváltak egymástól. Egyikök, Asparuch, a Duna partjain, a mai Oláhországban ütvén föl tanyát, 648-ban által-
kelt a folyón, legyőzte a szlovéneket, s megalapítá a Dunán túli Bolgárországot. Hihető azonban, hogy ura maradt Oláhországnak is.***) Ettől fogva, úgy találja Xénopol, a bolgár hatalom nemcsak Oláhországra, hanem Moldovára és Erdélyországra is kiterjede 1018-ig, a midőn II. Basilius császár meghódította ezt a bolgár birodalmat. Az említett országok rumunjai tehát 648 óta a bolgár hatóságot ismerték volna el, s ez idő alatt vált a rumun nyelv azzá, a milyennek most is

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 103-ik számában.

**) Il est probable qu' Asparuch resta maitre de la Valachie.
Az 57. lapon.

találjuk; ez idő alatt jutott a bolgár egyház, a bolgár, azaz szlovén írás, valamint a szlovén liturgia is a rumunokhoz.

Xénopol már az első lépésnél nagyot botlik. A görög író, Theophanes, a kitől Kuvrat fiainak szétoszlását megtudjuk, világosan mondja, hogy Asparuch az «Onglos»-ban, azaz a zugban állapodott meg, melyet a Neszter és Duna folyók meg a Fekete tenger képeznek, s melyet azután a törökök is *budžaknak* = zugnak nevezének. Abból a zugból csapongata által a Dunán Asparuch, míg 678-ban a Dobrudsában és a Pontus mellékein állandóan megtelepedett, az ottani szlávokat legyőzven vagy a Balkánba is szorítván. «A X. századig a Kamcsija folyónak vidékén és a Dobrudsának síkságán volt a bolgárságnak súlypontja; fővárosuk Preszlav, a nagy Kamcsijánál s Szilisztria fő erősségek vala. A byzantinusok minden hadjárata a bolgárok ellen a VIII. és IX. század folytában a Duna torkolatjai es Várna felé indulának, nem pedig nyugatra Philippopolison által Zsófia és Trnovo felé.» Így Jirecek *) a bolgár történetek leghitelesebb írója. E szerint a bolgár hatalom a VIII. és IX. században nem terjedt Oláhországra, annál kevésbbé Erdélyre.

De azonképen botlik Xénopol a bolgár hatalomnak tartamára nézve is az említett tartományokban. A IX. század vége felé a magyarok jelennek meg a Duna bal partján; hisz Leo császár már 893-ban fölhlja a bolgárok ellen; a besenyők pedig sarkokban vannak a magyaroknak s elfoglalják nemcsak Moldovát, hanem a mai Oláhországot is. Föltéve tehát, — a minek azonban történelmi alapja nincs — hogy a bolgárok az avarok legyőzése után urai lettek volna Erdélynek és Oláhországnak; uraláguk e két tartományon már 893 tájban megszűnt. Mert mindennél bizonyosabb, hogy azon időtől fogva a mai Erdély és Moldova országokban a magyarok es besenyők közé beékelt más hatalom nem volt, tehát bolgár hatalom sem lehetett.

Már azon idő folytában, melyben Xénopol véleménye szerint a bolgárok uralkodának Erdélyben, micsoda ethnographiai képét kellene ennek az országnak látnunk? Abban a római polgárok utódjait bolgár alattvalóknak találónók s ezek

*) *Geschichte der Bulgaren.* Von Const. Joseph Jirecek. Prága, 1876. A 131. lapon.

keresztyének valának, mint Xénopol bizonyosnak állítja.*) Voltak volna tehát keresztyén rumunok mint alattvalók, és pogány bolgárok mint uralkodók. — A Dunán túli bolgárok 885-től fogva, a midőn hozzájuk a Morvaországból kikergedett szlovén tanítók jutottak, keresztyénekké lesznek s Simeon (893—927) alatt az ő szlovén irodalom, épen Methodius tanítványai, a Morvából kihajtatott tanítók működésével, kezd virágozni.

Az erdélyi és tegyük hozzá, az oláhországi bolgárok nem váltak keresztyénekké, mert hozzájuk nem csak a magyarok, hanem a besenyők miatt sem juthattak a Methodius tanítványai. Bizonyosnak kell vennünk, hogy Erdélyben akkor a keresztyénségnek a képzelt rumunokon kívül más hívői nem valának; ha volt is ott bolgár, az keresztyén nem volt. De a Dunán túli bolgárok, köztudomás szerint, a keresztyénség által és már Simeon idejében kezdenek elszlovénenedni. Az erdélyi bolgár ellenben, a kihez a szlovén keresztyénség nem is juthatott, el sem szlovénenedett, hanem megmaradt volna a maga eredeti ugor nyelve mellett. Mi következnek már ebből az ethnographiai képből, melyet igaznak kell tartanunk, ha Xénopol állításai történeti valósággal bírnak? Nemde az, hogy a keresztyén rumun se szlovén nyelvet, se szlovén keresztyénséget nem fogadhatott el az erdélyi bolgártól, a ki maga nem volt még szlovén, annál kevésbbé keresztyén.

De menjünk tovább. A szlovén nyelv, melyen Methodius tanítványai 885 után terjeszték a keresztyénséget a Dunán túli bolgárok közt, a mely ezeknek egyházi nyelvvé vált, s ő-bolgár néven ismeretes, egy jellemző sajátság híjával van;

*) Il est incontestable que les Roumains étaient chrétiens du temps même de la domination romaine. A 62. lapon. Xénopol ezt nem csak rumun nyelvbeli szókkal, hanem egy onyx kövel is megbizonyítja, melyen e görög betűk ΙΧΘΥΣ = ἰχθύς Ἀριστοῦ Θεοῦ Ἰωάννου Σωτῆρος be vannak vésve. De mind ez nem bizonyíthatja a római polgárok keresztyénségét Dákiában a római uralkodás alatt. Ha latin kifejezések a keresztyén fogalmakra, mint pagin = paganus, beserica = basilica, dumnezeu = dominus Deus, saint = sanctus stb. stb. nem fordulnának elő a rumun nyelvben, ez nem is volna román nyelv. — Egy onyx kő görög fölirattal pedig gepid vagy avar hadi szerzemény is lehet. Csak többféle keresztyén köemlékek a 260-ik évet megelőző időből bizonyíthatnák a keresztyénség voltát Dákiában.

abban tudniillik valamint a szláv nyelvekben általán nincs artikulus. Ez csak a bolgár népnyelvben tünt elő, a mely a XIV. század elejétől fogva irodalmi nyelvvé kezd válni s új-bolgárnak neveztetik. Az új bolgár nyelv idő szerint hasonlít az olasz nyelvhez, mert ez is a XIV. században válik irodalmi nyelvvé a régi latin mellett. Az artikulus divatja tehát a nyelvben, mely hátul ragad a szókhöz, a nép szájában régecskén megvolt már, midőn azon könyveket kezdenék írni. Ez pedig déli Bolgárországban, az Ohrida vidékén történt, azaz az új bolgár nyelv Ohrida vidékén kezd irodalmi nyelvvé használtatni; mert Ohrida, mint a bolgár ersekség székhelye, az új bolgár irodalomnak is bölcsője. Akár már az új bolgárnak e sajátága egyedül az arbonás (arnaut = albán) nyelvből származott beléje, akár az elhaló eredeti bolgár nyelvben is hajlandóság volt reá: az artikulus hátultevése valamennyi szláv nyelv közt csak az új bolgár nyelvben találhatik.

A rumun nyelvényben is megvan ez a sajátosság; honnan, hogy kerülhetett abba? A régi latinban nem találunk hajlandóságot arra, mert egy román nyelvben sem fejlődött ki; az tehát nem belső ösztönből, hanem csak külső hatásból származhatott a rumunba. Erdélyben és Oláhországban a 270 után is nagy számmal élt rumunok — a mint Xénopolis valamennyi rumun író kezeli, s a mint Gibbon, Ranke s más külföldi írók is hiszik, a kik ez itt fölhozott körülményekre nem is gondolnak — ilyen külső hatásnak nem valának kitéve; ott a szláv egyház sem hathatott reájok. Okvetetlenül az artikulus hátultevése a Dunán túli bolgár népnyelvből származott a rumunba; ott, a Dunán túli bolgárok között képeződött tehát a rumun nyelv, valamint ott ragadt rájuk a bolgárok keresztyénsége, a bolgárok írása és liturgiája is. A bolgár ersekség, mely Ohridában székelt, a maga hívei köze nemcsak a balkán félszigetbeli, hanem a XIV. század másik felétől fogva a moldovai és oláhországi rumunokat is számítá, ámbár itt a konstantinápolyi patriarcha is gyakorolta hatóságát, mint a keleti egyháznak feje úgy a török foglalás előtt, mint a török uralkodás után.

Xénopol nem háritotta el a bajt, melyet a bolgár egyház léte a rumunoknál azoknak okoz, a kik a rumunok szakadatlan lakását Erdélyben a Trajanus idejétől fogva hiszik és másokkal is el akarják hitetni. Nem is hárithatja el, a ki a tör-

téneteket és ethnographiai viszonyokat számba veszi. De a ki ezeket nem tudja, mint Gibbon, Ranke stb., vagy nem akarja tudni, mint Xénopol s a rumun írók mind kivétel nélkül, vagy a ki a később élt Anonymusnak több hitelt tulajdonít, mint az egykorú íróknak, sőt mint a világot fölrázó egykorú történeteknek; az tetszése szerint construálja a historiát, mit Xénopol teszen, vagy mellőzi is, mint hozzája nem tartozót, mit Gibbon és Ranke tesznek.

Pedig Xénopol is olvashatta — historikus létére tudni is tartozik — hogy 950 tájban épen Erdélyből magyar fejedelmek vevék föl a keresztséget Konstantinápolyban, a honnan püspököt is hoztak Erdélybe. Hol voltak hát akkor az erdélyi keresztyén rumunok? Nyilván se Bolosudes (Bolesu), se Gylas (Gyula) nem találunk vala Erdélyben keresztyén rumunt, annál kevésbbé keresztyén rumun papot vagy épen püspököt. — Xénopol is olvashatta, hogy Sz. Bruno 1006—1007-ben egy egész evet töltött volt Magyarországon Sz. Istvánnál, a honnan a besenyők térítésére indula Moldovába, mert a fekete magyaroknál (nigri Ungri) Erdélyben — ezt nevezi Sz. Bruno Fekete Magyarországnak — már Sz. István terjeszti vala a keresztyénséget. Ez a Bruno nagy részét megjárta Moldovának vagyis a besenyők földjének a nélkül, hogy ott keresztyén rumunok neszét hallotta volna. — Xénopol Sz. Gellért életét is olvashatta, a ki a marosi (csanádi) püspökségnek első püspöke vala, s a ki olasz lévén, legörömsétebben találkozott volna a Maros mentében akár pogány, akár keresztyén rumunokkal. De a Sz. Gellért legendája tud ugyan Dunán túli, nevezetesen bödöni (Widdin) bolgár szerzetesekről; keresztyén rumunról nem tud semmit, pedig, ismétlem, az olasz Gellért figyelmét a rokon nyelvű rumunok nem kerültk volna el. — A bolgár egyház is a rumunoknál azt bizonyítja, hogy ezek a Balkán-félszigetről költöztek Oláh- és Erdélyországba.

V.

KRÓNIKÁSOK ÉS TÖRTÉNETÍRÓK.

Abból, hogy a középkori krónikások és történetírók soha sem említk meg a trajanusi Dákiában lakó rumunokat, azt

következtetik, hogy ezek az egész középkoron által nem is laktak abban. De Xénopol azt találja, hogy ha úgy volna is, az magában még sem bizonyítana semmit; pedig nincs is úgy.

Miért nem bizonyít semmit a krónikások és történetírók teljes hallgatása a trajanusi Dákiában lakó rumunokra nevezve? Azért, mert Dákia a történetek folyásán kívül maradt; műveletlen lévén, nem érintkezék írástudó nemzetekkel; soha független nem vala, egyik barbár kézről a másikra juta s lakosai, tehát a rumunok is, mindenkor a hódítók nevét fogadák el. *) Dákiának neve egymásután Gothia, Hunnia, Gepidia, Avaria, Bulgaria, Cumania stb. lön; a byzantinus írók csak ezeket a neveket ismerik. Gyakran azonban tudóskodásból a régi neveket is alkalmazzák, úgy mint a skytha, dák, geta neveket, s valószínű, hogy ezek alatt a rumunokat is jelölik, úgy mond Xénopol.

Az író szereti azokat, a kik másképen tudják a történeteket, mint ő, avval gáncsolni, hogy meghamisítják a kútforrásokat, vagy (hogy kelletlenül nagyobb ne mondjak), hogy nem azt meritik azokból, a mi bennök van. Ez a gáncs pedig épen Xénopolra hárul leginkább. Ím egy példa.

Kr. u. 600-ban Maurikios császár hadvezére Priskos Viminakiumnál (Nándorfejérváron alúl) általkél a Dunán, Baján négy fiának vitéz ellentállása ellenére. A Tiszánál ismét győz Priskos, ki négy ezer embert küld a Tisza jobb partjára, hogy kikémleljék az avarok állapotját. E kémelő csapat három gepid falura talál, melyeknek lakosait irgalom nélkül levágják. Húsz nap múlva Priskos döntő csatát nyer az ellenségen, a kinek vesztesége iszonyú. Legtöbb szláv a Tiszába fúl; azonkívül foglyúl esik 3000 avar, 6200 más barbár és 8000 szláv. Ezt Theophylaktos, byzantinus író, beszéli el. — Egy más byzantinus író, Anastasias **) azon ütközetnek veszteségét 3000 avarra, 800 szlávra, 3000 gepidre s 2000 más barbárra teszi, kik foglyúl estek a megöletteken kívül. — Természetesen nem a számok helyessége, hanem a foglyok különbsége esik

*) Ils passaient continuellement des mains d'une race barbare dans celle d'une autre et acceptaient toujours le nom de leurs envahisseurs. A 72. lapon.

**) Theophylaktos VIII. 3, 4. — Anastasius *Hist. eccles.* A bonni kiadás 132. lapon.

tekintet alá. — A byzantinus írók, a mint látjuk, megnevezik a Baján seregének különböző népeit. Az avarokon, szlávokon és gepideken kívül más barbárokat is emlitenek, a kik bolgárok, mert az avar birodalomban a bolgárság nagy tényező vala. Ugyan is a bolgárok 558 óta az avarok alá tartoztak; egyik részök Pannoniába költözék az avarokkal együtt, másik részök a Don mellékein maradt vissza, kiknek egy századdal utóbb Kuvrat volt a fejedelme, a mint láttuk. Pannoniában tehát az avarok mellett bolgárok is valának, még pedig inkább szövetségesek, mintsem alattvalók gyanánt. Mert Baján után egy emberöltővel 630—634-ben azon kérdés fölött: az új chagan avar vagy bolgár nemzetiségű legyen-e? viszálykodás tör ki, melyben az avarság győz, s kihajt 9000 bolgár családot, melyek a bajorokhoz menekülnek; további sorsukat itt nem említvén, csak azt jegyezvén meg, hogy nem kell összezavarni azon bolgárokkal, a kik az avarok után itt lettek volna.

Ebből a példából — s többet is hozhatnék föl — kitetszik, hogy a byzantinus írók nem nevezik meg csak az uralkodó fajt a történetek elbeszélésében, hanem másokat is, a melyek az uralkodó alatt vagy vele együtt harcolnak. Íme Theophylaktos és Anastasius az avarokon kívül szlávokat, gepideket és más barbárokat — mint én okkal hiszem, bolgárokat — említnek — a 600 tájban esett történet elbeszélésében. Vajon ebből, hogy ők a rumunokat nem említik meg, a kik pedig Xénopol hiedelme szerint ott laktak volna Baján birodalmában, nem azt kell-e történelmi valószínűnek vagy épen bizonyosnak is tartani, hogy tehát 600 tájban rumunok nem voltak Erdélyben? Vagy Theophylaktos és Anastasius hallgatásából a rumunok illetőleg azt következtessük-e, hogy bizony akkor a rumunok Erdélynek lakosai voltak. Tehát azt tartjuk-e valónak, a miről az írók nem beszélnek?

Főntebb (a 15. lapon) azt írtam: Xénopol feleletre méltónak sem találja azt a kérdést, hogy Attila miért nem keresett az erdélyi románok között íródiákokat, hanem Aëtiustól kert és kapott ilyeneket? S avval üti el a felelet kötelességét, hogy azt mondja: «hisz a hegyek szurdékaiba menekült szegény emberek, a kik pásztorokká lettek, nem állíthattak fényes siremlékeket halottjaik számára, nem is arra valók lehettek, hogy igazgathatták volna a hún birodalmat.» Itt azt kérdem: miért nem tűnnek föl rumunok is a szlávok és gepidek mellett

a Baján seregében, ha ott laktak a birodalmában? Erre is az a felelete álljon-e: hisz a hegyek szurdékaiba menekült szegény rumunok nem arra valók valának, hogy számot tegyenek a Baján seregében? — Miért ne? kérдем viszontag én; azért-e, hogy keresztyének voltak Xénopol állítása szerint, Baján pedig kímélve kímélte a keresztyéneket — mit maga Xénopol sem merne gondolni, annyira nevetséges? Vagy azért-e, hogy kis számok miatt ügyet sem vetett rájuk Baján? — De ha a keresztyén byzantinus írók a három gepid falut észrevették a Tisza mellett: a keresztyén rumunokat is észrevették volna a Maros mentiben, a hova le-leszállottak volna a hegyek szurdékaiból. Mert Xénopol fölfogása szerint a hegyekbe menekült románok 600 tájig tetemes számra kell hogy fölszaporodtak legyen; s a nagy számú népet se Baján nem hagyta volna nyugton ülni, se a byzantinus s majdan a nyugati írók nem mellőzhették volna el hallgatással. — Az írók hallgatásából construálni rumun történeteket, csakugyan különös egy vállalat, kivált midőn a rumunok nyelve maga óvást teszen az illetőn történet csínálás ellen. Avagy Sz. Bruno, Sz. Gellért hallgatásából is a rumunok ott létét következtessük-e?

Xénopol nem is ragaszkodik erősen az írók hallgatásából kiolvasható rumun történetekhez, mert, úgy mond, vannak ám krónikások, kik a rumunok középkori történeteit emlegetik, úgy mint *Béla királynak névtelen jegyzője* és az orosz *Nestor*; van másféle kútforrás is, a *Nibelungen-ének*.

Béla király névtelen jegyzőjének hitelességét, tehát történelmi kútforrásbeli méltóságát több helyütt, több ízben tárgyaltam már — különösen *Der nationale Kampf gegen das ungrische Staatsrecht* című munkámban is 1883-ban, melyet, úgy látszik, Xénopol nem ismer. Itt az olvasót arra a két kérdésre utasítom, melyeket főntebb (a 7. lapon) kifejeztem s a melyekre Anonymusunk nem bír felelni, s hívői sem bírnak rájuk feleletet találni. Lássuk tehát, micsoda tanúságot tesz a 1100 tájban írt orosz Nestor*) a rumunok középkori történeteiről.

«A Duna mellékein lakó szláv népre Kozáriából skythák törének, kiket bolgároknak neveznek, s erőszakoskodának a

*) Élt 1057—1113-ban, tehát Kálmán királyunk idejében íra.

szlávokon. Azután a fehér ugrok menének oda, meghódítván a szláv földet s elhajtván az oláhokat, kik annak előtte magokhoz ragadták volt a szláv földet . . . » «6396—6406, azaz Kr. u. 888—898-ban az ugrok (magyarok) Kiev mellett menének el, azon hegységen által, melyet maig Ugornak neveznek . . . Keletről érkeztek volt, s által menvén nagy hegyeken, melyeket Ugor hegyeknek hínak, hadakozni kezdenek az ott lakozó oláhok ellen; mert ott előbb szlávok laktak volt, kikre az oláhok következtek, legyőzván a szlávokat, s így a föld Ugor (Magyar)-országnak nevezteték.»*) Xénopol így fejezi ki francziául: «Puis vinrent les Ougres blancs qui s'emparèrent de la terre slave, après avoir chassé les Vlokhs qui avaient occupé cette terre avant eux. — Azután jövének a fehér ugrok, a kik elfoglalák a szláv földet, elhajtván az oláhokat (vlákokat), kik a földet a szlávok előtt bírták volt.**) Nestor eme tudósítását a szláv írók nagyon megkértik. Schaffarik azt kérdezi többi közt: kik a Nestor említette oláhok? s azt feleli reá, hogy keltek, kik még a rómaiakat előző időben legyőzték az ős szlávokat a Duna mentében. Az a vélemény, hogy az oláhok valaha a Duna tartományaiból kiszorították volna a szlávokat, az akkori eléggé világos történelemmel ellenkezik, mely bizonyossá teszi, hogy oly gyöngé népecskétől, milyen az oláhok valának, soha sem szorítottak ki a szlávok.» Így Schaffarik.***) — Miklosich a Nestor kiadásában el is hagyja, mint közbe szúrt idegeneket, e szokat: «Elhajtván az oláhokat, kik a földet a szlávok előtt bírták volt». S általában a Nestor tudósításáról azt tartja, hogy legelmésebb magyarázata is csak hozzátétel marad, valamig görög íróban nem találjuk meg a forrást, a melyből Nestor azt merítette.

Xénopol hajlandó ugyan minden író, a ki a rumunok erdélyi autochthonságára nem esküszik, ellenségnek tartani, mégsem gondolnám, hogy Schaffarikot és Miklosichot magyar részrehajlósággal merné vádolni. Mi azonban a számtalan

*) Des heiligen Nestors . . . und der Fortsetzer desselben älteste Jahrbücher der russischen Geschichte vom Jahre 858 bis zum Jahre 1203. Uebersetzt von Joh. Benedikt Scherer. Leipzig, 1774.

**) Xénopol, a 83. lapon.

***) Schaffarik: *Slavische Alterthümer*. Deutsch von Moriz von Aehrenfeld. Leipzig, 1843. I. 235.

ellenbizonyítéknak több hitelt tulajdonítunk, mintsem Anonymusunknak, a kinek eljárását a körülményekből érthetjük, vagy az orosz Nestornak, kinek hitelességéről Miklosich képe-
sebb szólni, mint a nyelvtudományban igen gyarló Xénopol,
mit majdan alkalmunk lesz észrevenni.

Egy váratlan erősítést nyújt a német *Nibelungok* éneke,
úgy mond Xénopol, mely igazolja mind a Névtelen jegyzőnek,
mind az orosz Nestornak tudósítását a rumunokról. A *Nibelungok* XXII. énekében olvassuk:

Etzel király előtt sok merész lovagot,
Különböző nyelvűt, látni volt haladni;
Keresztyének, pogányok nagy sokaságát,
Kik eljöttek, hogy fogadják asszonyukat.
Oroszoknak, görögöknek nem kevés vitéze,
Lengyel is oláh is elősietének;
A melyeken ülnek, lovaik kitünők,
Meg is mutatja kiki népe szokását,
Kiev országából nem egy lovag vala;
Hát a vad *besenyők*! hogy lövöldözének
A levegőben repdeső madarakra,
Mi erővel vonák fel fjaikon a nyilat!

E sereggel fogadja Etzel (Attila) a hozzája érkező Krim-
hildet. S az ének folytatja:

Etzelnek előtte nagy udvara méne,
Gazdagon ékesen öltözve, jó kedvvel,
Huszonnégy fejedelem, mind dús és nagy úr;
Csak lássák asszonyukat, egyéb se kell nekik.
Ramung vezér *oláhok* földjéről
Hét száz vitézzel rohant volt idáig;
A madár nem repül sebesben mint ők jövének stb.

Íme Attila seregében oláhok vannak! Tudjuk, így folytatja
Xénopol, hogy a *Nibelungok* meglévő keziratjai 1210—1225
évekből valók; de alkotó részeik bizonyosan régiebbek, kivált
a közlött az.*) A besenyők és lengyelek Attila udvaránál ana-
chronismus, de az-e az oláhok jelenléte is? S erre úgy felel
Xénopol, hogy a keresztes hadjáratok az 1096—1099, 1138—
1140, meg 1188—1190 években ismerteték meg a német

*) Il est évident que ces parties doivent être bien plus anciennes. A 87. lapon.

világgal a keleti országok ethnographiáját; s egy későbbi énekes gazdagítja meg a költeményt az új népnevekkel. A Rumung név a Duna éjszaki tartományainak oláhjait jelöli, mert csak ezek híjják magokat rumineknek, holott a Duna déli tartományaiban armini az oláhok saját neve. A Rumung név tehát azon országok oláhjait jegyzi, a melyekben ma is azok így híjják magokat.*)

Megengedve a Xénopol fejtegetését, az anachronismust ez sem hárítja el; mert az 1096—1190 évekbeli oláhok vagy ruminok nem lehettek 450 tájban Attila seregében. Azonban figyelmeztetem az olvasókat és Xénopolt a cseh Ottokár levelére, melyben 1260-ban a római pápának megírja, hogy mi nagy győzelmet nyert egy súlyos háborúban, melyet így jellemez:

«Grave bellum, quod adversus Belam et natum eiusdem Stephanum, Ungarie reges illustres, et Danielelem regem Rus-sie et filios eius et ceteros Ruthenos et Thartaros, qui eidem in auxilium venerant et Boleslaum Cracoviensem et Leskonem iuvenem Lusatie duces, et innumeram multitudinem inhumanorum hominum, Cumanorum, Ungarorum et diversorum Sclavorum, Siculorum quoque et Valachorum, Bezzeniorum, et Ismahelitarum, Scismaticorum etiam, utpote Græcorum, Bulgarorum, Rasiensium et Bosnensium hereticorum auctore Deo gessimus.**) — Béla király serege, a mint Ottokár leírja, nagyon hasonlít azon sereghöz, melylyel Attila eleibe megyen Krimhildnek. Daniel «rex Russiæ» a kievi fejedelem: tehát oroszok vagy ruténok (az eredetiben «Riuzen», az új németben «Reussen») vannak Attila seregében is; Boleslaus «Cracoviensis dux», tehát vannak lengyelek is Attila seregében; Ottokár a görögöket, ráczokat hozza föl: tehát Attila seregében is «Kriechen = Griechen» vannak; Ottokár a besenyőket (Bezzenii) sem felejtí el; tehát Attila seregében is besenyők vannak; szóval Béla seregében pogányok, keresztyének vannak: természet szerint pogányok, keresztyének vannak Attila seregében is. Végre Ottokár oláhokat

*) Il indique donc que les Valaques dont il s'agit étaient originaires des pays où on les rencontre encore aujourd'hui portant ce même nom. A 88. lapon.

**) Katona: *Hist. Crit. Hung.* Tom. VI. 314., 315.

is említ a Béla seregében: íme Attila seregében is találunk oláhokat. S ezen oláhok vezére, a Nibelungok szerint, Rumung. Ez vajon népnév-e s nem tulajdonnév? ki mondhatná meg? Az oláh név ismeretes szerte a XIII. században; a rumin név általában ismeretlen vala. A költő, a ki Attila seregét így írja le, osztrák ember volt, mert Ausztriában szerkeztetett a *Nibelung-ének*, melyet ismerünk; s én nagyon gyanítom, egy osztrák költő 1260 után az akkor hírben álló Béla serege mintájára írta le Attila seregét. Bélának seregében 1260-ban csakugyan lehettek és voltak is oláhok. Emlékezzünk azon föltételekre, melyekkel Béla 1247-ben a szörényi bánságot és az Olton túli Kúnországot (Oláhországot) Rembaldnak, a jeruzsálemi ispotály-rend nagymesterének (magno Præceptor) adományozta, s oláhok jelenlétét az ő seregében nagyon természetesnek találjuk. Nem mondhatom, hogy a Rumung név a nagymester Rembald neve után van kigondolva, de azt szinte bizonyosnak tartom, hogy német lovagnak neve akar lenni. S miután tudjuk, hogy magoknál az oláhoknál a rumun szó örökös jobágyot jelentett, a Rumung nem lehet vezér.

A *Nibelungokról* lévén szó, ide szúrom be azt az észrevételemet, hogy Névtelen jegyzőnk is azoknak valami szerkezetét ismerhette. A *Nibelungok* említett XXII. éneke szerint az Etzel és Krimhild összekelésének ünnepe tizenhét napig tartott Bécsben.

«A vendégeskedés tizenhét napig tarta,
Azt vélem, nincsen király, a kinek mondhadják
Hogy nagyobb lett volna lakodalma ennél;
A ki csak jelen volt, mind új ruhát kapott.»

Mert Etzel atyjafia, Blödelin, sok szekrényt hozott volt Magyarországból (üzer Ungerlande) telvét aranynyal ezüsttel, a mit kiosztának a vendégeknek. A király hegedűsei egyenkint ezer márkánál többet is kapának. De már Tulnban is, az összekelés előtt, tornajátékok folyának, a melyekről így szól a költemény:

«Az alatt Krimhild mellett Etzel áll vala,
Ott jelesködék sok ifjú, a mint a szokás tartja:
Sok futtatás is történék gazdag jutalomért,
Keresztyének és pogányok, kiki maga módja szerint.

Lovagok törvénye szerint Detre emberei
 Magasra emelék láncsaikat a pajzson felül;
 Szilánkokra ropognak a lovagok kezeiben;
 A német vendégek sok pajzst puhítanak.»

E leírást föltetszően tükrözi vissza a Névtelennek következő elbeszélése: «Attila és főemberei (omnes sui primates) Magyarország minden katonájával bevonulának Attila király városába s megbámulák a kőépületeket, melyek némelyei romban, némelyei még ép állapotban valának; s kimondhatatlanul megörvendének, hogy csata nélkül foglalhatták el Attila városát, a kinek nemzetségéből való Árpád. S naponkint vendégeskedének Attila palotájában, sorban ülven egymás mellett, a symphoniák, a cziterák és sípok édes hangjai zengvén előttök. A vezér és a nemesek arany, a szolgák és parasztok ezüst edényekből iddogálának; s így vigadának minden érkező vendéggel együtt. S Árpád az ott mulató vendégeknek birtokokat és földeket osztogata, mit hallván, hozzá sereglének a vendégek s szerencse-kívánván, ott mulatának vele. E nagy örömben Árpád és az emberei húsz napig maradtanak ott, s katonái majdnem naponkint lovaikon ülve tornajátékokat járanak pajzsaikkal és láncsaikkal a vezér előtt; más ifjak pedig, pogány szokás szerint íjakkal és nyilakkal játszanak (et omnes milites Hungariæ, ante præsentiam ducis fere quotidie super dextrarios suos sedentes cum clypeis et lanceis maximum tormamentum faciebant, et alii juvenes, more paganismo, cum arcubus et sagittis ludebant). Ezen Árpád nagyon megörvendezék, minden katonájának különböző arany vagy ezüst ajándékokat osztogatván s birtokokat adományozván.»*)

A mi ebben igazán föltetsző: a Névtelen különbséget tesz a «milites Hungariæ» s az «alii juvenes» között, mint a *Nibelungok* a német lovagokat a hún lovagoktól megkülönböztetik. A német lovagok keresztyének, a hún lovagok pogányok. A Névtelennél a «milites Hungariæ» egyenlők a német lovagokkal; az «alii juvenes» meg a hún lovagok; s ezekről mondja, hogy «more paganismo» csak íjakkal, nyilakkal versenyzének, ellenben a «milites Hungariæ supra dextrarios

*) Anonymi: *Bela Regis notarii caput XLVI.*

suos sedentes cum clypeis et lanceis» úgy versenyzenek, mint a német lovagok.

Egyébiránt a *Nibelungokból* oly kevéssé lehet Attilának viselt dolgait történelmileg előadni, mint a Nevtelenből nem lehet Árpádnak viselt dolgait történelmi valószínűséggel csak meg is sejteni.

VI.

O K I R A T O K.

Azok, a kik azt állítják, hogy a rumunok nem lakták szakadatlanul Erdélyt Trajanus idejétől fogva, véleményöket az oklevelek híjával is támogatják, melyek ottlétokról tanúságot tennének. De Xénopol viszontag kérdezi, van-e általában sok okirat Erdélyről, mely megelőzi a XII. század végét? Íme Teutsch és Firnhaber gyűjteményének ötödik oklevele 1197-ről már tanúskodik az oláhokról. Abban Imre király az aradi prépostságnak «*ultra silvas*» azaz erdőkön túl (Erdő-elben = Erdélyben) Ascennepe, Feqvetfee stb. falvakat adományozza, s ez utolsónál megemlíti: «*deinde protenditur per magnam viam ad Hegesholmu*».*) Lám, itt van az oláhok létét bizonyító helynév a XII. század vége előtti korból: *Holmu*, úgymond Xénopol, oláh szó, mit a vég *u* hirdet; mert az oláh, vagy rumun nyelv vég *u*-val ejti a szókat, elhagyván az *articulus l*-t, mint *calu* «a ló», *calul* helyett; *omu* «az ember», *omul* helyett.

Sajnálom, de kimondom, hogy Xénopol nem tud a nyelvekhez. Kyril betűkkel csak *cal*-t, *om*-t írnak, s így is ejtik *u* nélkül, de *calu*, *omu* írva is csak «ló»-t «ember»-t jelent, soha sem: «a ló» «az ember». Ezt a jelentest az *articulus l* adja meg. S a kik inkább a kiejtés szerint írnak, latin betűkkel is csak *cal*-t, *om*-t írnak, ha határozatlanul kell érteni a szókat. Azután *holmu* bizony nem latin, hanem szláv szó; megvan az oroszban s minden szláv nyelvben; a magyar

*) *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*, bearbeitet v. G. D. Teutsch und Fr. Firnhaber. Wien, 1857. A *Fontes rerum austriacarum. Diplomata et Acta*. XV. kötete.

is a szlávból vette a *halom* szót, melyet a XII. században *holm*-nak és *holmu*-nak írtak, Xénopol az Anonymusak buzgó hívője, de úgy látszik, inkább hiszi, de nem tanulja meg, a mi benne van. Ha tanulná, benne többek közt az *almu* szót is megtalálná, ezt pedig nem fogná latinnak vagy oláh-nak mondani, mert az a mai magyar *álmom*. Mosonymegyében is van *Hegyes-Halom* (németül Strass-Sommerein) helység, melyet a XII. századbéli oklevelek hasonlóképen *Heges-holmu*-nak írnak. Ezt is oláhnak tartja-e Xénopol, s ebből is azt hozza-e ki, hogy Mosonymegyében oláhok laktak a XII., XIII. században?

Minthogy Xénopol nem ért a nyelvekhez, azért csudálkozik azon is, a mi nem csudálatos. Csudálkozik azon, hogy a tudatlan magyarok *hegyes-halmot*, azaz francziaúl «*colline de la colline*»-t ejtenek.

Csak Xénopol tudatlan: a magyar nyelv jól tudja, miért az egyik halom *lapos*, a másik *hegyes*. Azon is csudálkozik, hogy a *holmu* kikerülte a magyar özönvizet, mert a magyarok, úgymond, mindenkor azon törekedének, hogy megmagyarosítsák, a mi körülöttök van.*) Így az 1176-ban költ oklevél (mely az oláhok létét bizonyító második tanúság, tudniillik Xénopol szerint) a *Keresztest* említi meg s ez a magyar név a *Pratul lui Traian* = Trajanus rétjét jelenti, mely még a rumun uralkodás idejében divatozik vala.**)

Az olvasók tájékoztatására, de még inkább a históriai és ethnographiai valóság kitüntetésére az erdélyi helynevekről közlök itt egyet-mást. A magyarok, mint valamennyi más nemzet, mely új földet foglalt el, vagy most is foglal, sok, talán legtöbb megvolt helynevet megtart, de az új viszonyok ösztönzéséből új helyneveket is vagy maga teremt vagy a szomszédok teremtenek. Az *Ungria*, *Hungaria* név bizonyosan a szomszédok, azaz idegenek közt kapott föl; a *Magyarország* név meg a fogláló nemzettől magától származik.

*) De tout temps, les Hongrois se sont efforcés de magyariser tout ce qui les environne. A 93-dik lapon.

**) Dans un document de 1176 (le second en date pour la Transylvanie) nous trouvons mentionnée la plaine de *Keresztes* sous ce nom hongrois et non avec celui de *Pratul lui Traian* qu'elle portait encore au temps de la domination roumaine. — Ugyanott *Pratue* nyomtatási hiba.

Midőn a magyar királyi hatalom azokat az erdős hegyeket, melyek a szorosán vett Magyarországot kelet felől határolják, lépte át, *Erdő-el*-be, azaz erdőn túli országokba jutott, s el is nevezé *Erdő-el*-nek, a miből *Erdel* = Ultra vagy Transsylvania lett. *Erdeli* tehát «transsylvania»-t jelent, s lehet a földnek, lehet a lakosnak jelzője, így: *erdeli föld* vagy *ország*, *erdeli ember*. Az erdéli-ből azután *Erdely* vagy *Erdély* lett = Transsylvania; erdélyi vagy erdélyi ember = homo transylvania.

Már Imre király idejében a királyi hatalom átlépte az Erdelt dél felől határoló havasokat; eljuta *Havas-el*-be s azt is, természetesen *Havas-el*-nek = Transalpina-nak nevezé el.)* Úgy lett *Havas-el-föld*, a melynek lakosát a XVII. századbeli magyar oklevelek és történetírások *havas-eli*-nek nevezik. A nem-értés *Havas-al*-földnek írja és ejti, s ebben a nem-értésben nagy tartósságot mutat a magyar historiai és politikai irodalom; ez igazán olygarcha marad. A byzantinus írók a XIV. századtól fogva *Havas-el-földet* *Ungrovlachiának* nevezik, mely a görögül íróknál és az oláhországi szláv oklevelekben diplomatikus elnevezés, mint a magyar király latin okleveleiben a «Partes nostræ Transalpinæ» név. Ezek az új viszonyok szülte nevek.

Elfoglalván Erdelt, a magyarok megtartották a *Tisza*, *Maros*, *Olt*, *Szamos*, *Tibiscus* = Temes, *Cierna* folyóneveket, a melyeket a rómaiak az ős lakosoktól vettek volt, s melyek a lakosok változásával is állandóan megmaradtak. A folyók neveit, kivált a nagyokét és ismeretesebbekét, az új foglалó nemzetek is megtartják. A magyarok sok szláv folyónevet is megtartottak, mint a *Krasznát*, *Bisztrát*, *Bisztriczát* stb. Némely szláv folyóneveket ellenben megmagyarosítanak, például a *Cserna-voda* nevet a Székely-földön *Fekete-Ügyre*, Hunyadmegyében *Egregy-re* azaz *Eger-Ügy-re*; a *Kis- és Nagy Trnava* nevet *Küküllőre*, tulajdonképen *kükül-jóra*,

*) Valamint *Erdel* előbb volt *Ultrasylvania* s azután lett *Transsylvania*, úgy *Havaselföld* is előbb *Ultra montes nivium* név alatt fordul elő, azután lett *Transalpinia*. Már 1192-ben előfordúl: «In episcopatu Ultrasylvano nova domus Teutonicorum in Borza *Ultra montes nivium* debet camerae pro censu unam marcā auri. Excerpta e libro censuum Romanæ sedis. Fejér: *Codex diplomat.* II. a 282. lapon.

vagy kökény-jóra*) magyarosíták. De új folyó-neveket is teremtenek, melyek magyar nevek, mint *Berettyó* (Berek-jó), *Almás*, *Árpás*, *Sajó*, *Szilágy*, *Aranyos*, *Vargyas*, *Homoród* stb. Vajon *Kapos* is magyar-e? nem tudom. A *Körös* vagy *Keres* folyónév bizonyosan nem magyar, mert már a VI. században Jorandesnél *Grisia* név alatt fordul elő.

Minthogy Erdélyben a római élet annyira ki volt fejlődve, s a fölíratokból annyi városnak neve előtűnik: azt lehetett várni, hogy a foglaló magyarok sok ilyen városnévre találtak az akkori lakosok között. De se római, se dák helynevet nem találának sehol. Valamennyi meglévő helynév *szláv* vala. S valamint Magyarországon a szláv *grád* (erősség, vár) néhány helynévben (Nógrád, Visegrád, Csongrád) van meg: úgy Erdélyben is van Mojgrád és Belgrád. Előtte bizonytalan ugyan, előbb volt-e a magyar *Fejérvár*, s ennek Belgrád a szláv fordítása-e, vagy megfordítva a megvolt Belgrád helyett lett-e a magyar Fejérvár, de akár így, akár úgy, a *grád* szláv név Erdélyben is találtaték. A rumunok, ha szakadatlanul lakják vala Erdélyt Trajanustól fogva, bizonyosan vagy római vagy dák helynevet tartottak volna meg a magyarok megjelenéséig; lehetetlen, hogy vagy *Apulum*nak vagy *Sarmizegetusanak* stb.-nek emléke valamely romra vagy helynévre ne ragadt volna.

Miképen lett hát, hogy a régi folyóneveken kívül, se római, se dák helynévnek nyoma sem találtatott Erdélyben, ellenben *újabb* szláv folyóneveket sokat, szláv helyneveket pedig még többet találtak a magyarok? Ott van a két megye-név *Szolnok*; ott az *akna*, a *bánya*, melyek mind a só-vágás mind az ércz-ásás helyeit jelentik, s melyek helyett a római vágás és ásás neveire való emlékezést várnánk. Ismétlem, hogy lett az, hogy a régi folyóneveken kívül csak újabb szláv folyóneveket és szláv helyneveket találtak a magyarok?

E kérdésre váltig feleltem ott (a 191. lapon), a hol Baján seregének alkotó részeit előszámláltam, s a hol a szlávokat legnagyobb mennyiségben, rumunt pedig egyet sem látunk. Világos jele, de dönthetetlen bizonyossága is egyszersmind,

*) A *Trnava* szláv folyó-név, mely *Tüske-folyót* jelent, németül «Dornbach», közönséges név a szláv földeken, mint a *Béla*, *Biala* folyó név, mely «Fejér viz»-et jelent.

hogy akkor (600 tájban) az avar birodalomban, tehát Erdélyben is, se *román*, se *rumun* ismeretes nem vala. De minthogy ott a magyarok négyszáz évvel azután is csak szláv folyó- és helynevekre találunk: kérdés, lehetnek-e vala ekkor rumunok Erdélynek lakosai?

S erre a következő is felel. A mely szláv folyóneveket a magyarok megmagyarosítottak, azok szláv nevei vannak meg a rumunoknál; ellenben az eredetileg magyar folyónevek a rumunoknál is magyar alakban, némi ferdítéssel ugyan, vannak meg. Mert a később beköltöző oláh, mindig vegyest léven a szintén beköltöző bolgárral, könnyen egyesült a régibb szlávval s annak elnevezéseit is elfogadta, nem pedig a magyar fordításokat. Utóbb a szláv, szerb, bolgár mind az oláh-ságba olvadván, most a régibb szláv folyó- és helyneveket eredeti rumun neveknek veszik azok, a kik az erdelyi ethnographiai viszonyokat és a nyelveket nem ismervén, a mai állapotot a X., sőt a XI. és XII-dik századokba helyezik. Térjünk vissza, a honnan kitértünk, a *Keresztes* névre.

Ez, Xénopol szerint, erőszakos magyarosítása a *pratul lui Trajan* eredeti rumun elnevezésnek, mely még a rumun uralkodás idejében divatozik vala (qu'elle — la plaine — portait encore au temps de la domination roumaine). A «*pratul lui Traian*» = Trajanus rétje elnevezés, mint Xénopoltól halljuk, még a rumun uralkodás idejében divatozik vala; de a mely, mint az idézett oklevél megmondja, 1176-ban nem divatozék. Mikor is volt hát a rumun uralkodás ideje? 600 tájban-e, a mikor egy rumun embert sem találtunk Baján seregében? Avagy azért s épen azért nem volt 600 tájban rumun ember a Baján seregében, minthogy akkor virágzik vala a rumun uralkodás, tehát Baján nem is mert rumunokat *kérni* segítségül? Azt hiszem, Xénopol taníthat ilyen históriát Jassyban, s találhat hívőket a francia regények olvasói között is; de arra csakugyan reá illenék, mit ő másokra szeret alkalmazni, hogy vajon komoly-e az?

Bizonyosan, a rumun uralkodást nem lehet az avar uralkodás idejére tenni: de talán az avarok legyőzése után 800-zal kezdődik a rumun uralkodás ideje? Úgyde akkor, Xénopol tanítása szerint, melyet a IV. szakban láttunk, bolgár uralkodás vala Erdélyben, még pedig oly hathatósan erős, hogy az ottani rumunokat nyelvök és írások elhagyására is bírta,

tehát sokkal erőszakosabb és sikereesebb volt a mai orosz uralkodásnál Lengyelországban. Ezt a bolgár uralkodást sem lehet tehát rumun uralkodásnak venni. Mink ugyan történelmi kényszerűségből tagadjuk a bolgár uralkodást — hisz az nem is szláv lett volna, mint tudjuk — de most mégis kérdeznünk kell Xénopolt, hogy avval egyidejű és egyhelyű volt-e a rumun uralkodás? A feleletet elvárjuk tőle.

Képzelní lehet, hogy mégis azután volt Erdélyben rumun uralkodás s akkor ismerik vala Trajan rétjét is. Csak kár, hogy ezt Anonymusunk nem tudta meg; még nagyobb kár, hogy 1176-ban a *Keresztesnek* szomszédjai sem tudják vala. Tagadhatatlanúl bizonyosnak kell ugyan tartani, hogy az adományi oklevelek azokat a helyneveket írták be, a melyek valósággal az illető helység vagy környék embereinél élő szokásban valának. A király író-deákjainak vagy kancellárjainak eszök ágába sem juthata, akármi okból is, más neveket, nem az élő szokásban levőket alkalmazni oly oklevelekben, melyek nevei már a beiktatáskor, s utóbb történhető határjáráskor az élő tanúk tudásával, okvetetlenúl kell hogy megegyezzenek. Azt a név-magyarosítást, melyet Xénopol a régi századok magyarjaira fog, ő sem gondolhatja adományi oklevelekbe valónak, ha legkisebb fogalma van is, hogy az ilyen oklevelek helynevei mi roppant nagy jelentésűek mind az adományosra, mind a szomszédokra és általában az érdekelt felekre nézve. Tehát az a tagadhatatlan tény, hogy az 1176-diki oklevélben a *Keresztes*-név ki van téve, tagadhatatlanúl azt is bizonyítja, hogy akkor a környékbeli lakosok a *Keresztest pratul lui Traiannak* nem nevezik vala. De 1288-ban és 1297-ben sem nevezék így: hanem «villa Cruciferorum de Torda»-nak nevezi László alvajda 1288-ban, s azonképen László vajda is 1297-ben.*) *Keresztes* tehát a kereszt-urak birtoka lévén azért kapta meg azt a nevet.

Gondolkodjék azon az olvasó, hogy mi különös logikai kötés ez: Minthogy a *keresztes* szó egész mást jelent, mint a *pratul lui Traian*, azért bizonyítja a rumunok létét Erdélyben már 1176 tájban. Pedig a józan okoskodás így foly: Mint-hogy 1178-, 1288- és 1297-ben *Keresztes* pusztá nevével egyebet nem bizonyít, mint azt, hogy a kereszturak (*cruciferorum*)

*) Teutsch und Firnhaber: *Urkundenbuch*, a 145. és 199. lapjain.

birtoka, azért abból nem is szabad egyebet kimagyarázni. De mikor kaphatott föl az a vélemény, hogy Keresztes *pratul lui Traian* volna? Bizonyosan akkor, midőn nálunk is a clasikusok tudománya föleledvén, a régiek nyomait az új helyi viszonyokban keresgelek, s megis találák, a mint hiszik vala, s a midőn Attila udvarát is a Székelységen megtalálták. Akkor fedezték föl, hogy Trajanus császár Keresztes mellett győzött Dekebalon; tehát ott van «Trajan rétje». Több nem is kell a mesének és Xénopolnak.*) Szóval a tudákosság a XVI. és XVII. században veté kaszáját a Trajanus rétjébe, s ennek illatos füve a legkomolyabb munkák levelein is megérzik.

Miután Xénopol a *holm* szláv szóban az első, a keresztes szláv-magyar szóban a második okleveles bizonyítékot megtalálta a XII. század végét megelőző rumunokra nézve Erdélyben, s miután látjuk, hogy a bizonyítékokból micsoda logikai kötéssel szorítja ki a történelmi valóságot: nem kételkedhetünk, hogy minden oklevél készséggel vallja meg neki, a mit tudni óhajt.

II. Géza (1141—1161) a «flandrens» vagy «teutonicus» vendégeket «hospites», a mai erdélyi szászok eleit, hívá be. A hova ezek megtelepedtek, onnan régi lakosokat nem szorítának ki, mi az 1191-diki oklevélből is kitetszik, mely a szebeni prépost és az erdélyi püspök között támadt peres kérdésben dönt. A prépost azt vitatja vala, hogy valamennyi flandrensek az ő egyháza alá tartoznak: ellenben a püspök bizonyíttatá, hogy nem valamennyi, hanem csak azok tartoznak a prépost alá, «qui tunc erant in illo deserto, quod gloriosæ memoriæ G. rex Flandrensibus concesssit». A tunc szónak megértésére tudnunk kell, hogy III. Béla (1173—1196) alatt állíttatott föl a szebeni prépostság s vétetett ki az erdélyi püspök hatósága alól. De akkor nemcsak az *in illo solo deserto* megszállottak utódjai, (a Szebeni, N. Senki és Új-egyházi székek földjén, melyet *Olt vidékének* [regio Aluta] is neveztek), valának meg, hanem egyebütt, talán a Besztercze vidékén és másutt megszállottakéi is; hisz tudjuk, Kolozsvár, Enyed stb. is német lakosúak

*) Marienburg szerint (*Geographie des Gr. Fürstenthum's Siebenbürgen*, II., a 84-dik lapon). Lebrecht is kifejezi azt a véleményt, erdélyi földrajzában, 1806-ban.

voltak még a XV. században. Habár nincs is mondva, hogy »generaliter omnes flandrenses» *lakatlan, kietlen* (in solo deserto) helyeken telepedtek meg, de könnyen gondolható; legalább az bizonyos, hogy *szántó-vető* lakosságot sehol sem mozgíthattak el az újdón érkező németek. Ezt nem engedé meg a királyok népesítési politikája, de az uralkodó jogi fölfogás sem, mely minden adományt »salvo jure alieno», azaz, más jogának sérelme nélkül történnék néz vala.

II. András 1211-ben a német lovagrendnek (Cruciferis de Hospitali S. Mariæ) a *Barcza* vidéket adományozá, mely *kietlen és lakatlan* volt (desertam et inhabitatam). Az erdelyi püspök az ötlet tizedet 1213-ban átengedi a lovagrendnek, kivéven azonban az odatelepedő magyarok és székelyek földjeitől járó tizedet, melyet magának megtart (eo tamen excepto, quod si Hungaros vel Siculos ad dictam terram transire contigerit, nobis et ecclesiæ nostræ in decimis teneantur respondere). Ebből is a divatozó népesítési politikát látjuk. A lovagrend új lakosokat telepít majd a nyert földjére; ez új lakosok fizetendő tizedét, mely az országos püspököt illetné meg, az a lovagoknak engedi által; de az ország régi lakosaitól, a magyaroktól és székelyektől járó tizedet megtartja magának, ha közülök némelyek a lovagok földjére költöznének is. Ezt a püspöki adományt 1218-ban megerősíti Honorius pápa. A pápa megerősítő oklevele világosan kifejti, hogy a magyaroktól és székelyektől járó tizedet a püspök magának megtartván, a többi mind jelen való, mind jövőendő lakosok tizedét a lovagrendnek engedte által (decimas ipsius terræ ab eius incolis tam futuris quam præsentibus exsolvendas . . . domui vestræ concesserit).*)

Mínthogy az adományi oklevelek a *Barczaföldnek* eredeti népességéről szólnak, úgy értelmezi Xénopol, kétségen kívül, azon népesség rumun vagy székely volt, mint a határos vidékek lakossága.**)

*) Az oklevelek mind az idézett *Urkundenbuch*-ban találhatók.

**) Comme les documents constitutifs de la donation parlent d'une population originaire du pays de Barsa au moment où elle fut donné aux chevaliers de l'Ordre teutonique, il est hors de doute que cette population était roumaine ou székely, semblable à celle des districts limitrophes. A 95-dik lapon.

beszélnek, melynek mi volt az eredeti népessége, valóban nem tudom. Ugyanez oklevelek egyéb határos vidéket, mint a *kúnokét*, nem említenek. Az 1211-dik évbéli adomány szószerint ezt mondja: *Quandam terram Borza nomine, ultra sylvas versus Cumanos, licet desertam et inhabitatam, contulimus pacifice habitandam et in perpetuum libere possidendam.* Mind francziául mint rumunúl nem jelenthet az egyebet annál, hogy a király Erdőn-túl (Erdélyben) egy *Barcza* nevezetű földet adományoz, mely a kúnok felé van. Egyéb határos föld se ebben az oklevélben, se az 1213-dik évbéliben, melylyel Vilmos, erdélyi püspök, megmondja, mit tart meg magának az adományozott földnek tizedéből, s mit enged abból a rendnek által, se az 1218-dik évbéliben nem említetik, a melylyel a pápa az erdélyi püspök rendelkezését helybenhagyja. Mégis Xénopolnak bátorsága van ezt vetni utána: «Több, mint csak jó akarat kívántatik meg arra, hogy Hunfalvy és Roesler ez oklevelekben bizonyítékát találják annak, hogy a német lovagok elfoglalta föld pusztá és üres volt, s hogy a számos rumunok, kik azt ma lakják, a magyarok és németek megszállása után érkeztek arra.»*) Ítélje meg az olvasó maga, ki hamisítja meg az oklevelek értelmét, Hunfalvy és Roesler-e, vagy Xénopol? s kiben kell jó akaratnál egyebet, tudniillik az olvasót tévesztő akaratot föltenni, bennünk-e vagy Xénopolban? Hunfalvy és Roesler s mindenki, a ki az oklevelekből azt érti ki, a mi azokban írva van, azt találják, hogy II. Andrásnak 1222-ben kelt oklevele, melylyel a német lovagok földjét nagyobbítja és kötelességeiket és jogaikat jobban meghatározza, s a pápának ugyan azon évbéli oklevele, a mely a királyét megerősíti, legelőször említik meg a vlákokat vagy oláhokat Erdélyben. Xénopol ellenben korábbi oklevelekből, melyekben szó sincs oláhokról, számos rumun lakosságot olvas ki. A *nincs* és *sincs* olyan kútforrás, melyből a képzelődés sokat meríthet, csak történelmi valót nem.

S midőn Erdélyben, az oklevelek szerint, az első rumu-

*) Il faut donc plus que de la bonne volonté à M. Hunfalvy et à Roesler pour trouver dans ces documents une preuve que le pays occupé par les chevaliers teutons était désert, et que les Roumains, qui l'habitent aujourd'hui, y sont arrivés après l'établissement des Hongrois et des Allemands. A 95. 96. lapon.

nok föltűnnek, a kúnok térítése is nagy sikerrel foly Moldovában és egyebütt, úgy hogy 1228-ban egy kún (katholikus) püspökség állittatik föl az elhajtott német lovagok birtokán, mely Kúnországba (Oláhországba) is benyúlt, s a Szeret folyó mellékein. Görög vagy keleti egyházbeli püspökségről nemcsak a XIII. század folytában, de a XIV. század végéig nincs szó se Moldovában, se Oláhországban; ellenben katholikus püspökség, a kún után, van Szeret mezővárosban (oppidum Cere-tense) 1370-ben, s Milkóban 1371-ben. *) Az oláhok, tehát a keleti egyházbeliek, fölötte nagy száma, mely katholikus más lakosok számát fölülmúlta volna, nem igen gondolható. De 1242 után, vagyis a tatárjárás után, mind sűrűbben tűnnek föl az oláhok. Én tehát nem veték a történelmi valóság ellen, midőn azt írtam: «Mint egyes apró felhőcskék a kék égen, úgy látszanak 1231-ig a vlákok nyomai Erdélyben, még pedig csak déli részein». **) Ámde Xénopol fölhozza Ottokár királynak 1260-ban kelt levelét a pápához, melyben Béla és István seregeit leírja, miszerint «innumeram multitudinem inhumanorum hominum, Cumanorum, Ugarorum et diversorum Sclavorum, Siculorum quoque et Valachorum, Bezzeniorum» foglalt magában, s fölkiált: «Íme így írja a történeteket Hunfalvy». Meg-megmagyarázza a szövegeket tetszése szerint, s mellőz nyomós okleveleket, hogy költőileg azt írhasssa: azon időig csak mint apró felhőcskék a kék égen, úgy látszanak a rumunok Erdélyben (que les Roumains n'apparaîtraient jusqu'à cette époque en Transylvanie que comme de légers nuages sur un ciel azuré — a 101. lapon).

A szövegek tetszés szerinti magyarázása nem tudom, nekem tulajdonítható-e inkább vagy Xénopolnak? De arra nezve, hogy 1231-ig folytatván a nyomozást, az 1260-ki évben kelt levelet nem említettem meg, s az 1231-ig Erdélyben — nem másutt — látható rumunok kevés számát tüntettem ki, bizonyosan egy ítélni tudó író sem mondhatja, hogy egy

*) Theiner: *Vetera monumenta hist. Hungariae*. II. A 99., 368. és 586. lapjain.

**) *Die Rumainen und ihre Ansprüche*. A 85. lapon: «Wie einzelne kleine Flocken am blauen Himmel, so erscheinen bis 1231 die geringen Spuren der Walachen in Transsilvanien und zwar nur in dem Süden desselben».

1260-ik évbeli levelet szánt-szándékkal mellőztem el (Xénopol szerint nyomtam el = en supprimant).

Xénopol neki meggyen azt mutatni, hogy a rumunok nem is voltak nomádok, hanem a legrégibb, tehát a római időtől fogva, földművelők. Mert, úgy mond, ha mint nomádok érkeznek Dákiába, s a földművelést a magyaroktól tanulják vala; a földművelésre vonatkozó szók a magyarból mentek volna a rumunba; ezt pedig nem találjuk, sőt megfordítva, a rumunból mentek földművelői szók a magyarba, mint: *aratni*, *aratos*, a mi «n'est autre que le roumain *ara*»; továbbá *alakor*. A rumun, folytatja, csak a szláv nyelvből fogadott el földművelői szokat, a mi azt bizonyítja, hogy az oláhok a szlávokkal együtt valának földművelők, jó idővel a magyarok megérkezte előtt, s hogy a magyarok, a kik sok földművelői szokat mind a szlávoktól, mind a rumunoktól elfogadtak, csak ezek után szállottak ide s lettek földművelőkké. Lám, erre oktat bennünket a rumun nyelv tanulása!*)

Xénopol néhány latin szóból, melyek a földművelést illetik s megvannak a rumun nyelvben, azt hozza ki, hogy a rumunok a legrégibb időtől fogva földművelők voltak Erdélyben. — Azon szókból nem lehet egyebet kihozni annál, hogy a rumun nyelv a latinnak származéka; ha nem találánánk latin szokat a rumunban, ez nem is volna latin nyelv. De ez a latinos rumun nyelv képződhetett szintűgy a Balkánban, mint Erdélyben. Ha tehát azt találjuk, hogy a rumunok a rómaiak idejétől fogva Erdélynek szántó-vetői voltak, akkor el kell hinnünk, hogy a rumun nyelv és nép Erdélyben képződött: de ha nem azt találjuk, ezt sem hihetjük.

Tegyük föl a rumunok szántó-vető voltát 240-től fogva s tegyük föl keresztyén voltukat is, a mire Xénopol reá akar

*) Cette circonstance que les Roumains ont enrichi leur vocabulaire agricole d'emprunts faits exclusivement au slavon et qu'ils n'ont absolument rien puisé dans le hongrois, démontre d'une manière évidente qu'ils ont du pratiquer l'agriculture en commun avec les Slavons, bien longtemps avant l'arrivée des Hongrois, et que les Hongrois, qui ont emprunté plusieurs termes agricoles tant aux Slavons qu'aux Roumains, se sont établis et sont devenus agriculteurs après ces derniers.

Voilà ce que nous enseigne l'étude de la langue roumaine. — A 103 lapon.

venni, akkor lehetetlen azt is el nem fogadnunk, hogy ők a később oda érkező szlávoknál műveltebbek voltak, minél fogva a rumunok mind a földművelésre, mind a keresztyénségre a szlávok tanítói lettek volna. De mit tanulunk éppen a rumun nyelvből? Azt, mint már láttuk, hogy a keresztyénség a szlávokról ment a rumunokra, mi csak 885 után és a Balkánban történhetett meg. Mert a Duna bal parti tartományaiban, tehát Erdélyben is, a bolgár-szláv keresztyénség nem kapott föl Sz. Istvánunk koráig; Sz. Istvánunk után pedig itt a latin vagy római keresztyén egyház lőn uralkodóvá; itt az első látható püspökségek nem keleti, hanem nyugati egyházbeliek.

S mit tanulunk a földművelésre nézve a rumun nyelvből? Azt-e, hogy a rumun a szlávnak lett tanítója? Hogy tehát a szláv nyelvbe jutott bele sok rumun szó, mely a földművelésre vonatkozik? Bizony nem azt, hanem ellenkezően, a rumun nyelv fogadta be a földművelői szláv szokat. Csak-hogy Xénopolnak jobban kellene tudnia mind a rumun, mind a szláv nyelvet, hogy például az *ugor* szláv szót ne vegye latin *agrumnak*; s hogy a többi szláv szót is fölismerhesse a rumunban. Ha a rumunok a szlávokkal együtt (en commun avec les Slavons) lettek volna földművelők, okvetetlenül az következ-
nék abból, hogy a szláv nyelv is fogadott volna el rumun földművelői szokat; de az is következne, hogy Erdélyben a régi szláv helynevek mellett vagy között rumun helynevek is volnának. De minthogy sem az egyik, sem a másik nincs, tehát bizonyos az, hogy a magyarok megjelenete előtt a szlávok egyedüli földművelők voltak Erdélyben.

De Xénopol azt is tanulja a nyelvéből, hogy a magyarok fogadtak el sok rumun szót, úgy mint sok szláv szót is fogadtak el, tehát a rumunok mégis előbb művelték Erdélynek földjét, mint a magyarok. Mít tanúlt hát Xénopol a nyelvéből? Azt, hogy *aratni*, *aratos* a rumun-latin *ara* szóból való. Nem jól tanulta ezt Xénopol; az *araból* nem származhatnék *t* képzővel magyar ige. De hiába magyaráznám ezt Xénopolnak, aki historikus letire, úgy látszik, meg van győződve, hogy nyelvtudás nélkül is bátran ítélni a nyelvekről. — Még az *alakor* szót hozza föl mint rumun kölcsönt, mert a rumunban *alac* (alak) az. Ennél a kölcsönnél is a baj az, hogy több van az *alakorban* mintsem az *alakban*. Többet nem hoz föl Xénopol. E kettőből következteti, hogy a magyar úgy a rumuntól,

mint a szlávtól vett föl szókat. Arról nincs is sejtelve, hogy mennyi szót vett a magyarból a rumun, melyek mind azt bizonyítják, hogy a szláv előzte meg a magyart, a magyar meg az oláhot az erdélyi földművelésben. A rumun nyelv tanulása nem arra tanít bennünket, a mit Xénopol hiszen, s a mit azon oklevelekből is kimagyaráz, a melyekben szó sincs a rumunokról.

De Xénopol az oklevelekből azt olvassa ki, hogy :

«a rumunok állapotja nem nomád juhászoké, hanem földművelőké, kik a földnek tulajdonosai, szervezett államokban félig független fejedelmek alatt élnek, rendezett egyházuk és nemességök lévén s a műveltség kezdeteivel bírván. Tagadhatatlanul a Kárpátokban juhász nép is volt, mely máig is megvan, mert élete módja által félig nomád életre van utasítva. De eme juhász nép, mely a régi időben a Dákia lakosságának többségét tette volt, megfogya, mihelyt a rumunok a síkságra leszállottak, a hol földművelőkké lettek . . .» «Áll tehát az, hogy az a nép a magyarok és a németek előtt ott volt Dákiában ; hogy ezek csak az erősbiknek jogára hivatkoznak, mely jog azonban, akárki mit mond is, legjobbnak nem tekinthető.»*)

Tehát Xénopol azon oklevelekből, melyek Erdélyországra vonatkoznak, azt olvassa ki, hogy ott a rumunok «szervezett államok»-ban, «rendezett egyház»-ban, «félig független fejedelmek alatt» éltek s saját «nemességök» volt! Mikor? kérdem én, mikor voltak Erdélyben «szervezett rumun államok»? mikor volt ott «rendezett», azaz püspökök igazgatása alatt elő rumun egyház nemcsak a tatárjárásig, de egész 1400-ig? Újra kérdem: a rumun uralkodás ideje Erdélyben mi kortól, mely korig tartott igazán? Ezt én se az ismeretes oklevelekből, se azon görög és latin történeti forrásokból, melyeket olvastam és olvashatok, nem tudhatom meg. Avagy szent János Jelenéseiből olvassuk-e ki a rumun uralkodás idejét, a melynek folytában a *Trajanus rétje* (pratul lui Trajan) a reáborúlt magyar Keresztes alatt nem vala látható?

*) Ce peuple était établi dans la Dacie avant les Magyars et les Allemands; ceux-ci par conséquent, n'y peuvent avoir pour eux que le droit du plus fort; mais ce droit, quoi qu'on en dire, ne saurait être considéré comme le meilleur. — A 109. lapon.

A szláv kenéz, boér, vajda egyebet nem jelentenek. mint a német graf, geréb, soltész, s mint a latin comes, a ki öreg kanász is lehetett. Még magam is fiú-koromban a gyalogoló német «graf»-ot látám, a ki Új-Lesznről Nagy-Szálokon keresztül vezette a robotozókat Svabócra, a Mariássyak földjére dolgozni. Ilyenfelek valának az oláh kenézek is Erdélyben akár királyi várbeli, akár magán birtokosok földjein. De régibb időben sok ilyen «graf», sok ilyen «soltész» a földesura ajánlatára, kinek hadjárat alkalmával különös szolgálatot tett volt, nemességet nyere a királytól; sok oláh kenéz is ilyen es hasonló okból és módon lőn nemessé, egyúttal földesurává is azon oláh népnek, a melynek eddig kenéze volt. Az oláh vajdák is, ha nemesek voltak, földesurak is lehettek, s mint ilyenek, a nemesített kenézekkel együtt, a nemesség közé vegyültek; ha nem voltak nemesek, az akkori jogi elv szerint, földesurak sem lehettek, s mint akár a cigány vajdák eszrevétlenül maradtak.

A középkori társadalom neveivel ne zavarjuk meg az olvasót, a kit a középkor ismerésére akarunk vezetni. De a mi korunk társadalmi neveinek értékét se ruházzuk a középkor neveire. Például, a jobbágy szónak mai értéke nagyon különböző azon korétól, melyben a nádor, a tárnok, a királyi udvarbíró első jobbágysai voltak a királynak. Ebben az értelemben Zápolya János is jobbágy volt, de vajda is volt, csak más értékű, mint a korabeli oláh vagy cigány vajdák. Egyébiránt a kenéz, boér, vajda nevezetek szláv eredete is megőrja az ítélni tudót attól, hogy azokat a rumun társadalom vagy épen állam eredeti képviselőinek ne tartsa.

Ha az oláh kenézek, boérok, vajdák némi saját vagy külön állással bírtak volna, azt leginkább a következő két oklevelből tudnók meg. III. András megkoronáztatása után, 1291 február 22-dikén, az ország akkori alkotmányát erősíti meg, előszámlálván mind maga jogait és kötelességeit, mind az ország rendjeinek jogait és kötelességeit. Több ízben megemlíti a «Saxones Transilvani, prædia tenentes et more nobilium se gerentes» (a 10., 12., 13., 36., 37., 40., 41. cikkekben). Ha az oláh vajdák, kenézek vagy boérok bár mi külön politikai méltóságban állottak volna, III. Andrásnak emez oklevele szintűgy hallgatással nem mellőzi vala, mint nem mellőzhette azon erdélyi szászokat, a kik

nemesek valának.*) — Még annál is kevésbé mellőzhette volna Mátyás királynak 1463-diki oklevele, a melyben az erdélyi rendek hadi szervezetét jóváhagyja, s a melyben nagy gonddal számlálják elő azon nemeseket, a kik a hadba állani kötelesek. Az akkori kenézek és vajdák, ha voltak is, mint nemesek nem említetnek meg külön, mert országos nemesek gyanánt külön állásúak nem valának ;**) mint nem nemesek szóba sem jönnek.

«Azt kérdezzük magunktól, vajon igazán komolyan beszél-e Hunfalyv, midőn ilyen hallatlan dolgokat állít» (nous en sommes à nous demander si M. Hunfalyv est vraiment sérieux lorsqu'il avance de pareilles énormités, a 115. lapon), evvel fogadja Xénopol azt, a mit a kenézekről és vajdákról írtam, s bizonyosan evvel a kérdő csudálkozással fogadja azt is, a mit itt elmondék. Bizony én azt is, ezt is egész komolysággal veszem, hisz csak elbeszélem, a mi az oklevelekben, a törvényekben és Erdélyország politikai alkotmányában ki van fejezve, s a mi mind a való történetek folyamánya.

* * *

A lakosság változását s a rumunok szaporodását mutatják *Rodna* némely történetei. A tatárjáráskor mezőváros, még pedig a királyi ezüstművek (regis argentifodina) művelése által gazdaggá lett német város vala (dives Teutonum villa) Rodna. Mikor szállottak meg ott a vendégek (hospites) — mert ez a német megszállók neve az Árpádok és a következő királyok alatt — nem tudom, de bizonyosak lehetünk, hogy a bányászat végett hívtak oda, s hogy előbbi oláh bányaművelőket nem szorítottak ki onnan. Legalább eddig elé a legköltöbbsé rumun történetírás sem fedezte föl az eredeti, azaz a szláv só-bányászokat és a német érc-bányászokat megelőző oláh bányászokat. *Rodnát* vagy *Rudanát* tehát németek alapították, s lehet, hogy *Roden* német neve, *irtást*, *irtott földet* jelent.

*) Teutsch és Firnhaber: *Urkundenbuch*. A 159-dik lapon.

**) Constitutiones exercitiales universitatis trium nationum Transylvanicarum, Nobilium scilicet, Siculorum atque Saxonum a Sere-nissino domino Mathia rege approbatae. Budae anno 1463 feria III. post dominicam Miserere. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde*. Neue Folge. Zwölfter Bnd. I. Heft. Hermannstadt, 1874. A 96. 97. lapon.

A tatár sereg 1241-ben, Kádán vezérlete alatt éjszak felől, Oroszországból, közeledék Rodnához. Ennek hírére a város fegyveres népe az erdőkön és hegyeken keresztül az ellenség eleibe megyen s megütközik vele. Az ellenség futást színlel, s a neki bizakodó lakosság, örömeiben, a vigyázást felejtí, s meglepve a tatároktól, nemcsak magát megadni, hanem Ariszbald gerébjöket (comes) 600 válogatott fegyverrel a tatársereghez kénytelen adni.*) A német város jeles voltát az egy körülmény is bizonyítja, hogy bátorzkodott a rémülést okozó tatár sereg eleibe menni s vele megütközni.

A város a pusztitást túlélte, mert 1268-ban birája és esküttjei előtt (nos judices et jurati de Rodna) Roth geréb, a rokonai és örökösei beleegyezésével, birtokát és ezüst bányáinak felét Henrik gerébnek, a Brendelin fiának, 165 finom ezüst márkáért eladá, mely összeget tisztségeért a királynak tartozott volt fizetni (quam solutionem Comes Rotho domino regi pro officio solvere tenebatur.**)

1279-ben IV. László király megengedi, hogy Lőrincz, szörényi bán, Lőrincz erdélyi vajdának fia, Kendtelek birtokát Hencsnek, a rodnai Brendelin fiának, 150 finom ezüst márkáért eladhassa. Az a Kendtelek az előtt Doboka vármegyéhez, azaz a dobokai királyi várhoz tartozott volt, de IV. Béla király Lőrincz vajdának eladományozta. A *Hencs* nyilván csak német nyelvjárási változása a *Hinz*nek, mi meg a *Henrik* névnek gedelő változása. Erről a Hencsről, Brendelin fiáról, azt mondja az oklevél, hogy közelebb mesgyése Lőrincz bánnak (propinquier cometaneus), s akkor a budai királyi várnak igazgatója (rector castri Budensis) vala.***) A két oklevélből annyit látunk, hogy Rodna, mint város áll még, s a tulajdon nevekből a lakosság német volta is kitűnik.

III. Andrással az Árpád-nemzetség kihál, s Magyarország a versengő trónkövetelők, s az ország jogait bitorló nagyok czivakodásaiban hanyatlik. Az erdélyi vajda is hatalmaskodik, elfoglalván a királyi jövedelmeket, tehát a rodnai ezüstbányákat, Deés és Kolos városokat stb. is. Csak 1310-ben ismeri el Károlyt királynak, (recognoscimus Dominum Caro-

*) Rogerius: *Carmen miserabile*. XX.

**) Teutsch és Firnhaber: *Urkundenbuch*. A 89-dik lapon.

***) Teutsch és Firnhaber: *Urkundenbuch*. A 118-dik lapon.

lum Dei gratia regem Hungariæ) s visszabocsátani ígéri a rodnai ezüst bányát s a többit (item promissimus eidem restituere et remittere argenti fedinam de Rodna . . . Comitatum Siculorum, villas Dees, Clus et Zeheli cum officio Cameræ in eisdem villis.*)

Ezen s az után következő háborúságos időkben a német lakosság fogyton fogy, s ennek helyébe a városokban itt-ott magyar lakosság terjed ugyan, de a falvakban az oláhság kap föl. A hol az oklevelek a «hospites» mellett «populus»-t említenek: ott a «populus» szó többnyire oláh lakosságot jelöl. 1414-ben Besztercze városbeli Riemer András bíró, és Scherer Miklós eskütt, meg nagy-demeteri bíró, Globis János panaszt tesznek Zsigmond király előtt, hogy a szomszéd nemesek, különösen Miklós, Appa fia, és Betleni János, valamint tisztjeik is, a Rodna királyi várról lefolyó patak (a parte castri nostri Rodna nuncupati decurrens fluvius) és a Besztercze folyó mellett levő földek, erdők, vizek használatában a Jaad német és nem-német lakosait háborgatják. A király meghagyja tehát Nádas Mihály Salmo székely ispánnak és László alvajdának, hogy jaadi népét és vendégeit (ipsos nostros *populos et hospites* de Jaad) teljes és valóságos birtokhasználatukban vedelmezzék, biztosítsák.**)

Rodna német lakossága fogy, helyébe oláh lakosság jut, mely az előbbi német lakosság jogaiba is következik. De az a bányamívelést, bármi okból is (az oklevelek szerint, szegénysége miatt) nem űzi. Besztercze városnak tehát módja van a Rodna-völgyet birtokába venni, s az oláh lakosokat is a királytól megnyernie. Azelőtt a fiscus és a megye között lehettek czivakodások; most a város és a megye (Doboka) között támadnak viszályok; mindenik fel magához akarja ragadni az oláhokat. A panasz Mátyás király elibe kerül, a ki 1472-ben Györből ezt íratja:

«Besztercze városunk bírāja, esküttjei és egész községe panaszolja, hogy, ámbár a Rodna-völgye járásában lakó összes oláhok (universi Valachi in districtu Rodna-völgye comorantes) elődeinktől a városnak adattak volt örökre (donati

*) Fejér: *Codex Diplom.* VIII. 1. 389.

**) Fejér: *Cod. Diplom.* X. 8., 552.

fuissent in perpetuum): mégis közelebb múltban a mí rovóink (dicatores nostri) az oláhokat elszakíták a várostól s a megye nemesei köze foglalván, azokat szabadságaik nagy sérelmére rójják meg.» — Meghagyja tehát a király, hogy ezentúl ne a nemesek közé rójják meg az oláhokat, mert az előbbi királyok adományai szerint a városhoz tartoznak s kell, hogy annál maradjanak s az addig élvezett szabadságaikban háborítatlannul megtartassanak (in omnibus libertatibus, quibus alias usi fuerant, permittatis et permitti facere debeatis).

Három évvel azután 1475-ben Mátyás király ismét oklevelet ad ki, mely az előbbit is fölvilágosítja. Az oklevél így szól: «Akarjuk, hogy a Dobokamegyében levő Rodna mezőváros a hozzá tartozó Rodna-völgyével együtt (oppidum Rodna vocatum cum suis pertinentiis Rodna valle vocatis in Comitatu de Doboka), mely a múlt zavaros időkben nagyon elszegényedett, újra megepüljön: azért kegyelmesen mind német, mind más lakosait (hospites et inhabitatores earundem) Dobokamegyéből kiveszszük, s a mint már azelőtt határoztuk volt, Besztercze városába bekebelezzük, úgy hogy a nevezett mezőváros s a mi hozzája tartozik, minden jogban részesüljön, melyet Besztercze város régtől fogva élvez. Tehát Rodna mezőváros és a mi hozzá tartozik, mindég Besztercze városnak legyen alája vetve (dictæ civitati nostræ subjecta semper esse censeantur), s a városbeliekkel úgy szolgáljon és adózzék, a mint azok szolgálnak és adóznak.

Ugyan azon évben Besztercze város ünnepiesen be is iktattaték Rodna mezőváros és Rodna-völgye adományozott birtokába.*)

Látjuk ezekből, hogy per folyt a megyei és a városi hatóságok közt a felől, vajon Rodna mezőváros és Rodna völgye lakosai, akár milyen nemzetiségűek és állapotúak is, a megyéhez tartozzanak-e s a megyebeli adózásokat és terheket viseljék-e, vagy a városokhoz, s ennél fogva a városi adózásokat és terheket viseljék. A per a város részére dönteték el. De a mi ethnographiailag még nyomósabb: az idézett oklevelekből azt is látjuk, hogy az oláh lakosság a Rodna völgyében 1470

*) Az idézett okleveleket lásd Marienburg: *Geographie des Gross-Fürstenthums Siebenbürgen*ének II. kötete 387—390. lapjain.

körül már legszámasabb, szinte egyedüli; s alkalmasint már Rodna mezővárosban is fölülkerekedett volt a németségen.

Az adományos, akár magánbirtokos, akár városi község, az adományozott földnek lakóit előbb-utóbb jobbágyi állapotra szorította; — ez történt Erdélyben és Magyarországon szint-úgy, mint Német- és Franciaországban, s egyebütt. Láttuk, hogy Oláh- és Moldvaországban is az örökös paraszt *rumun* vala *xxx' ășoγίγ*, mint tudósan mondjuk. Besztercze város is magát az adományozott terület földesurának nézte és lakosait, kik közül a németek elenyésztek volt, jobbágyaivá tette.

A rodnavölgyiek a Mátyás király oklevelére támaszkodván, azt vitaták, hogy Besztercze várostól való függések csak törvényhatósági, mely jobbágyi köteleztetést nem foglal magában; s ez okon megtagadák az addig teljesített tartozásokat. A per, természet szerint, az erdélyi kormányzókra ment föl, mely a meg hasonlós eligazítására bizottságot küldte ki. Ennek egyik tagja Bruckenthal Sámuel vala. A bizottság Besztercze város igényét jogosnak ismeré el, s Rodna völgyét az elmaradt tartozások utánpótlására ítéle. Az ellen a rodnavölgyiek fölfolyamodnak a kormányzókra s ez nekik ada igazat.

Ez időben (1761-ben) a határőrző katonaság föllállítása fő gondja vala a bécsi kormánynak, melynek eszközzésével báró Buccow Adolf, lovassági tábornok, volt megbízva; ezenkívül az egyházi uniónak megerősítését is czélozák, melytől az oláhok legnagyobb része elszakadozott. Buccow Mária Terézia nevében azt hirdete ki, hogy a Rodna völgye oláhjai csak-ugyan jobbágyok, de hogy a jobbágyság alól megszabadúlhatnak, ha katonákká lesznek, s az uniót elfogadják, minthogy katonáknak és adózástól mentes nemeseknek csak egyesült hitűeket vesznek föl. E hirdetésre mindjárt kezdetben 4000-nél több oláh iratta föl magát katonának, s lett egyesültté. *)

Tanulságos az oláh incolatusra nézve Rodnának történeti vázlata. Rodna 1241-ben hatalmas német bányaváros; még a tatárjárás után is fönnáll, de hanyatlik, mert német lakossága fogy, melynek helyébe oláh lakosság jut. A közellevő Besztercze város, a mely kiváltságait Hunyadi János ellenében is — a ki kemény földesúr volt — meg bírta tartani, sőt vele

*) *A székely határőrség története.* Írta gróf Teleki Domokos; közzétette Szabó Károly. Buda-Pest, 1877. A 15. lapon.

meg is erősített,*) hatalmasabbá lesz, s megszerzi Rodnát és a Rodna-völgyet. Valamint az előtt a német rodnai lakosság szabad volt, úgy a reákövetkező oláhság is eleinte szabad, azaz, csak a királynak adózik a megyével együtt. Most Besztercze város alá kerülven, a várossal együtt adózik a királynak. De a város jobbágyává teszi. Az e miatt támadt pernek Buccow különös módon vet véget — de egyszersmind némileg az 1784-ki oláh támadást is felkölti.

Az 1241-ben hatalmas német bányaváros jelenben oláh falu. Rodnának ethnographiai képe általában az oláhos Erdélynek képe.

Valóban nem áll, hogy Erdélyben az oláh nép megelőzte volna a magyarokat és németeket, tehát hogy Erdélynek az lett volna művelője előbb, mint emezek. Ha Xénopol, és általában a rumun történetírók a tényeket úgy akarnák látni, a mint valóban lettek és vannak, az ezer körülmény közt azt is észrevennek, hogy az oláh nép nem is adhatott nevet a kész országnak, a melybe jutott, s a melyet a magyar *Erdélynek*, a nemet pedig *Siebenbürgennek* nevezett volt. Dákia csak a tudóskodoknál találtatik s újabb időben Sinkai **) kezdé aján-

*) Teleki József: *Hunyadiak kora*, 10. kötet, 343. lapjain olvasható az adomány, melylyel IV. (V.) László király 1453 január 30-án Hunyadi János és László meg Mátyás fiait Besztercze örökös grófjává teszi; s ugyanott a 399. stb. lapjain olvasható az iktató oklevél július 30-dikáról, a melyben a városon kívül a hozzá tartozó falvak előszámláltatnak. A 24 falu nevei teljesen megfelelnek azon falvak neveinek, melyeket Marienburg a sokszor idézett erdélyi geographiának II. 386. lapjain Besztercze kerületbelieknek hoz föl. Csak az 1453-dik évbeli *Péntek* falunév most *Pintak*; *Szentivín* pedig, mely már 1453-ban Besztercze városához tartozott, Marienburgnál a Rodnavölgyéhez tartozónak van fölhozva.

**) Sinkai György 1789-ban adá ki Bécsben a Klein szerkesztette oláh grammatikát, mely első, e czím alatt: *Elementa linguae Daco-Romanae, sive Valachicae*. — Új kiadását Sinkai 1805-ben egy előszóval látá el, a melyben ezt mondja: „Gentem placuit non mihi soli sed aliis etiam communi nomine Daco-Romanam propterea appellare, quod eadem diversas regiones ac provincias incolens diversam quoque nomenclaturam ab iis aut earum partibus sortita est. Ebben, ha Xénopol meg akarná érteni, Sinkai a leghistoricusabb igazságot fejezte ki az oláhok beköltözéséről, mi ugyan Sinkainak sem vala szándéka, a ki nemcsak Xénopolnak, hanem az összes oláh historikusoknak szellemi apjok.

lani: maga az oláh nép *Ardeal*-nak nevezi, mi a magyar *Erdély*-nek olyatén változása, mint az imént látott *Pintak* a magyar *Péntek*-nek elváltoztatása. Nem is szükség, hogy a magyar és német az erősbiknek jogára hivatkozzanak, tudniillik arra, hogy az oláhtól elhódították az országot, s ha még is tennék, tudatlanságból tennék, mint Xénopol tudatlanságból a «prior tempore potior jure» jogelvet az oláhok számára igényli.

HUNFALVY PÁL.

A FRANCZIÁK HÁTSÓ-INDIÁBAN.

Második és utolsó közlemény. *)

IV.

A FRANCZIÁK TONKINBAN.

A francziák, midőn Cochinchinát elfoglalták, azt remélték, hogy kereskedelmöknek útja nyílik a Mekong folyón China belseje felé. Mihelyt némileg rendbe szedték az új gyarmatot, Lagrée kapitány vezetése alatt egy expeditiót indítottak útnak a Mekong folyón fölfelé, melynek az volt a rendeltetése, hogy vizsgálja meg az utat China felé és derítse ki, vajon lehetséges-e az összeköttetés China és a francia birtok közt? Az utazók már Kambodsa északi határától tudósíthatták a gyarmati kormányt, hogy a folyón a hajózás lehetetlen. Medre oly fejletlen, mint egy hegyi folyóé; a száraz évszakban néhol embermagasságú a vize, máshol majd száz méter mély; néhol annyira elsekélyedik és kitégűl a sok szigettől, hogy egy parttól alig látni a másikat, máshol annyira összeszorúl, hogy ár idején 10—15 méterrel dagad néhány nap alatt; de a közlekedés legnagyobb akadályai a folyót többször megszakító vas-
kapuk, melyeken még a benszüllöttek kis dereglyei is csak nehezen jutnak át.

Az utazók nem fordultak vissza, hanem európaiaktól még soha nem látott tájakon fölhatoltak Chináig és a Kék folyón lehajózva Shanghai át tértek vissza Cochinchinába.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 103-ik számában.

A nagy úton — 10,000 kilométer, melynek egy harmada ismeretlen táj — az utazók vezére meghalt. A visszatérők nagyszerű tudományos anyagot hoztak magokkal mindeneműt, a melyet ily úton gyűjteni szokás.*)

Eleinte azt hittek, hogy e nagy útazás tapasztalatainak csak a tudomány veheti hasznát, később kitűnt, hogy csalódtak. Ugyanis az utazók többek közt arról is meggyőződtek, hogy a Songka folyó vagy más néven Vörös folyó, Tonkin főfolyója a legalkalmasabb út déli China belsejébe; megtudták, hogy e folyón rendszeren járnak anami dereglyék Jünnanba és hogy e tartomány már régóta kereskedelmi összeköttetésben van Tonkinnal.

Egy Dupuis nevű francia kereskedő mutatta ki először gyakorlatilag ez út alkalmas voltát. Már 1860 óta lakott Chinában; a Jangcekiang mellett Hanken városában volt letelepedve, a hol kereskedéssel nagy vagyont szerzett és összeköttetésben volt China tartományainak helytartóival és mandarinjaival. Jól beszélt chinai nyelven, ismerte az országot és népe szokásait, életre való derék ember volt; keresve sem lehetett volna találni alkalmasabb embert arra a nagy vállalatra, melyet maga tervezett.

Hankenban találkozott hazatérő honfitársaival; tőlük megtudta, hogy a Mekong hajózásra nem alkalmas és hogy a Songkán hajók járnak a tonkini öbölre. Az ő tudósításuk még inkább megerlelte szándékát, melylyel már azelőtt is foglalkozott, hogy fölkeresse a legjobb utat, mely déli China belsejéből a tengerpartra vezet.

El is indult a veszedelmes útra 1871 elején. Jünnan helytartójának katonái egész a határig kísérték Mongcze városáig; tovább nem mertek vele menni, mert féltek a később annyira elhíresedett fekete és sárga lobogós martalóczoktól, kik megszállva tartották a Tonkin és Jünnan közti erdőségeket. De ő maga nem ijedt meg; chinai szolgájával nagy merészen nekiindult a vadonnak, szerencsésen elérte a Songka folyót, lehajózott rajta Kuenszeig a legszélső anami előőrsig és meggyőződött az út alkalmas voltáról. A vidék természetéről és a népről sok adatot gyűjtven, visszautazott Jünnanba; tapasztalatait közölte a helytartóval és más chinai tisztvise-

*) Petermann: *Mittheilungen* 1868. 10., 1869. 24., 187.

lökkel. Megmagyarázta nekik, hogy milyen fontos e közlekedővonal, mely az érczkincsekben bővelkedő Jünнан tartományt összeköti a termékeny Tonkinnal és — a mi tán még fontosabb — a tengerrel, melynek világforgalmát a chinai folyókon csak öt-hat annyi idő alatt, tehát öt-hat akkora költséggel érik el Jünнан termékei. Rábeszélte a mandarinokat, hogy nyissák meg ez utat újra a kereskedelemnek (századunk első felében még élénk forgalmú út volt) és állítsanak az út mentén őrállomásokat, melyek a kereskedőket megvédjék a rablók ellen.

Ez általános kereskedelmi érdekeknél talán még fontosabb volt a chinai tisztviselőknek az, hogy Tonkin felől gyorsan kaphatnak fegyvert és egyéb hadiszert, melynek segítségével könnyebben elnyomhatják a Jünnanban már évek óta dúló fölkelést. Szabályszerű fölhatalmazást adtak Dupuisnek arra, hogy szervezzen egy expeditiót; az anami fejedelemhez hiteles írást kapott, hogy akadályokat ne gördítsenek útjába. Szerződés értelmében kapott bizonyos összeg készpénzt, egy millió frank értékű czint, hétézer mázsa rezet, hogy ő mind ezért a chinai császári seregnek Tonkin felől hadiszert szállítson. Azt is a szerződésbe tették, hogy ő Jünnan bányatermékeiből jelentékeny részt fog kapni, ha az új út megnyitásával újra fölvirul a bányászat, mely igen aláhányatlott a hosszas forradalmak következtében.

Dupuis Jünnanból még 1871 decemberében visszament Hankenba. Tizenegy hó alatt 8000 kilométer utat tett. Mégis néhány napi nyugvás után elutazott Franciaországba, hogy a francia kormánynyal az új kereskedelmi út megnyitásáról értekezzen és rábírja egy expeditio kiküldésére, mely Tonkin öble felől a Songka folyón fölhajózva, az ő kutatásait kiegészítse. Azonban a francia kormány 1872-ben nem volt oly helyzetben, hogy öt terve kivitelében anyagilag támogathatta volna; csak annyit ígérhettek, hogy egy hajót bocsátanak rendelkezésére, melyen Saigonból Hüébe Anam fővárosába mehet, hogy ott az anami udvarral az új utat illetőleg egyezkedhessenek.

Ő belátta, hogy ha francia létére a kormány támogatása nélkül megy Hüébe, ott majd nem igen szívesen fogadják, mert az anamiak Cochinchina elvételeét még nem bocsátották meg a francziáknak. Azért Hüét elkerülve, Saigonból

Hongkongba és onnan két kis ágyúnaszáddal, egy vontatógőzössel és egy szénnel, hadiszerrel terhelt hajóval egyenesen Tonkinba hajózott. Alsó-Cochinchina akkori helytartója a kormány rendelete nélkül is küldött támogatására egy hadigőzöst, mely a chinai kalózok ellen czirkált Tonkin öblében. A Songka folyó egyik torkolati kikötőjében Haiphongban találkozott Dupuis kis hajóaja a hadigőzössel. Az anami tisztviselőkkel, kik Dupuist nem akarták a folyóba bocsátani, megegyeztek, hogy Dupuis várni fog két hetig; addig ők Hüebe futárt küldenek bebocsátási engedélyért; ha két hét alatt engedély nem jön, akkor mehet.

Azonban mihelyt a francia hadihajó eltávozott, az anami tisztviselők egyszerre kimutatták rossz indulatukat. A folyó torkolatait kezdték eltorlaszolni, megtiltották a népnek az idegenekkel való közlekedést és az élelem-eladást, sőt a katonaságot is készen tartották. A kiszabott idő alatt engedély nem jött és Dupuis előre hatolt a folyón, hogy kívül ne rekedjen. A folyó melléke népesebb a tengerpartnál, úgy hogy ott élelmet is könnyebben szerezhetett. Kis hajóhada horgonyt vetett, ő maga pedig csónakon előre ment utat nézni; spanyol térítők mutatták meg neki a folyó azon ágát, melyen a fővároshoz lehet hajózni.

Az alatt az anami hatóságok fölszólítottak egy chinai tábornagyot, hogy segítsen nekik Dupuis előnyomulását megakadályozni. De mikor az megtudta, hogy ő mi járatban van és milyen fölhatalmazása van Jünnan helytartójától, inkább az ő pártjára állt és még dereglyeket is adott neki. Dupuis erre hajóival fölvonúlt Hanoi (főváros) elé, mely a Songka folyó deltájának tövében van és ott horgonyt vetett 1872 december 22-dikén. E helyen még inkább elszigetelték. Itt is megtiltották a népnek a velök való érintkezést és élelemadást; a környékbeli összes dereglyéket elszedték kezeügyéből, hogy ne mehessen tovább; mert az évszak száraz, a víz sekély volt.

De ő szerencsésen átgázolt ez akadályon is; a nép éjjel hozott neki élelmet és dereglyéket, mert gyűlölték a zsarnok tisztviselőket és tudták, hogy ez idegenek javukat akarják, nem pedig kárukat. Hajóit Millot társának vezérletére hagyván, néhány dereglye hadiszerrel elindult a folyón fölfelé. Már február végén elérte a chinai határt és márczius közepén Jünnan fővárosában volt, hol nagy örömmel fogadták. A föl-

kelőket végkép levertek és Dupuisnek tízezer embert ajánlottak mindjárt, hogy biztosítsa az új utat. De ő az ajánlatot nem fogadta el; mert ha chinai sereggel foglalta volna el a Songka völgyét, örökre megbiúsította volna a francia befolyást Tonkinban. Érzekkel megrakott nyolcz dereglyével indult vissza; a hajós-személyzetén kívül csak százötven katonát vitt kíséretül.

Mig odajárt a kantoni alkirály is küldött az anami hatóságoknak rendeletet, hogy engedjék őt szabadon járni a folyón. Dupuis alighogy visszatért Hanoiba, elküldte Millotot Dupré tengernagyhoz, Cochinchina kormányzójához, hogy tudósítsa őt az ügy állásáról. A tonkini nép a hatóságok ellenében egészen az ő pártján volt; azért azt írhatta a tengernagynak, hogy kétszáz emberrel elfoglalhatja Tonkint Franciaországnak. A tengernagy azt felelte neki, hogy engedjen készülődésre három havi időt. Ez alatt Dupuis Hanoiban folytonos veszedelemben volt. Ivóvizét többször meg akarták mérgezni és hajóit fölgyújtani; katonaság szállta meg a folyó partjait, hogy senkivel se közlekedhessék; fejére díjat tűztek ki és azokat, kik őt valami módon segítettek, kínpadra vonták, sőt lefejezték. Vegre Dupuis megunt a dolgot, a várost elfoglalta és a hatóságot a várba szorította.

A három hó elmúlt; de Saigonból még nem jött segély. Már másik szállítmányt is küldött Jünnanba és már maga készült a harmadikkal menni, mire megérkezett a tengernagy küldöttje, Garnier hadnagy, a ki Langrée halála után a Mekong-expeditiót Chinába vezette. Ez titkos utasítást kapott, hogy belátása szerint cselekedjék; de a tengernagy kijelentette, hogy el kell tagadnia a vállalat hivatalos voltát, ha nem sikerül.

Ugyanis ő épen akkor alkudozott az anami udvarral, hogy Cochinchinának 1867-ben elfoglalt három tartományát is ismerjék el francia birtoknak. Az anamiak szemére vetették, hogy velők alkudozik, Tonkinban meg erőszakoskodik. Ő azt válaszolta, hogy Dupuist a chinai kormány küldte Tonkinba, neki semmi köze hozzá. Erre az anamiak megígérték a szerződés megkötését; de azt kívánták, hogy a francziák jó indulatukat Dupuis kiűzésével bizonyítsák. A tengernagy meg is ígerte, hogy Dupuist eltávolítja Tonkinból.

Garnier azon szin alatt jött Tonkinba, hogy a hatósá-

gokkal értekezni fog Dupuis ügyéről. De azok nem akartak újra alkudozni. Ő ultimatumot küldött nekik: ha három nap alatt nem felelnek, maga fogja megnyitni a Songka folyót a kereskedelemnek. Negyednap (1873 november 15) csakugyan közzétette anami nyelven, hogy a francia, spanyol és chinai kereskedelemnek megnyitja a folyót a tengertől Jünnanig. Azért akarta a spanyoloknak is megadni e szabadságot, mert azok is résztvettek 1858-ban Turon és Saigon elfoglalásában.

Garnier november 20-dikán hajnalban a magával hozott kilenczven matrózzal és tengerészkatonaival megtámadta és elfoglalta Hanoi várát, melyet több ezer ember védett. Azután a fővárost Dupuis őrizetére bízva, elment maroknyi csapatával elfoglalni a Songka deltáját, hogy a tengertől el ne zárják. Kis csapatát is el kellett darabolnia, hogy minden elfoglalt helyen őrseget hagyhasson. Mosolyogni való hadosztályokat, öt hat, tíz, tizenöt embert küldött bástyákkal, ágyúkkal erősített és ezernyi katonaságtól védett népes városok elfoglalására. Cortez és Pizarro hódításait juttatja eszünkbe, ha olvassuk, hogy százötven chinai és meg kevesebb francia katona néhány ezer belföldi önkéntes segítségével négy hét alatt elfoglalta a tíz millió ember lakta Tonkint, sőt szervezte az országot és a megugrott mandarinok helyébe új tisztviselőket helyezett a benszülöttek közül, hogy elejét vegye a fejetlenségnek.

Míg ő a Songka deltájában hódított, háta mögött a fővárostól néhány merföldnyire Sontayban ellenállásra készültek. A város főtisztviselője Hanoitól néhány órányira sánczot hányatott és azt majd ötezer emberrel szállta meg. Ugyanakkor követség jött Hüéből Garnierral alkudozni. Épen alkudozás közben jelentettek neki, hogy az ellenség megtámadta a várost. Ő erre rögtön kirohanást intézett és oly szélesen üldözte a visszavonuló ellenséget, a híres fekete zászlósokat, hogy lesbe került, elbukott, ledőfték és fejet vették.

Regényes hódításának és szerencsétlen halálának híre nagy fölindulást keltett Franciaországban, hol ez esemény következtében lett először közkeletűvé Tonkin neve. Garnier halála nem hozta zavarba társait; az elfoglalt területet birtokuknak tartották mindaddig, míg szerződés értelmében át nem kellett adniok. Garnier segédje újra alkudozni kezdett a mandarinokkal. Ezek kötelezték magokat, hogy Tonkint meg-

nyitják a francia, spanyol és chinai kereskedelemnek, hogy a francziáktól kinevezett tisztviselőket békében hagyják stb.; a francziák viszont átadják az elfoglalt erősségeket.

Már alá akarták írni a szerződést, mikor Garnier helyébe megérkezett az új küldött, ki a francia tisztek tiltakozása daczára egyszerre megsemmisítette Garnier művét. Tonkint átadta az anami hatóságnak, Dupuist kiutasította Hanoiból; Haiphongban horgonyzó hajóit lefoglalta, Garniert kóborló rablónak nyilatkoztatta és kijelentette, hogy a francziák megszállják Haiphongot, hogy az anami törvények ellenére idegenek be ne mehessenek az országba, míg őket erre szerződés nem jogosítja.

A hatalmukba visszahelyezett anami tisztviselők borzasztó boszút álltak azokon, kik a francziákat segítették és most védetlen maradtak. Az üldözöttek az éjszaki hegységek közé menekültek és kétségbeesetten folytatták a harcot. E szegény emberek nagyobbára keresztyének voltak és a térítők rábeszélésére segítették a francziákat, kik most nem hogy megvédtek volna őket, hanem még a mandarinoknak dolgoztak kezükre.

Ezalatt folyt az egyezkedés a saigoni kormányzó és az anami udvar közt. 1874 márczius 15-dikén írták alá a szerződést,*) melynek értelmében Franciaország elismeri Anam függetlenségét minden külhatalomtól (China) és kötelezi magát az országot megvédeni minden bel- és külellenség ellen. Viszont a király kötelezi magát, hogy nem köt külhatalmakkal oly szerződést, mely jelenlegi (1874) politikai helyzetét változtatná és nem köt oly kereskedelmi szerződést, mely ellentétben állna Franciaország érdekeivel. Franciaország ad a királynak öt teljesen felszerelt hadi hajót, száz ágyút, ezer puskát a hozzávaló készlettel. A király viszont elismeri, hogy Alsó-Cochinchina jelenlegi (1874) határai közt Franciaország jogos birtoka. A két szerződő állam kölcsönösen megbocsát azoknak, kik a múlt küzdelmekben alattvalóik közül az ellenfelet segítették. A keresztyének a királyságban szabadon gyakorolhatják vallásukat; a térítők szabadon járhatnak kelhetnek és letelepedhetnek bárhol. Az európai kereskedelemnek megnyílnak a fő kikötők, melyekben francia

*) *Revue Geogr. Internat.* 1879 május 31.

consulok telepednek le és tekintélyök, biztonságuk érdekében őrséget tartanak, de legfőlebb kétszáz embert. Franciaországnak állandó követe lesz Hüében. Idegenek vagy francziák csak a francia hatóság útlevelével utazhatnak az országban. A Songka kereskedelmi útját megnyitják, stb. stb. E szerződéssel együtt írtak alá egy külön részletes kereskedelmi szerződést.

A francziák a szerződést pontosan megtartották, az anamiak nem. A Songka folyót nem nyitották meg. Tonkinba gyakran törtek be chinai csapatok, melyek a kereskedőkön nagy vámot szedtek vagy egészen kirabolták őket. Kitünt, hogy e rablások a király tudtával, beleegyezéssel, sőt talán fölszólítására történtek. Kitünt, hogy azok a kalózok, kik Anam és Tonkin partjain annyi kárt tettek, az anami király zsoldjában álltak és azokat a fegyvereket találták nálok, melyeket a francziák a szerződés értelmében adtak a királynak. A legnagyobb hiba pedig az volt, hogy a király többször nyíltan, sőt tüntetéssel jelentette ki, hogy ő a chinai császár alattvalója, holott a szerződés értelmében mindenkitől független volt, csak Franciaországtól függő.

Ez állapot nem volt sokáig tűrhető, mert Franczinország nem csak Tonkinban és Anamban, hanem Alsó-Cochinchinában is elvesztette volna tekintélyét. 1874-ben hivatalosan tudósították Chinát a szerződésről, melyet az anami királylyal kötöttek. Akkor China se óvást, se kifogást nem tett ellene. Azonban 1881-ben China egyszerre nyugtalanodni kezdett, mutatta, mintha tartana tőle, hogy Franciaország elfoglalja Tonkint. Déli China helytartói Tonkinba csapatokat küldöztek, melyek hol előnyomultak, hol visszavonultak és minden irányban bebarangolták az ország éjszaki részét. Ez nyugtalanította a tonkiniakat és az európai kereskedőket, kik a francziáktól vártak védelmet.

A francziák nem nézhették tétlenül e fejtelenséget és China beavatkozását. 1882 tavaszán kis csapatot küldtek Tonkinba, nem annak elfoglalására, hanem a rend helyreállítására, mire őket az 1874-diki szerződés följogosította. A csapat vezére azon utasítást kapta, hogy kerülje az erőszakoskodást, de kivált a fegyveres összeütközést. Azonban a mandarinok e tartózkodást gyöngeségnek véelve, oly kihívólag és ellenségesen viseltek magokat, hogy a francziák végre is

elvették tőlök Hanoi várát és megszállták Tonkin főbb erősegeit. E csekély helyőrségek csakis a nép és kereskedők védelmére szorítkoztak.

Challemel Lacour külügyminiszter 1883-ban a senatus márczius 14-iki ülésén kijelentette, hogy Franciaország nem akarja elfoglalni Tonkint, ez bajos és fölösleges volna; hanem a húsz éven át folytatott habozó és ingatag politika helyett szilárdan és következetesen fog cselekedni és elfoglalt állásából nem fog visszalépni, mert ezt nemcsak, hogy a francia kereskedelem sínylené, hanem a francia nemzet is örökre elvesztené tekintélyét keleten. *) Minthogy Anam királya nem akarja és nem bírja szerződés szerinti köteletségét megtenni, Franciaország fogja a Songka folyót a kereskedelemnek megnyitni és meg fogja védeni Tonkint a chinai betörések ellen.

Hogy aztán híre ment Tüdük fejedelem halálának, a francia hajóhad azonnal elzárta Hüét a tengertől. Chinát hivatalosan tudósították, hogy chinai hadihajót nem bocsátanak a fővároshoz és így China meg sem kísérthette egy új fejedelem beigtatását. Nemsokára Turonnál francia hadsereg szállt partra és Tüdük azon fiát helyezték trónra, kiről tudták, hogy az ő hívők. Már 1883 augusztus 25-dikén Hüében szerződést írtak alá, melyben az új király föltétlenül elismeri Franciaország felsőségét.

Tonkinban azonban mind nagyobb erőt kellett Franciaországnak kifejteni. Tavalý, hogy fejlődtek a tonkini ügyek, hogy bonyolódott Franciaország Chinával háborúba, az a napi lapokból ismeretes.

V.

T O N K I N.

A közkezen forgó térképeken**) igen kis országnak látszik Tonkin; az óriási China és Hátsó-India közt úgy megbúzódik a sarokban, mintha nem volna nagyobb egy kis vár-

*) La question du Tonkin au sénat. Exploration 1883. I.

**) Sajnos, hogy az újságolvasók legnagyobb része nem igen nézi a térképet; pedig térkép nélkül épen oly bajos elképzelni egy országot, mint elképzelni egy képet pusztá szóból. Egy kis térkép, e y kis vázlat néha többet mond egy egész könyvnel.

megyénél. Mily csalódás! Területe van akkora, mint Magyar-országé és lakossága több tíz milliónál.

Európai értelemben biztos határai nincsenek az ázsiai országoknak; nincs Tonkinnak sem. Nem érezték szükségét pontos határvonalaknak, mert a hegységek oly néptelenek, hogy a bizonytalan határok is megteszik a kellő szolgálatot; sőt azt hitték a szomszédos országok fejedelmei, hogy minél szélesebb semleges terület választja el népeiket, annál kevésbé kell félniök egymástól. A chinai hatóság rendelete szerint századok óta tilos volt a tonkini határszáron az erdőirtás, a mocsarak kiszárítása és minden oly művelet, mely Tonkin felé a közlekedést megkönnyítette volna. Csak három úton lehetett Chinából Tonkinba menni. Két út Kvang-szi chinai tartományból bástyákkal és kapukkal erősített hágókon át (Nam-kouane és Bien-cuong) vezetett a fővárosáról Langsonnak nevezett tonkini tartományba; ezek egyikére vonatkozott az a hír, mely nem rég volt a napilapokban, tudniillik, hogy Negrier tábornok a futó chinaiakat a határig üldözte és ott légbe röpítette «China kapuját». A harmadik út Jünnan tartománytól Tonkin főfolyójának a Songkának völgyében ereszkedik alá. Ez utóbbi legfontosabb a három út közül; ennek elzárása az európai kereskedelem elől volt legelső oka a tonkini háborúnak.

E három közlekedési vonal kivételével a határszárt mindkét oldalról annyira elhanyagolták, hogy a két birodalom közt egész önálló kis országok keletkeztek. Így néhány évtizede a hegyek között egy kantoni magánember, egy okos chinai kereskedő telepedett le, kit ott úgy megkedveltek, hogy felsőségét sok hegyi törzs ismerte el. Tonkin délnyugati határán Sziam felé is sok apró néptörzs lakik, melyek részint adóznak az egyik vagy másik államnak, sőt némelyik mind a kettőnek, részint teljesen függetlenek.

Kevés európai ember járt e néptörzsek között, azok is csak a legújabb időkben; még nincs felíg sem kiderítve egymáshoz és a szomszéd nagyobb népekhez való viszonyuk és rokonságuk. A rólok szóló leírások és a vélemények is eltérők, sőt néha homlokegyenest ellenkezők, kétségtelenül azért, mert valóban igen különböző eredetűek és szokásúak. A franczia utazók rendszeren «vadaknak» nevezik őket; pedig alig sorozhatók az emberiség e legelső osztályába, mert nem élnek

pusztán vadászatból, halászatból és a természet ingyenes adományaiból, hanem állatokat tenyésztene, mívelik a földet, sőt iparral is foglalkoznak. Mindnyájan értenek a faragáshoz, készítenek szép színes szöveteket, melyek perzsa mintákra emlékeztetnek, és díszes érczműveket. Van egy törzs, mely mezei munkájának elvégezte után vasbányákat aknáz ki és a többi törzseket fegyverrel, vaseszközökkel látja el cserekereskedés útján.

Vannak oly művelt törzsek, melyek számos állandó helységben laknak, saját írásuk és számrendszerök van és már rég fölvtették a buddha vallást. Más törzsek ellenben a legkezdetlegesebb vallási fogalmaknak is híjával vannak; az írás «a beszélő papiros» babonás félelemmel tölti el őket; a talajt nem bírják jól megforgatni silány eszközeikkel, minden második, harmadik évben tovább vándorolnak, leégetnek egy darab erdőt és az irtáson ideiglenesen újra letelepednek. Az egyes törzsek elszigetelve élnek, ritkán érintkeznek akár békés, akár háborús szándékkal.

Némely törzs igen vad, ha igaz, a miről Neis, francia utazó, beszél, hogy megeszik a megölt ellenséget. Azonban legnagyobb részök csak el van vadítva, mert a chinaiak és az anamiak rabszolgáknak fogdosták őket, a hol tehettek. Dupuis beszéli, hogy mikor a Songka folyón először lehajózott, észrevett egyszer egy hegyi lakost, a ki rögtön eltűnt, a mint meglátta az idegeneket. Utána jártak és az erdön át egy ágak, bokrok alá rejtett patak medrében fölfelé haladva, néhány száz lépésnyire gyalogutat találtak, melyen a hegyi törzs eldugott helységéhez értek. Látott Dupuis védett telepeket és mívelt földet oly meredek hegyek tetején, hol senki sem gyanított volna emberi lenyt. De a hegyi törzsek és az anamiak félelme kölcsönös. Ezek sem mernek egyedül vagy fegyvertelelenül a hegységbe menni és mesélnek borzasztó emberekről, kiknek egy intésére tűzvész, árvíz keletkezik és olyanokról, a kiknek a hasukon ajtó van.

A hegységek nem magasak, még a Kárpátokkal sem vetélkedhetnek, mégis igen vadak, mert lejtőiket rengetegek borítják, néhol oly sűrűk, hogy csak fejszével lehet utat vágni. Bővében van itt egy vasma és sok egyéb becses fa, melyek alkalmasak a legfinomabb esztergályos és kirakott munkákra. Az erdőségek megmérhetetlen kincset képeznek, mely eddig

használatlan hevert. A Songka folyótól délre levő tájak a forró égöv bélyegét viselik magokon; közönséges ott az elefánt, vad bivaly, rhinoceros, páva. A «tigris úr» az éjszaki hegységbe is eljár vadászni; talál ott szarvast és más vadat kedvére valót.

Éjszakon, a hol most folyik a háború Tuyene-kuang, Lang-son és a szomszédos tartományokban van Tonkinnek egy másik nagy kincse: a sok gazdag ércztelep. Már századok óta bányásznak ott aranyat, ezüst, czint és ólmot; de az örökös zavarok megakadályozták ez ipar fölvirágzását. Ha a francziáknak sikerül a nyugalmat, rendet helyreállítani, nagy jövője van ez országrésznek, mely most igen néptelen. Csak a nagyobb folyók mentén vannak helységek és lakosságuk főképp földműveléssel foglalkozik.

Az ország kilencz tizedrésze hegységes; azon kis terület, a mely sík és már egészen a francziák birtokában van, jelenleg többet ér, mint az ország többi része együttvéve. E vidék sok tekintetben hasonlít Alsó-Egyiptomhoz, a Nilus deltájához. Mint a Nilusnál a Földközi tenger, úgy itt a Tonkini öböl a geologiai jelenkor elején messze benyúlt a széthajló éjszaki és deli hegysor közé. A Songka folyó és a Thaibigne töltötték föl e hajdani tengeröblöt kavicscsal, homokkal és iszappal, azok szorították innen ki a tengert és azok szorítják most is mindig hátrább. Oly gyorsan növekszik a partszegély, hogy mióta az első keresztyén térítők itt jártak, két évszázad alatt, egy egész új népes tartomány keletkezett.

E kis alföld, melynek területe is körülbelül megegyezik a Nilus deltájáéval, oly róna, mint a víz volt, melynek helyét elfoglalta. Csak a két szélén a hegység hosszában vannak magányos hegyek olyanformán, mint a Kárpátok szélén a beregi dombok, a munkácsi vár. Valamikor parti szigetek voltak, azokhoz hasonlók, melyeket odább éjszakra még most is a tenger hullámai ostromolnak. A tenger egyike a legzivatárosabbaknak, kivált tavasszal, mikor az esős évszak kezdődik és a forróság tetőpontját éri el. Áprilisban minden este sötét felhők tornyosúlnak az égen, bömböl az orkán és rémítő villámlással megered a zápor néha, jégesővel vegyest. Ilyenkor azt mondják a tonkiniak, hogy «esik az ég». Ha látják a zivatart közeledni, hamar tatározzák viskóikat, megtámogatják czölöpökkel, gyakran hiába, a forgó szél úgy elkapja a

házakat, mint a kis kórót. Egy zivatar sok ezer épületet rombol le. Némely eső oly bő, hogy a hajósok vederral merhetik a tenger színéről az édes vizet.

Különben Tonkin éghajlata oly enyhe, mint déli Olaszországé, bár sokkal közelebb van az egyenlítőhöz; egészséges is, annak daczára, hogy kissé vizenyős a síkság. Valóságos üdülőhely a francia-cochinchinabeli európaiaknak, kiket ott néhány év alatt tönkre tesz a sorvasztó éghajlat; annyira elpuhulnak, hogy fűteniök kell Tonkinban télen, mikor ott gyakran +10 fokon alúl van a hőmérő.

A tenger felől érkezőnek kedves látvány a zöldelő rónaság a távoli háttérben kéklő hegységgel. Az egész alföld egy egyetlen nagy rizsvetés, melyben sötét foltokat képeznek a bambuszligetek a magasranyúló aréka és kókuszpálmákkal. A folyó ágai, csatornák és erek hálózata terjed minden irányban, az ország igazi éltető erei, melyeken naponkint messzire behatol a tenger árja. Az ország mozgó útjai ezek; kociút az alföldön csak egy van, mely Hanoi fővárosból Huéba, a királyi székvárosba, visz, az is már rég el van hanyagolva. A fő közlekedési eszköz itt a csónak; gyalog járni rendesen csak a gátacon lehet. Képzелhető, mily nehéz volt a francziák állása, míg a síkságon kellett küzdeniök. Sontay és Haidzüong ostrománál nehéz fegyverzetökkal keskeny átázott és sikamlós töltéseken kellett nekimenni jól védett sánczoknak.

A vizenyős rizsföldeken keskeny ösvények kanyarognak egyik bambuszligettől a másikig. Minden ligetben egy-egy népes helység rejtőzik, melyet vízzel telt árok és oly sűrű eleven bambuszszövény vesz körül, hogy idegen ember alig találja meg a bejárást. Az árvizek miatt a kunyhók rendesen czölöpökre épülnek; bambuszrudakból vannak összetákolva, sárral bekenve és szalmatetővel fedve. Inkább aklokhoz, mint emberi lakásokhoz hasonlók. Belül tiszták, de szegényesek; egy gyékény az egész család közös ágya. Majd minden falunak van egy nagy tava, melyből szükség esetén vizet bocsáthatnak a vetésekre. A tonkini rizs igen kitünő minőségű és jó kelete van egész keleti Ázsiában. Több mint negyven fajt természetnek. Az alföld mélyebb részén évenként kétszer vetnek és aratnak; a felső tájékon, hol a folyó völgye keskenyebb és tartósabb az árvíz, csak egy aratás van. Ott már

nem is természetnek oly kizárólag rizst, hanem vegyest czukornáddal, pamuttal, eperfával. Ez utóbbi a rizs után Tonkin legfontosabb növénye, mert azon alapszik a virágzó selyemtermelés. A falvakban a házak körül rendesen van néhány kókusz és arékapálma, valamint banán is.

Még egy fontos növénye van az alföldnek, mely nélkül a nép alig tudna megenni; a füvek óriása ez, a bambusz; nem hiába, hogy minden falut, minden házat, minden eret és tócsát körül fog óriási bütykös szárainak sűrűségével, ingó, lengő lombjával. Friss hajtásai szolgáltatják a tonkiniaknak a zöld főzeléket a lisztes táplálékok mellé. Bambuszból épülnek a kunyhók, a csónakok; abból készülnek majd az összes eszközök, gyékény, rácsozat, kötelek, kosarak, edények és minden képzelhető apróság.

Munkára szoktatott szelid elefántot itt sokkal ritkábban látni, mint a déli tartományokban; ló is kevés van. A főbb vonóállatok a bivaly és a szarvasmarha; a hol a helyi körülmények alkalmasak, az elsőt a kétkerekű terhesszekér, a másikat a könnyű talyiga vonására használják. Disznó, minden háznál van; de legtöbb a baromfi. Ludat, kacsát és tyúkot európai majorságokban sehol sem találni annyit, mint a mennyi egy tonkini földműves udvarában van. Könnyen képzelhető, hogy ilyen vizenyős országban a hal sem ritka táplálék. Még felig rothadva is megeszi a nép, mely egyébiránt a nyers tücsöktől sem irtózik.

VI.

AZ ANAMIAK (VAGY TONKINIAK).

Tonkin alföldje nemcsak természeti viszonyainál fogva emlékeztet Alsó-Egyiptomra, hanem népének állapota is önkéntelenül a két ország összehasonlítására késztet. Az élet hasonló alakulása nyilván kapcsolatban áll a föld hasonlóságával. Egyiptom alföldjét egy oldalról a tenger és a parti mocsarak, más két oldalról az ellenséges sivatag oly erősen körülzárja, hogy a rendes viszonyok közt folyton szaporodó nép növekvő életszükségletét nem a földművelés térbeli kiterjesztése, hanem csak a dús talaj gondosabb kihasználása által szerez-

hette meg. Tonkinban épen így volt. Igaz ugyan, hogy Tonkin alföldjét a szárazföld felől nem meddő sivatag környezi, hanem termékeny talajú és mérhetetlen fölszíni és földalatti kincsekkel áldott felföld, mely erős francia kormány alatt néhány évtized múlva most éhező milliőknak fog kenyeret adni; de a míg nem volt a fáradságos munkát védő és a szorgalommal gyűjtött vagyont biztosító kormány, addig a barbarokkal és martalócokkal népes erdőségek és hegyek a békés munkásoknak nem voltak a sivatagnál gyöngébb korlátok.

Mint a Nilus alföldjén az egyiptomi nép, úgy tömörült össze a tonkini nép a Songka folyó síkján, hol oly barátságos kép tárul a szemlélő elé, mint a Rajna völgyében, Lombardiában vagy Egyiptomban, természetesen sajátos vonásokkal.

Tonkin népe rokonságban van a chinaiakkal. A chinai krónikákban föl van jegyezve, hogy Krisztus előtt a második században az ország barbar őslakói közé bevándorolt chinaiak alapították Tonkint. Az ott megerősödött ifjú nép a tengerparton terjeszkedett délre Anamba, melyben most a királyi székhely van és melyről a nép európai nevét kapta; csak a múlt században költöztek be a mostani Francia- vagy Alsó-Cochinchinába, mely akkor a kambodsaiaké volt, de jelenleg túlnyomóan anami népességű. Most már csak az ország középső részében parancsol az anami fejedelem, ott is csak a francziák jóvoltából, kik országa deli részét húsz év előtt, Tonkint pedig az imént foglalták el.

A chinai atyafiság minősége és foka még nincs megállapítva. Nyelvök oly közel áll egymáshoz, hogy némelyek az anami nyelvet csupán a dél-chinai nyelv tájszólásának tekintik; de elismerik, hogy igen sok szava van az anami nyelvnek, mely chinai embernek érthetetlen. Nyelvök szintén egytagú szókból áll, melyek értelme a kiejtés különféle hangja szerint változik.

A szomszéd népeknel kisebb, de arányos testalkatúak és kövérségre kevésbé hajlandók, mint a chinaiak. Színök a szennyesfehér és csokoládészin közt változik, a tonkiniak világosabbak, mint a deliek; arcuk széles, lapos, mint a chinaiaké. Szemök, szemöldökük sötét, hajuk koromfekete; a férfiak és nők egyformán hosszúra növesztik és tarkójukon egy kapocsossal csomóba fogják, mint a singalok, kik tavaly

mutogatták magukat Buda-Pesten. A kik kevés hajjal vannak megáldva, kontyukat álhajjal tömhetik ki, melyet olcsón kapnak minden piacon. Szakálluk, bajuszuk csak nagyon meglelt korokban nő, szakálluk akkor is csak az álluk hegyén; azért az európaiakat rendesen öregebbeknek nézik, mint a minők valóban. Igen korán öregednek, ötven éves korukban már egészen meg vannak görnyedve. Járásuk nekünk föltűnő, kissé kacsaszerű, mert lábukat nagyon kifelé mozgatják és kezöket hányják-vetik, kivált a nők. Lábuk újjai nincsenek elnyomorítva, mert a köznép alig visel czipőt, az előkelők sem mindig. Hüvelykujjuk különösen mozgékony, mert nemcsak járásra, hanem munkára is használják lábukat; ha fára másznak, nem térdökkel, hanem talpukkal kapaszkodnak; talpukkal mozgatják, több óra hosszat állva, a kormánylapátot és ha valamit leejtenek, nem kell lehajolniok, mindig lábukkal emelik föl.

A fiatal csupasz-állú férfiakat európai ember könnyen összetévesztheti a nőkkel; ugyanis nemcsak hajuk viselete hasonló, hanem egész ruházatuk, sőt több utazó egybehangzó tudósítása szerint a két nem hangja is szokatlanul hasonló egymáshoz. Az öltözetök igen egyszerű; Tonkinban rendesen fehér, Anamban fekete vagy kék; két darabból áll, egy bő gatyából és egy térden alúl érő, csípőn alúl hasított bő kabátból — ingnek is lehetne mondani — mely a nyakon és karokon szűk. Vannak azonban, kik gombolós mellényt és rövid, elől nyílt kabátkát viselnek. A köznép kis kék vagy piros kendőt köt a fejére, tisztviselők és tanúlt emberek kis fekete turbánt. Pálmalevélből font esernyő nagyságú, de mégis könnyű kalapjokat csak eső és nap ellen használják; a férfiaké kúpos és gyakran vállig ér; a nőké lapos, olyan mint valami óriási cylinderskatulya teteje, két oldalt a peremétől földig érő selyemszalaggal, melyet a mellőkön csokorba kötnek; gavallérok a kalapjuk fenekére kis tükröt is illesztenek. Előkelőknél ernyő, legyező és vastagtalpú chinai czipő egészíti ki az öltözetet. Hasonlóképp előkelő divat a hosszú köröm, csak a hüvelykét vágják le; sokan ujjaiknál hosszabb körmöt viselnek. A nők aranygomb vagy borostyán fülönfüggőket viselnek; nyakukon borostyánkő vagy sárga üvegyöngysorokat; láb és karpereczet ritkábban.

A lányokat már tizenkét éves korukban férjhez adják; a szeplőtlenséggel nem sokat törődnek, annál többet a termé-

kenységgel. Nem teheti őket semmi oly boldogtalanná, mint az a tudat, hogy nem hagynak magok után gyermeket, ki holtuk után rólok megemlékezzék. Gyakran idegen fiúk örökbe fogadásával segítenek magokon. Minthogy az ősök tisztelete a fiúk kötelessége, a lányokat nem sokra becsülik, gyakran el is adják chinai kereskedőknek, kik Hiphongban Tonkin jelenlegi legelénkebb kikötőjében a hat—tizenkét éves lányokat 15—20 frankért veszik és Kantonban 200—250 frankért adják el.

A nősülés egész chinai módra történik. A családapa az egész családnak politikai és vallási feje és bírása, a hatóság csak saját fölshozólítására segíti a végrehajtásnál. A nők mégis sokkal jobb helyzetben vannak, mint Chinában; nem tartják őket rabok gyanánt egy külön női osztályban, hanem részt vesznek minden munkában és a férj minden apróságban megkérdezi a nő véleményét. A gyermekeket szeretettel, gonddal nevelik; az anya maga dajkálja. A csókot nem ismerik, szeretetüket azzal nyilvánítják, hogy orrukat közelítik a gyermekhez és meglehelik vagy szimatolják.

A gyermekek meg is hálálják az öregek szeretetét minden gyermeki erénnyel; sox öreg már életében ket-három nemzedék hódolatát élvezi. Halottaikat nem úgy temetik el, mint az európaiak és nem is égetik, hanem egy gödörbe teszik, meszet öntenek hozzája, mely leeszi mind a lágyrészt, azután a tiszta csontokat összeszedik és egy fél méter hosszú, húsz centiméter széles és magas cserepládikában teszik örök nyugalomba. A cserép koporsók készítése sok községnek főfoglalkozása. A tetemet zeneszóval kísérik ki fizetett sirtók és rokonok; a menet elé áldozatul gyakran aranyos papirost hintenek, melyet fáklyákkal meggyújtanak. A rokonság ilyenkor épen nem szokott szomorú lenni.

Buddha vallásúak volnának, de e vallásnak csak külső szertartásait végzik. A legelterjedtebb vallásos színezetű gyakorlat az ősök tisztelete és a szellemeké, melyek természeti erőket képviselnek. Majd minden községnek van saját külön védőszelleme és temploma, melyben a szertartások a szerint változnak, a minő jó vagy rossz természetet vagy szándékot tulajdonít a falu patronusának. A pagodák rendesen igen egyszerűek, dísztelenek; még a fővárosokban is csak néhány van, melyek külsején és berendezésén a műízlés némi nyomai

látszanak. Katholikus térítők már kétszáz év óta működnek Tonkinban és a sok üldözés daczára, melyet a megtértekkel együtt szenvedtek, híveik száma az anamiak közt százezerre, sőt nemelyek szerint negyszázezerre rúg, mindnyájan a szegény nép közül.

A családi életből is látszik, hogy a nép mily szelid természetű; a francziáknak igen jó alattvalói lesznek, mint már kitűnt Alsó-Cochinchinában. Veszekedés, verekedés nem oly hétköznapi dolog Tonkinban, mint nálunk Európában. Pirulás nélkül kerekét old a tonkini ember, ha nincs semmi komoly oka valami kihívást elfogadni, de ha kell, meg is tudnak halni a legkisebb fájdalom nyilvánítása nélkül. Igen ragaszkodnak — nem annyira hazájokhoz — mint szülőföldjükhöz, falujokhoz; mégis ha a kenyérkereset kényszeríti őket, messze vidékre elmennek hajóikon.

A tonkiniak sokkal életre valóbbak és szorgalmasabbak anami testvéreiknél. De szorgalmukkal nincs arányban takarékoságuk. Dupuis beszéli, hogy valóságos öreg gyermekek; napról napra elnek, kis szerzeményöket könnyen elpazarolják látványosságokra, mulatságra, színházra vagy temetésre. Újévökre, mely január végén van, már hónapokkal előbb összekuporgatnak egy kis pénzt, akkor azután néhány nap alatt mindent elvernek. Az ünnep napján minden ház elé kitesznek egy gyékényre rizspálinkát, theát, betelt, metéltet, halat, sült kacsát, disznóhúst, rizst, banánt és mindezt szépen földiszítik virággal, azután ket mécsset gyűjtanak és tisztelettel meghívják őseik szellemét. Ekkor minden nagyobb helységben megjelennek a vándorszínészek, kiknek phantastikus előadásai ki nem fogynak a közönségből. A színdarabok roppant lármásak és otromba tréfákkal vannak fűszerezve, melyekből bőven kijut részők a katonai mandarinoknak, a férjeknek, de kivált a chinai kereskedőknek.

Szelid és derült lelkületök az utazók egyhangú állítása szerint őket minden keleti nép közt legkedvesebbé teszi az európai embernek. Nemcsak szelídek, hanem igen fogékonyak is; Francia-Cochinchina népiskoláiba már több ezer anami fiú jár és mestereik igen dícsérik könnyű fölfogásukat és előmenetelőket. Vannak azonban hibáik is; leggyakrabban emlegetik alattomoságukat. A tisztaság sem tartozik erényeik közé; szappan az országban ismeretlen tárgy. Sok mindent

végeznek nyilvánosan, a mit Európában nem szoktak muto-
gatni; a legfőbb tisztviselő is ledobja czipőjét bármilyen tár-
saságban és úgy piszkálja a lába ujjait, mintha ez a világon a
legtermészetesebb dolog volna. E hibáknál azonban nagyobb
baj, hogy igen sok a szegény ember.

A nép hibáit és bajait megmagyarázzák a társadalmi
és politikai állapotok. A szegénység honnan származik?
A népnek tilos volt a külfölddel kereskedni; minden nép kö-
zül csak a chinaiaknak volt szabad venni és eladni, úgy szab-
ták meg az árakat, a hogy akarták. Azonfelül a kinek volt is
valamicskéje, el kellett titkolnia; inkább rongyokban jártak,
semhogy áruló új ruhát vettek volna, mert ha valakinél meg-
sejtették a pénzt a mandarinok, az ugyan el volt veszve. Ha
valakiről megtudták, hogy igen szép zománczozást vagy
gyöngyházzal kirakott famunkát — Tonkin specialitásai —
tud csinálni, azt menten nyakon csípték és kedveskedtek vele
a királynak, ki országa legügyesebb kézműveseit fővárosában
Huében valóságos rabokul tartotta és koldusdíjért dolgoztatta.

Az ország föterméke, a rizs, királyi monopolium, az
egyedüli anami kereskedő maga a király volt; népe «szegény
és engedelmes». A legelső tisztviselőtől a legutolsóig mindenkit
nemcsak meg lehetett, hanem meg kellett vesztegetni. Ajándék
nélkül egy tisztviselővel még csak beszélni sem lehetett; a ki
a helytartóhoz ment, egy kis ezüstrudacsát vitt magával, a
ki az utolsó mandarinnal akart beszélni, legalább egy tyúk-
tojást vagy egy marék rizst.

E romlottság könnyen megfejtheti a nép alattomossá-
gát, mely a hatóságokon apró-cseprő dolgokban áll boszút.
Ezredeves zsarnokságnak és elnyomatásnak a világon min-
denütt ugyanazon következményei vannak. Elfelejtik ezt azok,
a kik a görögnek, olasznak és más fajoknak eredendő nemzeti
hibákat vetnek szemökre; de tán nem felejtik el, mert soha
sem tudták. Ez állapotokat ismerve, nem csodálhatjuk, hogy
1873-ban a Tonkint megszálló maroknyi francia tengerész-
csapathoz néhány het alatt 15—20 ezer anami csatlakozott.
A nép most sem zugalódik a hódító Franciaország ellen, an-
nál kevésbbé, mert nem lehet előttök ismeretlen, hogy Fran-
czia-Cochinchinában élő testvéreik hogy gyarapodnak vagyon-
ban, jóllétben, mióta fölséges királyuknak és mandarinjainak
körmei közül kiszabadultak.

Ki merné a francziáknak szemére vetni, hogy talán «a nemzetközi jog» ellenére boldogítanak egy népet és hogy bevezetik a társadalom, a világ hasznos és munkás tagjai közé?

VII.

A CHINAIK TONKINBAN.

A ki nem tudja, hogy hány chinai él az anami nép közt és hogy mily nagy hatásuk van az országra, a népre és az egész közéletre, annak még nagyon hiányos fogalma van Tonkinról. Ha összefoglaljuk mindazt, a mi a phoeniciaiak, a görögök és a rómaiak műve volt a Földközi tenger partjain az ókorban, az araboké és az olaszoké a középkorban és ehhez hozzáadjuk az új görögök szerepét a Levanteban és a Balkán felszigeten és a zsidók szerepét a néhány évtized előtti és a jelenlegi Magyarországon, akkor fogunk olyasmit kapni, a mi hasonlít a chinaiak hatásához és működéséhez Hátsó-India keleti partjain. Anamban és Tonkinban a politikai, közgazdasági, társadalmi és vallási élet számai úgy össze vannak szövődve chinai elemekkel, hogy a két országot szinte China pitvarának tekinthetjük.

A királyi udvar egészen a pekinginek utánzata. Az anami fejedelem is az ég fia, szent és fölséges, tízezer nép atyja és anyja, a kegyelem forrása, egy földi isten, kit a legmélyebb tisztelet környez. Ha néhány órára elhagyja Hüében levő nagy citadelláját, melynek magas falai a királyi udvarból csak egy-két háztetőt és fasudarat engednek látni, ha a folyón csónakázni vagy vadászni akar, ezt a nagy eseményt előre kihirdetik, hogy alattvalói jókor eltisztuljanak fölséges szemei elől. A folyón ilyenkor csak udvari hajóknak szabad járni; a köznép és a kereskedők bárkái félrevonulnak a szent helyről. Húsz év előtt még a külföldi követségek fogadásánál is kárpit mögött maradt. Erős korlátot von az uralkodó személye körül a szertartások és illemszabályok azon tömege, mely nyugaton már rég a lomtárba vándorolt; van ugyan még nekünk is elég. Nyilvános fogadtatásnál minden szót, melyet a királyhoz intéznek, vagy a melyet a király kimond, megismétel két főtisztviselő. Jelenlétében bizonyos

szavakat nem szabad kimondani, sem a hozzá intézett iratokban azokat használni, hanem körül kell írni. Világossárga szövetekeket csak a király használhat; kétemeletes házat csak ő építhet; senkinek sem szabad a fővárosban és kerületében egynél több ernyővel járni és a vár falain belül még azt sem szabad kinyitni; és még sok hasonló szabály van. Népe meg is becsüli a fejedelmet, mert székhelyét kerülik, mint nyulak a róka odvét. A várhoz csatlakozó néhány külváros oly néptelen, hogy a főútczákon fű nő.

Azonban a szigorú szertartások, melyek megtartásáról a fő emberek gondoskodnak, nemcsak a népet választják el a fejedelemtől, hanem a fejedelmet is a néptől. Azok a mandarinok, kik térden csúszva közelednek a fejedelelemhez, öt foglyok gyanánt tartják, és veszedelembe menne, ha szertartásaik hálójából meg akarna szabadúlni. Tüdük király és két fiatal utódjának gyors halála két év alatt, úgy sejtik, nem volt természetes. Tisztviselőik, kik érezték, hogy ütött zsarnokságuk utolsó órája, rajtok boszulták meg a francziákkal való szövetséget.

Az összes állami tisztségek öt alsó és négy felső rangfokozatba vannak osztva, mely már külsőleg a ruhában is föl van tüntetve. Nemcsak az öltözet alakja és a selyem színe van megszabva, hanem a különféle hímzések is, melyek ruházatukat fedik. Polgári tisztviselők ruháján rendszeren egy sárkány, darú vagy tekenősbéka van, a katonatisztek palástján egy vérszomjas tigris pompázik.

Itt is, mint Chinában, mindenki egyenjogú. Bármely parasztból lehet tisztviselő, ha a nyilvános vizsgálatokat sikerrel kiállja. Zárthelyi, írásbeli dolgozatokból ítélik meg a tanulók képességet; a kiből nem lesz mindjárt tisztviselő, az is megkapja a tudós címét és némi szabadalmakat. Az első vizsgálaton kívül van még két felsőbb fokú is; a harmadik a királyi udvarban történik; csak azok juthatnak fő méltóságokba, kik ez utolsón is szerencsésen átjutnak.

Hanoiban van egy másodfokú vizsgázó hatóság és épület. Tel elején két-három hétre több ezer fiatal ember jön ott össze, mindenik legalább is két szolgálával; úgy megelégnül ilyenkor a város, mint az európai egyetemi városok az őszi beiratáskor. No van akkor zaj, fölfordulás «az írástudók mezején», mert az anami diákok sem csendesebbek ám európai

collegáiknál. Mindössze is csak elméleti szörszálhasogatást tanulnak, melynek a gyakorlati élethez semmi köze. A tudós nyelv, melyen a királyi udvarban beszélnek, nem egyéb a chinai irodalmi nyelvnél; a hivatalos iratokban is mindig a chinai nyelvet és jegyeket használják, melyektől a közönséges anami írásjegyek is származnak. Az anami irodalom főképp népdalokból és közmondásokból áll; a chinai irodalmat kell tanulmányozni a leendő tisztviselőknek. Képzeltető, milyen derék vezér lehet az, a ki a chinai erkölcsi és philosophiai könyveket végig tanulta és milyen jeles politikus vagy pénzügyminiszter, a ki a számtalan írásjegyet mind ismeri és könyv nélkül tudja «a százezer aranyigazságot».

A tanulás maga és az érdem nem elég arra, hogy valaki hivatalba jusson. Az egyenjogúság bármily szép elvben, tényleg nem létezik. Már a tanuláshoz is sok idő kell és némi vagyon; a vizsgálatoknál pedig es a tisztségek betöltésénél a verseny nagy, burjánzik a protectio. A királyi család tagjai az alsó fokokat csak átugorják, akár nyugaton; és hogy a főmértóságok fiai jobban teszik le a vizsgálatokat az alsóbb rendű mandarinok csemetéinél, az természetes. Ember legyen, a ki a kilenczszeres bástyán áttör. Bajos megítélni, vajon igaz-e, hogy ügyes kémkedéssel és a följobb valók terveinek és tetteinek elárulásával az udvarnál nagy érdemeket lehet szerezni. Lefelé a tisztviselők nem felelősek és így nincs egyéb gondjuk, mint fejedelmöknek kedvében járni. Az érdekhajhászászon kívül főmozgató erő a bambuszpálcza. «A királytól kezdve, ki ver és soha verést nem kap, egész az utolsó parasztkutyáig, mely mindig verést kap, de soha nem ver, nincs Anamban olyan élő leny, mely jól nem ismerné a bambuszpálcza suhogását.» Ő fölsege sajátkezűleg fejezi ki nem tetszését minisztere hátának és a katonatiszt is a pálczával bátorítja vitézeit hátulról.

Alig értjük első tekintetre e nagy versenyt a hivatalokért, ha látjuk, hogy a fizetésök mily csekély — úgy mellékutakon aligha többet nem szereznek. A fő miniszterek kapnak évenként kétezer füzér sapekot, néhány mérő rizst és két selyemruhát. A sapek egy czinpénzecske, melyet nem vernek, hanem úgy öntenek; hatszáz van egy füzéren, mely egy frankot ér. (Van négyszögű rúdalakú ezüst pénzök is, de nincs forgalomban.) Tehát az ország első tisztviselőinek évi fizetése a mi pénzün-

kön körülbelül ezer forint; képzelhető, mit kap a többi. De e csekély fizetés is jelentékeny összeg oly országban, hol a nap-szám néhány krajezár, mint Tonkinban volt eddig.

A kormányzás és közigazgatás csekély eltérésekkel egész chinai módra megy. A községek itt is autonomok, választott hatósággal kormányozzák magokat, mely független a központi hatalomtól, magok gondoskodnak a rendről, magok szedik be az adót, melyért az összes lakosság együttesen felelős. A még néptelen országrészekben bármely magánember alapíthat új gyarmatot; a kik társaságba összeálltak és adóígéretükre megkapták a községalapítási engedélyt, magok közt elosztják az elfoglalt földet. Községi polgárok és választók tizenkét éves koruktól fogva mindazok, kik az adózók sorába «be vannak írva», kiknek «tűzhelyök» van. Községi jogukra igen feltékenyek; idegen eredetű kereskedőknek csak harmadik, negyedik nemzedékét írják be.*)

Minden községben van egy «beírottak» azaz adófizetők névsora, melyben a nevek száma sohasem szaporodik, mert következetesen hamisítják. A községek inkább megvesztegetik, megfizetik a tisztviselőket minden polgár kihagyásáért, kit az adózók sorába be akarnak írni, semhogy az eredeti számot nagyobbítani engednék. Ha a község valamely tagjának hivatalos ügyekben kell jelentkezni, ha például kinevezik tisztviselőnek vagy bíró elé kell mennie, akkor a «beírottak névsorának» valamely neve alatt jelentkezik, mely név tulajdonosa talán már rég meghalt. Ha új censust írnak ki, akkor a nagyon elavult neveket halottak gyanánt kitörlik és újakat írnak be, de számukat nem szaporítják.**)

A nép minden tekintetben alantabb áll a chinaiaknál; nem hiába, hogy az anami ember minden chinait «bátyjának» vagy «mesterének» szólít. A fejedelem akaratától korlátolt, de mégis nagy számban Tonkinba és Anamba vándorló chinaiak már előre megkapják a polgárjogot; úgy tekintik őket, mint öregebb testvéreket, kik látogatóba jönnek az ifjabbakhoz. Ők valóban «mesterek» gyanánt viselik magokat; a legutolsó chinai kereskedő is csak úgy felvállról beszél a legfőbb anami tisztviselőkkel. Így viselhették magokat hajdan a

*) E. Reclus: *L'Inde et l'Indochine* 884. N. Geogr. III.

**) *Zeitschrift d. Ges. f. Erdkunde*. Berlin 1883. 318.

római polgárok a hódolt népek közt. A bevándorló chinaiak autonom községekbe csoportosúlnak és folyvást szaporítják az anami népet, mert ritkán jönnek asszonyostól; anami lányokat vesznek nőül és utódjaik néhány emberöltő alatt még arcvonásaikban is elvesztik eredetök nyomát. A nem rég bevándoroltakat rögtön meg lehet ismerni sárgább bőrökről és laposabb arcukról. Nyelvöket a nagy hasonlatosság miatt hamar elcserélik az anami nyelvvel.

A bevándorlók közt kevés a földműves; többnyire kereskedők és iparosok. Éjszaki Tonkin bányáit csaknem kizárólag chinaiak művelték. A chinaiak mértékletesek, takarékosak, eszesek, meglaknak egy rossz kamrában és meg tudnak lenni sok mindennek híjjával, a mit az európai ember a megélésre okvetetlenül szükségesnek tart; könnyebben beérik csekély haszonnal és így teljesen legyőzik az európai versenyt. A kiskereskedést nemcsak China, Japán és Hátsó-India kikötőiben, hanem még az európai gyarmatokban is kezöbbe ragadták. Ha egy saigoni európai kereskedő rizst akar vásárolni, átmegy Cholonba a chinai piacra, mert chinai közvetítés nélkül el nem ad semmit az anami ember. Nagy része van ebben a megszokásnak az elmúlt idökből, mikor minden idegen nép közül csak a chinaiaknak volt szabadalmuk Anamban kereskedni.

Haiphongban, mely a francia foglalás óta Tonkin fő kikötője, néhány év alatt már egész chinai városrész keletkezett. Csinosabb és szilárdabb házaik minden anami városban messziről föltűnnek a belföldiek kunyhói közt; legföljebb a tisztviselők házai hasonlíthatók hozzájuk. A határszéli független törzseknél milyen szerepet visznek, mutatja az említett pelda, hogy egy cantoni kereskedő egy kis országot alapított köztök; ez eset különben nem páratlan.

A bekés bevándorlás csaknem kizárólag a tenger felől történik. Vannak azonban másféle bevándorlók is. A fekete és sárga lobogós rablóseregek, melyek utóbb anami, sőt chinai zsoldba álltak, szintén chinai bevándorlók, csakhogy lázadók és szökevények; ők is családokat, helységeket alapítottak Tonkinban és beolvadtak az anami népbe. Ilyen harczias bevándorlók azelőtt sem lehettek ritkák. Ezekhez sorozhatók a kalózok is, kikről Tonkin éjszaki partszegélyén egy egész szigetcsoportot neveztek el. E szigetek hasonlóak a dalmát mészkő-szigetekhez, kívül rettentő szirtekkel, meredek szikla-

falakkal, belül csöndes édesvizű tavakkal vagy szelek ellen védett tengeröblökkel, melyekre sötét barlangok nyílnak, menedékhelyül az üldözött kalózoknak. A század elején egy chinai hajóhad sorra járta a szigeteket, elpusztította a házakat, a fákat kivágta és a lakosokat elhurczolta, hogy véget vessen vakmerő rablásaiknak. De ez nem használt semmit; azóta csak úgy gyötörték az anami partokat, mint azelőtt. Azonban most már lejárt az idejük; mióta francia pánczéloshajók kezdtek ellenök irtó háborút és sok száz ágyujokat a tengerbe sülyesztettek, azóta ritkán hallani róluk.

* *

Többször hasonlítottam már Tonkint Egyiptomhoz. Igaz, hogy ez ország földje jelenleg legalább tízannyit termel, gyümölcsöz; tehát tízannyit is ér, mint Tonkin; de ennek meg a jövője nagyobb. Említettem, hogy a beteg társadalmi és politikai állapot okozta, hogy az ország kincsei haszontalanul heverték eddig. Forgalmilag soha sem lesz oly jelentősége, mint Egyiptomnak, de azért mégis igen fontos, mert öblének belső szögletében a hátamögötti területnek olyanforma kijáratát képezi, mint Marseille, Genua, Velence, Trieszt és Fiume Közép-Európának. Általában a hátsó-indiai francia birtokoknak nagyobb a jövőjük, mint a jelenök. Eddig elhanyagolt néptelen országok voltak, de földjük dús termékeny és ha tekintetbe vesszük, hogy e terület India és China között van, azaz a világ két legnépesebb, leggazdagabb országa és a kincsektől duzzadó Szunda-szigetek között, akkor csak nagy jövőt jósolhatunk a francia birtokoknak. Megért egy háborút.

SIMONYI JENŐ.

NE HALLJA HÍRÉT AZ ANYJÁNAK.

Regény.

Negyedik közlemény. *)

XI.

A vén gróf mindentudóságának hatírai.

Ismét teltek a napok.

Adorján báró estéit zongorája mellett tölté. Sokszor rögtön félbeszakította játékát és kinézett a folyosóra. De ennyi idő mindig elég volt, hogy a fürge kis őzike fészkébe iramodjék. Pedig ott volt, elárúlta öntözője s hogy virágai félig locsolva, félig szárazan maradtak.

Taszilo gróf járt-kelt, mint ordító oroszlán, keresvén, kit fölfaljon. Ez evangeliumi szép hasonlatot itt a mai értelemben kell venni. Pénzt hajhászott és egen-földön keresett egy fölfalható hitelezőt.

Hallotta, hogy Nizzából örvendetes hírek érkeztek. Róza kisasszony újabb roham nélkül érkezett rendeltetése helyére. Azóta régi vidám kedélye visszatért; jár setálni, szíja a tengeri levegőt; csak azt nem táviratozta, hogy imádott vőlegényét üdvözölteti.

A gróf erre élve-halva Nizzába készült. Tudjuk, hogy ő méltósága pénzügyileg mindig három hónappal előre élt; tehát pénzt szerezni, akár a pokolból is, ez volt a jelszó.

Legelőször is a nagybárdú Botond váltó-üzletében tön

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 101., 102. és 103. füzetében.

kísérletet. Érezte ugyan, hogy nem épen grófi tempo, kétezer forintos kölcsönt kérni olyan embertől, a kinek házába fagyaltaltra (s más csemegére is) eljár; de biztatta magát, hogy a nagy Hegyszeghy Botond jellemében még maradhatott valami üledék a régi kis Spitz Mórból. Tehát félrevetette a helyen kívüli gyöngédséget.

A bankár végtelen szívességgel fogadta s bevitte legbensőbb szentélyébe, a hol hat Wertheim-szekrény sötétkedett a falak mentében.

— Gróf úr! Testestül-lelkestül szolgálatára állok. Nincs az az idő, melyben összes pénzkészletemet rendelkezése alá ne bocsátanám. Parancsol uradalmaira fölvenni fel milliót? Három óra lefolyása alatt megszerzem. A mi a kívánt két ezer forintnyi csekélységet illeti, azt természetesen még könnyebben tehetném. Szerencsétlenségemre, épen ezelőtt egy órával olyan nagyszerű vállalatba kezdtem, mely összes forgalmi tőkémét igénybe veszi. Máskülönben pedig legyen meggyőződve méltóságod, hogy ezután is minden képzelhető ügyben s minden pillanatban szolgálatára állok.

Nem szükség ide leírni, mit mormogott erre, összeszorított fogai között, a kölcsönkérő. Nagyon megköszönte az ilyen coulant előzékenységet és föltétlen szolgálati készséget.

Ha nem sikerül az üzlet a bankár-házban, az út egyenesen az uzsorások körme közé vezet.

Bekopogtatott tehát egyhez a leghírhedtebb vérszopók közül. Elbeszélte, hogy pillanatnyilag pénzzavarban van. Olaszországba vagy déli Franciaországba kell utazni, hogy menyasszonyát, a ki nem más, mint a dúsgazdag Verner lovag általános örököse, meglátogathassa.

Az uzsorás meg sem nézte az elébe tett bélyeges papírt, hanem arczátlanul röhögve, felelé:

— Minek tart engem, gróf úr? Elöttem egy hektikus menyasszony, ha százszor is általános örökös, biztos hypothéka nem lehet.

Itt már semmit sem mormogott a gróf, hanem nagy viszketeget érzett arra, hogy emberét mindkét felől fölpofozza.

Most már alá kelle szállnia a legutolsó s legirtóztatóbb pénzforrásra. Oda, a hol a pazarló uracsok igazi váltóját félrevetik, de a világos hamis váltót néha szívesen honorálják.

— Mózes! itt egy négyezer forintos váltó. Az aláíró, for-

gató neve nem tartozik a dologra. Adjon két ezer, vagy legalább másfél ezer forintot s bizonyos lehet benne, hogy bátyám a lejárát előtt kifizeti.

— Kicsoda? Ki fizeti ki? Gróf Perghő Tibor? Nagyon jól ismerem ő méltóságát, talpig becsületes ember, nem csinál adósságokat, de ha megtudja e dolgot, olyan dühbe jő, megtagadja öcscsét, s megengedi, hogy törvény elé hurcolják. Akkor pedig méltóságod Vácra kerül a nagy házba.

— Vácra? A püspök palotájába?

— A püspök a város alsó részén lakik. Én a másik nagy házról beszélek, melyet az egykor megkezdett Ludoviceum vastag falaira emeltek. Köznymelven fegyháznak nevezik.

Ily irtóztató leczke, ily szájból, egyszerre észre térítette a fiatal grófot. Legott bedobta a váltót az iroda kályhájába és szó nélkül távozott.

— — — —

Most már csak a legkétesebb és semmi sikert nem ígérő forrás maradt hátra: nagybátya. Ki tudja? Talán legelőször is ide kelle vala fordulnia. Az öregnek ugyan nincs pénze, de a nagy czél érdekében nem fog irtózni egy kis adósságtól.

Más nap reggel tizenegy órakor fölkapogott a negyedik emeletbe. Ajtót nyitottak előtte, de azt mondták: ő méltósága éppen most kezd öltözni.

No, ha még csak most fogott végtelen hosszú toilette-jéhez, akkor a kedves unokaöcs bátran fölülhet a lóvonatú pálya kocsiájába, elzöröghet vele a múzeumtól Ó-Budaíig, onnan vissza s még sem érkezik későn. Ezt trefából gondolta s meg is komolyan megtette, mert szörnyű izgatottságában nem volt sehol maradása.

Visszajövet bátyja már várta.

— Hallottam, hogy kerestél. Épen jókor jössz, mert hivatni akartalak. Roppant titkok nyomára jutottam.

— Parancsoljon, bátyám.

— Halld ezt az érdekes históriát. Verner úrnak csak egy fia volt. Ez korán halt el, de egy Henrik nevű gyermeket hagyott hátra. Ezt jól nevelték, mégis a leghírhedtebb korhely, iszákos, kártyás és kicsapongó frater vált belőle. Becsavarogta az egész világot. Volt a pápa katonája Garibaldi ellen, kapitány a mexikói császár hadseregében, aranyásó Californiában, pinczér Philadelphiában, rendőr Londonban,

croupier Monacóban. Egyedül csak szolgabíró nem volt Magyarországon. Később Henrik úr színészkedett Szebenben és Temesvárott; végre Kolozsvárra vetődött, mint az internationalis socialisták egyik emissariusza. Sokszor bőven volt pénze, hivatalából és nagyatyjától is kicsalhatott kisebb-nagyobb összegeket. Erdély fővárosában meglátott egy rendkívüli szépségű leánykát, azt mondják, az ottani színház egyik páholy-nyitójának tizenöt éves gyermeke volt. Megszerette, feleségül vette s lett tőle egy kis lánykája, kit a kolozsvári anyakönyv bizonyítása szerint Arankának kereszteltek. Ez a boldogság sem sokáig tartott: egy éjjel a javíthatatlan korhelyt valami undok pálinkaboltból holt részegen kidaszították az utcára; ott eldőlt, elaludt s reggelre megfagyott.

— Kalandos dráma, igen csattanós befejezéssel.

— Úgy látszik, a csoda szépségű tündér Ilona sem készült jobb posztóból. A fiatal özvegy csakhamar eltűnt Kolozsvárról. Gyermekeit egyszerűen ott hagyta, a hol épen utoljára szállást tartott.

— És a leányka?

— Verner lovag természetes és törvényes örököse.

— Ha él.

— Él és virágzik. Verner úr, a ki azon időben még csak szerencsés spekulans volt a bécsi börzén, a gyermeket magához vette, később hol egyik, hol másik zárdában neveltette, most pedig a legnagyobb szigorral és óvatossággal elrejtve tartja a világ szeme elől.

— Bocsásson meg, bátyám, ez nem valószínű föltevés. Napjainkban, jelen századunkban képzelni sem lehet oly indokot, mely e középkorba való titkolózást szükségessé tenné. Miért ne tartaná otthon, ha világos örököse és elismert kedves kis unokája? Íme, Róza kisasszony csak testvérének unokája és úgy élt nála, mint a ház gyermeke: szeretve, tisztelve, sőt elkényesztette, annyira, hogy a világ s mi magunk is egyedüli örökösének tartottuk.

— Hallgasd tovább a történetet. Ezelőtt nyolcz évvel Verner úr képtelen módra fölgazdagodván, épen a legjobb időben visszavonult az üzlettől. Ekkor nyerte címét, ekkor vette meg Bács megyében Bodroghtelkét és ekkor tervezte, hogy Magyarországon fog letelepedni. Ő maga, koránál fogva lemondott a gondolatról, hogy a magyar nyelvet is meg-

tanúlja, de legalább hűgát, a kis Rózát, taníttatni akarta. Nyelvemesternét keresett és talált egy nőt, a ki kifogástalan ajánló leveleket mutatott elő. E nő páratlan szépségével, műveltségével és igen úriás modorával csakhamar kedvence lett a háznak. Ettől tanult magyarul menyasszonyod még Bécsben. A nyelvemesternő azonban hovatovább nagyobb hatalmaság lett a házban. Beszért még jól francziául is, és kellemes csevegéseivel egészen elszédítette az öreg urat, a ki még akkor nem zárkózott be harminczkét Reaumur fokra fűtött szobájába. Végre itt is bekövetkezett, a mi hasonló helyzetben már több vén ficzkón is megesett. Egy este, a kandalló tüzeinek fölbátorító vörös világa mellett fölbuzdult Verner úr megaludt vére, térdre esett, majd karjai közé ragadta a nyájás hizelkedőt s fölkiáltott: szeretem önt! Legyen az én imádott feleségem!

— Történnek ily ostobaságok?

— Most halld és bámulj. A nő hálakönnyekre fakadva, meghatottan köszönte meg a megtisztelő ajánlatot. Esküdzött, hogy ő még régebben, mindjárt e házba lépésével szerette barátját és jótevőjét, de a nemes és nagylelkű ajánlatot el nem fogadhatja.

— Hihetetlen mese.

— Most jó a java: a szép hölgy a házassági ajánlat visszautasítása után is folytatta mulattató, fölvidító és csábító szerepét. A nagy szó: «szeretem önt» s a felelet: «szívem örökre öné» ki volt mondva. És a ki tisztos nő, a ház úrnője nem akart lenni, legkevesbbé sem vonakodott az öreg lovagnak imádott, brillantokkal előzőnlött és állampapírokkal szépen kibélelt kedvesévé átváltozni.

— Ilyfele is történhetik a XIX. században? De most jut eszembe: talán férje volt, kitől a törvény el nem választotta?

— Bizonyítványai hajadon leányra szóltak, de özvegy volt. Most már egész évig tartó háborítlan boldogság következett, mely talán maig is tartana, ha véletlenül az erdélyi vasút igazgató tanácsának egyik tagja föl nem kerül Bécsbe, s dolga levén a nagy tőkepénzes házzal, az itt uralkodó madame Pompadourt, színről színre meg nem ismeri.

— Ki volt?

— Senki más, mint álnéven betolakodva, a meghalt Verner Henrik özvegye.

— Borzalom és vérfertőzet!

— Valóban rútabb dolog, mint pénzeért kezét kérni egy leánynak, a kiről tudjuk, hogy a nyarat meg nem éri.

A becsületes, tisztos és gyöngéd érzelmű öreg eliszonyodott; a bűvös szépség álarca pedig lehullott. Űtött az elválás órája, a mi nagyúri és bankári házaknál sok pénzbe kerül. A hölgy követelő, a lovag nagylelkű volt. Vége a melodramának, hogy a szép nyelvmesterné elhagyta a házat, kezében hordva egy szép angol bőrtáskát hatszázezer forinttal!

— Patvarba; csinos tiszteletdíj egy pár évi vendégszerelés fejében.

— Ezután a lovag végleg leköltözött Pestre, de a nagy pénzű szépség is hazánk fővárosát tisztelte meg magas jelenlétével.

— Itt lakik?

— Itt fénylik, köztünk ragyog, mint első rendű csillag. Rögtön, első föltünésével bódulást, furoret és fanatismust idézett elő. Célja volt, hogy férjet találjon, a ki képes lesz tőkeit üzletszerűen, nagyban kamatoztatni. Megnyitá termeit, miután megvett egy épen újonnan épült pompás házat a Zrínyi-útczában.

— Hogyan? Ő volna? Juno ő nagysága?

— Egeszen ő, igaz valóságában és teljes dicsőségében. Ez magyarázza meg a condam Spitz Mór érthetetlen szerencséjét. Férj kellett, a ki a pénzsák mellett nem kutatja a múltat. Így támadt e nagy vagyon, melynek keletkezéséről az üzletvilág semmit sem tud.

— Ámulok és megsemmisülök parányiságom érzetében.

— Így van megmagyarázva, miért kell Aranka kisasszonykamat távol tartani a családi háztól? Veka alá rejtik a gyertyát, a helyett hogy ragyogtatnák csipkében, selyemben az aranyozott és márványozott falak között.

— Értem, kezdem érteni.

— Mert ha a lyányt mint örökösnot bemutatják a társaságnak, a kíváncsiak serege rögtön fölfedezi, ki volt az anyja? Dobra lesz verve, honnan szerezte ez a kedves kis mama mai fényét és gazdagságát? Végre pedig elkerülhetetlen következmény, hogy a közel rokonságot a Hegyszeghy- és a Verner-házzal elismerjék.

— Most már tökéletesen értem. De hát az anya nem fog fölszólalni?

— A zrinyiútczai Juno? Inkább mérget vesz, mint megtudja a világ, hogy ilyen nagy leánya van. Míg a lovag házában élt, e pontot föl sem említhette. Most annyit sem gondol gyermekével, mint kanári madarával, melyet tegnap angoramacskája ozsonnára fölfalatozott.

— Köztünk legyen mondva, soha sem hittem volna, hogy madame Hegyszeghy ily idős.

— Úgy megvan harminczöt, mint te harmincz.

— De örökre még sem tarthat e szembekötösdí.

— Meg lesz ennek is a vége, mint mindennek a világon. Előbb-utóbb majd a lyányt nyakába sózzák valami falusi gavallernak és elküldik a párocskát Bácskába, a bodroghtelki kastélyba.

— Az ördögbe! Magam is ismernek egy ily elszánt fickót, a ki szívesen vállalkoznék, ha valaki így akarná tönkre tenni.

— Ez már okosabb beszéd. Milyen szépen értésemre adtad, hogy magad sem veszed többé komolyan vőlegénységedet.

— Korántsem. Ily olcsón nem adom reményeimet. Míg kövérebb préda markomba nem hull, mai menyasszonyomról le nem mondok az utolsó perczig.

— Hatalmas ígéret ez, ha tudod, hogy ez az utolsó percz néhány hét alatt bekövetkezik. Hogy kaptad meg a boldogító igent? Egyedül öné leszek vagy a halálé! Átkozottúl veszedelmes versenytársra akadtál!

— Mindegy. Ha pénzem volna, még ma indulnék Nizza felé.

— Tanácslom, egy lépést se mozdulj. Ha pedig adósságot merészkednél csinálni, nem vagyok többé bátyád s vége a subsidiumnak.

— Csak még egy kérdést. Senki még nem is sejti, hol és melyik elátkozott várban őrzik e drága kincset?

— Ha mondtam, hogy én sem tudom, akkor más még kevésbbé. Mert e földön a mindentudóságnak is meg vannak határai. Elmondtam, a mit akartam, s miután most egyéb dolgom nincs veled: Isten velünk!

Taszilo gróf elégedetlenül távozott. Pénz helyett egy

csomó titkot kapott; de a német közmondás szerint soha sem tudja az ember, mitől hízik.

— Hát ha csak szerencsecsillagom küldte rám ezt a tüdővést? Hogy el ne hamarkodjam e dolgot, ha a sors ízletesebb falatot tartott fönn számomra! Ezer ördög... ha Aranka kisasszony anyjára ütött, pompás és tartós szép darab hús válhatott belőle?

XII.

Mint ha egy nagy házat akarnának megvenni.

A múzeum előtti ház első emeletének udvari két szobájában jobbra fordultak az állapotok. Az ifjú báró esti nyolcz órakor már otthon volt s ha végig játszott zongoráján egy nagyobb művet, kilépett az üveggel fődött folyosóra s gyakrabban ott találta virágai mellett a gyermekeket.

Az édes bizalmasság köztök eddig nem ismert mennyországot ígért. Volt beszédöknek két tárgya, mely még hosszú időre kimeríthetetlennek mutatkozott. Az emlékezet a fiatal ember édes anyjára, a múltban és a klasszikai szép zene elmélete a jelenben.

Egy napon már annyira fejlődött a barátság, hogy Aranka kisasszony megígérte a következő estét is, ha lehet és ha a néni megengedi. Ezt ők a legtisztább s legártatlanabb értelemben összebeszélésnek nevezték. Eszökbe sem jutott, hogy az ily kellemes egyetértésnek a nagy világban találkozó vagy éppen rendezvous a neve.

Báró Bodrogh egész nap tervezé, hogy estére egy lépéssel elebb tör, keble bensejének melegebb erzelmeit is festeni igyekszik, s mint kevésbbé jártas az udvarlás mesterségében, előre válogatta szavait, rendbe szedte eszméit, sőt kifaragcsált egy pár lekötélző bókot, mit a hölgyek rendesen szívesen hallanak.

Még a szokottnál is korábban tért haza, de nagy rémülésére már a kapu alatt hallá a házmesternétől, hogy a hölgyek kivételkép kocsit hozattak és eltávoztak.

Hová mehettek ily későn? Különösen épen ma, a midőn a város utczáit oly sűrű köd fedé, hogy a lámpák fénye már tíz lépésnyi távolra a homályba enyészett.

Ez este Aranka kisasszony gyertyagyújtás óta nyugtalanul pillantgatott a falon függő órára s türelmetlenül nézte mily tunyán halad körül a mutató a számok koszorúján. Ez jó jel volt, s ha láthatja az ifjú báró, teljes vigasztalást szerezhet minden csalódásaért.

Már csak egy negyed volt hátra, a midőn fölkel székéről a néni és igen közönyös hangon mondá:

— Leányom, keresd elő teli felöltödöt, tedd föl kalapodat, húzz keztyűt, mert viszlek valahova.

— Igen, néni.

Ezt felelte, de lelke mélyében elrettent a gondolattól, hogy most már kényszerítve lesz, ígérését megszegni. Hová kell mennie épen e nevezetes napon? Azonban engedelmes gyermek lévén, ellenkezés nélkül fogadta a parancsot.

De a legengedelmesebb lány is kíváncsi. Azalatt, hogy a kocsi gyorsan robogott a kövezeten, majd könnyedén átsiklott az aszfalton, a kis lány folyvást kinézegetett az ablakon. Mind hiába, a sűrű köd miatt el nem találhatta, merre járnak. Egyszer még is egy hosszabbra nyúló vaskerítést látván, meggyőződhetett, hogy vagy a József- vagy az Erzsébet-teri sétány mellett haladnak el.

Innen a Lipótváros széles utczái közé hatoltak; látta, hogy a kocsi majd minden szögletnél, balra a Duna felé kanyarodik, míg végre egy csöndes és néptelen utczában nagyot zökkent a kerek agya s a lovak megállottak.

Nem ismerte az utcát, csak a magas és pompás házát látta, mely előttök emelkedett. De még is eszébe jutott, hogy egyszer már volt itt a nénivel a nélkül, hogy tudná, mit kerestek itt voltaképen.

A kocsi nem a kapu, hanem a ház végén a legutolsó boltajtó előtt állott meg. Épen, mint múltkor. Mikor ketten kiszálltak, a boltnak hullámos vasból készült ajtaja, mint a színházban a függöny fölemelkedék és a küszöbön egy feketébe öltözött magas, sovány, bajusztalan öreg jelenék meg. Megint úgy, mint más alkalommal.

A bolt üres volt, kívülről még czégtábla sem volt fölébe függesztve. A magas sovány öreg, kettős ágú ezüst gyertyatartót vett elő egy odavetődött lóczáról, míg egy más férfi, bizonyosan házi cseléd, a bolt ajtaját újra lebecsátotta.

Mindnyájan egy szomszédszobába léptek, mely leginkább

üres raktárhoz hasonlított. Itt vasból gyártott, igen merész alakú, de nem kényelmetlen lépcső vezetett a felső emeletbe. Másutt is látható ily készülék, a hol a ház ura a főbejáraton kívül mellékúton is fogad el vendéget.

Még az is emlékezetébe jutott a lyálynak, hogy a korábbi alkalommal is ily áthathatlan köd borítá az utcákat s hogy a ki csak friss levegőt keres, az időt szerencsésebben is választhatná.

Néhány gyéren világított szobán áthatolva, ott voltak a legpazarabb fényüzéssel épült és bútorozott nagy teremben, melynek üveg-golyókból koszorút képző csillárai ragyogó fényt árasztottak szét.

Itt már csak ketten voltak. A néni kezén fogva vezeté kis hűgát a terem végére, a hol két karszék állott szemközt egymással, közvetlen közelében egy kettős szárnyú ajtónak, melynek egyik középső kockája fátvolla volt bevonva, s melyen túl sötétség és hallgatóság uralkodott. A kis lyány mindent megnézett, csak e darab vékony szövetnek nem tulajdoníthatott különös jelentőséget.

Az egyik szék szomszédságában állott a nyitott zongora, úgy hogy még az ajtónak is egy részét elfödözé. Más akárki észrevette volna, hogy a hangszer nem állhat itt szokott helyén.

Leültek.

— Kis lyányom — kezdé a néni — megmondom neked, miért vagyunk itt. Ez a szép és nagy ház eladó és értékehez képest nem drága. Én tehát és Gázsó Pál bátyád, mint törvényes gyámjaid, azt tervezzük, hogy e házat számodra megvegyük.

— Ezt a palotát? Honnan volna nekem ennyi pénzem?

— Kedvesem, ez a mi dolgunk. Neked több pénzed van, mint hiszed; de míg gyermek voltál, elhallgattuk az igazságot, ne hogy gazdagságodban elbizakodva, elhanyagoljad tanulmányaidat.

— Ezt nem tettem volna soha.

— Annál jobb. Kedvünk van e házat megvenni, de csak ha a vásár neked is tetszeni fog.

— Én mindenbe beleegyezem, a mit a néni és Pál bácsi jónak lát.

— Azt hittem, beszélhetünk ma a ház urával, de komor-

nyikja mondja, hogy mellőzhetetlen teendői miatt nem állhat szolgálatunkra. Egyelőre nézzünk körül e termeken.

Bejártak vagy tíz szobát s a fény, gazdagság és pazarlás elkápráztatá, de meg nem vesztegeté a lányka szemeit.

— Ilyen hercegi lakásba költözünk?

— Azt nem mondtam. Tehetjük, hogy e részt kiadjuk. Kapunk érte hat ezer forintot lakbér fejében. Lesz itt nekünk való lakás is, annyi, hogy válogathatunk köztük.

— Én ott, mostani kedves kis szállásunkban is boldog voltam.

Mintha titkos sohaj lebbent volna el ajkairól.

— Jól érts meg, gyermekem. Ha neked úgy tetszik, azután is ott maradhatunk, mert házat venni, tőke-elhelyezés céljából nem egyértelmű azzal, hogy magunk is beköltözzünk.

— Akkor, ha van pénzünk rá, vegyük meg mentül előbb.

— Ezt akartam hallani. Majd írok Pál bátyádnak s mindent rendbe hozunk. Most azonban beszéljünk másról. Emlékezel-e, miről volt szó, a mikor itt együtt ültünk?

— Semmit sem feledtem el. Valami kápolnáról, sírbolt-ról beszélünk, melyet valami új földesúr lerombolni készül.

— Úgy van; te pedig azt vélted, illőbb volna, ha a mai birtokos inkább kicsinosítaná a rozzant épületet, békét hagyna az ősök sírjának és bokrokat, virágokat ültetne környezetébe.

— Van ennek valami köze a ház megvásárlására?

— Semmi; de nagyon tetszett nekem részvéted egy ismeretlen irányában. Úgy örvendettem, mintha hallotta volna más is szavaidat. Úgy-e, pompás és kényelmes ülés esik ily bársony-székekben? Az ember mindjárt kedvet kap megtelepedni, otthon lenni és szeretteivel bizalmas csevegésbe bocsátkozni. Most jut eszembe, még számot sem adtál nekem, mit beszéltél tegnap a fiatal báróval?

— Egész idő alatt a zenéről beszélünk. Kimeríthetetlen tárgy ez és egészen boldoggá teszi a szívet.

— Nem kétkezem — felelt mosolyogva a néni, és lopva a fáttyollal bevont ajtó felé pillantott.

— Különösen tegnap sokat tanultam tőle. Útmutatást adott, mint kell Beethoven műveit játszani. Hogy fejezte ki gondolatait a szerző, hogy tartotta fenn a hagyomány az eredeti eszmét? Most már tudom, mire kell vigyázni. Hol keressem a dallamot s miként bánjak el azon részletekkel, melyek

csak a pompa, gazdagság, ékítés és csillogás elemeit képviselik. Egy ily elméleti oktatás a magas zene fölavatottjától többet ér, mint száz leczke a zongora mellett. Emlékezel rá, hogy egy időben ez urat kérni akartuk, adjon nekem órákat? Szépen megjárjuk, akkor még nem tudtuk, hogy báró.

— Ki tudja, talán sértésnek sem veszi fölhívásunkat? Teljes felőráig mindig a zenéről beszéltetek?

— Épen, mikor behívtál, magyarázta meg, mily finom mesterséggel kell a *Holdfény* szonátát játszani. Teljes lehetetlenség, itt a dallamot kiemelni, ha csak meg nem csaljuk a zongorát. Képzeld, folyvást hangfogó nélkül kell játszani s még is egyre következnek a féljegyek; mit ér ezt szabály szerint az újjal lenyomva tartani, ha a többi húr is együtt zeng mellette?

— És most megtanultad e titkot?

— Elméletileg.

— És gyakorlatilag?

— Arra egy év kell; csak akkor játszhatom úgy el, hogy más is hallgathatja.

— Nagyon szerény vagy, édesem. De lám, az *Appassionata* szonata középső tételét mily csinosan játszod . . .

— Ezt is tőle tanultam. Ő tárta föl előttem e rejtett kincset. Ő magyarázta meg, mit kell itt tulajdonkép visszaadni; az előtt az én játékomból csak értelmetlen zaggyalék és a fárasztó cikornyák tömkelege hangzott ki. Most más alakot, testet, lelket és kifejezést hozok ki belőle. Magasztos ima ez, melyet a templomban a legöregebb barátok kezdenek meg, aztán az ifjabbak, az iskolás fiúk, a leányok s végre a mennyből leszállott angyalok énekei fejeznek be.

— Örülök, hogy érdekes tanulmányokra fordítjátok perczeiteket. És más közvetlenebb tárgy nem kerül szőnyegre? Például néha, úgy zárjel között, nem mondja a báró, hogy te szép leány vagy?

— Isten őrizzen!

— Nem mondja, hogy gesztenyeszín hajad dús fürtökben omlik alá, szemeid kékje versenyez a felhőtlen ég boltozatával, mosolygásodban üdv rejtőzik és ha beszélsz, szavaid tiszta énekében egy új, eddig nem ismert mennyország kapui tárulnak föl?

— Ily szavakat ajkán ki sem bocsáthat. A báró lelkiis-

meretes és igazságszerető ember s legbensőbb meggyőződése ellen nem hízeleg soha.

— Ki ismerheti meggyőződését?

— Én, a ki minden szavát lesem, gondolatát eltalálom! Elég nekem, ha rám néz s aztán oly boldog vagyok!

— Ha így van, kis leányom, akkor valóban fölösleges erőlködés volna a báró részéről, ilyféleket kérdezgetni.

— Nem értelek, nénikém.

— Akkor hagyjuk abban. Beszéljünk inkább tovább is a zenéről, mert valóságos gusztust csináltál nekem. Íme, itt a legszebb zongora, a mi valaha egy gyárból kikerült. Kérlek, játszd el az *Appassionata* szonata rövid andantejét. Kíváncsi volnék hallani, vajon én előttem is megjelennek a vén és fiatal barátok, az iskolás fiúk és leányok, végre az angyalok menyői karai.

— Oh néni, ez lehetetlen! Ily szerénytelenség idegen házban!

— Ha en biztatlak, ne félj. Nénéd mindig jól tudja, mit csinál. Láttad, hogy vártak itt minket s a cselédség készen állott szolgálatunkra. Ezt a termet is csak a mi elfogadásunk végett világították ki ily fényesen; épen mint mikor estelyt vagy tánczvigalmat tartanak benne. Kezdj hozzá kis leányom.

— Mindez csak figyelem volna azok iránt, kik a házat megvenni ígérkeznek?

— Ne feszegesd a dolgot; ha én szólítalak föl, a felelősséget is magamra veszem.

— Hangjegy nélkül játszam?

— Nézz a zongora tetejére. Egész halmaz hangjegy fekszik rajta. Innen a czím nagy betűiből látom, hogy a legelső kötet Beethoven harminczkét szonátáját foglalja magában.

Most már az engedelmes leányka nem tovább szabadkozott. Kikereste a kötetben a kívánt művet és eljátszotta. Csinosan, értelmesen és kellemesen. A remek készítményű zongora hangjai csodálatos bájjal és erővel tölték be a terem egész benső üregét, a padlózattól kezdve egész az aranyban úszó boltozatig.

A mikor a komoly és magasztos mű elhangzott, valaki a közvetlen közelből röviden, de igen csattanósan tapsolt.

Aranka kisasszony mint tetten kapott bűnös ugrott föl székéről, elrémülve nézett szét, de a teljes nyugalommal ülő nén kívül egy lelket sem látott. Síri csend és kriptai hallgatóság uralkodott, a mennyiben e novellai szójárást egy ragyogóan kivilágított dús teremre alkalmazni lehet.

— Hallottad, nénikém? Valaki tapsolt.

— Itt? Én senkit sem látok. Ha csak kísértetek nem járnak e pókhálós ócska boltozatok alatt.

— Oh, ne tréfálj, néni; inkább menjünk innen.

— Ha unatkozol, ezt is tehetjük.

Megindultak. A szomszédszobában a komornyik már ott állott a kettős karú gyertyatartóval; nagy tisztelettel nyitogatta az ajtókat előttök, lekíséré őket a szabadon függő csigalépcsőn s azután azon úton, melyen jöttek, távoztak.

Így láthatta csak a sötét és meleg szobából Verner lovag kedves kis unokáját s csak megfélelkezhetett magáról, a midőn székében ülve, a fátyol védelme alatt tetszését nyilvánítá.

Föl kell tennünk, hogy egyébként is meg volt elégedve az előtte lejátszott jelenettel, melyben a néni öntudatosan, a lányka ártatlanul vitte szerepét. Bizonyára örvendezhetett az öreg úr, hogy kis unokája neveltetését jó kezekre bízta; élénk, egyszerű és nemesen gondolkodó hajadon lett belőle. Ha pedig a Bodrogh báróval megkezdett ismeretségből szerelem keletkezne, mi lenne belőle? Az, a mit az éghatározott.

— — — — —

Ez éjjel későn, a midőn Tibor gróf haza jött, már lakása küszöbén hallotta, hogy unokaöcscse, Taszilo gróf, itt van és vár rá az elfogadó szobában.

— Mit akarsz? Hogy merészkedel engem ily órában háborgatni?

— Bocsánat, bátyám, mert véletlenül nagy titok nyomába jutottam.

— Az már más; halljuk.

— Ma este kilencz órakor megyek a Verner-házba, hogy újságot halljak Nizzából. A lovag ugyan elzárkozik a világtól, de a kapus közli az ismeretes tudakozókkal az érkezett táviratok lényegét.

— Meghalt a leány?

— Ellenkezően; így szól a bulletin: «Semmi változás, minden jól megy». Ez már napok óta ismétlődik, de ezúttal

föltűnt, hogy a ház előtt, kissé túl a kapun, egy bérkocsi vár.

— Föltűnt? Oly házban, a hol a második, harmadik, negyedik emelet tele van lakókkal?

— Ez csak az első jel volt. Fontosabb körülmény, hogy a lovag lakásán a nagy terem teljesen ki volt világítva. Az ablaktáblák ugyan be voltak zárva, de a fényözön áthatott a táblák keretein és a választékok között.

— Furcsa, az öreg egyedül van pokoli meleg szobájában, még az ágyát is oda viteti. És mégis égtek a lámpák a nagy teremben?

— A kapusnál nem kérdezősködhettem.

— Még a kellene! Bizalmaskodás a cselédekkel!

— Tehát jártam le és föl a ház előtt, de csak oly alakokat láttam, kik náthától, meghűléstől félve, orrukat shawlba takarva, elárulák, hogy a ház philister lakói közé tartoznak. De mi történik? A háznak legszélsőbb boltajtaja megzörren, a hullámos vaslemez fölvonul, a lovag komornyikja megjelenik, kettős karú gyertyatartót tart kezében s két nőt bocsát ki az utcára. A bérkocsi előáll, a nők fölszállnak és elhajtatnak.

— Két nő?

— Termetökből ítélve, egyik idős, másik serdülő fiatal lyányka. Én az útca túlsó oldalán a járdán álltam; legelőször is kerestem a bolt czégtábláját, de ez hiányzott, míg a többi fekete lapon fehér betűkkel hirdeté, mit árulnak ottan? Nincs igazam, bátyám? E két hölgy csak Verner úrnál lehetett látogatóban? A komornyik kísérte és nagyon hajlongott előttök.

— Furcsa, mondtam, furcsa. A boltajtó titkos bejárat, vagy legalább olyan, mely a kapus ellenőrsége alatt nem áll. Azután . . .

— Rohantam utánok, hogy a lánczhíd-térre érkezvő, hercegi borraivalót ígérjek a legelső bérkocsisnak, kit találok, ha utánok hajt, és láthatom, hol állanak meg. Szerencsétlenségemre, épen ma oly sűrű köd borong az utcákon, hogy mielőtt kocsisomnak utasítást adhatok, ama másik elrobg és elenyészik a homályban.

— Nem helyesen cselekedtél. Elvem, hogy az úri modort soha sem szabad elhagynom. Helyedben csak a hölgyek kocsijának számát jegyzem föl s azután ez alapon indítom meg kutatásaimat.

— Valóban, ezt kellett volna cselekednem!

— Most már késő a bánat, de vigasztalódjál, mert a nagy titkokat csak lassan, tapogatózva, darabonkint, a legtöbbször csak sok csalódás után lehet fölfedezni. Az okos ember megelégszik, ha a kétése úton egy lépéssel is előbb hatolt. Legyen az elég mára, hogy Verner lovag mellékes úton egy idősb s egy fiatalabb hölgyet fogad el. Nem bizonyos, de minden arra mutat, hogy e lányka maga a titkos örökös. A vén komornyik nem alázza meg magát annyira, hogy más kétése látogatót személyesen és égő gyertyával kísérne le az útczára.

Tibor gróf cigarettre gyújtott, megkínálta öcscsét is s aztán sokáig gondolkodott a kéklő füst szemléletében.

— Találkozol néha Bodrogh báróval?

— Ritkán. Van-e e kérdésnek kapcsolata az én fölfedezésemmel?

— Semmi; legalább remélem, hogy semmi. Mind a mellett kétségtelen, hogy ez a fiú nagyon szívesen látott vendég volt a lovag házábanál.

— Erről én tudnék legtöbbet beszélni. Még menyasszonyom is föltünően bizalmas volt hozzá. Sokszor a faképnél hagyott s karon fogva vezettette magát a báróval. Nyílt estélyen, a társaság szeme láttára történven a dolog, nem volt jogom, a féltékeny völegény szerepet játszani. Nem hinném, hogy a holdkóros muzsikusk csak sejtene is, hogy valahol egy Verner Aranka kisasszony szíja a levegőt.

— Én sem gondolnám. De más részről itt az ideje, hogy férjet keressenek az örökös számára s a kellemetlen bujós-dinak véget vessenek. Valami azt súgja fülembe, hogy ez a fiatal ember épen a legalkalmasabb vő lehetne a Verner-házban. Bodrogh telke, mai ura nem lehet idegen azon eszmétől, hogy örökösőjét az ősi Bodrogh-család törzsébe oltsa.

— Hogy lehetne ezt megakadályozni?

— Mindennek van módja e világon. Néha egy helyett kettő is. A többi között megeshetik, hogy Adorján báró maga zárja be saját orra előtt a kaput. Hallom, hogy nagyban kezd udvarolni Müller Luiza leányasszonynak. Együtt turbékolnak, együtt öntözgetik a virágokat és együtt imádkoznak szent Beethoven rézmetszetű arcképe előtt. Remélem, nem alszik

az ördög s a hóbotos báró elkábul, feleségül veszi a lyányt, épen mint a hogy a dongó neki megy a gyertyának.

— Szívemből szerencsét kívánok hozzá; de ha véletlenül még sem akarná magát ily olcsón eladni?

— Akkor majd veszedelmesebb lépésszöve csaljuk. Úgy vettem észre, hogy bárócskánk korábban nagyon sovárgó pillantásokat vetett a zrínyiútczai Junóra. Ah, csak egy mulékony viszony, csak egy magáról megfélekedző percz kell nekünk, hogy e házasság Aranka kisasszonynyal teljes lehetetlenséggé váljék!

— Parbleu, bátyám! Ne vágjuk magunk alatt a fa ágát. Mert ha ez akadály, akkor rám nézve is annak kell lennie.

— Hogy érted ezt?

— Úgy, hogy a ki az anyát szerette, nem veheti nőül a leányát.

— Nagyon helyes; de ez csak argumentum ad hominem. Adorjánra szól, rád nem. Az iskolaporból kiszabadult báró visszariadna ily gondolatától, míg te, vásott ficzko, valahogy csak alku köthetnél holmi elavult előítéletekkel.

— Tetszik az én bátyámnak igen kemény ítéletet hozni fejemre.

— Monsieur Tartuffe! Ne játszszék velem ízetlen komédiát, mert közted és azon fiatal ember között ég és föld a különbség. Adorján báró, mint kitünő zongorajátszó megélhet saját művészetéből is. A mellett vagyonkája van, tehát elég pénze azon fényezésre, hogy a lelkiismeret szavára is adjon valamit. De te? Ha ma behúnyom szememet, mi vár rád? Mit igényelhetsz tehetségeiddel? Díjnokságot valami irodában, naponkint egy forint ötven krajczárral.

— Akkor csak tíz napig kell szolgálnom, hogy megvehessek Kirner boltjában egy használható forgópisztolyt.

— Az is megtörténhetik. A puffadás és löporszag elég jó véget adhat a tragédiának. Most azonban mehetsz haza. Ha én éjfélt után két órakor még nem vagyok ágyban, el nem alszom világos viradtig.

— — — — —

Három nap múlva a nyugtalan unokaöcs ismét beko-pogtatott.

— Bátyám! Egész combinatiómk dugába dőlt. Meg-

tudtam, kik voltak ama rejtélyes látogatók. Bizonyos külföldi hölgyek, kik Verner úr házáat meg akarják venni.

— Valóban? Majdnem úgy hangzik, mint friss újság. Bizonyosan a eseléség között tudakozódtál?

— Nem épen; legalább nem közvetlenül. A nagy tere-
met is azért világították ki, hogy a vevők megbámúlják a
pompát s lássák, mire adják ki pénzüket.

Tibor gróf megvetően nevetett.

— Szerencsétlen! Azt sem érted, hogyha Verner úr
titkolózik, arról is gondoskodik, miféle mesével szúrja ki a
bárgyu kíváncsiak szemét? . . . Menj kolostorba. Nem arra
születtél, hogy titkokat puhatolj ki.

XIII.

Virad, de felhő emelkedik.

Egész héten át hiába igyekezett Adorján báró találkozni
a szép szomszédnővel. Mindig előre látta, hogy estére sem lesz
szerencséje, mert azalatt, hogy a városban járt ebédelni, a
virágok megkapták a mindennapi vizet.

Gondolkodott, hogy talán levelet ír és oda rejti a kis
lyány legkedveltebb virágbokra alá. De hát ha nem azon szép
kis kézbe kerül, melybe szánva volt? Aztán valami titkos sejt-
telem súgta a tapasztalatlan ifjunak, hogy nem a legjobb
ízlésre mutat, ha legelső nagy és elhatározó szavát papíron
bocsátja szárnyra; mindaddig, míg el nem veszi legutolsó
reményét, hogy kitörni készülő érzelmeit élő szóval, magas-
tos föllemkedés között szemtől szembe fejezheti ki.

Olvasta valahol, hogy csak a gyávák és hazugok írják
meg azt, a mit kimondani nem merészkednek. Másként is a
levél igen hideg és megbízhatatlan tolmácsa a nyilatkozó
szívnek, mert ha benn is lesz a sorokban, a mit tudtul adni
akar, a betűk nem felelhetnek a fölmerülő kérdésekre, nem
oszlatják el a kétséget, nem cáfolhatják meg az ellenvetést.

Még más lényegesebb akadály is mutatkozott. Az ifju
eddig még pusztá udvariasságból sem mondta lánykájának:
ön szép! Oh, ha mondta volna, akkor a természetes folytatás
sem marad el: szeretem önt!

Késő volt most megbánni, hogy a korábbi jó alkalmakat nem merte jobban fölhasználni. Mennyivel könnyebben viselné mai rettenetes megpróbáltatását! Mert a szerelmi nyilatkozat szent zálog, mely elfogadva, megtermi gyümölcsét. De miként várhat gazdag aratást az olyan ember, a ki magot nem vetett földjébe?

A lányka nem jött ki a folyosóra. Hiába leste az ifju lépteit, hiába jött ki szobájából, a hányszor megszólalt a szomszédban a csengetyű, mely ez ajtónak nyílását vagy bezárását mindannyiszor hírül adá. Csak a szakácsné járt a piacra s onnan vissza. A posta nem hozott ide levelet. Két vagy három napilap járt a házhoz, de a példányokat a kihordótól a házmesterné vette át és letette a folyosón egy asztalkára.

Egy este a néni sokáig nézte kis hűgát, a ki két nagy lámpa világa mellett kézi munkával foglalkozott.

— Édes leányom, hallgatsz és nagyon szomorú vagy!

— Hogy ne volnék, ha egész hetet töltöttem el és ennyi idő alatt a zenéből semmi újat nem tanultam?

— Képzeld ez, gyermekem. A múlt héten annyi szép és hasznos elméletet gyűjtöttél egybe, hogy alig győződ a gyakorlatban érvényesíteni. Örömmel mondhatom, hogy sokkal szebben, szabatosabban és világosabb kifejezéssel játszol, mint azelőtt. De csak akkor bocsátalak ki a folyosóra újabb leczkére, ha megígéred, hogy azzal a fiatal emberrel kizáróan csak a zenéről beszélgetsz.

— Akkor kibocsáthatsz most mindjárt, mert ha együtt vagyunk ketten, más köznapi tárgy eszünkbe sem juthat.

— Vigyázz szavaidra, lyányom, mert nem jól emlékezel. Úgy látszik, hogy néha mégis történik kivétel a szabály alól. A többi között megmondtad neki, hogy neved Verner Aranka.

— Véték, hiba volt ez?

— Épen nem. De mindenesetre bizonyíték arra, hogy az *as*-dur és a *cis*-moll mellett más tárgy is előfordulhat. Hogy került elé a te neved?

— Nagyon egyszerűen. A báró úr azt mondta, tudja nevemet: Müller Luiza, én pedig kiigazítottam tévedését.

— Ha megtörtént, nem baj. De lásd, az egész ház azt hiszi, te vagy Müller Luiza, a ki a lakást fölvetted, sőt adókönyvünk is e névről szól.

— Titok az én nevem ?

— Isten őrizz, de vannak okok, melyeket te még nem értesz, melyek tanácsolják, hogy míg el nem éred nagykorúságodat vagy férjhez nem mégysz, éljünk csendes visszavonultságban.

— Nénikém ! Ez ünnepélyes hang megreszketteti szívemet. Minő ok lehet az, melyet én nem érthetek most, midőn túl vagyok a tizenhatodik éven ? Nénikém, kérlek, kényszerítlek, hivatkozom eddig hozzám mutatott szeretetedre, anyai végtelen jóságodra, felelj nekem: nincs teljes jogom nevemre ?

— Az ég irgalmára, minő hang, minő szörnyű képzelődés ! Kedves jó lánykám, légy megnyugodva, mert nevedet teljes és kifogástalan joggal viseled. Hányszor volt kezeden keresztleveled ? Ha akarod, újra előmutathatom. Be van írva oda atyád, anyád és a kik Kolozsváron keresztvízen tartottak.

— Ez igaz, de ha valamely tény hivatalosan, az egyház bizonyítása mellett nyilvánossá van téve, miért kell azt nekünk itthon eltitkolnunk ?

— Gyermek, nem tudod, mire kényszerítesz engem ! De elismerem, hogy teljes sötétségben nem hagyhatlak. Elmondom neked a legfőbb okot.

— Az okot könnyen kitalálom, ha szülőim élettörténetét ismerem. Más gyermeknek első szeretete, első imája az atya és anya s ha elvesztették, azoknak édes emléke. Láttam a zárdában, mily ünnep volt, ha a növendékek hazulról hírt vettek vagy egyikét az édes anyja meglátogatta. Hozzám soha senki sem jött. Azon időkben egy teljesen idegen nő, Margit néni, e fiatal embernek édes anyja, érdeklődött irántam. Most is egyedül te vagy, nénikém, a kihez én mint családi tag tartozom. Miért nem élek én is úgy, mint más leány ? Vagy talán vagyonom eredetéhez fér kérdés ? Nagyon egyszerű a megoldás: vigye pénzemet, a ki igényt tart rá, és én visszamegyek a kolostorba.

— Hallgass meg, gyermekem. Igaz, hogy atyád zajos, kalandos, könnyelmű és gondatlan életet folytatott, de mást soha meg nem károsított. Egyedül önmagának volt ellensége. Meghalt ifjú korában és anyád bújában ment el.

Ez kétértelmű kifejezés volt. Nem mondta: utána ment, tudniillik a sírba ; de az ártatlan leányka így ertette s ez elég volt mára. Aztán folytatá :

— Vagyonod eredete a legtisztább forrásból származik. Nem egyenesen atyádról maradt, hanem atyád nagyatyja ajándékozta meghalt unokája örökösének czímén. Ez öreg ember gondoskodott arról is, hogy kiskorúságod idejében a törvénytörés gyámságot rendeljen számodra.

— Ha ez öreg úr oly gazdag volt, egyszerűbb lett volna, ha engem magához vesz.

— Erről nem felelhetek. Hiszen emlékezhetel, hogy kora gyermekégedben Bécs vidékén laktál s csak azután jöttél a váradai és pesti apáczákhoz. Most az én védelmem alatt vagy és bizonyosan tudom, hogy nem panaszkodol, mintha bennem igazán szerető második anyát nem találtál volna.

Felelet helyett a lányka sírva borúlt gyámanyjának keblére.

— Leányom! Igazi és változhatatlan szeretetemre esküszöm, hogy semmi komoly okod sincs nyugtalanásra, de ne feledd, hogy kis lány vagy és az árva leányokat, kiknek családjok nincs, ily korban nem szokták a nagy világ zajos életébe vezetni. A legközelebb jövőben már másként lesz. Előre terveztem, mily kellemes nyarat élhetünk át. Utazni megyünk a haza legszebb vidékeire s ha tetszeni fog neked, az egész júliust a Kárpátok tövében, a pompás fekvésű Tátra-Füreden töltjük el. Meglátod, mily szabadságot adok s bátran engedheted át lelkedet a társasági élet gyönyöreinek. Megjövendölöm, hogy a szép és gazdag lány bálványa és királynője lesz a vendégseregnek. De az öreg úr kívánta, hogy ifjuságod első éveit visszavonúltságban éljük át s tartoztam neki engedelmességgel. Istennek hála, ez időt sem pazaroltuk el hiába; tanultál szorgalmasan s megszerezted a műveltség azon elemeit, melyek a boldogság alapföltételeit képezik.

Ekkor ketten sokáig sírtak és a néni, mint a vigasztalás anygala, ezer csókkal özönlé el szeretettjét. A könnyek pedig mindig enyhülést hoznak, csak le kellett azokat törölni s a természetből vidám és engedelmes lánykának arcza újra földerült, ajka visszanyerte mosolyát, szeméből a boldogság és meglegedés fénye ragyogott ki.

— Jer, leányom, menjünk a folyosóra, nézzük meg, észrevették-e virágaid a tavasz közeledtét?

Ennél már jobb vigasztalást nem mondhatott volna.

És mégis, fölbátorodva a lefolyt jelenet sikere által, közlékenyebbnek találá nénjét s mondá:

— Csak egyszer hallanám, hogy édes Arankámnak nevezesz! Én szeretem nevemet s boldoggá tesz, a ki így szólít.

Ez újra visszaesés volt a már túlhaladottnak vélt kanyarulatba.

— Arankám . . .

— Oh köszönöm, köszönöm . . .

— Arankám! Jól tudod, hogy ha egyszerűen leányomnak nevezlek, ezt csak a cselédért teszem. Miért? Nem mintha veszély fenyegetne minket, de ha még is meghallanák a háznál igazi nevedet, él a világon egy lény, a ki előtt te közönyös vagy, de ha érdeke vagy csak hiúsága is követelné, megkísérlené a visszaélést tudomásával. Verd ki fejedből.

Mielőtt kiléptek, tükörbe nézett a kis lány. Máskor, a nyert engedelem után egyenesen kiröpült a szobából, mint a madárka, ha kalitkája ajtaját nyitva feledik. Ma megnézte öltözkét, a mi a nőknél egyértelmű azzal, hogy igazítani valót is talált rajta. Haját rendbe szedte s a friss rózsát, saját terményét, tetszetősebb hajlásban tűzte hajazata közé.

Van sejtelem e világon? Honnan érezte, hogy rögtön, alig egy pár percz múltával, rendkívüli esemény történik vele?

Kiléptek. Az ajtó szárnya megrázta a csöngetyűt, és e sivító hangra oda át a szomszédban a leggyorsabb futamokban pengő zongora, mint véletlen jelre, egyszerre elhallgatott.

Adorján báró csinos séta-öltözékben jelent meg, mint a ki minden perczben leste az alkalmat, hogy szép szomszédnője üdvözetére siethessen.

Udvariasan hajtá meg magát és késedelem nélkül elkezdet beszélni a virágok gyors fejlődéséről.

A néni igen érdeklődve hallgatja az ifjú bárónak tudós értekezését a magasabb műkertészet elemeiből, de lassanként tért enged, észrevétlenül hátrál s ott hagyja a fiatalságot magokra, hogy ha kedvök tartja, fordíthassák beszédöket a classikai zene föntségére s mind arra, a mit egy fiatal ember és leány ezalatt egymás között közmegegyezéssel érteni szokott.

Adorján báró okulva szomorú tapasztalatain s tudva, hogy e háznál egész hét is eltelhetik újabb találkozás nélkül, elhatározá, hogy fölhasználja a drága perczeket s bármi legyen eredménye, a távirda gyorsaságával fog célja felé rohanni.

Még egyszer körültekintett, s miután csakugyan meggyőződött, hogy egyedül maradtak s nincs hivatlan tanú a közelben, minden más bevezetés nélkül így szólott:

— Kisasszony! Mily epedve vártam e pillanatot, hogy édes arczát újra láthassam! Egész héten csak egy gondolatom volt, hogy a legboldogabb érzést, mely szívemet eltölti, egyenesen edes anyámtól öiöklöttem. Anyám szerette a gyermeket, talán titkos sejtelve vonzotta hozzá; én szeretem a teljes bájaiban felnőtt leánykát s lelkem legforróbb hevével és szenvedélyével kérem, ha rokonszenvét megnyerhetném, engedje meg, hogy gyámszülőitől kezét megkérjem.

A lányka eleinte ártatlanul mosolygó képpel hallgatá a szépen kikerekített mondókát; még akkor sem ijedt meg, a midőn egy-egy fölületes kifejezésben saját bájait hallá dicsőíttetni, de mikor a végszavakból kibuvó világos kelepczét észrevette, legelőször is gyermeki természetének ösztönét, mely egy eredetű a felénk madárka hajlamával, akará követni, azaz hirtelen fölriadt, menekülni, megfutamodni és elrejtőzni készült saját fészkebe, a néni biztos oltalma alá.

De jaj, az ily rohamos megkérést nem úgy szokták tervelni, hogy a leány még fél feleletet sem adva, elillan hasson. A fiatal ember azt a szép puha kezét, melyet az imént oly tiszteletteljesen megkért, egyúttal via facti is birtokába vette és oly erősen tartotta, hogy a lánykának lehetetlen volt szobájába visszaszaladni, ha csak jobb karját a fiatal ember kezében nem hagyja.

Most vagy soha! gondolá a báró s a vas markában tartott kezét ajkaihoz emelé és annyi csókkal hinté be, hogy ily mennyiség még a számtan tételeiben sem fordul elő.

Végre hallani lehetett nem egy ismert csengő hangot, hanem egy halk és felénk rebegést . . .

— Báró úr . . .

Rögtön következett rá a leghevesebb válasz.

— Aranka kisasszony . . . Édes angyalom, Arankám!

E szó, e név, melyet a kis lány utoljára a kolostor növendékeitől hallott, csodálatosan hatott. Még egy múlt másodperc s a leány elcsendesedék, lenézett a földre, ajkairól sóhaj lebbent s könnyei patak módjára eredének meg.

— Ön sir? Az én Arankám sir! Oh engedje meg, hogy e legtisztább gyémánszemeket örömkönnyeknek tekintsem!

Hosszú szünet következett, de ezt nem kell a kézre szórt csókok özönére is érteni. A lányka végre fölemelé szelíd tekintetét, szemébe nézett az ifjunak s aztán alig hallhatólag súgta :

— Báró úr, azt fogja tenni, a mit szíve óhajt.

Ez világos «igen» volt. Az ifju mintegy eszméletét veszítve, csak ösztöne sugallatára hallgatott. Térdei inogtak, mintha a lányka lábai elé akarna borulni. Majd karjainak izmai feszültek meg és ellenállhatatlan kényszert érzett magában, hogy a reszkető kis teremtest keblére emelje.

Ki tudja, mi történik? De e pillanatban jelt ad a csengetyű, az ajtó megnyílik s a néni szokott egykedvűséggel kilép a folyosó márványára. A két fiatal lény, mint tetten kapott bűntárs, félre ugrik egymástól.

Úgy látszott, hogy a néni egyáltalában nem akarja észrevenni, mily pásztori jelenet folyt itt le távolléte alatt. Egész megszokottsággal figyelmezteté hűgát, hogy legszebben nyíló rózsáját valami kövér levelű chinai növény tarka zöldje egészen elrejtí a szem elől.

Adorján báró azonban jól tudta, hogy Éva utóda minden szót hallott az ajtó mögöl, de ha mégis időt adott a nyilatkozat befejezésére, akkor mindent adott; akkor nincs meglepetve és épen nem haragszik. Mennyországot ígérő jel, hogy a félig megnyert pör a legfensőbb bíró széke előtt is kedvező ítéletre talál.

Az est boldogan végződék. Holnap viradat lesz; édesdeden lehet addig aludni és álmadozni. Reggel pedig feljő a nap s fényesen ragyog le a felhőtlen ég boltozatáról.

— — —

A szokott órában fölébredve, mikor kitekintett az ablakán az udvarra, szürke volt az ég és csurgott az eső. Elborzadt a hosszú időtől, melyet estig élve-halva el kellett töltenie. Semmi mást nem tenni, mint várni, az lelket legyilkoló föladat.

Ebédig zongorázott és elolvasta a lapokat a czímtől kezdve a nyomda czéégéig. Azután különös gonddal öltözött, kocsin ment a vendéglőbe, hogy el ne sározza czipőit. Rendes asztalánál épen ma gyéren jelentek meg társai, alig tudta elpazarolni az időt. Még szivarra sem gyűjtött azon képzelődésében, hogy ma esetleg menyasszonyi csókot is kaphat, melyhez nem jól illik a dohány illata.

Alkonyodni kezdett, a midőn újra kocsiba ült és haza hajtattott. Fölpillantott a ház első emeletére, de az öt ablak, mely Müllerne szállását képezé, nem volt kivilágítva. Semmi rossz jel ebben. A hölgyek az udvari szobában ülnek és semmi szükségök arra, hogy az utcára szolgáló helyiségekben lámpát égessenek.

A kapu alá érve, vígan, majdnem szelesen, mint a boldogok szokták, kik kész öröme szállnak, pajzán hangon jó estét kívánt a házmesternének, a kitől lakása kulcsát átvevé.

— Báró úr, nagy újság a háznál.

— Nagy újság? Példának okáért?

— Müllerek ma délután elutaztak.

— Hogyan? Elutaztak? Talán csak kimentek egy kicsit kocsikázni?

— Hosszú útra keltek és sokáig távol maradnak. A néni, a társalkodóné vagy komorna . . . mert maig sincs tudva, mily cím alatt eszi e büszke nő a kisasszony kenyerét, fölment a második emeletbe és előre lefizette a lakbért a május-augusztusi negyedre. Most, márczius 19-dikén! Férjem nevénapján . . . mert Józsefnek keresztelték, kérem alássan.

A fiatal ember fehér volt, mint a fal, hiába erőlteté, hogy nyugalmat mutasson; reszketett egész testében.

— Mikor indultak?

— Egy negyed kettőre; bizonyosan a délután két órai gyorsvonatra ülnek.

— Nem nézte meg a bérkocsi számát?

— Már hogy ne néztem volna meg? Ismerem kötelességemet mint házmesterné, ki félig-meddig tagja a rendőrségnek. Csak hogy ez nem volt bérkocsi, gyönyörű urasági equipage pompás két sárga lóval; de a kocsis nem viselt liberiát.

— Elég; köszönöm.

Szédelegve és bukdácsolva ment föl a lépcsőn; a házmesterné, mint a gondviselésnek fizetés nélküli közege, követte és őrzötte a tántorgót minden veszedelemtől.

— És a virágok? — kérdé az ifju, a midőn a kulcsot ajtaja zárjába dugta.

— Minden rendben van. Harmincz forintot kapok egy hónapra, ha öntözgetek, s ha fagy, befütöm a kemenczét a kisasszony fájából.

— Nem minden virág egyenlő mennyiségben kívánja a meleget és a locsolást.

— Oh kérem, hat polgári iskolai osztályt végeztem és «jeles»-t kaptam a fűvészetből.

Jelen volt a baj, kész a veszedelem ; körülfogta szívét a legkeserűbb csalódás érzete.

A néni, ez alattomos hallgatózó és a bokorban leskedő vipera, ellenzi szerelmét ! Elvitte, ellopta, elrabolta a leányt és újabb rejtekbe bujtatja. Ezért mutatott tegnap oly elbizakodott közönyt, ezért engedte békével végbe menni a forma szerinti szerelmi nyilatkozatot, mert már kész volt kaján tervével.

Pedig nem messze mentek ; ruhát és más egyebet sem vittek, tehát csak olyan helyre szállhattak, a hol mindent készen találnak.

: — De miért kellett elvinni a leányt ? Nem elég az, ha nem bocsátja ki többé a folyosóra, legalább azon órákban, mikor itthon vagyok ? Miért ? Még kérdelem ! Mert e gyermek szeret engem ! Tőlem megőrizhette volna báránycáját, de két szív erős akaratának ellen nem állhat. Hah, mily édes e csepp méz nekem, a keserűségek tengerében !

PÁLFFY ALBERT.

OLASZ KÖLTŐKBŐL.

I.

HAZÁMHOZ.

(Filicaja.)

Hazám, a mely a sorstul megkapád
A szépség átkozott ajándokát,
Gyászos vagyont, mely örök kint hozott,
Mely homlokodra irta bánatod':
Mért is vagy ily szép? Lennél bár erősebb,
Hogy félne inkább és remegne tőled,
Vagy ne szeretne úgy, a ki, ha lát,
Majd olvadoz — s beléd dőfi vasát!

Az Alpeseokról, mint az áradat,
Reánk talán nem törne most a had,
S a gall barom a Póbul vért nem innék!
A más aczélja sem övezne mindég!
Nem küzdenél sok idegen csatán — —
Győzetve s győzve rab maradsz csupán!

II.

SZERETLEK - É?

(Alfieri.)

Szeretlek-é? E szóval ah! nem élek!
Nem, szóval nem tudom kimondani,
Mi mindent érzek, hogyha engem érnek
Kegyes szemednek tűz-sugárai!

Szeretlek-é? Oh hölgyem, s ezt te kérded?
 Hát annyi sóhajom nem vallja ki?
 Tekintetem nem mondja sohse' néked:
 Ez érzés, melynek lelkem foglya, mi?

Nem mondja könnyem, melyet — úgy-e látod? --
 Majd visszafojtani, majd meg ontani vágyok,
 Mert nem szünöm remélni és remegni!

Hisz mondja mindenem, de néma nyelvem;
 Mert ahhoz képest, a mi él szívemben
 E szó «szeretlek» úgy se' volna semmi!

III.

D A L O K.

(Stecchetti.)

1.

Kaszált mezőknek édes illatárja
 Lengett a nedves, hűvös esti légben,
 Mi ketten fölmenénk a domb csucsára,
 Lenn egyre czirpelt a tücsök a réten.

Galamb szemed még fölnézett a mennyre,
 Mikentha némán hozzá esdekelne;
 S a mit te ki nem mondtál, megértettem,
 S a mint úgy hallgatál, beléd szerettem.

2.

Ha már a levelek majd hulldogálnak
 S te majd siromhoz jössz a temetőbe:
 Valami zugban ott majd megtalálhat'd,
 Sok, sok virággal lesz majd telenőve.

S te tűzd közéje aranyos hajadnak
 A rózsákat, mik szívemből fakadnak;
 Kigondolt s le nem irt dalok e rózsák,
 Még ki nem ejtett lágy szerelmi szócskák!

IV.

A H A L A L.

(Monti.)

Halál, mi vagy? Tetőled fél a lélek,
Ha gyáva lett és bünt ha megszokott:
Mint égi bosszu sújtasz zsarnokot --
Villám karoddal üldözöd s eléred.

Mig az, kinek teher csupán az élet,
Ki holt reménynyel szenved és zokog,
Bús, gyilkodat felé ha nem hozod,
És vidám, hogyha üdvözölhet téged.

A hős veled daczolva ront a harcza,
S a Mars porondján lángol büszke arcza;
Nem sápad el a böles, szavad ha hív.

Halál mi vagy hát? Puszta árny homálya!
Átkozza jötted ez s a másik áldja,
Mert benned látja önmagát a szív.

Olaszból

RADÓ ANTAL.

AZ ORSZÁGOS TÁRLAT ÉS TANÚLSÁGAI.

Első közlemény.

Nemzeti jellemvonásunk, a hirtelen föllobbanó lelkesülés, ritkán nyilvánult föltünőbbben, mint az országos tárlat alkalmával. A tárlat sikerült, tetszett a királynak és a külföldi előkelő vendégeknek; a külföldi sajtó nyilatkozatait többnyire örömmel vehettük tudomásul; barátságpoharat ürithettünk a tárlati ünnepélyek alatt olyanokkal is, kiket eddig ellenségeinknek tarthattunk, és kik megfordítva, rólunk tápláltak hasonló véleményt; nem volt-e ez elég, hogy lelkesülésünk lángra lobbanjon, hogy szemünk rózsaszínben lássa az egész világot. Bizony elég volt és általános elítélés büntette volna azt a vakmerőt, ki közvetlenül a tárlat megnyitása után bátorkodott volna abban hibákat találni.

Azóta eltelt két hónap, a lelkesedés csökkent, most már talán meghallgatják az olyan ítéletet is, mely nem áradozik a lelkesedéstől, melyet nem veszteget meg az, hogy a tárlatban különösen a csarnokok bezárása után pompás tömeg hullámozik, a mi világvárosi színezetet kölcsönöz annak a darabka területnek, a melyen a tárlati élet központosul. A tárlat látogatottsága, a mi egyébiránt természetes, folyton csökken, a csarnokokban nincs többé tolongás; kényelmesen, ha kissé izzadva is, tanulmányozhatni a kiállított tárgyakat, a mi közvetlenül a tárlat megnyitása után lehetetlen volt és minél többen tanulmányozzák azokat, annál kevésbé hallunk áradozó ítéleteket, úgyannyira, hogy attól tarthatni, hogy az előbbi lelkesedett hangulat, különösen ha végleg befejeződnek az ünnepélyességek és a jury is elkészült munkálatával, az ellenkezőbe csap át és a tárlat csalódott reményekkel és csüggeteg hangulat mellett fog bezáratni.

E komoly szavakat pedig meg kell hallgatni, mert a tárlatnak nagyon is komoly céljai voltak és azt, hogy e célok elértettek-e, nem lehet a terített asztalnál és boros pohárral a kézben vizsgálni. Ha a tárlatnak az volt föladata, hogy föltüntesse az egész nemzeti termelést, akkor azt a képet, mely ott szemünk elé tárul, a lelkesedéstől menten, habár jó akaratúlag, de mégis bírálnunk kell, mert különben az lesz az eredmény, hogy minden úgy van jól, a mint van, ez pedig egyenesen önámítás volna. Az alábbi sorokban ilyen szellemtől vezettetve, teszszük meg észrevételeinket úgy a tárlat rendezésére nézve, mint a tárlat egyes szakaszaira vonatkozólag, a melyekben a megfelelő termelési ág képviselőit tekintjük.

I.

Az «1885-iki általános kiállítás», így hangzik annak hivatalos neve, kezdetben csupán ipartárlatnak terveztetett. A tárlat terve a főváros iparosságában merült föl, ennek képviselői közegei tették meg annak előmunkálatait és érelték az eszmét hosszú időn át, mert a körülmények nem kedveztek a terv megvalósításának. A tárlatot pusztán társadalmi vállalatnak tervezték, melynek az állam és a főváros segélye mellett ugyan, de mégis a maga lábán kellett volna megállania. Az érdekelt iparos és kereskedő körök aláírtak körülbelül száz-ezer forintot biztosítéki alapúl, a fond perdu és a mint ezzel a tárlat rendezhetése pénzügyileg biztosítottnak látszott, a fővároshoz és az államhoz fordultak, hogy támogassa és segélyezze az általok tervezett ipartárlatot.

A főváros azonnal megszavazott ötvenezer forint segélyt, rendelkezésre bocsátotta a szükséges területet és általában is biztosította a rendezendő ipartárlatnak támogatását. A kormány nem nyilatkozott ily hamar. Előbb tárgyalásokat kezdett a tárlat létesítő közegeivel és e tárgyalások eredménye az volt, hogy az ipartárlat tervéből általános tárlat terve lett és a társadalmi úton rendezendő vállalatból, a társadalom közreműködése mellett az állam által rendezendő vállalat nőtt ki.

Az ipartárlatnak általános tárlattá való kibővítését osztatlan helyesléssel fogadta a közvélemény. Helyes gondolat volt közművelődési és közgazdasági állapotainknak együttes

föltüntetése, mert ha a tárlat hasznos eszköz a létező javítására, akkor ezt az eszközt nem csak az ipari termelés érdekében kellett alkalmazni. A tárlatnak állami úton való rendezése ellen sem volt kifogás, mert a társadalom azon tényezői, melyek a tárlat rendezésére hivatottak lettek volna, önként adták át helyöket a kormány képviselőinek. A tárlat külső sikere ennek nem is vallotta kárát. Valószínű, hogy a tárlatban való részvétel az állami és az állam befolyása alatt álló intézetek részéről nem lett volna olyan élénk, ha a tárlatot társadalmi tényezők rendezik, de viszont bizonyos, hogy a tárlat nem is végződött volna oly nagy deficittel, mint a milyennel jelenleg végződni fog. S a tárlat deficitje, mely kétségtelenül igen jelentékeny lesz, nagyon nehezen igazolható.

Az újabb időben nem volt jelentékenyebb országos tárlat, mely deficittel végződött volna és e körülményt a kormány javaslata indokolásánál is érvül használta föl. Ha az akkor érv volt a tárlat rendezése mellett, úgy jelenleg ok arra, hogy a tárlat rendezése módjának megítélésénél figyelembe vétessek. A társadalmi úton rendezett tárlatnál a vezetők okvetlenül arányban tartották volna a költsékezést a várható bevétellel, mert a deficitért nem csak erkölcsileg, de anyagilag is felelősek lettek volna, holott a rendezés követett módja mellett a felelősség ez érzete nem volt elég élénk. A tárlat sikerével a deficit nem igazolható, a tárlatot ép oly sikeresen lehetett volna rendezni deficit nélkül is. A bevételek kihasználásában nem voltak elég gondosak és a kiadásoknál bőkezűen jártak el, így keletkezett a deficit, mely még sokkal magasabb lett volna, ha a tárlati területet a főváros közönsége nem választja esti szórakozása helyéül, a mire előre nem lehetett számítani.

A tárlat rendezése óriási összegbe került. Irodai kiadások és nyomdai költségekre a tárlat első költségvetésében 20,000 forint volt előirányozva, a második költségvetésben 313,000 forint; a két tétel közötti különbség maga is elég lenne deficitnek, de az jóval nagyobb lesz. Minden-tárlatnak egyik legjelentékenyebb bevételi forrását a vendéglő bérletek képeztek, ez Düsseldorfban 243,692 márkot jövedelmezett, Boroszlóban 83,000 márkot, Stuttgartban 78,738 márkot, nálunk ez a jövedelem 30,000 forinttal szerepel mindkét költségvetésben, holott nem volt még tárlat, a melyen annyi korcsma, kávéház

és másforma vendéglői üzlet lett volna, mint nálunk. A tárlati sorsjátékot a vállalkozónak 125,000 forintért adták oda, holott magának azon kedvezménynek értéke, melyet utólag a szerződés megkötése után biztosítottak a sorsjátéknak, tudniillik a sorsjegyvásárlás kényszerű összeköttetését a kedvezményes vasúti jegyekkel, sokkal nagyobb volt, mint a vállalkozó által fizetett átalány. A tárlat deficitje csak azért lett ily jelentékeny, mert a háttérben ott volt az állami pénztár, ennek terhére lehetett költekezni, míg ha magán jellegű biztosítéki alapot terhelte volna a deficit, sok kiadást kétszer is meggondoltak volna.

Mennyi lesz a tárlat deficitje, azt jelenleg természetesen még nem lehet megállapítani; a kormány által kért előlegről szóló törvényjavaslat indokolásához csatolt költségvetésből azonban megközelítőleg megállapíthatjuk. E költségvetés a bevételeket 1.875,000, a kiadásokat 1.806,600 forintban irányozta elő. A bevételek között a belepti díjak egy millió forinttal szerepelnek, ebből a jövedelmi forrásból azonban aligha folyik be több, mint 600,000 forint, az állandó épületek értékesítéséül 355,000 forint van fölvéve, előreláthatólag ez sem lesz elérhető. A kiadások ellenben alacsonyan vannak fölvéve, úgy, hogy a deficit valószínűleg megközelíti a 600,000 forintot, a mit csak azért sokallunk, mert az takarékosabb és gondosabb gazdálkodás mellett talán egészen mellőzhető vagy legalább is sokkal kisebb lehetett volna.

De a tárlatnak állami úton való rendezése nemcsak ezzel a hátránnyal járt. Nem volt még tárlat, melynek rendezését közvetlenül a kormány egy tagja vezette volna, a melynek rendezése az állam tisztviselőire bízott volna. Az államnak a tisztviselők rendes munkaköre mellett is szüksége van azok egész munkaerejére és ha ezek munkaereje kétfelé oszlik meg, akkor azt vagy az egyik, vagy a másik munkakör, vagy pedig magok a tisztviselők érzik meg. A legnagyobb elismeréssel láttuk a tárlat elnöke által kifejtett óriási tevékenységet, egész erejét föláldozta rendes munkakörének és a tárlat rendezésének, de meg vagyunk róla győződve, hogy volt alkalom, a mikor belátta, hogy két ügyet egyszerre nem lehet szolgálni. Tárlatok rendezése utóvégre sem állami teendő és a társadalmi tényezők nem oly gyöngéek, hogy ezt ne lehetne reájok bízni.

Az állam részéről a tárlat a deficit fődözésére körülbelül hatszázezer forintot fog igényelni, ehhez járul hetvenöt ezer forint segély és a különböző állami vállalatok és intézetek tárlatának költsége. Mennyi áldozattal járt a tárlat a kiállítókra nézve, azt megközelítőleg sem lehet megállapítani, de ez az összeg bizonyára milliókra rúg. Ez az összeg nem haszontalanul adatott ki, habár a magángazdaság szempontjából nem is fog megtérülni, de kétségtelen, hogy hasonló áldozat hozatalára a kiállító közönséget ismételten csak hosszú idő múlva lehet fölhívni. A tárlat erkölcsi jelentősége az országra rendkívül nagy volt, de a kiállítók legnagyobb része csalódottan fog hazatérni. Hosszú időnek kell eltelnie, míg második országos tárlatot lehet rendezni, de ha hosszú idő múlva fogják is rendezni, a jelenlegi tárlat azon tanúlságát, hogy a tárlat rendezése nem állami teendő, nem szabad elfeledni.

A tárlat főbejáróján át lépve a tárlat területére, nem hiszszük, hogy tárlatban vagyunk; csupa mulató helyet látunk jobbra is, balra is; három-négy zenekar nem épen összhangzó zenéje megerősíti azon föltevést, hogy egy nagy mulató helyre léptünk. A kilátást a tárlat fő épülete, az iparcsarnok, zárja el s habár a fő épület előnyös fekvése a fő épületnek magának előnyére válik, ez a körülmény a tárlatnak magának hátrányára szolgál. Az iparcsarnok úgy épült, hogy elföldi az összes többi épületeket, kivéve azt az egy-két tárlatra szolgáló épületet, a mely a főút mentén emelkedik. Egy összképet a tárlatról sehol sem nyerhetni, ha csak nem az erdészeti pavillon erkélyén, ez pedig azt bizonyítja, hogy a tárlati épületek helyzeti beosztásánál erre a szempontra nem ügyeltek, a mi annál sajnosabb, mert a tárlat főépülete se nem elég szép, se nem elég imposans, úgy hogy annak szemlélete nem hagy valami nagyon kedvező benyomást hátra.

Keresztül-kasúl kell járnunk az egész tárlati területet, hogy meggyőződünk arról, miszerint egy nagy tárlattal van dolgunk és a míg erről a közönség legnagyobb része meggyőződik, addig jó formán elmegy a kedve újra kezdeni szemléjét az épületek belsejében. A tárlaton hetvennél több épület van, mely a tárlati tárgyak elhelyezésére szolgál; a tárlat túlságosan föl van aprózva, a mi rendkívül megnehezíti annak tanulmányozását, habár külsőleg nagy keretet is ad a tárlatnak. A tárlati tárgyaknak néhány épületbe való összezsúfolása ép

oly félszegség, mint számtalan épületbe való elaprózása. A középútat, úgy látszik, sehol sem tarthatják meg; ez alkalommal a pavillon-rendszer túlzásába estek, a mi pedig nemcsak külsőség, hanem a tárlat céljának elérhetését is hátráltatja. Ettől a második országos tárlatnál ép úgy óvakodni kell, mint a vendéglők és más mulató helyek túlságától, a mi a tárlat soliditásának válik, különösen a külföldiek előtt, kárára.

II.

Az ország gazdasági haladásán három tényezőnek kell közreműködnie: az egyeseknek, az egyesekből alakult társadalmi szervezeteknek és a kormánynak. Milyen mérvű legyen a kormány tevékenysége, ez főként attól függ, hogy milyen tevékenység kifejtésére képesek az egyesek és az ezekből szabadon alakult társadalmi szervezetek. Ha ezek gyöngék, ha nem látják át kellően azon célokat, melyek elérésére törekedniök kell, akkor a kormányra hárul nemcsak a vezetés és irányítás, hanem a cselekvés kötelessége is; ilyen körülmények között az állam nem szorítkozhatik, mint azt az abstract közgazdasági elmélet követelte, a jogalkotásra és a jogrend fönntartására.

A tárlaton arról győződhetünk meg, hogy a gazdasági fejlődés e három tényezője hazánkban a közgazdaság egyik terén sem működik egyenlő hatálylyal; az egyének igyekeznek teljes erővel, a kormány működésének nyomait majd minden téren megtaláljuk, de a társadalmi szervezetek tevékenysége csak az ipar, kereskedelem és hitelélet terére szorítkozik. Ezen a téren is csak a különböző fajtájú részvénytársaságok képviselik a társadalmi tevékenységet, ezek pedig sajátlag nem is számíthatók a társadalmi szervezetekhez.

A különböző gazdasági és iparegyletek, ipartársulatok képezik azon társadalmi szervezeteket, melyeknek a gazdaság különböző téerein működniök kellene. Kellene mondjuk, mert tényleg alig működnek, sőt ha az után ítéljük meg működésöket, a mit a tárlaton látunk, illetőleg nem látunk, akkor azon eredményre jutunk, hogy a létező ilyenmü szervezetek egykét kivétellel nem fejtenek ki semminemü, a tulajdonképi gazdasági életre kiható tevékenységet.

A mezőgazdasági csoportban mindössze tizenöt gazdasági egyesület jelent meg, gyűjteményes tárlatot rendezve. E tizenöt egyesület közül is csupán egy mutatja be saját tevékenységét, az erdélyi gazdasági egyesület; a többi megelégedett azzal, hogy összehozta a gyűjteményes tárlatot. Mi ennek az oka? Egyenesen az, hogy a gazdasági egyesületek túlnyomó többsége, mondhatjuk néhány kivételével, nem fejt ki eredményes működést. Működésök főként meddő gyűlésezésekre szorítkozik, ha időközileg egy-egy versenyt vagy állatdíjazást rendeznek — az újabb időben a lóvásárnak rendezéséig is fölemelkedtek — akkor azt hiszik, megtették kötelességüket. A gazdasági egyesületek többsége csak azért létezik, hogy egy-két vidéki notabilitásnak alkalmat nyújtson a szereplésre, föntartják az egyesületet, mert a tisztviselők existenciája ehhez fűződik. A legtöbb gazdasági egyesület nem volt képes lenyúlani azon néprétegekig, a melyeknek első sorban volna szüksége a gazdasági egyesületek vezetésére, útmutatására; a kisgazdák majdnem kivétel nélkül kívül állanak a gazdasági egyesületek körén, tagjaik leginkább a középbirtokosokból és azokból sorakoznak, kik akarva, nem akarva kénytelenek az egyesületi tagdíjat fizetni.

A gazdasági egyesületek működése a titkár tevékenységén fordul meg; a titkár azonban a legkevesebb gazdasági egyesületnél élhet kizárólag e hivatásnak, igen sok egyesületnél pedig nem is szakértő a szó igazi értelmében. Igen sok gazdasági egyesület abban keresi legfőbb büszkeségét, ha szaklapot adhat ki; e lapok legtöbbször azonban csak egyesületi értesítő; nem is lehet tulajdonképi szaklap, mert az egyesületek legnagyobb részt nem rendelkeznek se a kellő szellemmel, se a szükséges anyagi erővel. E mellett az egyesületek legtöbbször nem képes a maga jóvoltából fönnállani s az állam segélyezésére szorúl.

A tárlaton is kitűnt, hogy a gazdasági egyesületek nem alkalmas közegek arra, hogy az államnak a mezőgazdaság különböző ágainak emelésére irányuló tevékenységét közvetítsék, ezt csak akkor tehetnék, ha gyökeret vertek volna a földművelő nép körében. Ennek azonban éppen az ellenkezője áll. Az állam elforgácsolja erejét a nélkül, hogy annak szemmel látható haszna volna. Mindenki, ki közelebbről ismeri a gazdasági egyesületek működését, be fogja ismerni, hogy ezekre bízni a mezőgazdasági értelmiség emelését, egyértelmű a tétlenséggel, a haladás helyett a megállással.

Távol van tőlünk, hogy valamennyi gazdasági egyesület működését egyaránt elítéljük, tudjuk, hogy van néhány, mely sikeres tevékenységet fejt ki, de minden jóakaratom és igyekezetük daczára sem olyan ez a tevékenység, a melyről jelentékeny, közvetlen haszna volna a mezőgazdaságnak. Ilyen tevékenységet a gazdasági egyesuletektől nem is várhatni. De meglehet-e ebben nyugodnunk! nem azt kell-e ebből következtetnünk, hogy ha a szabad társadalmi szervezetek elégtelenek a szükségesnek talált czélok elérésére, akkor az államnak kell azon eszközöket nyújtania, a melyekkel e czélok elérhetők. Hogy a mezőgazdaság emelése szükséges, azt senki sem tagadhatja és ha ezt beismerik és nem hűnynek szemet a gazdasági egyesuletek működésének sikertelensége előtt, akkor nem marad más hátra, mint hogy az államnak kell azon teendők végzését magára vállalnia, a melyeknek helyes végzésére a társadalmi szervezetek az állam támogatása mellett is elegendeneknek bizonyultak.

Nem hirdetünk mi ezzel harczot a társadalmi szervezetek ellen, ellenkezőleg óhajtjuk, hogy megmaradjanak és működjenek, de mivel működésök nem kielégítő sikerű, kívánunk kell, hogy az általuk ki nem fejtett tevékenységet végezze az állam. Nem vagyunk elvileg barátjai annak, hogy az államra minél több teendő ruháztassék, tagadhatatlan, hogy ebben bizonyos államsocialistikai irány nyilvánul, de ha a között kell választanunk, hogy elvégeztetlenül maradjon-e valamely szükségesnek ismert teendő vagy pedig az állam végezze azt el, akkor nem habozunk e teendőt az államra bízni.

Gróf Széchenyi Pál földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter már megtette az első lépést ebben az irányban, a mikor az állami segélyt megvonta azon gazdasági egyesuletektől, melyek administrációjuk költségeit sem képesek saját bevételeikből fedezni. Ez mulhatatlanul szükséges volt. A gazdasági egyesuletek működésüket csak az állam segélyével folytathatják, az állam adja nekik azon anyagi eszközt, melylyel czéljaik elérésére törekszenek, a miben annak elismerése nyilvánul, hogy e czélok az állam szempontjából is szükségesek. De hol van a biztosíték arra, hogy e czélok el is éretnek? A tárlat mezőgazdasági osztálya, a gazdasági egyesuletek által tanúsított részvétlenség, a megjelent gazdasági egyesuletek túl-

nyomó nagy részének számba sem jöhető tárlata, azt bizonyítja, hogy e czélok nem éretnek el.

Mi tehát a teendő? A mezőgazdasággal foglalkozó osztályok, különösen a kis földműves osztály értelmiségének emelésére két út kínálkozik: az egyik az iskola, a másik a gyakorlati életbe már belépett gazdának példaadás és útmutatás útján való oktatása. Az iskolákról még szólunk. A példaadás, ez önkényt kínálkozik a nagyobb gazdaságok üzemvitelében, a nagyobb gazdaságok ezek az élő példák és kétségtelen, hogy a legtöbb gazdasági haladás és javítás a nagyobb gazdaságokról terjedt át a kis birtokokra. Az útmutatást a gazdasági egyletek végezték volna, de nem végezték jól. A vándortanítói rendszert, a mennyiben szükséges, megfelelőleg átídomítva, alkalmazni kell a mezőgazdaság minden ágára. Jelenleg borászati, méhészeti, gyümölcstenyésztési és lentermelési vándortanítók működnek az országban, a kiknek száma azonban korántsem felel meg a szükségletnek. Nem lehetne-e e vándortanítói intézményt a tulajdonképeni földművelésre is alkalmazni? A nehézségek, melyek a vándortanítói intézménynek a tulajdonképeni földművelésre való alkalmazását akadályozzák, korántsem legyőzhetetlenek és az eredmény, a melyet ettől várunk, megérdemli a kísérletet, a mely bizony hiszszük, jól fog sikerülni. Találhatni e czélra jól képzett és gyakorlatilag működő gazdákat, a kik szívesen elvállalják azon teendőket, a melyek e tiszttel járnak. Úgy bajos képzelni a földművelési vándortanítót, hogy az helységről-helysére jár és előadásokat tart a földművelésből, bár ez sem lehetetlen, de ez nem lenne a főteendője. A földművelési vándortanító — e szót csak jobb hiányában használjuk — működése inkább helyhez kötött, olyan egyénnek kellene lennie, ki maga is gazdálkodó és közbizalomban reszesül; nem átalítja azon fáradságot, a melylyel a kis földművelők fölvilágosítása, oktatása közvetlen példaadás és magyarázás útján jár. Működésének kiegészítésére szolgálna az általa vezetett gazdakör, mely eltérőleg a gazdasági egyletektől, nem volna sem politizáló, sem érdekképviselői közeg, hanem valóságos földművesegylet. Nem lenne a vándortanító állami tisztviselő, működéséért csak kárpótlásban, tiszteletdíjban részesülne. A gazdakör vagy földművelési egylet főnállásához nem kellene nagy tagdíj, egy szoba vagy díj nélkül vagy rendkívül olcsó áron volna

kapható és néhány népszerűen szerkesztett mezőgazdasági szaklap sem igényelne nagy költséget.

Igy képzeljük mi magunknak ezt az intézményt, a melyet, azt hisszük, nem lehetetlen megteremteni és jelentékeny eredményt is várunk attól. A földművelő népnek lenne tanácsadó, támogató, útbaigazító tanítója, a kihez mindenki szívesen fordulna és a ki, ha arra való, rendkívül sokat tehetne. Kezdetben, beismerjük, nehézségekkel járna ez intézmény, mert nehéz arra való szakértő gazdákat találni, de nem lehetetlen, annál inkább, mert az ilyen működéssel az illető jelentékeny befolyásra is tehetne szert. Sokba ez az organisáció nem kerülne és a kísérletet meg lehet tenni azon összeggel, mely mint subventió elvonatik a gazdasági egyletektől.

A mezőgazdaság emelésének legközvetlenebb és leghatékonyabb eszköze azonban az iskola. A tárlaton a földművelési miniszterium bemutatja a vezetése vagy befolyása alatt álló gazdasági iskolák működésének eredményeit. Az országban van egy gazdasági akadémia, négy gazdasági tanintézet, tizenhárom földműves-iskola, hat borászati és kertészeti iskola, összesen tehát huszonnégy mezőgazdasági szakiskola. A mezőgazdaság emelésére szolgáló leghatályosabb eszköz hazánkban tehát rendkívül el van hanyagolva. A gazdasági akadémiának 220, a gazdasági tanintézeteknek 361, a földműves-iskoláknak 197, a borászati és kertészeti iskoláknak 107, az összes gazdasági iskoláknak 885 növendék van. Hihetetlenül csekély szám egy oly államban, mely főleg a mezőgazdaságból él. Ilyen körülmények között valóságos csoda, hogy mezőgazdaságunk még annyira is haladt.

Az állam tartja fenn a gazdasági akadémiát, az öt gazdasági tanintézetet, hat földműves-iskolát, a hat borászati és kertészeti iskolát, három-földműves iskolát a szász egyetem tart fenn, egy alapítványi és két községi iskolát. A gazdasági iskolák főtartása nem társadalmi teendő, legalább hazánkban nem az, mert erre a társadalom teljesen képtelen, ez a teendő az államra és a községekre hárul. Eddig azonban egyik tényező sem tett annyit, a mennyit tennie kellett volna. Különösen a községek hanyagolták el kötelességeiket. Az alföldön van számos nagy, vagyonos község, melyek lakosai legnagyobb részt kis és kis-közép birtokosok és ezek közül földműves-iskolát csak három tart fenn. Mi a fősúlyt a földműves-

iskolákra fektetjük, mert ezek viszik be a szakértelmet azon néprétegekbe, a melyeknek leginkább van arra szükségök, mert legelmaradottabbak és mert ezek más úton nem szerezhetik meg a szükséges szakképzettséget. A régihez képest tagadhatatlanul haladt a kisbirtokosok gazdálkodása is, különösen a Dunán túl és az alföldön, a faeke helyébe itt mindenütt kivétel nélkül a vaseke lépett, gépeket is használnak, de ép oly tagadhatatlan az is, hogy a gazdálkodás egyoldalú maradt és ép úgy «kirabolja» a földet, mint előbb, vagy még jobban.

A kisbirtokosok gazdálkodásának javulását nem bízhatjuk sem a véletlenre, sem az időre. A magyar kisbirtokos nem ellensége a haladásnak, szeret tanulni, csak alkalmat kell erre neki szolgáltatni, ez az alkalom azonban eddig hiányzott, vagy legalább nem volt meg oly mértékben, a mint az kívánatos és szükséges volna. Az államnak magának is többet kell áldoznia a gyakorlati földműves-iskolák alapítására és föntartására és rá kell szorítania azon községeket ilyenek alapítására és föntartására, a melyek erre képesek és a melyekben ezekre szükség van. Pest, Csongrád, Bekés, Arad, Bihar, Csanád, Jász-Nagy-Kún-Szolnok, Borsod, Fehér stb. megyékben, a magyar parasztgazdaság vidékein nincs egyetlen egy földműves-iskola sem, Bács és Torontál megyében csak egy van. Miként haladhatna ily körülmények között a parasztság az okszerű gazdálkodás terén? E megyék mindegyikében van pedig legalább egy-egy város, melyek elviselhetik a földműves-iskola alapításának vagy föntartásának költségeit. A földműves-iskolák kis példagazdaságaiból a helyes gazdálkodás sokkal gyorsabban terjedne, mint az uradalmokból, a melyek más viszonyok között gazdálkodnak, mint a kisbirtokosok.

A mezőgazdaság emelésére ezek szerint a társadalom majdnem semmit sem tett, az állam tett sokat, de ez sem áll arányban a teendők sokaságával. Még kedvezőtlenebbek a viszonyok az iparoktatás terén, a mit az állam kezdetben teljesen a társadalmi szervezetekre, az ipartársulatokra bízott, a melyek alig egy-két kivétellel, nem feleltek meg a tőlök várt kötelességnek. A néhány letező ipariskola az újabb időből való, ezeknek még alig volt befolyásuk az iparra és az újabban rendszeresített iparoktatás eredményeit csak egy második ipartárlaton nyilhatik alkalmunk megismerni. A társada-

lom egyedül a házi ipar fölkarolására buzdult föl, de ereje itt is elégtelennek bizonyult, nemcsak hogy az állam segélyezését kellett igénybe vennie, de a fölállított intézetek legtöbbjének föntartása is az államra hárult. Az államnak az ipar emelésére irányuló törekvéseiről, ennek eredményeiről és a további teendőkről alább még részletesebben szólunk, de ennyit itt is meg kellett említenünk, a midőn arról volt szó, hogy megállapítsuk azt, milyen tényezők voltak befolyással azon eredmények előidézésére, a melyek e tárlaton mutatkoznak. A mit ott láthatunk, az mind a magánosok és az állam működésének eredménye, a társadalmi tevékenység nyomaira alig akadáhatni. S most megkezdhetjük szemléletünket a tárlaton a mezőgazdasági tárlattal.

III.

A mezőgazdasági csarnok igen tágas, világos épület, melyben a tárgyak rendkívül ügyesen vannak elhelyezve, úgy hogy az egész tárlat igen kedvező, mondhatjuk imposáns benyomást gyakorol. A scenirozás kitünő, de tévedésbe ejt; azt véljük, hogy a nagy csarnok a magyar mezőgazdaság, illetőleg a magyar földművelés bemutatására szolgál. E tévedésről csak akkor győződünk meg, ha végig megyünk a csarnokon és látjuk, hogy annak jelentékeny részét a halászat, méhészet, selyemtenyésztés és idegen kiállítók foglalják el és hogy a tulajdonképeni földművelés tárlata mellett jó nagy hely jut a csarnokban még az állati terményeknek is. Erről meggyőződve, rögtön más véleményt nyerünk; nem tagadjuk, hogy a tárlat szép, de a magyar mezőgazdaság képviselte a tárlaton igen szegényes.

Magyarország főfoglalkozása a mezőgazdaság és ennek daczára az első valóban országos jellegű tárlaton a mezőgazdaság (I. és IV. csoport) csak 1221 kiállítóval van képviselve mi legalább a katalogus szerint annyit számláltunk és e mellett a gyűjteményes tárlatok összes kiállítóit számba vettük. Az 1221 kiállító közül 357 kiállító az állati termények csoportjára esik, tulajdonképeni mezőgazdasági kiállító tehát 864 van. Valóban csekély szám a milliónál több birtokosra. Tudva azt, hogy hazánk mezőgazdaságilag használt területé-

nek jelentékeny része az uradalmi birtokokra esik, mindenek előtt azt keressük, hogy miként vannak ezek a tárlaton képviselve. S az eredmény valóban elszomorító. A magyar arisztokratia az országos tárlat ügye iránt menthetetlen részvételenséget tanúsított; a tárlatot két éven át úgy állította oda a sajtó és az egész nyilvánosság, mint a melynek sikere a nemzet sikere lesz, nemzeti ügynek volt föltüntetve a tárlat a nyilvánosság minden számba vehető tényezője által, a magyar nagybirtokosság, főleg azonban a magyar arisztokratia megis elmaradt a tárlatról. Miként magyarázzuk e jelenséget? Azt fogadjuk-e el okul, hogy a magyar földbirtokos arisztokratia nem érdeklődött a tárlat ügye iránt vagy pedig azt, hogy sajnálta azon áldozatokat, melyekkel a tárlaton való megjelenés járt volna? Akár melyik ok áll is, egyaránt menthetetlen.

Igyekeztünk jól számlálni és a külön kiállítók között 41-et találtunk az arisztokratia köréből, de hogy ne tévedjünk, ide iktatjuk az összes neveket: gróf Andrassy Géza, báró Apor Károly, gróf Apponyi Károly, gróf Apponyi Sándor, gróf Bánffy Béla, Fülöp Coburg-gothai herczeg, de Castries Iphigenia herczegné, gróf Chorinsky Igo, gróf Chottek Ottó, gróf Csekonics Endre, gróf Dessewffy Aurel, Dénes és Miklós, gróf Dezasse Emil, gróf Henckel Laura, gróf Eszterházy Miklós, gróf Festetics Jenő, báró Inkey Nándor, báró Jósika János, gróf Karátsonyi Guidó, gróf Károlyi Alajos és Gyula, gróf Lónyay Gábor, herczeg Metternich Sándorné, báró Miske Imre, báró Nyáry Jenő, gróf Pallavicini Sándor, gróf Schönborn-Buchheim Ervin, gróf Szapáry Gyula, gróf Széchenyi Imre, báró Vay Béla, gróf Waldstein-Wartenberg Ernő, báró Wasmer Adolf, báró Weisz Pál, gróf Wimpfen Anasztazia, báró Wodianer Mór, gróf Zichy Ödön, Ferencz és Nepomuk János, gróf Zedvitz Károly, herczeg Ipsilanti Ilona. A névsor sokkal rövidebb, mint a főrendiház született és három ezer forint földadót fizető tagjainak jegyzéke.

A gazdasági mozgalmak vezérszereplőit, az agrár párt vezetőit hiába keressük a mezőgazdasági kiállítók között. Gróf Károlyi Sándor, Somssich Pál, gróf Zichy Nándor neve nem fordul elő a mezőgazdasági csoport kiállítói között, pedig van-e, ki náloknál szebben hangoztatná a magyar mezőgazdaság érdekeit, a kik náloknál inkább keseregnének azon,

bogy a kormány elhanyagolja a mezőgazdasági érdekeket. A gazdasági mozgalmak e vezérferfiái szóval ép úgy győzik, mint az utánok induló gazdasági egyletek, a melyek közül, mint már említettük, mindössze tizenöt jelent meg a tárlaton. Az erdélyi arisztokratia a gazdasági egyletek gyűjteményes tárlataiban viszonylag jól van képviselve.

Az egyház kezén is köztudomás szerint jelentékeny birtokok vannak hazánkban, de az egyházi birtokok képvisellete majdnem oly gyöngye, mint a magyar arisztokrátiáé. Mindössze tízennégy egyházi birtokos van képviselve, és pedig a bakkonybéli apátság, az egri érsekség és az egri főkapítány, az esztergomi érsekség és főkapítány, a győri püspökség és a győri székeskapítány, a kalocsai érsekség és a kalocsai főkapítány, a nagyváradai lat. kapítány, a nyitrai püspökség, a pécsi püspökség és a pécsi székesegyházi uradalom, a zirczi apátság; a többi egyházi birtokosok elmaradtak. Kivétel nélkül megjelentek azonban az állami és a kormány fölügyelete alatt álló birtokok.

Ha azon birtokos osztályok, melyek a magyar földnek együttvéve több, mint harmadát bírják, számszerint ily csekélyen vannak képviselve, akkor a mezőgazdasági tárlat nem felelhet meg azon czélnek, a mely végből rendeztetett. Vagy talán mégis? Azért maradtak volna-e el e nagybirtokosok, mert nem volt, a saját ítéletök szerint sem, mit kiállítaniok? Valószínűleg ez volt az ok, legalább a megjelentek tárlatából ezt kell következtetnünk, mert ezek nagyobb része sem volt képes mást kiállítani, mint gabonaneműeket, különböző fűmagokat és gyapjúmintákat. Ez a jelenség oly általános, hogy okvetetlenül felkölti figyelmünket.

A magyar mezőgazdaságnak nemcsak egyoldalúságára következtethetünk ebből, de arra is, hogy még a magyar nagybirtokosság sem kezeli úgy birtokait, a mint kellene. Alig akadunk annak nyomára, hogy a magyar nagybirtokosság gazdasági iparvállalatokat üzne, ezt nem tartják talán úri foglalkozásnak, a tulajdonképi iparüzésről pedig alig lehet szó. Gróf Károlyi Alajosnak urodalmai például kétségtelenül a legjobban kezelték közé tartoznak az országban; az ország ez egyik legnagyobb birtokosa, kinek birtokai az ország különböző vidékein fekszenek, nem állít ki mást gyűjteményes tárlatában, mint gabonaneműeket, kölest, repczét, czukor-

répa-, bükköny-, luczerna-, baltaczim-magvakat, dohányt és gyapjút. Az egyoldalú, a majdnem kizárólagos magtermelés a jelen viszonyok között azt bizonyítja, hogy még nagy uradalmaink intézőiben is hiányzik az a szakkepzettség, mely a gazdasági iparvállalatok meghonosításához szükséges, mert kétségtelen, hogy vannak iparvállalatok, melyek a gazdasággal összekötve, igen jól üzhetők még a magyar, sőt az alföldi gazdaságok viszonyai között is. A nagybirtokosok tárlataiban még szeszgyártásnak sem akadunk nyomára, holott nemcsak alföldi, hanem fölvidéki nagybirtokok is állítottak ki, a melyek pedig szeszgyártás nélkül alig existálhatnak, mert a szükséges trágyamennyiséget más úton alig szerezhetik meg.

A mezőgazdasági tárlat egyáltalában nem tanúskodik valami nagy fokú gazdasági intelligenciáról. Ha már megjelentek egyes nagybirtokosok a tárlaton, tárlatukat úgy kellett volna rendezniök, hogy abból haszna legyen a közönségnek. S vajon eléri-e azzal a tárlat czelját, ha oda állítják a különböző terményeket? Bizonyára nem! A legtöbb nagybirtokos tárlatából hiányzik a birtok ismertetése, tervrajza és leírása; az üzem mód a legkevesebb tárlaton van bemutatva. Látunk szép gabonaneműeket, de ezzel nem sokra megyünk, ha nem tudjuk, hogy minő üzem mód mellett termeltettek, hogy mennyi az illető terményből az átlagos termés és minő úton éretik ez el. Ehhez természetesen a gazdaság részletes leírása és ismertetése lett volna szükséges, ezt azonban a legkevesebb nagybirtokos képes nyújtani, mert a gazdasági könyveket nem vezetik úgy, a mint kellene. Tudtunkkal csak a zirczi apátság adott ki a tárlat alkalmából előszállási uradalmáról részletes ismertetést, a mely példa utánzását nem lehet a többi nagybirtokosok figyelmébe is elég melegen ajánlani. Ez nem csak a kiállított tárgyak magyarázatául szolgált volna, de anyagot képezett volna az ország mezőgazdasági leírásához, a mi még mindig hiányzik és csak ilyen monographiák alapján írható meg.

A mezőgazdasági csarnokban helyet talált kiállítók közül csupán Coburg Fülöp herczeg, az esztergomi érsekség, Freystädter Vilmos, Györgyei Illés, örgróf Pallavicini Sándor, herczeg Metternich Sándorné, gróf Zichy Ödön, gróf Zedvitz Károly, az állami ménesbirtokok és az erdélyi gazdasági egyet tárlatai érdemelnek külön megemlést, de ezekhez kell

még számitanunk Albrecht főherczeg és gróf Schönborn-Buchheim Ervin külön pavillonban elhelyezett tárlatát. Ezek mindegyikén még a fölületes szemlelő is észreveheti az átlagosnál jóval intelligensebb vezetést, a szakképzettséget, a rationalis gazdálkodást. Az állami ménesbirtokok tárlata egyik fénypontját képezi az egész mezőgazdasági tárlatnak, a melyeknek rendezéséből a többi nagybirtokosok is megtanulhatják, hogy mit és hogyan kell kiállítani. Ebből a tárlatból betekintést nyerünk a gazdaság benső üzletvitelébe, látjuk azon tényezőket, melyekkel dolgozik és a melyeknek eredményeit köszönheti. A mezőhegyesi ménesbirtok kiállítja az uradalom által üzőtt répaszeszgyártás terményeit is és különösen a répaszeszgyártás az, a melynek tanulmányozását nem lehet eléggé ajánlani a nagybirtokosok figyelmébe. Tudtunkkal ez a gazdasági iparág ezenkívül még csak a lévai uradalomban van meghonosítva, de ez nem állított ki. Albrecht főherczeg hazánknak nemcsak egyik legnagyobb birtokosa, de egyúttal legjobb gazdája is. Azt mondják ugyan sokan, hogy Albrecht főherczegnek módjában áll, jól gazdálkodni, de a bélyei uradalom leírásából ezek a gúnyolódók meggyőződhettek arról, hogy jól gazdálkodni annyi, mint jövedelmezően gazdálkodni. Ezt nálunk még sokan nem akarják elhinni.

A mezőgazdasági csarnokban vannak elhelyezve a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter vezetése alatt álló intézetek és intézmények tárlatai. A kik minduntalan vádaskodnak, hogy az állam nem tesz semmit a mezőgazdaság emelésére, azokat meggyőzően megczáfolja a tárlat, a melyen a földművelési miniszterium tevékenységének eredményere bukkanunk minduntalan. Bizonyos, hogy ez intézetek és intézmények nagyrésze a legújabb korból való, de következtethetni azokból, hogy a földművelési miniszterium jól átgondolt intézkedésekkel működik a helyesen kitűzött cél érdekében. Alig van állam, a melyben az állami hatalom több intézkedéssel és intézménnyel igyekeznék a mezőgazdaságot emelni, mint hazánkban, és ha főntebb a mezőgazdaság közvetlen emelésére irányuló működés egyik ágáról, a mezőgazdasági szakoktatásról, nem nyújthattunk kielégítő képet, itt rá kell mutatnunk a földművelési miniszterium sikeres működésére, a mely annál nagyobb elismerést érdemel, mivel a miniszterium rendelkezésére álló eszközök igen korlátoltak.

Minden gazdasági haladásnak e minisztérium áll az élén, és a kik államsocialistikus szempontból vizsgálnák e tevékenységet, azok meg is sokalhatnák azt, de a hazai viszonyok között e tevékenység nem csak üdvös, de szükséges is. A földművelési minisztérium vezetése alatt álló intézmények közül külön csak a selyemtenyésztési és a tejgazdasági felügyelőséget akarjuk megemlíteni; mindkét intézmény működésének eredményeiben remélhetőleg már a közel jövőben dúsan fog kamatozni a különben sem jelentékeny áldozat, a melybe föntartásuk kerül.

A mezőgazdasági tárlattal kapcsolatban meg kell emlékeznünk az eddig rendezett állattárlatokról is. Ezek között első volt a nemzetközi baromfi-tárlat. Az áruforgalmi statisztikai kimutatásokból meglepetéssel értesült a közönség, hogy baromfiakból és az ezekből származó állati terményekből évenként átlag 10—11 millió forint kivetlünk van. A baromfi-tenyésztés tehát közgazdaságilag is igen fontos ága az állattenyésztésnek, a mely azonban, sajnos, rendkívül el van hanyagolva, holott jelentékeny fejlődésre képes. Tenyésztésünk sokszorosa lehetne a jelenleginek a nélkül, hogy túltermelésből kellene tartanunk, ezekre a czikkekre mindig találunk kész vevőket. A jobb fajú állatok azonban csak igen lassan terjednek el, mert éppen a baromfi-tenyésztést űző osztályok a legkevésbbé intelligensek; azok pedig, kik a baromfi-tenyésztést sportszerűen űzik, a gazdaság szempontjából nem jönnek tekintetbe. A baromfi-tenyésztés fölkarolása jelentékeny jövedelmet biztosítana a kisbirtokosoknak, olyan jövedelmet, melyre csekély áldozattal tehetnének szert. Ismerünk egyes helységeket az alföldön, melyek mint Szabadka, Hódmező-Vásárhely, Félegyháza, Szentes, Orosháza százezreket vesznek be a baromfi-tenyésztésből. A baromfi-tenyésztés útján értékesíthetni a gabonaneműek hulladékait, ezzel foglalkozást nyer a különben tétlenül elvesző női munkaerő, a kisbirtokosnak éppen oly jövedelmi forrása lehetne a baromfi-tenyésztés, mint a tulajdonképeni földművelés. Nem állíthatni ugyan, hogy ez nem jár kockázattal, mert a baromfi-állományt a betegségek sokszor felére apasztják, de ennek csak az az oka, hogy nem gondolják elégge a baromfiakat, nem tekintik a baromfi-állományt értékes jövedelemforrásnak. A baromfi-tenyésztés fölkarolása és emelése éppen úgy, vagy talán jobban megérde-

melné az állam gondját, mint a méhtenyésztés, a mely sohasem lesz oly jelentékeny és általános jövedelmi forrás, mint ez.

A hizott szarvasmarha- és juh-tárlat a nemzetközi állattárlatok sorában a második volt. E tárlat újra bizonyítéka volt mezőgazdaságunk egyoldalúságának. Nem termelünk elég takarmányt, következőleg nem tarthatunk elég állatot és végül nem munkálhatjuk úgy meg a földet, a mint kellene. A szarvasmarha-tárlat két csoportba volt osztályozva: gazdasági és gyári hizlalás. A gazdaságilag hizlalt állatok osztálya szomorú képet nyújtott a hazai állattenyésztésről. Ha nem tekintjük az állami birtokok tárlatát, akkor csak két-három kiállítót találunk, kinek érdemes volt a tárlaton megjelenni. Albrecht főherczeg uradalmi itt is mintaképül szolgálhattak, az általa kiállított shorthorn keresztezések remekei voltak az állattenyésztésnek. Annál szebb volt a gyárilag hizlalt állatok osztálya. Itt láttuk csak valójában, hogy miye a hazai mezőgazdaságnak a szeszgyártás. Gazdasági szempontból bizonyára kifogásolhatni a szeszgyárak tömörítését a nagy városokban és nem örvendetes jelenség az, hogy ezek a nagy gyárak elnyomják a mezőgazdasági szeszgyárakat, de másrészt kétségtelen, hogy csakis e mellett a rendszer mellett tehetünk szert technikailag oly tökéletes gyárakra, a melyek képesek a hazai, nem első rangú minőségű nyersanyagot úgy földolgozni, hogy e mellett megállhatnak a nagy nemzetközi versenyben. A szeszgyárak a legjobb vevői a hazai állattenyésztésnek és ha a mezőgazdasági szeszgyárak csak nehezen állhatnak meg ezek versenye mellett, a mezőgazdaság kárpótlást nyer a szeszgyárak fölvirágzásában. A hizott juhtárlat az állami birtokok résztvétele nélkül teljesen megghiúsult volna. Összesen 981 juh volt a tárlaton, ebből az állami birtokok 600 darabot, a külföldiek 35 darabot állítottak ki; az összes hazai juhtartó gazdákra tehát csak 256 darab jutott. Az országban tenyésztett tisztavérű fajok nem alkalmasak a hizlalásra, ez nyilvánvalóan kitűnt a tárlaton. Gazdáinknak a hizott juhtárlatot közvetlenül követő tényészjuh-tárlaton, mely minden tekintetben sikerült és valóban nemzetközi jelleggel bírt, alkalmuk volt kitűnő tenyész-anyag beszerzésére és ez alkalmat, mint azt meglelégedéssel constatálhatjuk, számosan föl is használták.

A midőn elhagyjuk a mezőgazdasági csoportokat, hogy áttérjünk az ipar-tárlat jellemzésére, ismételhetjük, hogy mezőgazdaságunk körében nem elég intensív a haladási törekvés, nem elegendő és nem becsültetik eléggé a szak-képzettség. Csak ha ez utóbbi meglesz, akkor fog kitűnni az is, hogy mezőgazdaságunk elegendő tőke nélkül szűkölködik, még legnagyobb birtokosaink uradalmai sincsenek úgy föl-szerelve, a mint kellene. Ekkor föl fogják karolni a gazdasági iparvállalatokat és az állattenyésztést is, ez az átalakulás, azonban maga után fogja vonni azt, hogy a túlságos nagy uradalmakból, a melyeket tulajdonosaik nem képesek megfe-lelően kezelni, kisebbek lesznek.

HELTAI FERENCZ.

ARISTOCRATIA AMERIKÁBAN.

«Nem mind arany, a mi fénylik»; ezt a számtalanszor igazolt közmondást újabban igazolta Gaillardet Frigyes ily című könyve: *Az aristocratia Amerikában*,*) a mely, ha nem egy helytt túloz is, de minden esetre figyelmet érdemel, mint oly egyen műve, a ki negyvenöt évig lakott az Egyesült-Államokban, nyelvét kitűnően beszéli s a lakossággal úgy társadalmi, mint kereskedelmi folytonos összeköttetésben állott, mert éveken keresztül egy tekintélyes lapnak, a *Courier des Etats-Unis*nek volt szerkesztője.

Jó lesz lapozgatnunk ebben a könyvben, mely az éremnek azt az oldalát mutatja, melyet a kíváncsiak akkor tanulnak ismerni, mikor ez ismeretnek csak késő bánkódás a gyümölcse. Ebből a könyvből megtanulhatunk legalább annyit, hogy szabadság, fölvilágosodás és köztársaságiasság nem szükségesképp elválhatatlanok. Köztársaság lehet nagyon despotai és császárság nagyon szabadelvű. Avagy szabad volt-e s szerette-e a világosságot a velencei köztársaság? Vajon a köztársasági Svájcznak nem kiváló jelleme-e a társadalmi kizárólagosság?

Szabadság! Egyenlőség! Testvériség! — kiáltják a francziák, valahányszor a csöcselék akár vezetőik zavargást akarnak előidézni. De a túlságos szabadságátok s becsületes nevén nevezve, fejtelenség. A testvériség üres szó, ha csak nem a Kain és Ábel testvérségében és azon munkások strikejaiban nyilvánul, a kik megkínózzák azon társaikat, a kik tanácsosabbnak tartják beállani a munkába, mint henyélvé koplalni.

*) *L'Aristocratie en Amérique*. Paris, E. Dentu, editeur.

Az egyenlőség kézzel fogható ellenmondás a létező tényekkel. Ugyanazon erdőben nincs két egyenlő fa, sőt ugyanazon élőfán sincs teljesen egyenlő két levél. A Darwin elméletének (mely most mint az igazságot leginkább megközelítő, van elfogadva) épen az élő lények egyenlőtlenége az alapja; s hogy az emberi viszonyokhoz, érdekekhez közelebb jöjjünk, ha reggel hat órakor az egész emberiséget egyenlővé ténnők, esteli hat óra előtt jóval saját jó szántukból és tetteik következtében egyenlőtlenek volnának.

Erről az igazságról egy nép sincs oly mélyen meggyőződve, mint általában minden köztársasági s kiváltképen az amerikai. Ezt ők tényleg elismerik, ámbár szóval ki nem fejezik; ez a vörös fonal vonul végig a Gaillardet tanulságos könyvén.

«Szabadság földje», szép hangzású czím; de többenemű szabadság van, melyek nem mindig léteznek együtt. A társadalmi szabadság lehet merőben ismeretlen ott, a hol a politikai szabadság csaknem a szabadossáig van fokozva. Az Egyesült-Államokban az ember kénytelen azt tenni, a mit más tesz, s ez a kényszer sokszor épen zsarnoksággá fajul.

A vasárnapot például pihenés napjának tekintjük; de ez a pihenés nem zárja ki az időtöltést, sőt ellenkezően, azonos vele. Az amerikaiak, valamint az angolok ezt a tárgyat más-ként fogják föl; szerintök a pihenés ünnepélyes komoly elmélkedés és kizárása mindennemű időtöltésnek. Szigorúan be van csukva minden mulató hely. Ezt a tilalmat csak egyetlen város merészli áthágni az Egyesült-Államokban, név szerint Új-Orleans, a melynek francia színháza nyitva van vasárnap, de ki is kap ám ezért a vakbuzgó prédikátoroktól.

Az Egyesült-Államokban a templomból jövő népség leverő látvány. Mosolygó arcok helyett csak merev, komoly tekintetek ötlenek szemünkbe. Azt képzelné az ember, hogy nem a teremtet dicsőítették, hanem temetesen sírták ki magokat. Mind e mellett a nőknek az isteni tisztelet egyedüli vasárnapi multságuk, mert a divatárus-boltok be vannak zárva. Ismerőseikkel, a kikkel találkozhatnak, egyebet sem beszélnek, hanem megkérdezik: «Melyik templomban volt ma ön?» De soha sem kérdik: «Volt-e ma templomban?» Az ellenkezőt már csak föltenni is sértés volna. Senki sem merné

bevallani, hogy vasárnap semmiféle templomban vagy isteni tiszteleten nem fordúlt meg.

Amerikában az ember teljes szabadságot élvez s mégis a legtöbb esetben nem teheti azt és úgy, a mint neki tetszenék. Az úgynevezett mértékletességi egyesületek nem kevésbé nyomasztók, mint a hitfelekezetek. Egynémely éjszaki államban kivitték, hogy a bor és szesz részleges árulása teljesen el van tiltva; az európai ember kényszerülve van aztán minden lehető fogással kijátszani ezt a törvényt, s példájokat magok az amerikaiak sem átalják követni. Betegeknek tettetik magokat s gyógyszer ürügye alatt szereznek szeszes italokat a gyógyszerzárból.

Ha a vitatkozás és a politikai szabadság korlátlan is ezen a földön, de a társadalmi szabadság száma nélküli megszorítás alá van vetve. Az a jog, melynél fogva tetszésünk szerint alapíthatunk lapot és minden előfordúlható kérdésben szavazattal bírunk, kétség kívül nagyon becses; de ennél becsesebb az a szabadság, mely szerint tetszésünk szerint mehetünk vagy kimaradhatunk a templomból, színházból s azt ihatjuk, a mi egészségünkre válik vagy jól esik. Párisban és Bécsben a legönkényesebb uralom alatt is több szabadság volt némely tekintetben, mint van Bostonban vagy New-Yorkban.

Nagyon különös az, hogy mind az Egyesült-Államokban, mind Franciaországban oly férfiak alapították a köztársaságot, a kik nagyon közepes, hogy ne mondjuk rossz republikánusok voltak. Törvényhozó testület soha sem bírt nagyobb előjogokkal, mint az Egyesült-Államok köztársasági senatusa, a mely szintoly messze áll minden demokrat elvtől; mint az angol felsőház, kivéve azt az egyet, hogy nem örökösödés szerinti. Valójában a Delaware-állam két senatora szintoly kevéssé népképviselő, mint a canterburyi érsek, a ki csak azért peer, mert az angol egyház feje.

A secessionalis háborúban éjszak lett a győztes s hogy megelőzze a hasonló testvérgyilkos küzdelem lehetőségét, a szövetségi kormány helyett központosított kormányzatot hoz be apránként s így az uniót unificatióvá változtatja. Ilyen jelenben a köztársasági párt politikája; nem egyéb, mint gyöngén leplezett irányzat a monarchiai rendszer felé.

Gaillardet, mint hírlapíró régebben meg merészelte írni,

még pedig éppen Amerikában merészelte megírni, hogy nem nagy bajba kerülne annak bebizonyítása, hogy Amerika népe lényegesen monarchicus. Mi is egyéb a monarchia, mint legteljesebb kifejezése a rendnek és fokozatos rangnak? No, már van-e széles e világon oly ország, melyben a rend szeretete és a tekintély tisztelete szélesebben elterjedve és a nép vérébe inkább be volna oltva, mint az Egyesült-Államokban? Itt a függetlenség csak névben létezik, az élet tényeinek szabálya pedig a függés. A szabadság politikai formula, a szolgaság társadalmi tény. Szóval, nincs a földtekén oly ország, a melyben több szavazás volna, de olyan sincs másfelől, melyben az egyén magáncselekedeteire nézve oly kevésbé volna szabad.

Az Egyesült-Államokban az ember csak azon föltétel alatt szabad, ha elegyedik és elvész a tömegben. A ki el talál kóborolni a nyáj zömétől s letér a vert útról, veszve van, úgy anyagilag, mint erkölcsileg. Ezért aztán látunk népet, de embert nem találunk.

A társadalom gépiesen szervezve s katonailag van fegyelmezve; az Unio mindegyik városában ugyanazon órában kél fel, eszik, imádkozik, dolgozik és fekszik le. A kik szeretnének nem akkor ebédelni, mikor más, annak tennék ki magokat, hogy egytálalában semmi ebédet sem kapnának. A közönség együttesen mozog, mintha egy darabból állana, vezényszóra, vagy mint a gép a rügő megnyomására. Azok, a kik ez általánosan követett kaszárnyai élet megszabott idejét, rendjét megtartani elmulasztják, kiesnek a többi társaikkal való összhangból. E társadalmi alkotmányban, melynek szabályai föltétlenek és általánosan kötelezők, nincs tekintet eredetiségre, szeszélyre, kivételre. Ez az iszonyú gép összemorzsolja a különczködést, mint a malom kövei a búzaszemeket. Az amerikai társadalmat az alárendeltség menti meg, ez az a cement, a mely összetartja falait, miután hiányoznak belőle azok a hatalmas kötések, melyeket mi törvényeknek nevezünk.

A politikai pártok küzdelmeiben a népség önkenytelenül sorakozik és vakon engedelmeskedik vezetőinek. A munkások készségesen elfogadják azt a főnököt, jelszót, választó czédulát, melyet a Masonie vagy Jammany-Hallból küldenek. Minden gyűléseiken, népszerű körjárataikon rendkívüli fegyelem uralkodik. Az utasok vasúton, gőz- akár csatornai hajókon

legnagyobb engedékenységgel aláadják magokat a kalauzok, kapitányok gyakran bősztantó, hogy ne mondjam zsarnokias szabványainak. Megszabják nekik, hogy mikor keljenek föl, és fölkelnek; megrendelik, mikor feküdjenek le, és lefeküsznek.

Egy alkalommal Gaillardet egy csatornai pompás hajón utazott az Erie-csatornán Bacourttal, a washingtoni francia követtel. Este a pinczér bement a szobába egy rakás papuccsal s e rövid parancsszót hallatá: «Húzzák le a csizmáikat». Mindenki lehúzta a csizmáját, kivéve ezt a két uraságot, a kik függő ágyaikban aludtak. De a pinczér nem bírván fölfogni ily képtelen eredetiséget, minden szó nélkül lehúzta a csizmájokat s így kényszerítette őket azt tenni, a mit a többi. Amerikában minden Procrustes-ágy, s az a láb, mely nem illik bele, szintoly pórul jár, mint ez alkalommal ama két utas.

Az ily társadalom nincs-e bámulatosán előkészítve a kényuralomra? A monarchia már megvan, csak a monarcha uralma hiányzik még. Az amerikaiak ösztönszerű tisztelete a patriarchális eszmék iránt saját házában, szoros kapcsolatban áll a házán kívüli hatalmas tekintélyek iránti tisztelettel. Az Egyesült-Államokban többen rokonszenveztek Fülöp Lajossal, mint Franciaország vagy Anglia akár melyik republikanus vezérférfiával. Thierst jakobinusnak tartották, míg Miklós czárt bámulták mint «ügyes embert». Végre ebben a köztársaságban egy elnök sem volt népszerűbb a vén Jakson Andrásnál, a ki sokat beszélt ugyan a szabadságról, de azért katonai dictator módjára kormányzott.

A bécsi, akár párisi szalonban nem okvetetlen szükséges, hogy külön-külön bemutassanak minden jelenlevőnek. A megjelenteknek kölcsönösen biztosítva kell lenniök mindnyájok szalonképességéről; ebben kételkedni sértés volna a gazda ellen; azért senki sem haboz beszédbe ereszkedni a vele egy pamlagon, akár asztal mellett ülővel. Másként van ez az Egyesült-Államokban. Ily szabadságot nem engednek meg az éjszakamerikaiak, hanem azt, a ki nekik formasierüleg nincs bemutatva, távol tartják magoktól s mintegy vesztegzár alá helyezik. Az amerikai úri ember csak a vesztegzár fölszabadítása után kezd társalogni, úgy szinten az amerikai nő is csak ez után lesz nyájas; pedig ezek a nők az egész világon legkecsesebbek, mert szépségök elmésséggel párosult, de míg a bemutatás még nem történt, merő szobrok.

New-Yorkben egyszer egy újonnan érkezett és az új világ szokásaival ismeretlen francia egy hölgyet látott, ki a hatalmasan zuhogó esőben hasztalan próbált áthatolni egy fő útezán a földduzzadt árkon. Az udvarias francia fölkapta a hölgyet s szerencsésen átvitte az árok túlsó felére. A hölgy azonban a helyett, hogy csak egy mosolylyal megköszönte volna, a mit francziánk méltán várhatott tőle, tetőtől talpig merően megnézte s azt kérdezte, minő joggon nyúlt hozzá? «Tüstént helyre hozom hibámat», felelt a francia s a hölgyet fölkapva, visszavitte oda, a honnan elhozta volt.

A névleges apró democraták természetöknél fogva valódi aristokraták. A szépség oly születési nemességet kölcsönöz nekik, a mely fölér a pergament-adta ranggal; de a férj után néző fiatal hölgyek ezt az utóbbit sem vetik meg, ellenkezően oly vonzerőt gyakorol rájuk, mint a tiltott gyümölcs, melyet nem termel a democratia. De szerencsére terem ám egyebütt és meg is szerezhető.

Az amerikai leányok csaknem teljesen szabadon választanak férjet magoknak, gyakran elmátkásodnak a nélkül, hogy apjuk, anyjuk beleegyezését kérnek. Ez nagy könnyebbség a szülői erszénynek, de egyszersmind nagy hátránya is a szülői tekintélynek.

Az Egyesült-Államokban az ifjú leányoknak megvan saját ismerős-körük, az idősebbek minden előleges engedélye nélkül. Egyedül járnak-kelnek, sőt utaznak is, s ennek nagyon ritkán van kellemetlen következése, mert legelsőbbben is a leányok, ha erényesek, de nem tudatlanok — a jó és rossz megismertetése egy részét teszi nevelésöknék — és másodszor a nők tisztelete egyik nagy erénye az amerikaiaknak.

Ez voltaképen a vérmérsék és az erélyesség műve, mert azt a férfit, a ki egy fiatal nőt hírbe hoz és el nem vesz, a matronák szövetsége száműzi a társadalomból, ha a bünyefenyítő törvényszék súlyos bírságra el nem is találná marasztalni. Ezért a férfi a szépelgés határait soha sem lépi túl, ha csak komoly szándoka nincs elvenni a leányt. A férfinak sokszor résen kell állani azon kísértő, sőt épen vakmerő előzenyességekkel szemben, melyeknek férjhez menetel a végczéljuk.

A két nem szerepe épen megfordítása az európai szokásoknak, gyakorlatoknak; ebből pedig az a tanulság, hogy az

Atlanti óceánon átkelve, nem csak a kormányzat, hanem a széptevés is forradalmon ment keresztül.

Az Egyesült-Államokba kiszálló idegent előbb meglepi, azután mulattatja a népség kiváló elöszeretete a körmenetek és parádék iránt. Az éjszakamerikai ámbár nem kedveli a katonai kötelezett szolgálatot, nagyon szereti a katonásdit. A nemzetőri szolgálatot *con amore* teljesíti; ez neki nem annyira kötelesség, mint élvezet, kellemes önfitogtatás. Az egyenruha kérdése szerfölött fontos; mindegyik század tesszése szerinti egyenruhát talál föl magának, ennek aztán rendkívüli tarkaság az eredménye. Az európai szülöttek saját hazájok egyenruhájának adnak előnyt s azt állítják elő kisebb-nagyobb szabatossggal. New-Yorkban a legiok elleptetése alkalmával láthatni az angolos skárlátszinű kabátot, a forradalom előtti gyűrt szárú csizmát, rövid nadrágot, a smaragdsziget világos zöld öltönyét, a skót sipkát plaiddel, a porosz sisakot, az osztrák fehér frakkot és a francia afrikai vadászok egyenruháját.

Ha már e cifra maszkara-köntösre költött, az amerikai nem állhat ellent azon kísértésnek, hogy magát e kiadásban ne mutogassa; mivel pedig a szemlek ritkán nyújtanak erre alkalmat, mindegyik század kirándulásokat szervez czellővés ürügye alatt. Felöltik mutatós egyenruhájokat, fogadnak egy néger vagy német zenekart s kilépdelnek a városból, elől egy óriás vezér-dobos, hátul egy néger, a ki a tömérdék cél-táblát emeli.

Ámbár a feketék szabad emberek, azért a nemzetörségbe csak dobosoknak, trombitásoknak és a század végére a hűsítőtk-, jeges víz-, cél-tábla- és más podgyász-hordozóknak válnak be. A szabadság, egyenlőség és testvériség megengedik nekik, hogy zenészi, markotányosi és hordári méltóságra aspi-rálhassanak, és ezzel punctum.

Amerikában valamint az évnek csak két szaka, nyár és tél, szintűgy az életnek is csak két korszaka van. Vannak ezredek oly gyermekekből, a kik alig végezték az iskolát. Az inas, mikor beszegődik valamely műhelybe vagy üzletbe, kiköt magának havonkint egy-két napot «honfiui kötelességei teljesítésére». Szülők példájára ők is kezökben puskával, zavartalan komolysággal ellepdelnek egy zenekar után, s nem mulasztják el egy ifjú négert szerezni a cél-táblához. Vagy igazán

mondhatni, hogy Amerikában szintűgy nincs ifjuság, a mint nincs tavasz.

De az amerikaiak öregje és ifjusága nemcsak katonai díszmeneteket rendez. Minden lehető alkalommal — választások, évfordulók és bárminemű tüntetés alkalmával — körmeneteket alakítanak. New-Yorkban egyik legsajátságosabb látvány a mértékletességi egyesületek díszmenete. Az iparosoknak e nagy seregbe sorozott osztályai korán reggel összegyűlnek s egy adott jelre mindegyik zászlóaljnak meg van a maga külön lobogója. Az öregek és középkorúak után jönnek a gyermekek, a kik már föl vannak esketve azzal az esküvel, melyet alig érthettek. A menetet kerekékre alkalmazott és nemzeti színekkel díszített könyv-sajtó zárja be, melyen az ünnepély sorrendjét nyomják és osztják szét a járdán csoportosult nézők között.

A szélsőségek találkoznak. A vízivók e fölvonulása nagyban hasonlított a kárnevál berekesztéséhez Párisban. A sápadt képű, beesett szemű és görbe hasú theaivókat könnyen összevethetné az ember a tivornyázó részegesekkel. A dolog valósága az, a ki szorosan és rendszeresen tartózkodik az oly természetes, mint szükségés erősítők, például a sör és bor mértékletes használásáról, szintakkora kihágást követ el, mint a ki mértékletlenkedik a szeszes italokban. Ezeknek a túlságosan mértékletes arcoknak beteges színe, a rongyolott öltözet, a zászlóikon lengő képtelen föliratok, híresebb vezérferfiaik és kitünőbb mértékletességű tagtársaik olajba festett, vagy is inkább mázolt arczképei, melyeket két fenyű léczen magasra emelve visznek, teljesen igazolják az idegen azon csodálkozását, hogy ily jelenetek előfordulhatnak, s ha már előfordulnak, se nem rosszalják, se nevetségessé nem teszik. — Nagyban jellemzi a nép fölfogását, hogy azt, a mi máshol nevetséget keltene, itt komoly ügynek veszik. A mit az európai csak rongyos csöcseléknek nézne, azt az amerikai népgyűlésnek tartja.

Egy nemzet sem hazafiasabb érzelmű az amerikainál; pedig különböző népek vegyülete, s az ember azt képzelné, hogy a különböző eredet miatt bajos az összeolvadás. Korántsem! Az új világnak csodás átsajátító ereje van; úgy szólva egy retorta, melybe a különböző érczek egygye — amerikai bronzzá olvadnak.

Mióta Orosz- és Németországban megindult a zsidó-
üldözés, sokan vándorolnak ki közülök az Egyesült-Álla-
mokba, a hol régóta megtelepedett és jó módú hitrokonaik
tárt karokkal fogadják. Az amerikaiak nem bánnák a zsidók
beköltözését, ha, mint az Éjszak-Európából betelepülő más
nemzetiségek, ők is nyugatra húzódnának, a vadont irtani és
benépesíteni, de a zsidóság nem kedveli a földművelést, inkább
azzal a szándékkal mennek, hogy Virginiában, Luisianában
és déli más államokban kereskedő házakat, bankokat alapít-
sanak, mint a hol nagy nyereségre számíthatnak s nagy ka-
matra kölcsönözhetik penzöket. De a yankeeknek ez a rend-
szer nincs inyökre. A zsidók egyáltalában nem merészkednek
az éjszaki államokba, melyekben magokhoz hasonló élelmes
emberekkel találkoznak. Akár milyen furfangos is a zsidó, egy
yankee fölér másfél zsidóval.

B.

É R T E S I T Ő.

A magyar hún-monda. A budapesti egyetem philosophiai karától jutalmazott pályamunka. Írta Petz Gedeon. Buda-Pest, 1885. Franklin-társulat. 101 lap. Ára 80 kr.

A krónikáinkban és töredékes szóhagyományokban fönmaradt magyar hún-mondák legújabbán sokat foglalkoztatták a szakférfiakat, a nélkül, hogy eddigelé e mondák eredetére, fejlődésére, elemeire vonatkozólag minden tekintetben biztos vagy általánosan elfogadott eredményekre jutottunk volna. Az eddigi nézeteket három csoportba oszthatni: az elsőbe tartozik azon régibb vélemény, mely a magyar hún-mondákat tiszta magyar hagyományoknak tekinti (Wenzel Gusztáv: *Reguly-Album*, 1850); a másodikat alkotják azon szakférfiaink, kik e hún-mondákra vonatkozólag minden nemzeti hagyományt ke-reken tagadnak s az összes mondai anyagot idegen, nevezetesen német kölcsönvételnek tekintik (Hunfalvy Pál: *Magyarország ethnographiája*, 1876 és *Die Ungern*, 1881); a harmadik vélemény elismeri a nemzeti hagyományt, mely a német mondát is befolyásolhatta, de maga utóbb a német hagyomány hatása alatt módosult (Heinrich Gusztáv: *Eitzelburg és a magyar hún-monda*, 1882). E különböző álláspontok közül az első nem tarthat igényt tudományos értékre, mivel eleve lemond a kritikáról; a második tudományos irányú, de egy kissé könnyedén és nem minden előítélet nélkül bánik el a kérdés nehézségeivel és túllő a célon; a harmadik a teljes anyagon alapúl és helyes módszert alkalmaz, de nem terjed ki a kérdéses hagyomány egész körére. Az eddigi dolgozatok és vélemények gyöngösége, illetőleg töredékessége bírhatta rá egyetemünk német philologusát, hogy az 1883—84-iki tanévre a következő pályakérdést tűzze ki: «A német és a magyar hún-monda egyező és eltérő vonásainak a

forrásokból pontos összehasonlítása és magyarázata». A fő súly e kérdésben a mondai anyag összes részleteinek pontos fölsorolására és a német hagyomány megfelelő részleteivel való épen oly pontos összehasonlítására volt fektetve. A kutatás irányát és módját megmutatta Heinrich fönt említett értekezésében, mely a monda egyetlen elemét, «Ettelburg»-ot, a legnagyobb pontossággal ily szellemben tárgyalta. És valóban csak is ez az eljárás vezethet célhoz: az általános, úgy nevezett nagy elvekből és alapeszmékből kiinduló tárgyalás csak üres szóbeszédet eredményez, mely semmit sem tisztáz és meggyőző eredményekre nem vezethet. A részletek kritikai tárgyalása nem eredményez nagyszerű mondásokat, sőt sokszor biztos eredményekre sem vezet; de a mi ily módon eredményképen létre jön, annak biztos tudományos értéke van, arra lehet tovább építeni. Az egyetem Petz Gedeon dolgozatát a jutalomra érdemesítette és mi teljes készséggel hozzájárulunk ez ítélethez. Petz nálunk ritka tájékozottsággal és szakismerettel fogott hozzá a munkához; nemcsak a germán, de a román népek hún-mondáit is jól ismeri s mindenütt a legelső forrásokból merít; kutatásának és tárgyalásának módszere kitűnő iskolára vall; ítéletének óvatossága és higgadsága pedig saját tehetségének és tudományos képzettségének válik becsületére.

A szerző egy rövid bevezetés után, melyben a különböző hún-mondák anyagát s jellegét és a magyar hún-mondákra vonatkozó eltérő véleményeket ismerteti, a föladathoz képest két részben tárgyalja a kitűzött kérdést: az elsőben pontosan fölsorolja a magyar hún-mondák anyagát, minden részletet a legkisebb vonásokig összehasonlítva a germán és eshetőleg a latin népek hagyományával; a második részben következtetéseket von az összehordott anyagból és bizonyos végeredményeket törekszik megállapítani. Lássuk mindenen előtt e végeredményeket.

A magyar hún-monda szerinte háromféle elem összeolvasztásából alakult. Első: a történeti tények, melyek különböző külföldi történeti művekből származnak; második: német mondai elemek, melyek legnagyobb részt a hazánkban lakó németiség élő hagyományából kerültek ki; harmadik: magyar mondai elemek, «vékony szála egy gazdagabb hagyománynak, melyet népünk nem hozott őshonából, hanem az új hazában vett át a húnokra következő népektől». Hogy krónikásaink e különböző elemek kapcsolata közben saját fölfogásukat is érvényesítették, hol változtatva a meglevő anyagon, hol hozzáadva lényegtelen vonásokat, ez annyira magától értetődik, hogy hangsúlyoznunk sem kell. Petz szerint a magyar krónikás «az egész

előadáson nemzeti szellemet és a költői naivság báját öntötte el»; — ez igaz, de nem elég; a magyar hún-monda compositio tekintetében is első rangú remekmű, mely mellett a germán vagy román népek hún-mondája a szó igaz értelmében eltörpül.

Szerzőnknek e «végeredményét» elfogadhatjuk; eltérés csak egyes részletekre vonatkozólag lehetséges, s e tekintben Petznek fő érdeme nem az, hogy a kutatást lezárja és befejezi — ettől még mindig nagyon távol vagyunk, hiszen csak most fogtunk hozzá e problémák tudományos tárgyalásához — hanem éppen ellenkezőleg, hogy a kutatás további folytatására ösztönöz, rámutatva azon pontokra, melyek még behatóbb tárgyalást igényelnek.

A könyv «végeredményének» legfontosabb eleme a szerzőnek azon negatív következtetése, hogy a monda német elemei nem származhatnak sem a *Nibelung-énekből*, sem más ismeretes német írott forrásból. Tudvalevőleg Hunfalvy Pál állította volt (*Die Ungern*, 121—138. l.), hogy krónikáink hún-mondai részletei a *Nibelung-énekből* vannak véve, illetőleg ennek hatása alatt keletkeztek, és hogy a hún-magyar rokonság téves hite a nagy német eposz befolyásának tulajdonítandó.

Ez utóbbi állítás teljesen alaptalan, mint azt már Heinrich kiemelte. A *Nibelung-ének* egyetlen egyszer sem cseréli föl a hún és a magyar nép nevét, sohasem nevezi a húnokat magyaroknak vagy megfordítva; csak Attila országát nevezi kétszer Ungernnek, a miben semmi felöltő vagy tévútra vezető nincsen. A húnok és magyarok összekeverése, illetőleg azonosítása sokkal régibb, mint a *Nibelung-ének*, oly régi, mint a magyarok megjelenése a Tisza és a Duna partjain. Petz, úgy látszik, nem vette észre, hogy a magyar hún-monda elleneseit nálunk voltaképen csak ez a «hún-magyar rokonság» lelkesíti és csábítja túlzásokra. Nem volna talán komoly kifogásuk a magyar hún-mondák nemzeti eredete ellen, ha e hún-mondák a két nemzet rokonságán nem alapulnának. Ez utóbbit kell, úgy hiszik, mindenképen megdönteniök, ezt pedig legjobban úgy érhetni el, ha az összes hagyományt idegen kölcsönvételnek és tudákos (olv. tudatlan) krónikások tákolásának hirdetjük. Volt idő, midőn a hún-magyar rokonság kérdése a nemzeti aspirációk körébe tartozott; akkor természetesen e probléma tárgyilagos tudományos vitatása lehetetlen volt. Ma túlestünk azon a fölfogáson; ma éppen oly nyugodtan tárgyalhatjuk a húnoknak és magyaroknak, mint a sémi és árja népeknek rokonságát — de sajnos, még mindig nem tárgyaljuk kellő nyugodtsággal. E rokonság tudományos probléma, egyéb semmi; de valljuk be, hogy

megoldatlan tudományos probléma. Eddig nem sikerült e rokonságot bebizonyítani; de még kevésbbé állíthatni, hogy megczáfolása sikerült volna, és már Heinrich helyesen hangsúlyozta, hogy a hún nyelvnek valamely maradványa nélkül el sem dönthető; de hozzá tehetne volna, hogy a bizonyítás kötelessége e kérdésben nem azokat illeti, kik a hún-magyar rokonságot állítják, mert hiszen ezek egy évezredes általános európai tradíció álláspontját foglalják el, hanem azokat, kik e rokonságot tagadják.

Hogy a *Nibelung-ének* máskülönben sem gyakorolt befolyást a magyar hún-mondára, azt Petz (89—93. lap) igen jól, bár nem elég élesen mutatja ki. Ha a 90. lapon például a hún király magyar nevé-ről azt mondja: «Vajon Ethele önállóan fejlődött-e Attilából, mint a hún király magyar neve, avagy a német monda Etzeljének hatása alatt, azt bajos eldönteni»; — én részemről megvallom, hogy ebben semmi bajost nem látok. — Elképzelhetetlen, hogy Etzelből hogyan és miért legyen Ethele, midőn az Etzel név semmi tekintetben nem ellenkezik a magyar nyelv hangrendszerével. Ha őseink a németektől vették volna a hún király nevét, az bizonyára Eczel volna, legfőlebb Eczele, de semmi esetre Ethele. — Hasonlókép túlságosan óvatos Petz, és ebben Heinrich példáján indul, midőn «Detre egész alakját» a német hősmonda befolyásának tulajdonítja. Nem tekintve azt, hogy semmiféle német monda nem tud Detrének Attila ellen vívott csatájáról, nem tud a gót király nyíláról és halhatatlanságáról, — tény az, hogy gót népek nagy szerepet játszottak Attila udvaránál és hogy Detre a néphagyományban már igen korán épen oly megszemélyesítőjévé vált a gót népnek, mint Attila a húnoknak, annyira, hogy a hol a mondában gótok vagy húnok szerepelnek, mindenütt Detre és Attila lépnek föl. A Detre-mondának ez alakulása sehol sem mehetett oly könnyen véghez, mint Pannoniában, a nagy gót király szülőföldjén, hol gót és egyéb germán népek a népvándorlás óta egészen a magyar honfoglalásig és természetesen ezen túl is folyton laktak és föntartották a hagyomány folytonosságát. Mert az a naiv, hogy ne mondjam kalandos nézet, mely hazánkat a magyarok megjelenésekor oly Robinson-szigete-féle lakatlan területnek tekinti, magában véve is igen furcsa ugyan, de Pannoniára alkalmazva egyenesen gyerekesnek mondható. Tehát semmi okunk, a Detre és Attila viszonyát a német hősmondából származottnak tekinteni; inkább hihető volna az, hogy e pannoni néphagyomány innen került a nagy német hősmondába. A mit krónikásaink Detréről tudnak, az jó részben megtalálható középkori német költeményekben; de annyira elszórva, oly

sokféle munkában, hogy krónikásainkról vagy hihetetlen német olvasottságot kell föltennünk, vagy, a mi más tekinteteből is valószínű, el kell ismernünk, hogy azok a magyarországi németiségnek (és ennek révén a magyar népnek is) élő hagyományából merítettek.

Tehát szó sem lehet arról, hogy a magyar hún-monda a *Nibelung-ének*ből származik; ellenkezőleg, mi igen valószínűnek tartjuk, hogy krónikásaink a *Nibelung-ének* (mai alakjában) nem is ismerték, mert különben nem csak Siegfriedet, hanem egyéb vonásokat is átvettek volna belőle, melyek elbeszélésök keretébe bele illettek — mostani tartalmok pedig bizonyára más alakot nyert volna. A «Prælium Crumhelt» kétségtelenül német mondai elem, de valóban teljesen megfoghatatlan, hogy Hunfalvy hogyan azonosíthatta ezt a csatát a burgundoknak nibelungénekbeli katastrophájával. «Kriemhilt csatájáról» se a *Nibelung-ének*, se a német monda egyéb földolgozása nem tud; — a kifejezés, mely a magyar hún-mondában elég furesán veszi ki magát és sehogy sem illik keretébe, nem is magyarázható másképen, mint hogy a krónikás vele oly eseményre és oly körülményekre czélzott, melyeket olvasó közönsége jól ismert.

A magyar hún-mondának egy érdekes részlete a Buda-epizód. Attilának volt egy testvére Bleda, kit megöletett — úgy látszik — nagyravágvásból, hogy a húnok egyetlen és korlátlan ura lehessen. E történeti tényállás még a magyar krónikák elbeszélésében is fölismerhető. A német monda ismeri Attila testvérének nevét, de egyebet nem tud róla. A hol Blødel vagy Blødelin előfordul, mindenütt igen alárendelt szerepe van, arról pedig semmiféle német hagyomány nem tud, hogy Attila őt megölte; sok költeményben még nem is mint Attila testvére szerepel. A magyar monda tehát e pontban is teljesen független a német hagyománytól. Más kérdés az, néphagyományon alapszik-e Bleda nevének Budára módosulása és Buda városával való kapcsolata. Petz nem dönti el e kérdést, de hajlandó «Buda nevének magyarázatában a krónikás keze nyomát sejtetni». E véleményének indoklásául főleglíti a *Szász krónika* azon hírét, hogy Attila özvegve nőül ment Offerushoz, Odoaker atyjához, kiről «Ofen» városa nyerte nevét. A *Szász krónika* ez adata bizonyára a krónikás csinálmánya, mert nincs hagyományos alapja és nem is tartozik semmiféle monda keretébe. Budával annyiban egészen másképen áll a dolog, hogy Buda-Bleda az eleven mondának (sőt a történetnek) kétségbevonhatatlan alakja (nem úgy Offerus!) és aztán, hogy a hősnek mondai neve a hagyományban teljesen kiszorította a névnek eredeti alakját. A monda alakulása azért valószínűen nem a

krónikás műve, hanem a népben ment véghez, még pedig a város nevéből indulva ki. Nem tudjuk, hogy e városnak neve hogyan hangzott a VIII. vagy IX. században. Meggyőződéseim szerint e név a latin Aquincum német*) fordítása; értelme tehát: Vízváros, Wasserstadt. Ez idegen névnek népetymologia útján való magyarázata vezethette utóbb a magyar hagyományt a hún monda azon részletének megalkotására, mely a város alapítását Attila fivérének nevéhez fűzi és e névnek is módosulását eredményezte. De e kérdésben a régi anyag hiánya óvatosságra int.

Petz helyesen emeli ki, hogy krónikásaink mindössze keveset vettek föl a húnokra vonatkozó népi hagyományokból, de nem azért, mivel az ily hagyományok nem léteztek, hanem azért, mivel Attiláról és népéről elég anyagot találtak a történeti forrásokban. Ezt legjobban bizonyítja az a felötlő tény, hogy krónikásaink mindenütt ott, hol a történetírás fonala megszakad, rögtön a mondához folyamodnak, melyet különben minden adandó alkalommal ócsárolnak. A külföldi írók keveset, majdnem semmit sem tudnak azon eseményekről, melyeknek színhelye Pannonia volt, tudniillik az ország elfoglalásáról és az Attila halála után vívott harcokról. A krónikás tehát kénytelen volt, az események e két főrészletében az eleven hagyományból meríteni. Pannonia elfoglalására nézve fölhasználta a dunamelléki csatákról szóló hagyományokat, melyek részben nem is a húnokra, hanem az avarokra vonatkoztak. Potentiana, Tárnokvölgye, Kevelháza tisztán a magyar monda alkotásai; külföldi forrás ezekről nem tud; Tulna más forrásokban is előfordul, de a *Nibelung-ének*ből már azért sem származhatik a mondának ez eleme, mert a magyar krónikás többet tud e városról, mint a német eposz; tudja például azt is, hogy Tulna mennyire van Bécestől és hogy ez a város régebben Pannoniához tartozott, míg a *Nibelung-ének*, saját kora szempontjából helyesen, osztrák helynek tekinti. Cesumaur pedig elő sem fordul a *Nibelung-ének*ben, mint fönnen hirdették, mert a német eposz csak Treisenmaur városát ismeri és említi. Szintügy csak a magyar hagyomány alakja Macrinus, mint Pannonia helytartója, kiből Petz Martianus imperatort véli fölismerhetni. A hagyományból merítették a krónikások az utolsó küzdelem történetének anyagát is, és ez anyagra helyes érzékkel jegyzi meg Petz, hogy »lehetetlen észre nem venni benne a mondai elemeket és az epikus alkotás nyo-

*) Eshetőleg szláv. A VIII—IX. században a »víznek» gót és szláv nevei majdnem azonosak voltak még.

mait». Ez anyagban nemcsak a nép emlékezetében fönmaradt hagyományokra, hanem a nép ajkán élt dalokra is ráismerhet az a kutató, kinek népköltészet és főleg epikus népköltészet iránt érzéke van. Végre a nemzeti hagyomány elemei még: Attila székvárosa az ő Aquincum romjain, Csaba mondája (illetőleg mythosza) és a hún-székel rokonságról szóló elbeszélés, melynek történeti tarthatatlanságát Hunfalvy Pál alaposan és meggyőzően kimutatta, de mondai jelentőségét és értékét teljesen félreismerte. A monda legkevésbé sem veszélyezteti a történettudomány biztos eredményeit, valamint megfordítva a történeti kritika nem fosztja meg a nemzeti mondát sajátos értékétől. A kettő minden baj nélkül megállhat és virágozhatik egymás mellett. Ezt nálunk még mindig nem akarják megérteni.

Végül fölveti Petz azt a kérdést is, vajon az Attiláról és húnjairól szóló magyar (magyarországi) monda volt-e befolyással a német (németországi) mondára és ennek földolgozásaira. Szerinte nem lehetetlen, «hogy a szomszéd német nép átvett Attiláról szóló magyar hagyományokat is. E két nép már a legrégebb időktől fogva békében és háborúban sűrűn érintkezett egymással és úgy kölcsönösen kicserélhették mondáikat is.» E természetes út mellett, melyen maga a nép vette át a hagyományt, a magyar monda mesterséges, irodalmi úton is hathatott a németre. Heinrich figyelmeztetett már bennünket Pilgrim passauai püspök (971—991) működésére, ki embereit avval a megbízással küldte Húnországba, azaz hazánkba, hogy írjanak össze minden hagyományt, mely Attilára és a nibelungok katastrophájára vonatkozik. A latin munka, melyet a passauai püspök összeállíttatott, nem maradt reánk — kinek is kellett az, a nagy német eposz létrejötte után? — és így pontosan nem mondhatjuk meg, hogy a magyarországi húnmonda mily részleteit vette föl Konrád mester. De a tényt magát semmi okunk sincs kétségbe vonnunk, azt a tényt tudniillik, hogy a magyar húnmonda egyáltalában hatással volt a németre és annak földolgozásaira.

A szerző itt még egy másik körülményre is figyelemmel lehetett volna, tudniillik azon feltűnő tényre, hogy nemcsak a *Nibelungének*, hanem a német népies epikának majdnem összes német termékei Ausztriában és Stajerországban jöttek létre, azaz a régi Pannonia tőszomszédságában, sőt oly területen, mely előbb pannoniai vagy éppen magyar föld volt. A *Nibelung-eposz* főtárgya, a Siegfried-monda, a Rajna vidékéről származik, és mily keveset tud az eposz a Rajnáról és vidékéről, mily halvány és töredékes mind az, a mi a belső német területekre vonatkozik! Minél közelebb jutnak az események Ma-

gyarországhoz, annál elevenebb, világosabb és szemléletesebb az eposz elbeszélése és rajza. Látszik, hogy nemcsak a nagy költemény utolsó «szerzője» volt osztrák ember, ki szűkebb hazáját és annak szomszéd vidékeit jól ismerte, hanem hogy a monda maga is itt történt, itt nyert először hagyományokban és dalokban befejezett alakot. Hogy ez alakra magyarországi hagyományok is befolytak, ez annyira természetes, hogy voltaképen nem e befolyás lehetőségét, hanem inkább az ellenkezőnek valószínűségét kellene bebizonyítani.

De legyen elég e megjegyzésekből, melyeket, kisebb kérdésekre kiterjeszkedve, még bőven folytathatnánk. Sok még a Petz dolgozatában a kétes értékű vagy el nem fogadható. Milyen furcsa például az 50. lapon az a megjegyzése, hogy a vazallusok és kezesek Attila udvaránál a német hagyományból származnak, holott egy perczig sem kételkedhetni azon, hogy itt (nem az egyes alakokra vonatkozólag, melyek úgy sem azonosak a különböző hagyományokban, hanem az általános viszonyt tekintve) történeti ténnyel van dolgunk; vagy a 85. lap jegyzete, hol azon helyes nézete mellett, hogy a magyarok nem hozták a hún-magyar rokonság hitét és hazájokból, helyeslőleg idézi Marczalinak következő mondatát: «A fehér ló regéje is bizonyítja (?), hogy a magyarok bejövetelükkor nem tudtak Eteléről és csak később tették magokat örökösének (!). Különben, ha Etele után joguk van a földre, mi szükség a fehér lóra?» Így csak az okoskodhatik, a ki azt hiszi, hogy a mondat országgyűléseken alkotják és ünnepélyesen törvénybe iktatják. De a monda tudvalevőleg nem így keletkezik, és nem hogy irtóznék az ismétlésektől és ugyanazon pontra vonatkozólag a többféle motivumok megalkotásától, hanem ellenkezőleg, mit a világ minden mondája bizonyít, nagyon szereti az eseményeknek és indokoknak bőségét, a logika és szükségesség rovására is. Még tovább megy e tekintetben a mythosz (számos esetben a monda alapja), mely tudvalevőleg ugyanazon népnél is számos elbeszélésben testesíti meg ugyanazon természeti tüneményt. A mythosz és monda e természete fölismerhető még az eposzon is, mely mythosz és monda nélkül nem képzelhető.

De ezek mind csekélységek a munka nagy érdemei mellett. Petz dolgozata alapvető mű, melynek tudományos és actualis értékét bizonyára az ellenfél sem fogja tagadni. A szerző ismereteinek gazdagsága, módszerének helyessége és ítéletének józan higgadsága kiváló elismerést érdemelnek. Ily munka ajánlásra nem szorul. —p.

La délicatesse dans l'art par Constant Martha, membre de l'Institut, professeur a la Faculté des Lettres de Paris. Paris, Librairie Hachette et Cie. 1884.

Mai napság, midőn a művészet gyöngédebb szépségeit mellőzni úgy a művészek, mint a közönség részéről divattá lőn, örömmel kell fogadnunk oly könyvet, mely ép az ilyenmő szépségekre kívánja figyelmünket fordítani, kivált ha e könyv oly szépen van írva, mint a Martháé. «Napjainkban — úgymond a szerző — nem élvezik eléggé a művészet és költészet rejtett kellemeit; a legtöbbször csak szórakozást várnak tőlök. Nem kárba veszett munka tehát, bizonyos szellemeket gyámolítani oly célból, hogy a nemesebb és ritkább gyönyöröknek ejthessék szerét. Egyszer egy keleti király trombitaszóval jutalmat tűzött ki valamely új gyönyör fölfedezője számára. Nem tartunk igényt e jutalomra, de ha különösen az ifjúságot megtanítanunk sikerült a művészet titkos finomságainak és bájának fölkeresésére, érdemes munkát végeztünk... Gyönyörködni abban, a mi szép, szeretetreméltó, finom és erkölcsileg jó, hirdetni azt, hogy a lángész csodái boldogságot rejtegetnek számunkra, mindez kétségtelenül nem egyéb, mint az epikureizmus egy nemét hirdetni, hanem ez az epikureizmus csak becsületére válik követőinek és nem hoz szégyent hirdetőire.»

Mint látjuk, szerzőnk az irodalmi epikureizmus oly fajtáját is ismeri, a mely nem válik hirdetőinek becsületére. Általában, bár kissé kerüli az egyenes polémiát, a könyvében összegyűjtött öt essay közül az első három — pedig maga Martha nevezi ezeket a könyv három fő fejezetének — a modern francia regény- és drámai irodalom hibái ellen vannak intézve. Csak követnünk kell szerzőnk gondolatmenetét és mindig észre fogjuk venni, hogy hová céloz.

Csodálatos — így szól Martha, — hogy mennél nagyobb pontosságra szoktatjuk magunkat a mindennapi életben, annál kevesebbet követelünk a különböző művészetektől. Magánéletünket, a kereskedelmet, az ipart, a közigazgatást majdnem kínos aggálylyal a perczekre szabályoztuk. A tudomány szigora is mindinkább növekszik. Mindenütt figyelmesek vagyunk, kivéven ott, hol élvezünk. A művészetekben és az irodalomban fárasztónak találjuk a szabatos pontosságot. A szín, a mozgalom, a féltelenség mind az, a mi szemet szúr, a mi nem kíván megfontolást, ez az, a mi kell nekünk. Pedig a

szabatosság alapja és fő oszlópa a művészeteknek, az irodalomnak, sőt a költészetnek is. Nem a száraz szabatosság, mert a szárazság egyike a legviszátetszőbb hibáknak. Lehet halmozni a vonásokat, pazarolni a színeket, de csak azért, hogy minél nagyobb világosságban tűnjék föl az ábrázolt jelenet sajátos jelleme. A művészet arra van hivatva, hogy kitalálja az árnyalatokat és azokat finom pontossággal fejezze ki. A realismus is a szabatosság nevében kezdett izgatni, de később abban látta a szabatosságot, hogy mindent elmondjon és főleg, hogy olyat mondjon el, a mit századok óta nem szokás a művészetben elmondani.

Pedig a művészetben nem az a legbecsesebb és a legkedvesebb, a mit mutatnak, a mit mondanak nekünk, hanem ép az, a mit nem mondanak. A művészet szereti a fordulatokat és a titkokat, nem a kicsinyes és hiú mesterkedést, hanem azokat a természetes rejtelmeket, melyek arra valók, hogy örvendeztessék eszünket és szívünket. Ha nem marad semmi, a mit ki kell találnunk, többé nem érdeklődünk és nem örülünk. Ha a vallások csupán egy szabatos elvekre épített világos theológiával bírnának, nem volnának lelkesült híveik, de így a hit nyugtalankodik és fölhevül, mivel amaz elvek mögött vonzó homály és édes mysticismus rejlik. Ha nem akarjuk magunkat laposan kifejezni, mindig elhallgatunk valamit beszéd közben. Mi egyéb a szellemes ötlet, mint egy szikra, mely megvilágítja azt, a mit ki nem mondtak? És nincs különben mind azon dolgoknál is, melyek leginkább tetszenek az életben. A szemérem tartózkodik, a szerénység visszavonul, az udvariasság elfojtja az érzéseket és a szavakat, a kellem nem volna kellem, ha meg lehetne határozni, és a szerelem múló félben van, midőn a titok varázsa már nem környezi. A művészet is úgy összeségében, mint legkisebb részleteiben sorozata a nagy és kis titkoknak, melyek erőlködés nélkül lévén fölfoghatók, örvendeztetik a szellemet.

Az írás művészete a leggyakrabban nem áll egyébből, mint hogy több eszmét és érzést bírjunk az olvasó lelkében felkölteni, mint a mennyit kifejeztünk. Talán korszerűek e megjegyzések, hisz az irodalom oly módszereket kezd most használni, minők eddig ismeretlenek voltak. Szerencsére oly túlságokra ragadtatja magát, melyek a közönséget kijózaníthatják. A közönség mindinkább érezni fogja, hogy a művészetben a dolgok puszta bemutatása nem elégséges, hogy ez csak gyermekes vagy köznapi örömet nyújthat, gondolatokat és érzéseket fog kívánni, melyeket maga találhasson ki és elismeréssel

adózik majd a szerzőnek mind azért, a mit az különböző okokból elhallgatni illőnek talált.

Nem mintha a művészet az illemtan vagy az erkölctan szolgálja volna. Sőt inkább óvakodnia kell a költőnek a prédikációtól, mert meglakol oktalansága miatt. Ha tanai újságuk miatt tetszenek is egy ideig, művének becsét örökre károsíthatják. A nagy költők mindig csak arra törekedtek, hogy személyeik ajkára jellemökhöz és helyzetökhöz illő szavakat adjanak. Euripides és Voltaire tragédiáit a prédikáció vagyis a thesis rútitja el.

Mind ez csak száraz ág egy még virágzó fán. A művészet különbözik az erkölctantól, de azért a kettő nem áll ellenséges viszonyban. A művészetnek külön élete van, csak önmagának felelős, szóval saját törvényei vannak. Ha tiszteli e törvényeket, szolgálatot tesz az erkölcsöknek is, gyakran öntudatlanul. E törvények azt parancsolják neki, hogy kinyerje tetszésünket, hogy elbájojon bennünket és mivel ily hatásokra kell törekednie, kénytelen tisztelni azt, a mit az emberek tisztelnek, kénytelen magasztalni a jó érzéseket és sujtani a rosszakat. Azért mindig összefért a művészet az erkölctannal és csak szűk látkörű tudósok vagy philosophok támadták meg az erkölcs szempontjából. A művészet mindig testvéries bizalommal támaszkodott az erkölcsi érzésre és viszont maga is támogatta am azt. Csak századunkban változott meg e viszony. Nem mintha a szerzők célzatai romlottabbak volnának, de mivel művészetők kevésbé szabatos és mivel nem hogy kielégíteni törekednének az általános érzéseket, sőt kedvök telik megzavarásukban. Szeretik a kivételes jellemeket, melyekben valószínűtlen vagy gyanús ellentétek találkoznak. Egy rima szűziesen beszél, a királyok az inasok nyelvén és az inasok a királyok nyelvén beszélnek és százféle úton-módon igyekeznek a költők rokonszenvünket oda irányozni, a hová az magától nem irányulna. Azért a néző, kit egyrészt vonz a költő tehetsége, másrésztől ágályok háborgatnak, egészen meg van zavarodva; enged és ellenáll s még akkor is, midőn élénken mulattatják e részint kellemes, részint kínos mesterfogások, hajlandó azt mondani, hogy a mű erkölctelen. Pedig talán nem az erkölctan ellen vétett a mű, hanem a művészet ellen, mely zavartalanabb örömöknek szokott forrása lenni.

De nem folytatjuk tovább. Úgy sem adhattuk vissza Martha egyszerű és finom stíljének kellemeit, ötletekben és változatos kitérésekben gazdag gondolatmenetének sajátosságát, mely a logikai pontosságot és a szóbeli előadás fesztelenségét egyesíti magában. Sajnos, hogy egyet sem idézhettünk a festészet és költészet országai-

ból vett példák közül, melyekkel minduntalan támogatja elméleteit és melyek gyakran ismeretes műremekeket új szempontból világítanak meg. Nem hiában részesült Martha könyve nagy elismerésben a francia kritika részéről; úgy látszik, hogy elérte célját, hogy erősítette az ellenszenvet az újkori művészet azon irányai ellen, melyek annyira rontják a mai nemzedék ízlését és erkölcsi érzését. a. d.

Le Play d'après sa correspondance. Par Charles Ribbe. Paris, Librairie de Firmin. Didot, 1884.

Korszakot alkotó emberek egyénisége mindig érdekes. Mennyi képesség, önmegtagadás, jóakarat párosul azért, hogy a jövő századnak dolgozzanak, vagy hogy fáradságuk gyümölcsével mások arathassanak diadalt. A haladás legfőlegb annyit változtatott e nagyságok előnyére, hogy életökben kevésbbé neveltségesek, — sőt még akad is egy-egy szűk kör, mely tiszteletében a méltánylat zálogával veszi őket körül.

Ez Le Play*) sorsa is, kit helyesen neveznek a sociologia megalapítójának. Szellemes arcvonásaival a képcsarnokokban nem találkozzunk; nem volt ő semmiféle akadémiának tagja. Sohasem törekedett a közfigyelmet magára vonni: hányan vannak a művelt osztály körében még ma is, kik nevét sem hallották soha. Sőt Franciaországban is csak a legutóbbi időben szaporodott meg követőinek száma.

Pedig hát ő szellemóriás volt, az értelem számos kitűnő tulajdonságaival fölruházva: az önálló kutatás leküzdhetetlen vágásával, éles megfigyelő képességgel, független gondolkozással. Ha e tulajdonságokhoz még hozzá tesszük a szigorú és folyton működő önbírálatot, könnyen megérthetjük, hogy oly elméletet állított föl, mely túléli őt, s hogy iskolát alapított, melynek lelkes tanítványai mindent elkövetnek tanainak népszerűsítése érdekében.

Alaptétele — körülbelül ötvenéves bűvarkodás gyümölcse — abban foglalható össze, hogy a socialismusnak igaza van, midőn társadalmunkat viasszáknak mondja, de az okot nem tudta föltalálni. A társadalom azért beteg, mert a múlt század végén embert és éle-

*) Életrajzát és tanait lásd *Budapesti Szemle*. 1882. 69. sz.

tet nem ismerő szobatudósoktól a történelem ismerete nélkül föllállított és művészileg megírt elméletek kedvéért eltértünk a társas élet alapját képező elvektől. A hol a radicalis bölcsészet csábos tanai nem hódítottak, a társadalmak ma is egészségesek és virágzók, Az orvoslást tehát nem valami új gyógyszer föltalálásától várhatjuk, hanem meg kell óvni az alapot, melyet oly könnyelműen elhagytunk.

E célból több lényeges intézmény megváltoztatását ajánlja úgy az állam, mint a társadalom és család körében. Továbbá hangsúlyozza, hogy a közboldogságot ne az alkotmányok mesterkéltségei-
ben, hanem a családi élet erejében, tisztaságában, az egyéni jellem fejlettségében és a tudásban keressük.

Franciaországban kezdik már e tanok jelentékeny voltát belátni, s mint Delaire megjegyzi (*La Reforme Sociale*) alig múlik el nap, hogy a nyilvánosság előtt ajánlva, vagy vitatva ne lennének. A legkiválóbb tudósok hódolnak nekik: Taine, Leroy-Beaulieu, Claudio Jannet stb.

Kutatási módszere is egyedül áll a sociologia körében. A modern államtudomány főhibája, hogy bár mindig az inductió szükségét hirdeti, azért folyton deducál. Le Play ment e hibától. A különböző államok, világ részek népeit tanulmányozza, közöttük él, viszonyait a legapróbb részletekig megfigyeli, s csak azután állítja föl tételeit. Harmincz évnél tovább van úton, hogy adatait összegyűjtse.

Már e kutatási módszer megérdemli, hogy az eredmény iránt az eddiginél nagyobb figyelemmel legyünk. Tán még több bajt elkerülhetnénk, melyek, mint Le Play kimutatja, a divatozó irány természetes folyományai. Tételei a következő művekben foglaltatnak: *La Reforme sociale, L'organisation de la famille, L'organisation du travail, La constitution de l'Angleterre, La constitution essentielle de l'humanité, Les ouvriers des deux Mondes, Les ouvriers européens*.

Mind ez Ribbe főntebbi című művét igen ajánlja. E műben tudniillik Le Playt akarja mint bölcsészt és búvárkodót bemutatni azoknak, kiknek nem jutott a szerencse, hogy tanulmánya között fölkereshessék. E célra mi sem alkalmasabb, mint ha leveleit, melyeket 14 éven keresztül (1867—1871) a szerzőhöz, benső barátjához, és egy rokon szellemű tudóshoz, Claudio Jannethez intézett, közzé teszi.

A leveleket egyszerű, világos irány, nagy könnyedség a gondolatok kifejezésében jellemzi és a mester szellem- és kedélyvilágát

hűségesen föltüntetik. A levelekben a tanairól beszélgető Le Playvel találkozunk, bár figyelmét a gyakorlati politika eseményei sem kerülik el. Majd magyaráz, majd bírál; mindenek fölött lelkesedik és hisz. Egy pillanatra sem hagyja el az a meggyőződés, hogy tanaiei a jövő.

A munka két részre van osztva. Egyik időszaki rendbe sorozott leveleket tartalmaz, míg a másik egyes főbb tételekre összefoglalja a levelekben kifejezett eszméket. Nem elégséges ugyan e mű arra, hogy Le Play tanaival behatóbban megismerkedjék valaki, de általános tájékozást nyer belőle.

Les erreurs sociales du temps présent. Par Elie Mérie. Paris, Victor Palmé. 1884.

Az előbbivel majdnem egy időben látott napvilágot a párisi Sorbonne kitünő tanárának e mű, a mely korunk hibáit elemzi. Ezen elég terjedelmes értekezés komoly és szellemes tanulmány, mely éles szemmel bonczolja a társadalmak, különösen a francia társadalom, viszonyait. Nem alkalmazza ugyan Le Play módszerét, de célra és conclusiókban egyez vele.

Szintén abból indul ki, hogy alapelveink, életnézeteink tévesek és ezt tapasztalattal, nagy történeti ismerettel bizonyítja. E végből vizsgálat alá veszi a divatos jogot, a modern erkölcsöket, a családi életet, a közoktatást, a munkaszervezetet, a testületi életet, törvényhozási és kormányzati viszonyokat.

Legveszedelmesebb tévedésnek tartja, mely a többinek is okozója, a Rousseau és Proudhon által föllállított és számosak által elhitt eredeti tökély tanát — le principe de la perfection originelle — a helyett, hogy belátnánk az eredeti bűn, illetve az eredeti tökéletlenség igazságát, melyet a vallás erkölcsstanában, az állam kényszerrel, az atyai hatalom a neveléssel mérsékel. E tévedésből következteti a vallás tekintélyének súlyedését. Midőn egyes fölvilágosodtak a vallások ósdi, lényegtelen tételeit támadták meg és nevetségessé tették, ez a tömegre úgy hatott, hogy elvetette a vallások erkölcsstanát is és a tiszta emberi ész állította föl vezérnek. Mintha bizony a vallások erkölcsstanát nem az évezredek óta működő tapasztalás bizonyítaná helyesnek. A tíz parancsolat szabályai minden vallásban föllelhetők és egyszersmind minden társadalmi együttélésnek alapigazságai.

A francia viszonyokból magyarázható, hogy a vallási befolyás szükségének fejtegetésénél némileg az ultramontanizmussal találkozunk.

Erőteljes okadatolással bizonyítja, hogy a socialistikus therapia nem fogná a társadalmat meggyógyítani. E helyett gazdasági, közigazgatási és kormányzati eszközökkel vél a társadalom helyzetén javíthatni. A népbankok, segély-egyletek szervezése, a munkás szövetkezetek támogatása, a család óvása a minden oldalról jövő támadásokkal szemben többet használnak a chimerikus álmaknál. De legtöbbet a keresztyén vallástól vár szerzőnk, mely tanaiban a felebaráti szeretetet hirdeti. «Lázítás, szegény osztály izgatása a vagyonosokkal szemben, alávaló bűnös írgység fölkeltése ép oly szégyenteljes eszköz azokra, kik használják, mint veszedelmes azokra, kik elfogadják.»

Le Play-ről nagy elismeréssel nyilatkozik. «Nem az Isten, a tekintélyek, a tőke elleni harc fogja boldoggá tenni az embereket, hanem a humanitás uralma. Olvassátok Le Play műveit, korunk, de minden korok legmegbízhatóbb, legbehatóbb dolgozatait; ezek meggyőznek benneteket, hogy szükség van a hitre, a kormányra, a tiszta családi életre, s hogy a társadalmak, melyek ezek ellen vétenek, saját hibájuk miatt szenvedők.»

Le collectivisme, examen critique du nouveau socialisme. Par Paul Leroy-Beaulieu, membre de l'institut. Paris. Guillaumin et Cie. 1885.

A nálunk is előnyösen ismert közgazdasági író, Leroy-Beaulieu, e vaskos kötetben szintén a socialismus ellen fordul. Lehetőleg azon van, hogy a radicalismus és socialismus philosophiájának elvont okoskodásait a gyakorlati életből merített történeti és tényleges adatokkal czáfolja meg, illetve kellő világításba helyezze. Az egész mű a legkiválóbb socialista írók: Lassalle, Marx, Colins, Henri Georges, Schæffle magyarázásával és czáfolásával foglalkozik. Egész halmazát a czáfoló okoknak fejt ki a socialismussal szemben, melyek között számos új és megdönthetetlen eszmét találunk: — A mű éle a socialismus positiv tételeinek sarkkövét képező collectivismus ellen irányul.

A munkát tulajdonképen két részre lehet osztani. Az első a mezőgazdasági collectivismust támadja meg, a második a collectivismust az ipar körében mutatja be.

Szerzőnk mindennek előtt a jelenleg fönnálló collectiv gazdasági életet veszi tanulmány alá: az orosz «mir»-t, a svájci «allemande»-t, a jávai közföldeket, és arra az eredményre jut, hogy e rendszer csak jelentéktelen térségeken van ma már alkalmazva s éppen nem biztosítja a békét, jólétet.

Mind a két állítása ebben a formában kifogás alá eshetik. A collectivismus elterjedésére vonatkozólag figyelmen kívül hagyja egész keletet, hol még ma is a törzsélettel a collectiv gazdálkodás van egybe fűzve. A mi pedig a jólét biztosítását illeti, éppen Le Play műveiből, melyeket szerzőnk is nagy tiszteletben tart, győződhetünk meg, hogy a collectiv birtok az emberi fejlődés egy bizonyos, alacsony fokával szoros összeköttetésben van, s akkor áldást hozó is, a még rendezetlen társadalomban, az erősnek, gyöngének egyformán biztosítván a megélhetést. Később azonban a fejlődés következtében a collectiv gazdálkodást a magasabb igények, a szaporodott nép szüntetik meg s az előrelátás, az intensívebb gazdálkodás, szorgalmasabb munka szüksége a magántulajdont hozza be. A tapasztalat pedig arra tanít, hogy ha ez átalakulás bármi okból megakadályoztatik, visszasság jön létre, nem azért, mintha a collectivismus csak ez eredményre vezethetne, hanem mert az adott viszonyokkal disharmoniában van. És így bár szerzőnk kiindulása hamis, tételének a jelenlegi művelt államokra való alkalmazása helyes. A mai művelt államokban sokkal fokozottabbak az igények, nagyobb a népesség száma, semhogy a collectiv tulajdon, mely csekély rúgót ad az erőltetett munkára, sikerrel alkalmazható lenne.

A községi collectivismus után hosszasan és behatóan foglalkozik az amerikai közgazdasági író, Henri Georges által újabban közrebocsátott eszmével, a földnek az állam által történendő kisajátításával. Henri Georges a legmerészebb socialistán is túlszár e gondolattal, melyet szerzőnk egyenesen absurdumnak nevez. A kivitelnek három módja lenne: az állam a földet a községek között osztaná föl, vagy cooperatív munkás-társaságot szervezne, avagy maga kezelné, talán bérbe adná.

A régi falusi községek valójában cooperatív gazdasági társaságok voltak; csakhogy ezek lassan fejlődtek ki a körülményeknek, viszonyoknak megfelelőleg. A tagok vérbeli és a megszokás kötelékével voltak összecsatolva az emberi emlékezetet meghaladó idők óta. Ma ilyen társaságot szervezni bajos volna, mert éppen az ennek meg erősítésére szolgáló tényezők elgyöngültek: a traditio ellene szól, a családi élet lazult, a közérdekkel szemben az egyéni önzés uralkodik.

És azok a régi cooperatív társaságok is elenyésztek, nem valamely nyilvános erőszak nyomása következtében, hanem a változott viszonyok szerint egyéni akaratból.

A közföldeknek községek között időszakonkénti fölosztásával Jávában és Oroszországban találkozunk, mint a múltnak korunkba átültetett emlékeivel s a túlbőségben levő földek jeleként, de csak azon eredménnyel, hogy ily földek sokkal kevesebbet jövedelmeznek, mint a melyek magántulajdonban vannak. Az összes földbirtoknak az állam által való kezelésére szerzőnk nem hoz föl példát, miután a történetben erre nincs példa. A közgazdaságnak azonban egy közönséges tétele, hogy az állam mindig drágábban termel, mint a magán egyén, s ez vezeti az államokat arra, hogy saját gazdálkodásukkal föllagya, a birtokokat magántulajdonba adják.

Az ipar körében a collectivismus eddig szintén csak tarthatatlanságát bizonyította be. A visszaélések, de különösen a csekélyebb jövedelem oszlatta föl az ilyenféle társulatokat. N. E.

A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig. Írták Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond. Kiadja a szegedi hitközség. Szeged, 1885.

A szegedi hitközség előjárósága és képviselte azt kívánván, hogy ne múljon el észrevétlenül annak századik évfordulója, hogy Szegedre az első zsidó családok beköltöztek, megbízta a szerzőket, hogy emlékkönyv alakjában tegyék közzé e száz évnek történetét. Így keletkezett ez ügyesen és nagy utánjárással szerkesztett könyv, mely első sorban ugyan arra van hivatva, hogy kielégítse a hitközségnek érdeklődését saját múltja iránt, azonban változatos tartalmánál fogva általánosabb érdekű részleteket sem nélkülöz.

Így mindjárt azon tényt, hogy 1785-ben veszi kezdetét a zsidók letelepülése Szegeden, az országos történethez tartozó kitérések segélyével állapítja meg Reizner János, a *Régi Szeged* szerzője, kinek tanulmányát első helyen közlik a szerzők. Szeged városának III. Károly király által kiadott nagy szabadalmi levelében a tanács tettségére van bízva a zsidókat megtérni vagy meg nem térni. A legtöbb szabad királyi város szabadalmi levelében föltalálható ez engedély és a legtöbben úgy éltek vele, hogy a zsidókat kizárták lakosaik sorából. II. József uralkodása alatt megváltozott a helyzet és Szegeden is több zsidó család nyert lakossági jogot 1785-ben. A viszonyok e változását nem József császár sokszor emlegetett vallásügyi rendelete

idézte elő, hisz a decretum tolerantiale a zsidókat föl sem említi. Hanem József alatt az egész ország közigazgatása gyökeres változásokat szenvedvén, a városok ügyeire a kormány nagyobb befolyást gyakorolt, és így történt, hogy a zsidók a szabad királyi városokban is letelepedtek. Szegeden is először 1785-ben kapott egy zsidó kereskedő jogot az állandó lakhatásra és boltnyitásra, és pedig a helytartótanács rendeletéből, mely a városi tanács elutasító végzésére adott válaszul. Tartózkodtak és kereskedtek a zsidók ugyan 1785 előtt is Szegeden, de állandóan csak ez évtől kezdve lakhattak ott. Eddig Reizner tanulmánya. Most a szerzők kezdik leírni a hitközség történetét.

Természetes, hogy az állandó lakhatás engedélye még nem jelentett teljes szabadságot. Még 1828-ban is az akkori tanácsbeliek jelentése szerint «a zsidók mindenféle természetvényekkel kereskedhettek ugyan, de kalmári boltot engedelem nélkül nem nyithattak, a heti vásárban sem mindegyik állhatott ki». Sokat kellett a zsidó kereskedőknek és iparosoknak keresztyén kartársaik féltékenysége ellen küzdeniök, míg végre az ötvenes évek folyamában minden megszorítás alól fölmentettek. Ugyan ez idő tájt a birtokképesseg reájok is kiterjesztetik. 1813-ban «egy különös tájék mutattatott ki, a melyen fekvő házaknak a zsidók által leendő megvevése megengedett». E házkör később kiszélesbítettett, de csak 1858 óta szabad a szegedi zsidóknak bármely városrészben ingatlanokat birtokolni. Azonban helyesen jegyzik meg a szerzők, hogy az egész időszakban szokatlan nyomás nem nehezedett a szegedi zsidókra. Említésre méltó körülmény az, hogy a forradalom után a városi hatóság és a kormány szerepeket cseréltek a zsidókkal szemben. Most amaz hajlandó megadni a zsidóknak minden szabadságot, ellenben a kormány közegei a korlátozásra törekcszenek jó ideig. E változás egyik okát abban találjuk, hogy a kormány nem volt megelégedve a szegedi zsidók magatartásával a forradalom alatt. Valóban Haynau 1849 augusztus 6-án büntetést szabott a szegedi zsidókra, mivel «a fölkelőkkel rokonszenveztek s azokat mindenkép gyámolították». Huszonötezer bakkancsnak szállítására kötelezte őket azon megfigyással, hogy a kiszabott határidőn túl mindennapi mulasztásért 200 ezüst forintot tartoznak fizetni büntetésül. E hadi sarcz a községnek 79,427 forint költséget okozott, nem számítva a 4000 ezüst forintot, melyet a szállítási határidő elmulasztása miatt birsághépen fizetett. Megjegyzendő, hogy e szép összegből a községnek semmit sem térítettek vissza.

A szerzők nagy helyet szentelnek könyvükben Löw Lipót, a község volt rabbija életrajzának. Valóban e tudománya és jelleme tekintetében egyaránt jeles férfiú, ki sokat tett a zsidók magyarosodása és művelődése érdekében is s kit orthodox hitsorsosai egy időben galádúl üldöztek, nemcsak a szegedi hitközség történetírói részéről érdemli meg a kegyeletes megemlékezést. Tudjuk, hogy a forradalom után a katonai kormány néhány hétre elzárta az Újépületben. Viszontagságai közt híven gyámolítá őt hozzá méltó neje, kinek a forradalom alatti naplójából érdekes részleteket idéznek a szerzők. 1849 október 3-dikán ezt írta Löw neje naplójába: «Tegnap kaptuk a legújabb *Ost-Deutsche-Postot*. Komárom átadásának hírére találtuk benne; most már egészen vége van Magyarországnak. Többé nem akarok ujságokat olvasni!»

Löw Immanuel, a szegedi rabbi, az érdekes könyv egyik szerzője, fia Löw Lipótnak és, mint könyvének szelleméből kitetszik, hű maradt nevelése hagyományaihoz.

r.

MÁTYÁS KIRÁLY EGYETEME.

Nagy dolgokat véghez vitt férfiak közös sorsa, hogy lelkesült bámulóiknak nem gondolkodó része, tehát a tömeg, csodatetteket fog rájuk, melyeknek akár megtevésében, akár elhitézésében ők ártatlanok, s legnagyobb részben nem is az egykorúak, hanem későbbi generációk. A katolikus egyház szentjeinek ez ad több nimbust; világi nagy embereknek ez a szerencsétlensége. Mátyás sem kivétel a szabály alól. Még ma is történelmi tudós munkákban, minden iskolában hirdetnek róla egy szem nem látta, fül nem hallotta, de tán épen azért közkedvességű csodát.

Elfogadott — (bár amolyan hiszem is nem is) — állítás, hogy Mátyás király Budán, a már alatta Pozsonyban s általa benn a budai várban fölállított egyetemen kívül valahol Buda külterületén oly egyetemet tervezett, sőt az már épülőfélben is volt, mely 40,000 benlakó tanulónak befogadására elegendő lesz vala tanáraival együtt, s minden kigondolható szükségessel úgy ellátva, mint ma egy Ausztráliába vitorlázó tengeri hajó. Nagyszerű eszme! Annál nagyszerűbb, mentől képtelenebb.

Honnan szerzett volna össze Mátyás annyi tanulót, miután Európa többi nemzeteinek is voltak már egyetemei? Hová tette volna az évenként ezrével doctorizáló tudóst? Honnan kapott volna számukra abban az időben néhány száz tanárt? Miből tartotta volna fönn e legszigorúbb internatussal egybekötött intézetet, mikor a hatalmas szultánnak összes rendes katonasága is csak mintegy fele volt annak, a mennyi diákja Mátyásnak lett volna? Akármely akkori kincstár meg nem bírta volna, az állam más szükségeinek fedezé-

sén kívül, azon egyetem költségeit. Soha sem volt ilyen nagy egyetem, s valószínű, hogy soha sem is lesz a világon. Még a római császároknak, a világ ez urainak, felőrültjei sem gondoltak ki ilyest.

Jelesebb történetíróink különös helyzetben érezhették magokat e tárgynál. Elvetni nem merték, mint elég szavahihető kútfőből származót. De a skepsis kitűnik nálok. Teleki, Mátyás érdemei méltatásában (az ötödik kötet végén), nem említi a tervet, csak czéloz rá, elhalasztja tárgyalását azon meg nem jelent kötetre, hól kétségkívül elő lesz vala adva a tudományok és művészetek állapotja a Hunyadiak korában.

Mit mondanak Szalay és Horváth Mihály? Mindkettő elmondja nagyjából az egyetem tervét úgy, mint Heltai előadja. Mindkettő ismerte ezt a kútfőt, úgy mint akárki más. De egyik sem rá hivatkozik, hanem másokra, kik e tárgyról kisebb-nagyobb tüzetességgel írtak. S mi okból nem idézik a jól ismert eredeti kútfőt? Valószínűen azért, mert nem akarták, hogy Mátyásnak ily problematicus érdeme az ő eredeti vizsgálatuk eredményeképp tűnjék föl. A felelősséget másokra háritották. Szalay több tapintattal csupán Toldy Ferenczre hivatkozik a 40,000 tanulót tápláló intézet tervére nézve. Horváth Mihály mind előszámlálja csaknem, a ki írt erről, csak Heltait nem. Ez által még jobban ki akarta tüntetni, mennyire nem tehet róla, hogy azt kell írnia, a mit ír. De az olvasóra a sok tekintely idézése az ellenkező hatást teszi: azt, hogy csakugyan szent igaznak kell lennie, a mit egy egész irodalom erősít.

Teljességgel nem vádképen hozom föl ezt. Meg kell gondolnunk e specialis esetben a kérdés bajos voltát. A 40,000 tanulórról szóló adat nyilván túlzás. De megtagadni bajos. Mert a kitől az adat került, tudta, körülbelül mennyi ember férhet el egy adott területen. Oly eset ez, midőn a kútfő betű szerint véve, képtelenséget állít, s még sem lehet azt merőben elvetni, mint hitelre méltatlant. Aztán hozzá kell vennünk azt is, hogy mind Szalay mind Horváth kézikönyvet írnak. Egy kézikönyv pedig nem alapulhat minden ízében az eredeti kútfőkből vett részletes tanulmányon. A teljesség kedveert nem hallgathat olyanokról sem, melyekért hosszabb tanulmányt nem tehetett az író, de mindenki szólt róla.

Épen a monographiák föladata már ma ily specialis kérdéseket földeríteni.

Erre nézve is Buda-Pest monographusai majd semmit sem tettek. Pedig ez is legalább helyrajzi történetéhez tartoznék.

Másnemű monographia az, mely egy józan megjegyzést tesz Mátyás király egyetemének nagyszerű fictiójára. Ábel Jenő, *Egyetemeink a középkorban* című értekezésében elősorolja Paulsen nyomán, mily képtelen statisztika volt kelendő a XV. és XVI. században az egyetemi hallgatók számára nézve. Az volt a híre, hogy a prágai egyetemnek 60,000 hallgatója van. Azonban figyelmesebb utánjárás után az tűnt ki, hogy 1375-től 1409-ig évenként átlag volt 676, s legnagyobb virágzásában: 1380—1389-ben átlag évenként 1027 hallgatója.*)

Az összes németországi egyetemek — nem sokan voltak még akkor — hallgatóinak összes száma a XV. század második felében hat-hét ezerre tehető. Részemről igen valószínűk vallom, hogy Európa összes egyetemein a tanulók létszáma nem haladta meg a 40,000-et.

Középkori egyetemeink nevezett monographusa is, bár nem hiszen egy nagyszerű budai egyetem kivihetőségében, de nem mer kételkedni abban, hogy egy józan eszűnek ismert királyunk ily vállalatához fogott.

Az olvasó azonban nem azt kívánja tőlem, hogy elősoroljam, ki mit mondott, hanem azt, hogy megmondjam, mi a valóság, a mennyiben én ki tudtam deríteni.

Vissza kell mennünk az eredeti kútfőre, s figyelemmel vizsgálunk, kiszemelünk belőle, mi a tény, s mi csupán az illető kútfő szerzőjének véleménye.

Heltai Gáspár, száz évvel Mátyás uralkodása után — írván 1585 körül — beszéli, hogy Brodarics István meg is mutatta neki a 40,000 tanulóra számított egyetem alaprajzát.

Egész terjedelmében közlöm itt Heltai leírását. Csak

*) Ábel Jenő i. m. 39. és 40. l. Azonban nem von következtetést adataiból. Hálát ad a kegyes sorsnak, hogy Mátyást megkimélte egy ily vállalat kudarcától. (Mellékesen szólva: nem volna-e az olvasó iránti figyelem nem restelni legalább egy tartalomjegyzéket csatolni minden könyvhöz?)

azt bocsátom előre, hogy Heltai magyar szövege egyebekben követi nagyjából Bonfin latin előadását. Ez a IV. *Decas* 8-dik könyve végén, Mátyás halála után annak jellemzését adja. Elmondván, hogy külföldről is hozott a király tudósokat, hozzá teszi, hogy ő szoktatta el a magyarokat a scytha erkölcsökről, s Attila óta ő volt első, ki engedelmeskedni tanította. Ez méltán nem tetszett Heltainak. Mikor e helyhez ért, azt mellőzve, egyenesen átmegy Mátyás egyetemének leírására, melyről Bonfin nem tudott semmit. A leírás a szövegbeli minden átmenet nélkül így szól:

«(Külemb külembféle mesterembereket is behozata az országba.) Ezt hallottam Brodoric István püspektől, kinél vala az egész épületnek jedzésének a képe is: A Duna mellett Budán alól nagy mély, széles, hosszú és igen temérdek fundamentomokat vettete fel és megrakkatá azzokat valamenyére a föld felött, és nem mondá senkinek, mit akarna oda csináltatni. De készen immár mind meggondolta, és megjedzette vala nagy papirosra az fondálókka, minémü lönne az az épület.)* Úgy jedzették vala, hogy az épületnek két piacca lönne. Az egyik a felső Bécs felől igen hosszú, a másik felanyi. A felső piacon ugy rendelte vala, hogy háromfelől mindenik oldalon boltos kamorák lönnének egymás felött hét renddel, napnyugatra Buda felé és a Duna felé volnának mind a kamoráknak az ablaki. Ugy jedzette vala kedig, hogy ott kerengő volna köröskörnyül, és ez kerengőkbe mennének a széles grádicsok fel a földről egyikről a másikra, és hogy a kerengők a kamorák előtt oly szélesek volnának, hogy a deákok mind belé férnének, és ott hallgathatnának leckét. Ahoz kedig a piacot egybe akará szorítani. És hét részre akarta azt szakkasztani egyegy általkőfallal; és mindenik szakkasztásnak az ő piacára közepben egyegy faragott oszlopot akarta állatni, és az oszlopnak az oldalában akarta az lektornak szék helyheztetni, holott a doktorokat el akarta rendelni mind végig minden oszlop mellett a leckéknek olvasására, hogy az egyik oszlop mellett az egyik grammát olvasott, a másik oszlopnál a másik dialektikát, a harmadik mellett az harmadik lektor a rhetorikát, a negyedik oszlop mellett a negyedik doktor arithmetikát, az ötödik mellett az ötödik lektor a muzsi-

*) Ez azt teszi, hogy a tervezet előre meg volt rajzban.

kát, az hatodik mellett az hatodik doktor geometriát, az hetedik mellett az hetedik lektor az astronomiát. És mindenik oszlopra feljül egy kristályos lámpást akara csináltatni, és minden estve az lámpássokat akarta meggyújtatni, hogy éjjel is olvashatnának a lektorok leckéket, és a deákok tanolhatnának szinte mint nappal az hét lámpássoknak világosságától. És ugy akarta az épületet rendelni, hogy mindenik piacról bolt allatt általmehetnének a kamorák között a kamoraszékekbe az Dunára. A hol által akarta rekkesztetni az hosszú piacot a kússebbik piactól, abban az oldalban akarta a doktoroknak és a lektoroknak házait csináltatni minden szükséges szobákkal és kamorákkal, hogy az ablakok azzoknak házainak lönnének napkeletre a kússebbik piacára, napnyugotra az hosszú piacra az oszlopok felé, éjszakra a Dunára, délre kedig Budára. Annakutána ugy akará a kússebbik piacát építeni, hogy az éjszaki oldalban szép boltok, szép szobák, és szép kamorák lönnének, hogy az elsőben az orvas doktorok laknának, a másokban az patikárosok és az borbélyok, az harmadikban volnának az betegek külembkülembféle szobákban, boltokban és kamorákban. A másik oldalon lönnének szép pincék, szobák, boltak és kamorák, kikben laknek az oekonomus, a családos ember, és minden ő családjai, hogy az mindenféle bort és sereket, kenyeret színetlen árolna nagy bővességgel. Az naptámadati oldalában jedzette vala az egyik nagy kaput kezéppen; az felső részre délre Buda felé jedzette vala a műveseknek házait, holott mindenféle művesek árolnának, de nem hogy ott laknának. De az alsó részére a Duna felé jedzette vala a kapu felött szép szobákat, boltokat, és kamorákat, hol az egész akadémiának, avagy fő országnak oskolájának prépostja laknék, ki mind a több deákoknak, lektoroknak, mestereknek és doktoroknak rektorok és vezérlője volna. És ugy rendelte vala, hogy éjszakra a kapun alól a Duna felől mind az egész szeren alól egymás mellett mind konyhák volnának, és a felett mindenféle szükségekre való házok: mert azt tekéltette vala őmagába, hogy ugy rendelne minden szükségeket a schola mellé mind ételből, mind italból, mind az egyéb embereknek szükségére valókból, hogy az negyven-ezer tanoló deákokból egy sem jőne be egész esztendeig az városba semmi szükségeért, hanem mindenek ott bőven volnának a schola mellett: ennek alkolmatosságra kedig jedzette

vala, hogy az első küssőbbik udvarba két oszlop állana, és az oszlopból csatornás kut folya ki, és mindenik oszlopon feljül egy-egy nagy kristályos lámpás volna, mely éjten-éjtszaka világoskodnék. Ugy is jedzette vala, hogy az hosszú piacon is azzon csatornás kut felforrana, és kiötlenédnek három helyen az Duna vízzel. Ugy is intézte vala a dolgot, hogy negyven-ezer deák laknék színetlen e scholában, és arra ügyeközik vala, hogy oly disciplinát szörözne a scholában, hogy ne volna az egész scholában mind enyi deák között is vagy egy dákos is és hogy enyi deáknak mind elég ételek és italok volna a schola konyháibul, és az oekonomusnak pincéiből. Erre kedig a Duna mellé mészáros cehet akar vala szörzeni egy kenyérsütő utcájával egyetembe, és abban egy nagy vásárt, melyet meg akara ajándékozni nagy szabadságokkal, hogy minden nap elég volna a negyvenezer deáknak. És a prépost, avagy rektorsághoz, és az oekonomussághoz jeles és nagy jószágot akar vala szakkasztani, és sok ezer forintára jövedelmet, hogy mind e széles világon nem lönne jobb, szebb, és hővebb schola annál. Ezt is megjedzette vala, hogy az jeles épületet, melyre szándékozott vala régenten Zsigmond király és császár, hogy azt is véghöz akarná vinni. Tudniaillik, hogy Buda várából hidat ki akarna hozni faragott kövekből, és azt által akarná vinni a schola felett nagy szélesen a Dunán, és az hid végén a Dunaparton Pesten fölött igen erős várat akarna rakni temérdek köfalakkal, nagy töltéssel, boltakon általmehetnének a nagy töltésen mind a párkányba, mind a nagy szeggeletes bástyákban, melyek mind ki a széles és mély árokra szolgálnának. Mind olyan jeles és nagy dolgokat meggondolt és elvégezett vala az ő fejébe, melyeket meg is jedzetett, és megíratott vala nagy szépen az fondálókkkal. Nagy elméje vala az embernek, és véghetetlen tanácsa. Ha száz esztendeig kellett volna élni, csak az egy jedzett épületre nem volt volna elég: még is a fondementomit megássattá, és megrakkatá, és meglátszanak ott a mai napon is, noha nem tudja minden ember, micsoda, és mit akart indítani.»*)

Ezek Heltai Gáspár szavai. A mit mond, legnagyobb részben Brodarics István szóbeli közlése nyomán mondja. Heltai szorgalmas, munkás ember, kit az eredetiség viszke-

*) *Újabb nemzeti könyvtár* III. folyam, 8. füzet. 533. 1.

tege nem bántott, különben nem írta volna meg magyarul szolgálailag azt, a mit Bonfin latinúl megírt. Nem tehető föl egyéb, mint hogy az egész közlemény az egyetemről Brodaries szavain épül. Utóbbi korának egyik legfölvilágosultabb embere, s azon ritka tulajdonnal bírt, hogy szenvedélyes párt-harczok, országos katastrophák között, melyekben nemcsak néző, hanem tényező is volt, tárgyilagos szempontra tudott emelkedni, s tudta a dolgokat csaknem egészen úgy látni, a mint valóban vannak. Ismerjük II. Lajos kancellárjának, akkor szerémi, később János király hívének, akkor váczzi püspöknek leírását a mohácsi ütközetről. Neki köszönhetünk egy hasznos e gyászos katastrophából: hogy az utókornak módja volt okólni rajta.

Meghalt az 1539-dik év végén Vácson, miután ő hozta el Lengyelországból Izabella királynét, kit azon év elején Székesfehérváron meg is koronáztak.

E szerint Heltai Gáspár, ki művét 1585-ben adja ki, csak 1540 előtt hallottakat és látottakat írhat le. Mátyás tervének rajza Brodariesnál volt és maradt. Heltai csak szóbeli közlés után s talán hevenyében készült jegyzeteket vitt el magával. Mint látni fogjuk, sok van a leírásban, a mi arra mutat, hogy fővonásaiban hűk voltak azok; de vannak viszont téves részek is, vagy onnan eredők, hogy a sok részlet bonyodalma miatt már a találkozásokkor nem egészen jól értett egyet-mást a följegyző, vagy onnan, hogy későbbi időben vázlatos jegyzetein nem tudott világosan eligazodni.

De különben nemcsak az alaprajz létezésében nem lehet kételkednünk, hanem abban sem, hogy a megfelelő épületek romjaikban még 1539 körül is csakugyan szemlelhetők voltak a hely színén. Végre ahhoz is kevés kétség fér, mely szerint az épület körülbelül negyvenezer ember elszállásolására volt számítva. Mert, mint előre bocsátám, az adat oly embertől kerül, ki jól tudja, hogy adott területen vagy épületekben körülbelül hány ember fér meg. Brodariesnak volt alkalmá Mohácsnál s másutt is nagy táborhelyeket látni, hozzávetőleg tudhatta, hogy a városoknak s nagyobbyszerű klastromoknak hány lakosa van. Ily ember hozzávetéséből — kit egyszersmind jó szeműnek és józan gondolkodásúnak is ismerünk — ha húszezeret lealkuszunk is, még a 20,000 deák is szintügy képtelenség, mint a 40,000.

Ha már Brodarics józan gondolkodású ember volt, hogy hihette, mintha Mátyás oly monstruosus tervet vett volna a fejébe? És ha Brodarics hitte, miért ne hitt volna kivihetőségében Mátyás király is? Ezek lehetnének az ellenvetések. Könnyű ezeket megczáfolni. Brodarics, mint sok elkeseredett hazafi az ő korában, szeretett mentől nagyobb dolgokat tulajdonítani Mátyásnak, a nemzeti öntudat mesterséges fölébresztésére, vagy az öregek szokása szerint óriásnak tüntetni föl kora pygmæusaihoz képest. Aztán más dolog is a szobában elképzelni, mint Brodarics, egy nagy tervet, s meg más a kivitel létesítésének eszközeit tetteleg mozgásba hozni. Brodarics hihette azt, a talán korában közhitelre talált mesét, mintha a párisi egyetemnek 30,000 hallgatója volna. De egy király, kinek oly bajos volt ugyanennyi katonát eltartani, merőben visszautasítja vala az eszmét, s különösen azt a megjegyzést tette volna rá: más dolog az, hogy Párisban akár harmincz-ezer, akár tízannyi tanuló él a maga kenyerén, meg más az, hogy azok számára a franczia király külön lakást építsen s eltartásukról gondoskodjék.

Brodaricsot a tervrajz, melynek birtokában volt, s melynek a helyszínén is kivitelét látta, vezette a merész conjecturára. Ismervén Mátyás tudományszeretetét, valószínű volt előtte, hogy a király a tudományoknak szentelt hajlékot akart emelni azon terv szerint.

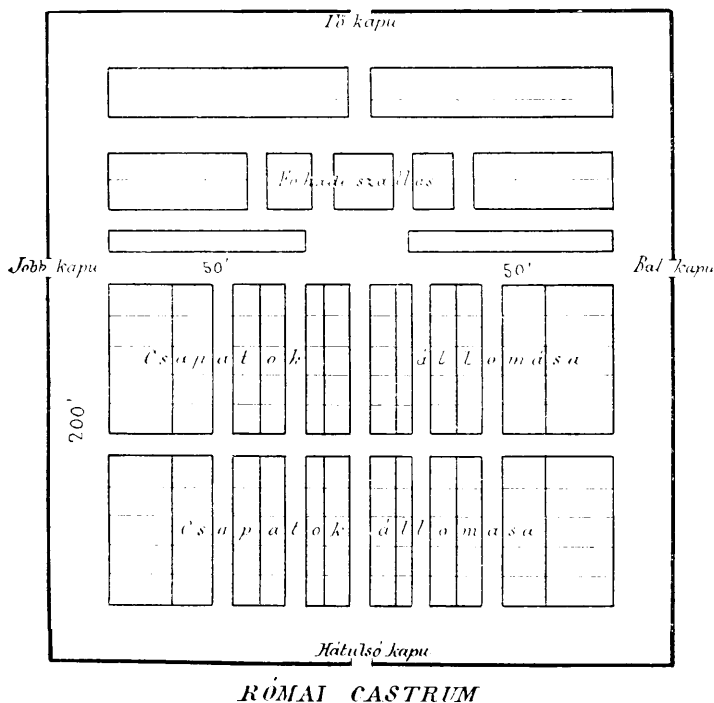
Bármennyire fölvilágosult és helyesen látó tehetséggel megáldott ember volt is Brodarics, úgy látszik, abban a korban nagyon kevés embernek lehetett módjában rajzban látni egy hajdankori *római castrumot*. Ma a gymnasiumok számára készült könyvekben is meg van. *)

A Brodaricstól származó szóbeli előadást, kezünkben plajbászszal után rajzolva, mindjárt egy két vonás meggyőz, hogy a Mátyás korabeli tervrajz nem volt egyéb egy *római castrum* alaprajzánál.

Sőt a római castrumok egy rajzbeli schemájával kezünkben, lesz csak világosabbá Heltai leírása. Az előbbi lapon látjuk egy római táborhely képét, csak nagyjából nevezve meg részeit, mellőzve a specificus műszavakat.

*) Ilyenből veszem át magam is: *Lübke Real-Lexicon des classischen Alterthums*. Leipzig 1855. *Castra* szó alatt.

Egy római castrumot mindig négyszögű sánczolat kerített be. Belül keresztbe vágta egy fő útca. Ez a két kapuhoz megy (porta principalis dextra et sinistra) s úgy osztja két-

RÓMAI CASTRUM

felé a táborhelyet, hogy egyik darabja éppen két akkora, mint a másik. Heltai pedig azt mondja Mátyás úgynevezett egyeteméről:

«Ugy jedzették (tervezték) vala, hogy az épületnek két piacca lönne. Az egyik a felső . . . igen hosszú, a másik fél-anyi.» Már ez is nevezetes találkozás.

Jellemző, hogy a római castrumok rajzaiban a tábornak nagyobbik felében a tert hat hasáb szeli hosszában, aránylag kis (50 láb széles) utcákat hagyva. Ez a csapatoknak hat hadoszlopban való telepeit jelöli. Minden hadoszlop helye előre ki volt mutatva egyes föltűzött kopján (hasta), hogy megérkeztekor azonnal megtalálja helyét. Köröskörül a külső

árokszállal párhuzamban jó széles üres tér van (200 római lábnyi), nehogy az ellenség gyújtó nyilai közel találják a katonák bőr sátrait. Ezt vesszük ki a római castrumok alaprajzából.

Heltai pedig azt mondja, (leszámítván, a mit hozzá képzelt, s véve csak a mi az alaprajzra vonatkozik): A nagyobbik piacot hét részre akarta szakasztani (Mátyás) és mindenik szakasznak az ő piacára középen egy-egy faragott oszlopot akara állítani. Heltai a római hat hadoszlop helyett hetet mutatott ki Mátyás alaprajzában. Látjuk azonban, hogy a római castrumoknál több hadoszlop hosszában kettős: a vegyített fegyvermekhez képest. Így Brodaries a rajz hat hátsábjára közül valamelyiket könnyen vehette kettőnek. Sőt, mint látni fogjuk, kényelmesen is hozzá tehetette a hét tudomány szak kedvéért. Heltai szerint a király minden oszlopra üveg lámpát akart állítani . . . Azt gondolom nem annyira lámpát, mint táblát egy címerrel vagy fölirattal, melynek nyomán el lehessen igazodni. A mi a köröskörül három oldalon hagyott szabad tért illeti, Heltai azt mondja, úgy rajzoltatta a király, «hogy ott kerengő volna környöskörül», s ezek a kerengők nagyon szélesek. A kerengő (Párizspápai szerint) annyi mint ambitus, körüljáró folyosó vagy út.

A római összes castrumnak kisebbik feleben a két kapu felé jobbra-balra két hosszú sor fekszik keresztben, legközelebb a csapatok hadoszlopaihoz. Itt a római rendes katonák tribunjai s a nem rendesek praefectusai szállásoltak, mintegy a zászlóalj-parancsnokok.

Mit olvasunk Heltainál?

Azt, hogy a hol a kisebbik piac elválik a nagyobbiktól, abba a vonalba akarta fölépíttetni Mátyás király a rendes és rendkívüli tanárok (doctorok és lectorok) lakását.

Érdekes a további párhuzam is.

Ezen nevezett vonalon belül közből egy szabad tér mögött föltünik egy nagy quadratum a római castrumok rajzában. Az a fővezér lakása. Jobbra és balra a quaestor és két legatus (alvezér) lakása. Azonkívül válogatott csapatok. Szóval ez volt, a mit ma főhadi-szállásnak neveznénk.

Heltai pedig azt mondja, hogy a kisebbik udvarban a tábor kapuja fölött (vagy azzal szemben) épített volna Mátyás szép lakóhelyet, hol az egész akadémiának vagyis az ország

főiskolájának praepostja lakjék, ki valamennyi deáknak, lectornak, mesternek és doctornak vezére vagyis rectora volna. Ugyancsak a kisebbik piaczon lakott volna a gazdasági vagy élelmi biztos, kit Heltai oekonomusnak magyarul «családos embernek» nevez, a kit különben rómaiásan questornak hínak.

A római castrumban (a császárság korában), még pedig a castrum kisebbik felében említik a mesteremberek osztályát (fabrica) és a kórházat is (valetudinarium.*)

Mit mond erre nézve Heltai? Ezt olvassuk nála:

Úgy akarta Mátyás a kisebbik piaczt építeni, hogy az éjszaki oldalban szép bolthajtásos s a nélküli szobák legyenek, hogy az elsőben az orvos doctorok lakkának, a másodikban a patikárosok és a borbélyok, a harmadikban volnának a betegek különféle szobákban, boltokban és kamarákban. Szól Heltai ott a mindenféle művesekről is.

Jellemző találkozás a következő is.

A római castrumban a hátulsó, tehát az összes tábor négyszöge nagyobbik felének kapuján kívül az ellenségtől legkevésbé féltendő oldalon, az árok hosszában voltak a markotányosok sátrai, mikből a cannabák lettek, mint külvárosok.

Heltainál olvassuk: hogy minden szükségessel úgy el lenne látva ez a hely, hogy abból senki se legyen kénytelen a városba menni. És végre: Mátyás az (árkon kívül) a Duna partján mészáros czéhet egy kenyérsütő utczával akart fölállítani, és annak egy nagy vásárt, «hogy mindennap elég volna a 40,000 deáknak».

A külső árok leírása is arra mutat, hogy Brodarics a helyszínen nem egy nagy, sok emeletű, de földszinten fölül kevés magasságra készen volt házfalat, hanem egy alkalmasint készen volt sánczolatot látott kőfal borítékkal kifelé.

A római hadsereg egy éjet sem töltött elsánczolt táboron kívül. Az árok és fal erős volta a viszonyoktól függött. Az ellenség támadásának nagyon kitett területen mentül mélyebb

*) A mi alaprajzunk a köztársaság korabeli Polybius nyomán készült rajz, nem valamely rajzbeli emlék, hanem leírás után készült schema, melytől némi eltérések voltak. A császárság korabeli a Hyginus-féle castrum. Az előbbiben a kórházat és fabricát nem, csak az utóbbiban látom megnevezve és megjelölve. Úgy látszik ebből, a Mátyás-féle vázlatban combinálva volt a kétféle castrum.

árkot, sőt bástyákat is építettek. Az állandó táborról (castra stativa) azt olvassuk, hogy azok földtöltését cölöpzéssel, sőt kőfallal is erősítették.*)

Heltai szerint Mátyás «nagy mély, széles, hosszú és igen temérdek (vastag) fundamentumokat vettete föl és meg-rakkatá azokat valamennyére a föld fölött és nem mondá senkinek, mit akarna oda csináltatni».

A mély, széles nyilván sánczolatokra vonatkozik, a mit Heltai hibásan alapnak veszen. De nincs vele tisztában, mert épen itt tűnődik azon, miért nem mondta senkinek Mátyás, mit akart építeni. A föld fölött valamennyire kiemelkedvén, nyilván készen lehettek, s még is a ki egy leendő sok emeletes épület alapjának vélte, készületlennek tartotta, vagy hozzá nem tudott vetni, mi lehet az. Az is föltűnő, hogy a külső árok (kútfőnk szerint fal) és a belső részek közt köröskörül széles utcák maradtak. Már ez mutatta, hogy nem valami klastromszerű szokásos épület. Pedig Heltai valami ilyesnek képzelte elkészülte esetében.

Azt mondja Heltai, hogy boltos szobák lettek volna a nagy piacz minden oldalán hét renddel. Ezt ő hét emeletnek tünteti föl, mondván hátrább, hogy az ambitusokból (kerengők) széles garádicsok mentek föl egyikből a másikba (illetőleg a kamarasorokba vagy emeletekbe). A félreértés könnyen származhatott onnan, hogy Mátyás rajzában latinul a statió szó lehetett beírva, melyet jegyzetébe fölvelt. Középkori értelemben statió tett emeletet is (étage). De egy castrumban az a katonák állomáshelyére volt értve.**)

Igen határozottan egyetem tervrajza lebegett Heltai előtt, midőn részletesen előszámlálja, hogy az oszlopnál egyik tanár grammaticát, másik dialecticát, harmadik rhethoricát stb. adott volna elő, összesen hét szakot.

Már pedig egyik legerősebb argumentum az ellenkezőre épen ez a kimerítő részletezés. Mert az előszámlált hét szak együtt véve csupán a művészetek (artes) karát képezte volna.

*) Lorica = páncél. De az erősítésnél = páncélozott erőd, vagyis kőfallal is erősített.

**) A tulajdonképi római műszó ezekre nézve strigae volt. Épen azt teszi, a mit a pászma, vagyis oly sor, melyet a mezőn egy kaszás dönt.

Ha Mátyás nem 40,000, hanem csak 4000 hallgató számára alapít is egyetemet, nem lehet föltenni, hogy csak a philosphiára lett volna az szánva, s kimaradjon belőle a theologia, jog- és orvostudomány. Ez a négy facultas már akkor szokás volt a teljes egyetemeknél. Általán Heltainak hét, vagy a római castrumok hat osztálya nem talál az egyetemek facultásainak szokott számával. Ha az épület egyetem akart volna lenni, négy felé lesz vala osztva tervrajza is.

Igen nevezetes, a mit még Heltai az általa látott, de félreértett képről leolvasott. Föl volt a rajzra jegyezve egy híd is, mely a Dunán volt átvezetendő. Természetes, hogy az aztán nem volt följegyezve, a mit Heltai tesz hozzá, mintha a Zsigmond király tervezte íves köhídat akarta volna Mátyás létesíteni. Mint láttuk Bonfin Trajanussal álmodván, össze-
tévessztette őt Zsigmond királylyal, s Heltai nem engedheti, hogy Mátyás kisebb ember legyen dunai hídak terve dolgában Zsigmondnál.

A rajz bizonyára hajóhídat akart ábrázolni. Az is nagy dolog volt akkor. Föltehető, hogy ez jelölve volt a rajzon, különben nem mondaná Heltai, hogy «ezt is megjedzette vala» a rajz készítője. Egy oly egyetem tagjainak, kik még a városba sem voltak bejárandók, semmi szüksége nem volt arra, hogy a Dunán át sétálhassanak, hol a pesti parton hatalmas sánczokkal és bástyákkal védett erősséget, egy hadi értelemben vett hídfőt találtak volna, melyet már Heltai is hadi czélra szolgálónak vél. Ellenben egy állandó táborra nézve az rendkívül fontos volt.

Ezekben, azt gondolom, Heltai mindamellett, hogy az épület rendeltetését nem tudván, sokat félreértett, elég hű vonást közlött egy római castrum alaprajzáról. Sőt egy castrum lényeges részeiből alig maradt ki valami. Nagy mértékben emeli előadása hitelet a hűség ily mértéke s megerősít abban, hogy alaprajz nyomán készítette jegyzeteit.

Abban sem lehet kétségünk, hogy csakugyan Mátyás korabeli alaprajz volt Brodarics püspök birtokában. Tudva van, hogy Mátyás bámulta a rómaiak hadi intézményeit, s olasz tudósai és szintoly tudós építészai össze tudták állítani számára a hajdani castrumok szokott alakját. Egy ily castrum-rajz nem is illenék bele oly jól más korszakba, mint épen Mátyás királyéba.

Kétképen illik bele: vagy úgy, mint csupán elméleti tanulmány, vagy úgy, mint gyakorlatilag is megvalósítandó s meg is valósított utánczás.

Mondhatnók azt is, — s nem is lehetetlen — hogy az egész nem volt egyéb az előbbinél. Magából a szövegből hozhatnánk föl érvet, azt, hogy akár elsánczott tábor akart az lenni, akár egyéb, egész Buda-Pest területén sehová sem lehet úgy elhelyezni, hogy a fekvés megfeleljen a leírásnak. A tájékoztásban nemcsak a nyugat van összetévesztve éjszakkal, — mi 90 fok ellenmondás — hanem az éjszaka a déllel, mi már 180 foknyi, az az diametralis ellenkezés. Mondhatnók, nem volt Brodarics tervrajzán se Buda se a Duna megjelölve, hanem ki tudja minő folyó és helyek vagy hegyek. De a magyarázók Budát és a Dunát akarták látni azokban. Kitűnik e zavaros tájékoztásból az is, a mit különben is gondolhatunk, hogy Heltai aligha járt Buda és Pest vidékén, vagy homályosan emlékezett a látottakra. 1585-ben 'jelen meg munkája, s a törökök már azelőtt 44 évvel voltak Buda birtokában.

Mindamellett ez oly negatió volna, melyből kevés hiányzik, hogy az egész előadásból mindent tagadjunk.

Brodaricsnak módjában volt, mint láttuk, jól ismerni Buda környékét. Mint egykori kanczellárnak s később is magas állású embernek módjában volt Mátyás királyi levéltárából az érdekes rajzot bírnia. De Heltai előtt, mikor írt, nem állott már se e térkép, se a város környékének akár rajzolt, akár emlékezetbeli képe.

Bármint volt ez, annyi bizonyos, hogy nincs oly pont a város területén, melyre Heltainak világtájai kielégítően találának.

Tegyünk kísérleteket.

Elfogadjuk mindenekelőtt Heltai előadásából, hogy a castrum Budán alól a Duna mellett állott. Ez hihetőleg Brodarics szemmel látott tanúskodásából maradt meg. E szerint, hogy megférjünk egy igen nagy táborhelylyel, a Gellérthegytől délre eső vidékre kell telepednünk, közel a Dunaparthoz. Háromszor mondja Heltai, hogy a castrumtól éjszakra van a Duna, s csak egyszer tér el ettől. Vegyük az esetek többségét. E szerint Heltai ugyanazon tévedésben van, mint Velius, ki pedig hetekig élt Budán, mintha Budától a Duna éjszakra esnék. Ugyanezen tévedésben volt Istvánffy a történetíró is.

A keletet éjszagnak véve, természetes, hogy a mi balja felől esett, tudniillik Buda, neki nyugat volt, a Gellérthegy felől állva. És csakugyan egy helyen azt írja Heltai, hogy Buda az ő egyetemétől nyugatra esik. Egyszer az is van mondva, hogy a Duna is nyugatra esik. Van benne egy kis valóság. A Gellérten alúl szorosan a Duna partjáról, az ottani kanyarodás miatt lehetett a Dunát Budával egy tájon esőnek nézni, nagyjából.

De az már merő tájékozatlanságnak tűnik föl, hogy háromszor ismétli Heltai, mintha Buda délre esnék az ő tömérdek épületétől. Ha neki éjszak volt a Duna vonala, délre nem Buda volt, hanem a Sashegy. Itt már fönnakad minden combináció, ha csak azt nem tesszük föl, hogy a tollban maradt valami, az, hogy délre nem Buda esik, hanem a Budára vezető út, még pedig a Budaörs felőli Mészáros-út. De ez már erőltetett magyarázat.

Volna még más terület is, melyen Budavár ellenkező irányban feküdt volna egy épülettel, mint a Duna, s ez a Víziváros. Horváth Mihály nagyobbik történelmi munkájában — Mátyás érdemeit méltatva — a nagyszerű «egyetemet» csakugyan a Vízivárosban helyezi el. De, mint láttuk, annak ropant terület kellett, s a mai Víziváros tele volt épületekkel s valószínűen lakosokkal, miután saját főtemplomán kívül is több temploma s országos vására volt. Az egyetemnek pedig a várostól elszigetelve kellett állnia a leírás szerint, külön vásárral, mészárszékekkel stb. Annál inkább külön kellett állnia egy castrumnak vagyis megerősített táborhelynek, melyre nézve már a 40,000 ember szám nem is túlságos, ha össze kellett szedni az ország minden rendezettebb haderejét.

Jóval több pontban egyeznék a leírás az elhelyezéssel, ha a táborhelyet a pesti oldalra tennők Pesttől éjszakra. Itt már lehetne Buda vagy a budai part nyugatra és a budai vár délre, illetőleg délnyugatra. Általán a valódi világtájak szerint nagyjából találna a leírás az elhelyezéssel. Itt még az a hely is világosabb értelmet nyerne, mely szerint a tábor hosszabbik fele Bécs felé nyúlik el; miután Új-Bécs, a mai Lipótváros belterületén feküdt helység, sőt már külváros volt. A Duna is lehetett a táborhelytől nemcsak nyugatra, hanem valamenynyire éjszakra is. Ma is az Újépület tájától a Dunának a Margitsziget miatti kikanyarodása éjszaknyugatra van. De ez

ellenkezik Heltai azon állításával, mely szerint az épület Budán alúl fekszik, s mely szerint a híd átellenes végénél a pesti parton áll egy megerősített hídfő.

De nem lehetett-e a castrum Budától éjszakra?

A budai részen jó darabon fölfelé nem állhatott volna az, mert a Császárfürdő tájától Ó-Budaig a hegyek dominálják. Az összes ó-budai hegycsoportot meg kell vala erősíteni és szállani, a mi nagyobb sereget és költséget kívánt volna, mint maga a castrum. Legfőlebb a római amphitheatrum mellékén állhat vala, abban az irányban, a hol újabb korban a régi római castrumot találták.*) Csakhogy a Duna partjáig kell vala érnie, hová a római castrum nem ér el. Azon a tájon a hegyek messze hátra vonódnak a Dunától. De ha ott a valóságos égi tájakat vesszük, igaz, Buda déli irányban esik, mint Heltai ismétli, hanem a Duna már semmikép sem eshetik éjszakra, mint szintén ismételve kívánja. Ha pedig a Dunát a mondott tévedéshez képest éjszakra fekvőnek vesszük, Buda keletre esnék, minek épen ellenkezőjét mondja egyszer Heltai.

Így bárminő elhelyezés mellett a szavak ellenmondanak egymásnak.

Mikor a szavak nem világosítanak föl, legjobb a tárgy természetében keresni némi eligazodást.

A dolog természetéből indulva ki, elfogadhatjuk, hogy Mátyás csakugyan egy erősített tábort állított föl, Buda vagy Pest komoly veszélyeztetése esetében használandót. Ennek bizonyára megfelelt a túlsó parton egy hídfő. Így egy hajóhíd játszik a dologban nevezetes szerepet, habár kútfőnk a Traján-Zsigmond-féle állóhíd-mese kedvéért némileg el akarta választani azt, holott pedig az ő egyetemén fölül az be volt jegyezve Brodarics térképére, s ő maga kénytelen annak kapcsában szólni róla.

Egy hajóhíd fölállítására alkalmas lehetett a Gellérthegyen alúli Duna. Ott ez nagyon széles ugyan; de a víz lassúbb s kevésbé mély volt, mint városaink vidékén bárhol. A Gellért alatt egy-két kis sziget is állott ki a jobb part felől, közbelső támaszpontúl.

A rómaiak nemcsak folyó mellé, hanem lankás lejtőre szerették állítani táborhelyeiket. A Gellérthegy déli alja az

*) Torma Károly teljes biztossággal kimutatta helyét s romjait.

óriási géptéglagyár felé teljességgel nem meredek, s meglehetősen egyenletes lappal fordul Promontor felé. Itt ma föltűnik három párhuzamos út, melyek alsója épen a téglagyár fölött halad el. A közbelső tőle csak 120 ölnyire van fölebb, s meredek, hegyszakadásszerű földhányás alatt vezet el. Ez a szakadás nem természetes. A szőlők kedvéért, melyek ezt a hegyoldalt borítják, sőt egy út kedvéért sem volt szükséges oly nagy torlaszt hányni föl, mert itt a hegyoldal igen szelíden emelkedik. A nagyobb szabálytalanságok nélküli hegyoldalban elég lesz vala egy lábnyi bevágás is útegyengetés kedvéért. A felső, harmadik vonalnál, hol a hegyoldal meredekebb, inkább lehetne föltenni az út vagy szőlők kedvéért való egyengetés miatti mélyebb bevágást.

A három út a szőlőhegyeknél, melyeknek sok külön tulajdonosa van, szokatlan szabályossággal halad egymással párhuzamban a budai vasúti alagúttól egészen a fehérvári utig. A közbelső a mai vámháznál éri el ezt, s kétségtől minden három folytatva lehetett a Dunának innen nem messze eső partjáig. Az alsó és közbelső út közti távolság rendszeresen 120 öl, a közbelső és felső közt 120—130. A hossza az alagúttól a szőlőhegyek közt 800, a Duna partjáig 1000 ölnyi. Így ez a hegyoldal-öv keskeny a hosszúságához képest. De az elhelyezés jó azért, hogy a Budára vezető nagy országutak közül kettőt dominált volna: a fehérvárit és a bicskeit. Azonban az alak eltérhetett egy kevéssé a római rendestől. De az meglátszik a nevezett útvonalokon, hogy nem a szőlők kedvéért vont mesgyék s majd kocsíutak voltak, hanem inkább tábori mérnökök műve lehet.

Mátyás uralkodása óta többször tanyáztak a Gellérthegy déli oldalán a Budát ostromlott seregek. Sőt azt lehet mondani, hogy ez rendes táborhelyök. Az volt mindjárt 1541-ben is a Roggendorf-fele hadak főtábor, és hogy többet ne említsek 1686-ban a bajorok.

Ez kétséssé teszi, hogy a nevezett vonalak a hegyoldalon, mely korból származnak. Nem lehetne azt állítanunk, hogy e vonalak Mátyás castrumának körvonalai. De másfelől erős bizonyosságok a hely hadi fontosságára. Mert igaz, későbbi időkben a Budát ostromló sereg tanyázott ott; s egyik indok volt, hogy ott fedve legyen a budai vár ágyúitól. De e táborhely vonala egyszersmind a circum vallatio vonala volt, azaz oly

sánczolatoké, melyek az ostromló sereget kívülről való megtámadtatás vagyis egy fölmentő sereg ellen voltak védendőek, igaz a Sashegynek is a védelembe vonásával.

De bárhol feküdt a tábor, az bizonyos, hogy szükség volt rá; mert a kicsiny s túlnépes Budavárban elég nagy hadi erő meg nem fért, ha ki nem kergetnek belőle minden nem-katonát. Mátyás állandó tábora biztosítja vala mind Budát, mind Pestet bármely akkori hadsereg ellen. Benn a városokban egy kisebb védelmi erő, kívül az ország főereje, ez Mátyás taticája volt, itt azzal a módosítással, hogy e főerő elsánczolt táborban s közel, közügyben lesz vala elhelyezve.

Egy ily műre sokkal jobban ráillenek Heltainak idézett szavai: . . . «Nagy elméje vala az embernek és véghetetlen tanácsa,» a nélkül, hogy megvalósíthatatlan csodát tulajdonítnánk e nagyelméjű királynak.

Az egyetem-monstrum egészen hamis színben tünteti föl Mátyásnak nemcsak eszét, hanem jellemét is. Mint politikusról, mint hadi emberről nem tudunk oly vállalatot fölhozni, mely a kivihetetlenség vagy merész kockáztatás színében tüntetné föl. Nem mindennapi dolgokat vitt ki, sok nehézséggel kellett megküzdenie, s nem is sikerült neki minden teljesen; de minden tervét a viszonyokból, sőt legtöbbit azok kényszerítéséből lehet indokolni. Ő gyakorlati s a körülményeket és saját erejét számbavevő nagy ember. Sőt azt lehetne fölroni hibájául, hogy a politikában az opportunitást túlbecsülte. A mi nála rendkívüli, az a gyors elhatározás és bámulatos tevékenység. Ezen inkább vérmerséketbeli tulajdon mellett nem volt teljességgel úgynevezett phantasta, s nem szerette a kockáztatott vállalatokat.

Az egyetemekre nézve nemhogy a centralisatió, hanem az ellenkező hívének tűnik föl. A kétségkívül megvolt pécsi jogi egyetem mellett az ő uralkodása alatt kettő keletkezett: a pozsonyi és a budai, egyik sem teljes, de egymást kiegészítő.

Az állandó elsánczolt tábor egy híddal a Dunán át épen nem kivihetetlen s elég gyakorlati eszme; a két város védhetősége kívánta meg.

A titoktartás a mű rendeltetésére nézve nem érthető, ha a király újabb egyetem fölállítását tervezi. Ez esetben országvilággá versben és prózában hirdetik vala a király dicsőségét az ő irodalmi udvaronczaival s nem lesz vala ellenére. Annak is

meg volt a maga haszna. De mentül nagyobb volt udvaránál a mondhatnók európai publicitas, s mentül bölcsebbnek tartjuk őt, föltehetjük, hogy annál gondosabban rejtegette az ő erődtési terveit. És a titoktartás annyira sikerült neki, hogy még később is szemmel láthatott művéről, mint Heltai mondja, «nem tudta minden ember micsoda s mit akar vele indítani,» sőt, mint szintén Heltai előadása bizonyítja, oly emberek is, kik tudni vélték, elég rosszúl tudták.

Szerintem legjobban volna érthető Brodarics s utána Heltai tévedése, hogy ha azt tennők föl, hogy már Mátyás korában szándékosan voltak egyetem-épület alapjának hirdetve a csaknem kész vagy egészen is kész árcai és falai a castrumnak. Annyival könnyebben tévedésbe eshettek az egykorúak, mivel a tervrajzot minden bizonyynyal Mátyás olasz tudósai készítették, kikről alig tettek föl egyebet, minthogy a tudomány számára akarnak díszes hajlékot építtetni a király költségén.

SALAMON FERENCZ.

A RUMUN TÖRTÉNETÍRÁSRÓL.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

VII.

HELYNEVEZÉS (TOPONYMIE).

Jóllehet már több ízben szóltam az erdélyi helynevekről, mégis tekinteni kell Xénopolnak tudását is, melyet a *Toponymia* cikkben előad. Szerintem az erdélyi helynevek se a rómaiaktól, se a rumunoktól nem származnak. Azok tehát kettőt bizonyítanak: azt, hogy Erdélyben a római lakosság teljesen és úgy elenyészett, hogy a reája következő barbár lakosság nem örökölt tőle semmit, még helyneveket sem: s azt, hogy a rumun nép a mai helynevek keletkezése után szállingózott be, tehát utolsó jövevény az országban, helyesebben, az utolsó jövevények közé való.

Xénopol azt állítja ugyan, hogy ez okoskodás elhallgatja azokat a tényeket, a melyek ellenkezőt bizonyítanak, s más tényeket úgy értelmez, a mint nem szabad, csakhogy kerülje az igazság előtünését.***) Elhallgatja például *Tapia*-t, krassómegyei falut, a mely ott van, a hol a Trajanus serege a *Tapae* helységet érte; Kolozsvárhoz közel *Pata* falu van, mely nem más mint «vicus Pata», = Patavicus, Pataissa,

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 103. és 104. füzetében.

**) Il consiste à passer sous silence les faits qui pourraient contredire leur thèse, à donner des autres une interprétation impossible, à éviter tous les rapprochements d'où pourrait surgir la vérité. — A 133. lapon.

Potaissa; a Maros jobb oldalán *Csigmó* falu van, mi nem más, mint *Zeugma*; *Déva* a sok *dava* végű dák városnak egyik maradványa, alkalmasint a régi *Decidava* (probablement l'ancienne *Decidava*); *Mehadia* a rómaiak «ad mediam» nevű állomása. Ezeken kívül említi még *Rukur*-t az Olt mellett, mi alkalmasint Ptolomæus Rucconium-ja (Rucur près de l'Olte rappelle le Rucconium de Ptolomée); a többi, melyek nem erdélyi helynevek, mint a moldvai *Szucsava*-t — mely a régi *Sucidava*-ra emlékeztetne — elhagyom. Ennél fogva hat helynevet hallgatunk el, Roesler és én, a melyek bizonyossá tennék, hogy az erdélyi rumunok közbevetetlen utódjai a dák (erdélyi) rómaiaknak.

Tapia ott van ugyan Krassó megyében, de *Tápé* Csongrádban is van; melyik már a régi *Tapae*-nek igazi utódja? Azután van Tolnában is *Tápé*, Pest megyében pedig egy rakás *Tápió* van. Mit bizonyíthat a krassói *Tapia* a főnforgó kérdésben? Magában *semmit*, a többiekkel együtt talán *valamit*. Lássuk.

Kolozsvárhoz közel van *Pata*; a mai Torda mellett *Potaissa* volt. E kettőt kell egymással megmagyarázni, ha lehet. Xénopol Patavicust = vicus Pata-t veszi segítségül, jele, hogy *Potaissa* és *Pata* nem tartanak rokonságot. Hát még ha azt tekintjük, hogy hány *Pata* van nálunk sokfelé? Azt hiszi Xénopol, hogy a *Csigmó* falunév nem más, mint *Zeugma*. Bátran hiheti, többre nem is jut vele, mert bizonyítani lehetetlen. *Déva* «alkalmasint a régi *Decidava*». Lehet, ha megbizonyítható. De két körülmény ellene szól, első az, hogy *Denburg* volt régi neve,*) melyet az erdélyi németek *Diemrich*-nek is nevezték, mi a *Decidava*-val nem rokonúl; másik az, hogy «Déván kétszázhatvan—hetven évvel ezelőtt egyetlen oláh sem lakott, hanem a XVII. század második vagy harmadik tizedében, Bethlen Gábor fejedelem idejében, telepedett be oda 4—5 család, melyek azután évről-évre újabb beköltözések

*) Stibor vajda 1406 augusztus 31-dikén írja: «Cum nos cum egregio viro Ladislao de Nadas vicevayvoda parcium premissarum ac cum ceteris nobilibus . . . discuciendis causis in Denburg pervenissemus» stb. A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve. II-dik kötet. Arad, 1884. A 30. lapon. Dr. Súlyom-Fekete Ferencz vázlataiban az oláh kenézségekről.

által annyira szaporodtak, hogy már 1640—45 táján templom-építésre kértek és nyertek is engedélyt.**) Mind a *Denburg*, mind az oláhok telepedése Denburgban, mai Déván, oklevelesen van kimutatva: ennek a városnak tehát dák vagy római eredete sehogysémi bizonyítható.

Következik *Mehádia*. Hogy nem «ad mediam» kifejezés lehet az eredete, világos az oklevelek *Miháld* nevéből. Még az oláhországi *Mehedintzi* kerület is, mely keleti határa a régi határörvidéknek, inkább a *Miháld*-ból, mintsem «ad mediam»-ból magyarázható.

A ptolomæusi Ruceonium-mai az Olt melletti Rukur-t azért bajos azonosítani, mert általában a Ptolomæusnál előforduló helyneveket, a melyek római föliratok által nem igazolhatók, mellőzni kell, ha azon helyneveket keressük, a melyek a *rómaiaktól* maradtak volna föl. Mert magában a dák nevek, ha egyszersmind nem római nevek is, azaz, a rómaiak által megtartott nevek, nem bizonyíthatnak semmit a rumunokra nézve, kik *római*, nem pedig *dák* utódok akarnak lenni. Dák utódok a sarmaták lehetnek, nem a rumunok.

Íme a *Tapia* bizonyító erejét a *Pata*, *Déva*, *Csigmó*, *Mehádia*, *Rukur* tanúskodásai nem erősítik meg: ezekből a rumunok régi lakását Erdélyben, mely a szlávokét, magyarokét és németekét megelőzte volna, nem lehet kisütni. Szemrehányást nem érdemlünk *Xénopoltól*, hogy elhallgatjuk, de ő sem szerez magának kritikus hírt, hogy azokkal bizonyítani akar.

Mely tényeket nem úgy értelmezünk, a mint szabad, vagy lehetséges, azt *Xénopol* nem mondja meg, s én nem is járok utána; mert a helyneveknél nem az a fő, vajon egy-egy falunak mai neve, melyik dák helység-névnek látszik megfelelni, hanem az, vajon a római városok nevei maradtak-e meg Erdélyben, úgy mint más országokban megmaradtak? S erre a felelet az: Erdélyben nem maradt meg egy sem! Ezt *Xénopol* is elismerni kénytelen, de következőképen fejti meg:

«Tagadni nem lehet, úgymond, hogy a rumunok által lakta országokban igen kevés dák vagy római városnév ma-

**) Szóts Sándor: *Az oláhok letelepedése Déván*. Ugyanott a 39. lapon.

radt meg. Minden más latin ország föltetsző folytonosságot mutat a geographiai neveken: csak Dakiában alig találjuk meg nyomát is annak. Ámde a körülmények, melyek között a középkor legnagyobb része folytában éltek a rumunok, eléggé megmagyarázzák a dák-római életnek eltűnését.

«Soha sem írták le jól a nagy különbséget, mely a barbárok becsapásai között mutatkozik nyugaton és keleten. A nyugat leginkább a germánok becsapásait érezte, még pedig csak akkor, miután vadságuk a keleten magát már kitombolta s ők a keresztyénséget is elfogadták volt. A mongol fajú népek, a húnok, avarok, magyarok a nyugat határait csak némelykor éreik, rettegéssel töltvén el nemcsak a rómaiakat, hanem még a germánokat is.

«Ezek, jóllehet barbárok, mégis a műveltségre képesek lévén, minden erővel azon törekednek vala, hogy őket befogadják a rómaiak, a kiknek birodalmában az élet kellemesebb és könnyebb vala. Ők ugyan okai a birodalom fölbomlásának, de nem közbevetetlenül. Gondoljuk csak meg, mi csöndesen aludt el a nyugat régi birodalma, s vegyük észre azt is, hogy a germánok letelepedése után mi hamar lett új állami szervezet, melynek eleinte való kevés állandósága mellett is a társadalom némi-némi kormány alatt élhet vala.

«Úgy volt-e a keleten? Európának e római része teljes fejtelenségben (*livrée à l'anarchie la plus complète*) egy ezer evnél tovább is (238—1241) ki vala téve a becsapásoknak. Egyik barbár nép a másikat követé szünetlenül. Előbb Oroszország kietleneiből a vad és bárdolatlan germánok lépék el, azután a mongol népek végetlen folyama, a húnok, avarok, bolgárok, magyarok, besenyők, kúnok, tatárok. E mongol faj mindig ellene áll a civilisatióknak; történelmi hivatása — ha ugyan annak nevezhető — csak az, hogy összetörjön és fölforgasson mindent, mi útjában áll, csupa rombolási kedvből, mint a tigris csak akkor szűnik meg fojtogatni, mikor többé nincs fojtogatni való. . .»

«A dák-román nép hozzá lévén a római birodalom csöndes, nyugodt életéhez szokva, a mongol népek iszonyatosságait nem állhatá ki. Elfuta; gazdagja a birodalom más tartományaiba, melyek annyira nem valának kitéve a barbár csapásnak, szegyenye, azaz a megszámlálhatatlan többség (l'immente majorité) Dákiának hegyeibe és erdeibe. A városok üresen ma-

radának, s minthogy a barbár hullámok csapdosásai nem szünetek meg, a dák-román népesség nem térhet vala vissza lakásaira. A mentő hegység tehát új hazája lőn, mi alatt a völgyekben az emlékek és városok többé föl nem épülhető romokba dőlének.

«Ilyen körülmények között bizony csoda lenne, ha a mostani rumun nép szájában a dák-római városok neveit nagy számmal találhnók. Az annál is hihetlenebb volna, mivelhogy Dákiában a római állam szervezett élete utolsó nyomáig teljesen elenyészett (dans de pareilles conditions il serait bien étonnant si l'on retrouvait un grand nombre de noms de villes daco-romaines dans la bouche du peuple roumain actuel. Le fait serait d'autant plus invraisemblable, qu'en Dacie la vie organisée de l'état romain a disparu totalement et jusqu'au dernier vestige). A politikai életre vonatkozó minden római intézmény egészen kiesett a rumun nép emlékezetéből, s a következő állapot egyáltalában legkisebb nyomát sem mutatja annak, hogy Dakia valaha a birodalom politikai elvei szerint rendezett tartomány volt.

«A mi latinnak maradt a rumun népnél, az a nyelv meg az erkölcsök és házi szokások nem egy vonása. A hegység, mely teljesen eloltotta az állami életet, annak a belsőségnek nyit vala menedéket.»*)

Ebben az ethnographiai és műveltségi képben egy nagy üres hely tátong, a szlávok híja. A szlávokat, kiknek csöndes benyomulása Erdélybe bizonyosan már a húnok alatt kezdődött, mert köztudomás szerint a gót iga alól a húnok szabadították volt ki azokat, s a kik az avar birodalomban többségben valának, nem szabad abból a képből kihagyni. Pedig Xénopol maga is a 166-dik lapon megvallja, hogy a szlávok régibb lakosai Dakiának, mint a magyarok és németek. Azon nem akadunk föl, hogy Xénopol a mongol fajt, s így a magyarokat is, a civilisatió elleneinek mondja; szokott stilus a rumun íróknál; de mégis azon akadt fönn, a ki csak némileg ismeri Magyarország ethnographiai történeteit és viszonyait, hogy Xénopol a magyarok műveltségét csak a szlávoktól és rumunoktól származtatja.***) Egyébíránt fogadjuk el a képet, a mint azt Xénopol elénk tárja.

*) A 136—139. lapjain.

**) Les Hongrois ne doivent la civilisation dont ils jouissent

Tehát Erdélyországban, nekünk csak avval van gondunk, (ha Xénopol ecsete más országok színeit is a képbe vegyíti, s mégis Erdély képének adja ki, a mit fest, avval épen hamis képírónak jelezi magát) tehát Erdélyben 238—1241-ig, egy ezer évnél tovább is, tartó fejetlenség, barbárság uralkodott. Ennél fogva ebben a hosszú időszakaszban nem lehet a rumun uralkodást képzelni, mely Erdélyben virágzott volna, mint Xénopol oda föl (a 203., 211. lapon) állítgatja. Szóval, ebben a hosszú időszakban egész 1241-ig bizonyosan a rumunok földművelése, a rumun rendezett egyház, a rumun szervezett államok félig független fejedelmek alatt, a rumun saját nemesség, melyeket Xénopol ugyanott annyira kidicsér, lehetetlenek valának! Abban a hosszú időszakaszban, természetesen, például a *Trajan rét*ének emlékezete sem élhete a rumun nép emlékezetében, a mely, mint Xénopol tudja és mondja, mindent elfelejtett volt, a mi a római politikai életre vonatkozik, s a mely annak legkisebb nyomát sem őrzötte meg, hogy Dákia valaha római provincia volt. Úgy-e, abban a hosszú időszakban egy bárhol és bármikor élő vagy lappangó rumun sem tudhatá, hol lehetett Trajan rétje, mikor azt sem tudhatá, hol volt, mi volt Sarmizegetusa, Appulum, Potaissa stb.? Nem veszi észre Xénopol, hogy merő mese mind az, mit az erdélyi rumunok életéről 238-tól fogva 1241-ig előad?

Pedig nem is igaz, a mit az 1241-ig tartó fejetlenségről, barbárságról mond, mert azon évig sok német város kezdete alakul Erdélyben, mely a mostani száz városok számát jóval felül múlja; s a katolikus püspök, a kolosi monostor, és a nagy-szebeni prépost, továbbá az erdélyi vajdák és alvajdák, az erdélyi jó vagy rossz magyar nemesség politikailag és társadalmilag annyira betöltik Erdélyt, hogy mellettök rumun rendezett egyháznak, rumun szervezett államoknak, bár milyen fejedelmek alatt is, rumun saját nemességnek egyáltalában tér nem maradt. — Tehát ezek a rumun talányok mind csak 1241 után kerülnek elő? Ámde 1241-től fogva oly világos már a történelmi nap, hogy azoknak megfejtésénél ökölrel reá mutatható, ki hamisítja meg a tényeket, mi-e vagy a rumun írók, Xénopollal együtt?

qu'à leur mélange très considérable avec les peuples de race aryenne capables de civilisation, tels que les Slaves et Roumains. A 137. lapnak jegyzetében.

«Hadd említsük meg, így folytatja, a Trajanus útját, mely Kis-Oláhországon keresztül a Verestorony szorosán által viszen Erdélybe, s melyet a rumun paraszt máig «Calea Traianului»-nak nevez, a mint a kis síkságot, melyet a magyarok *Keresztesnek* hínak, *Pratul lui Traian*-nak nevezi. Gondolhatni-e, hogy e nevek megmaradtak, ha a honi lakosság eltűnt volna? Hisz a szó-hagyomány csak a népnek kedves tárgyakra ragad; már pedig világos, hogy a Trajanus útja, mint síksága is egészen közönyös a szlávok és magyarok előtt.»*) Viszontag azt kérdem én: gondolhatni-e, hogy egy rét, vagy egy kis síkság, melyről a 238 tájban élt dákok vagy románok nem tudák, hogy azon esett a Dekebalus és Trajanus közti döntő csata, a Trajanus nevével maradt volna meg azon nép emlékezetében, mely azt egy ezer évig nem látta, nem hogy kaszálta vagy szántotta volna? s melyet a mikor megint először reá tehetette a lábát, a magyarok *Keresztesnek* neveznek vala? A «Calea Traianului» is bement a legkönyvebb könyvekbe, de egy komoly író sem nézett utána a lehetőségnek.

Xenopol szerint 238—1241-ig fejtelenség, barbárság uralkodott Erdélyben; tehát ugyanazon fejtelenség, barbárság még inkább uralkodott Oláhországbán is, a melyben a gótok, húnok, avarok, bolgárok szintűgy dúlnak-pusztítanak vala, mint Erdélyben; a besenyők és kúnok pedig 888-tól fogva 1241-ig és még azontúl is épen uralkodnak vala; holott Erdélyben a katolikus egyház régóta el volt terjedve, s holott igen nagy számú német városnak nemcsak kezdetei megvoltak, de virágzása is nemelynek, mint Rodnának, híressé vált. Erdélynek állapotja a XII. század másik felében és a XIII. század első felében bizonyosan különb vala Oláhország állapotjánál. IV. Bélának 1247-diki oklevele, mely a Szörénységet és Kúnországot (azaz a mai Oláhország Olton inneni és túli reszet) a német lovagoknak *megnépesítés* és *oltalmazás* végett adja oda, megemlíti ugyan egy kevés oláhságot is, de azt talán Xenopol sem állítja, hogy ez az oláhság kavicsolta meg a «Calea Traianului»-t, s azért tartotta meg a római császár nevét. Én bizonyosan tudom, hogy se a bolgárok, se a besenyők, se a kúnok nem gondolnak vala a római emlékekkel; hogy

*) A 143. lapon.

nálok valamiféle «Corpus inscriptionum latinarum» oly kevéssé volt, mint nem volt még a XVIII. században sem a már elszaporodott oláhoknál. A «Calea Traianului» csak a XVI. XVII. században élt nyugat egyházbeli katolikus vagy protestáns tudósoknál fölkapott «via Traiana»-nak oláh fordítása. E nyugat egyházbeli tudósok a Trajan útjának, mint a Trajan rétjének is, föltalálói. S úgy rémlik előttem, reá is mutathatok a Trajan útjának helyrehozójára.

Schwarz von Springfield, ki Rákóczi Ferencz költségén tanult külföldön, Jénában a híres Weigelnek tanítványa vala, hogy majdan a Munkács várának erősítésénél a tudományát használja. De Rákóczi ügye hanyatlásnak indulván, Springfield császári-királyi szolgálatba lépe s Heister ezredében hadnagy lön. Mint császári-királyi tiszt építé az erdélyi Fejérvár, ekkor Károly-Fejérvár, erősségét, s a kösziklás híres utat, mely a Verestorony szorosából Kis-Oláhországba viszen. *) Talán ekkor lön először «a Trajan útja» ismeretessé, s azután jutott a név az oláhok szájába is (dans la bouche du peuple romain). A tudósoktól származik fölötte sok, mi a nép közé jutván, azután a népnek tulajdoníttatik, mintha a néptől vette volna a tudomány.

Egyébiránt is a mai helynevek megítélésére az oklevelekből és más történelmi forrásokból a régi helyneveket kell fölhozni, hogy megtudjuk, mi eredeti, mi fordított vagy elferdített helynév. S erre biztos nyelvtudás szükséges, mely nélkül boldogulni nem lehet. Így Xénopol a *virful*-t helynevet hozza föl többször, a nélkül, hogy azt szlávnak ismerné. A *virf* = szláv, *vrch* = hegy, mint a *praf* = szláv, *prach*, por; *virful* tehát «a hegy». Mint Vámbérytól hallottam, a magyar-római határjáró bizottság is, Vámbéryval együtt, a ki a török okleveleket fordítá, kétségben vala, mit jelent az oklevelekben előforduló *virf*. (Azt a bizottságot értem, mely tavál és harmadévbén az erdélyi és romániai határok eligazításában járt el.) Így például Xénopol a 150-dik lapon a *Girbova, Orbó*,

*) «Der Festungsbau zu Carlsburg, der berühmte Weg durch die Felsengebirge von dem Passe des Rothen Thurmes an bis in die Walachei... machen seinem Namen viele Ehre.» Chr. Engel: *Geschichte der Moldau und Walachei*. Erster Band. Halle, 1804. — A 43. lapon.

Urwegen helynevekről hiszi, hogy *Girbova* eredeti rumun. Pedig már az *ova* szótag árulja el, hogy a név szláv. S ha keressük, melyik az eredeti, azt találjuk, hogy van :

Orbó a Szilágyban ;

Orbó (felső) Alsó-Fejérben, oláhul : *Girbova de sus* ;

Orbó (felső) Szolnok-Dobokában, oláhul : *Garbou* ;

Orbó (közép) Alsó-Fejérben, oláhul : *Girbovicza* ;

Orbó (magyar-alsó) Alsó-Fejérben, oláhul : *Girbova ungureszke* ;

Orbó (Maros-) Torda-Aranyosban, oláhul : ?

Orbó (szász) Urwegen, Szebenben, oláhul : *Girbova*, bizony alig lehet tagadni, hogy a magyar az eredeti. Ugyanazon a lapon a *Porumbák*, németül *Bornbach* helynevet eredeti rumunnak, a Bornbachot pedig csak német utánozásnak véli, mert, úgymond, *Porumbák* (pigeon) galambot jelent. — Csalatkozik a rumun tudós. A galamb oláhul *porumbu*, nem *porumbak*, s van is *Porumbu mare*, magyarul : Nagy-Galambfalva a régi Udvarhelyszekben. *Porumbák* helynév pedig ötször előfordúl, mindannyiszor *porumbáku* oláhositással. Ennek eredetije a német *Bornbach* a volt fogarasi kerületben, a hol van : *Alsó-Porumbák* Unterbornbach, *Felső-Porumbák* Oberbornbach. Ennyi legyen elég annak megmutatására, hogy Xénopolnak az erdélyi helynevek ethnographiai értelmezésére nincs elég tudománya. Az olvasó pedig jegyezze meg azt is, hogy a szentekről nevezett igen számos erdélyi helynév már annál fogva sem lehet eredeti oláh, mert oláh nemzeti szent nincsen.

VIII.

A N Y E L V.

Xénopol nem akar a nyelv tanulmányába merülni, ezt a szakférfiakra bizza, hanem általában csak azokat az érveket megbirálni, a melyeket a rumun nyelvből hoznak föl annak megbizonyítására, hogy a rumunok nem laktak szakadatlanul Dakiában. Az illető érvek kétfélék, úgymond. Az egyik sort a dák-rumun nyelvnek azonosságából a makedo-rumunnal vesszik, állítván, hogy ez azonosság nem volna meg, ha a két

nyelvág nem egy helyen fejlődött volna ki, mely hely csak a Balkáni tartományokban lehet. A másik érv-sort az idegen elemekből veszik, melyek vagy megvannak, vagy nincsenek meg a rumun nyelvben.

A *Bulapesti Szemle* olvasói emlékezzenek arra, hogy a rumun nyelv a Balkán déli részeiben is el van terjedve, azért híjják ezt a déli nyelvágat *makedo-rumun*-nak; de híjják *czinczár*-nak is, mert a *cs* hangot ott *cz*-nek ejtik. A mi már a dák-rumun, vagy az éjszaki rumun nyelvnek azonosságát a déli rumunnal, azaz a makedo vagy czinczár rumunnal illeti, Xénopol azt mondja, hogy Hunfalvy tökéletesen csalatkozik, midőn azt állítja, hogy az éjszaki rumun ember könnyen érti a makedo-rumunt, mert különös hozzászokás vagy előleges készülés nélkül a két ember nem érti meg egymást.*) Példákat is hoz föl Vangelin Petrescunak *Mostre de dialectul macedo-rumîn*-jából (Bukarest, 1882.), melyeket a két nyelvágon ír ki, annak megmutatására, mennyire különböznek egymástól.

Xénopol egy kis irodalmi kacsintást enged magának, midőn az én tanúságomat idézi a két rumun nyelvág azonossága mellett, holott én *Hasdeu*-ra, egy híres rumun íróra, és *Picot*-ra, egy francia íróra, ki a francziák között legjobban ismeri és szereti a rumunságot, hivatkozván, fejeztem úgy ki magamat, tehát tulajdonképen azon két írónak állítását csak ismétellem. Ha nem a valóságot állítottam volna, nem enyém a csalatkozás, hanem a két íróé, a kik csakugyan Xénopol előtt is hitelre méltók.**)

A mi egyebiránt a megértést illeti «az magában nem is

*) Lorsque Hunfalvy ajoute que les Roumains du nord du Danube comprennent facilement le macédo-roumain, il est absolument dans l'erreur, car il est suffisamment connu, qu'un roumain du nord du Danube ne saurait, sans une étude ou une habitude préalable entendre l'idiome parlé au sud des Balkans et vice-versa. A 168. lapon.

**) Picot Emile: *Documents pour servir à l'étude des Dialectes Roumains*, Paris című munkában leginkább a bánáti és erdélyi rumun nyelvet tekinti, melyet helyben tanúlt volt. A *Les Roumains de la Macedoine* című könyvet, mely Párisban 1875-ben megjelent, a déli Balkánban lakó rumunokat írja le. Legújabbban, 1878-ban, Ureki Gregorie moldovai kronikájának kritikai kiadását kezdte meg francia fordítással. (Paris, Ernest Leroux, éditeur, 4-r.) Picot, úgy látszik nekem, sokkal különb nyelvtudós, mint Xénopol.

dönt a nyelvnek eredetére nézve. A kik németül tudunk, mindnyájan tapasztaljuk, hogy a nálunk levő különböző német nyelvjárásokat nem értjük; például a szepesi szász nem érti az erdélyi szászt, mind a mellett, hogy egy irodalmi nyelvet vallanak. Még nagyobb a német nyelvjárások különbsége, ha például az elzaszi, a helvecziai, a pomeraniai németet vesszük. Mind a mellett annak a sok nyelvágra szakadt német nyelvnek nem tulajdonít senki különböző geographiai eredetet, azaz különböző helyi bölcsoket. Hasonló sőt még nagyobb nyelvi különbségeket mutat a nagy szlávtság, mely egy közös irodalmi nyelvre nem is juthatott, mint a németiség, melynek a reformatio óta egy az irodalmi nyelve. Az a tapasztalás tehát, melyet Xénopol nem ellenem, hanem más, rumun, nem-rumun írók ellen fölhoz, hogy az éjszaki, vagy az erdélyi és az oláhországi rumun a délit, vagy a makedoniai rumunt nem érti, nem bizonyíthatja az éjszaki és déli rumun nyelvágnak különböző helyi bölcsojét. — Picot is, 1875-ben, azt gondolá, hogy a két rumun nyelvágnak támadását úgy lehetne képzelni, hogy már Aurelianus idejében történt volna az elválás. Egy része Moesiába s onnan továbbtovább költözött dél felé; másik része az éjszaki Kárpátokba menekült. Különben, úgymond Picot, nem bírjuk Nestornak sokszor idézett helyeit, se IX. Gergely pápának 1234-ben költ levelét IV. Bélához, se Szatmár-Nemetinek nevét, mely már a X. században említetik, megérteni. De akárhogy áll is a dolog, így fejezi be Picot, nem lehet a két rumun nyelvágnak szoros rokonságát tagadni; az Olympus és Pindus hegyein beszélt rumun nyelv annyira hasonlít a dákiiai nyelvhez, hogy azt egy pillanatig sem lehet megkérdni. Sőt a két nyelvágnak hasonlósága arra a következtetésre is rábírna, hogy nagyon régieknek se tartsuk az elválást.*)

A mely tények Picot-ot hajlandóvá teszik annak elhívésére, hogy a két nyelvág már Aurelianus idejében, 270 tájban, vált el egymástól, azok nem állják ki a bírálatot. Nestor helyei mit sem bizonyítanak, mint a 194. lapon láttuk; IX. Gergely pápának 1234-dik évbeli levele, mely azt mondja: A kún püspökségben, úgy halljuk, vannak emberek, a kiket *valakoknak* hínak, s a kik, ámbár keresztyének, a mint lát-

*) Picot: *Les Roumains de la Macédoime*. A 9., 10. lapon.

szik, mégis megvetik a római egyházat stb. éppen az ellenkezőt bizonyítják, nem a rumunok ott létét és időktől fogva, hanem azoknak új-új föltünését; végre a *Szatmár* nevét lehet ugyan *satu* (falu) *mare* (nagy) szókra elemezni, de azt sehogyszem lehetne bizonyossá tenni, hogy valóban ez Szatmár helynévnek az eredete, s nem inkább csak különös véletlen a találkozás. Annak már a X. századbéli létét is csak az Anonymusból lehetne kimutatni, a ki (a XXI. fejezetben) azt mondja, hogy Szabolcs és Tas vezérek Szatmár várhoz érkezvén, azt három napig megszállván, negyed napon megvevék. *) De az Anonymus, ki a rumun írók egyetlen egy történelmi támaszok, minket meg nem czáfol.

A Vangelin Petrescu mutatványai is a makedo-rumun nyelvből (Mostre de dialectul-macedo-rumin) azt, a kinek csak a szeme, nem a füle is tud rumunúl (mi az én tulajdonságom) tökéletesen meggyőzik a két nyelvágnak azonosságáról; mert a mutatkozó különbség bizony sokkal kisebb annál, mely a szepesi és erdélyi szász nyelv között van. Senki sem tagadhatja pedig azt, hogy

a) a *futurum* a rumunban, szerbben, bulgárban, új görögben és albaniaiban az akarni jelentésű ige összetevésével alkottatik, például a rumunban: *io voi lauda* (volo laudare), holott a többi román nyelvekben a *habere* vagy *venire*, a szláv nyelvekben a *bud* (lenni) szó segítségével alakul a jövő idő.

b) hogy a rumun, bolgár és albaniai nyelvekben az artikulusz a nomen után áll, mi a többi román nyelvekkel ellenkezik; a szláv nyelvekben nincs is artikulusz. Például az éjszakai rumunban: domnulu az úr, domnili (domnii) az urak.

c) hogy a rumunban, bolgárban, új görögben és albaniaiban a genitívus és datívus egy alak által fejeztetik ki, például a rumunban: domnului «az úré» és «az úrnak»; domniloru «az uraké» és «az uraknak»;

d) hogy némely hangok is közösek az illető nyelvekben, például az *n* és *r*, az *r* és *l* fölváltása stb. stb. Mind ez napnál világosabban mutatja nem csak azt, hogy egy fészekből való a két rumun nyelvág, hanem azt is, hogy e fészket okvetet-

*) Anonymus, Cap. XX. Postea vero Zobolsu et Tosu hinc egressi usque ad castrum Zotinar pervenerunt, et castrum per tres dies pugnando obsidentes victoriam adepti sunt.

lenül a Balkán félszigeten, a bolgár és albán nyelvek között kell keresnünk. Hozzá járulnak az egyházi liturgia és a kiril írás, melyek Erdélyben nem juthattak volna — mint láttuk — a rumunokhoz, s melyek a balkáni félszigetre utasítanak, ha eredetöket keressük.

Hozzá járulnak az erdélyi helynevek s az erdélyi inco-latus történetei, melyek hasonló bizonyító erővel mutatják, hogy a rumunok a magyarok és németek után szállingóznak Erdélybe. Lássuk még, mit bizonyítanak az idegen nyelvelemek, melyek megvannak vagy nincsenek meg a rumun nyelvben.

A rumun nyelvben görög szók vannak, melyeket mi a deli bölcsőnek, tudniillik annak tulajdonítunk, hogy a rumun nép a déli Balkánban a görögök hatása alatt élt. A meddig a szorosán vett bolgár uralkodott, addig az egyházban a rumunoknál is a szláv liturgia uralkodék a bolgár hierarchiával együtt; azontúl uralkodott a rumunoknál a görög hierarchia, nyelv és liturgia. De maga a bolgár keresztyénség is a görög keresztyénség formájában alakult meg, s a bolgár keresztyén irodalom keresztyén görög könyvek fordításával kezdődött és gyarapodott. A görög elemek tehát részint közvetlenül a görög egyházból, részint közbevetéssel a bolgár egyházból jutottak a rumun nyelvbe. — Xénopol nem e forrásból származtatja a rumun nyelvbeli görög szókat, hanem azon ázsiai görög telepektől, melyek Dákiában a lakosításkor helyt foglalának; «hisz a nagy számú latin fölíratok közt, úgy mond, görög fölíratok is kerülnek elő. Azon görög telepeselek pedig azután elrumunusodtak, nyomukat hagyván a rumun nyelvben». — Ámde ez nem magyarázhatja meg a középkorbeli görögséget, pedig ez látszik meg a rumun nyelvben, nem az ó-görögség, mit itt bővebben nem mutathatok meg, a hol a rumun nyelv alkotó elemeit tárgyalni nem lehet. Különben is a keresztyén egyháznak semmi nyomát nem találjuk a trájánusi Dakiában.

A rumun nyelvben albániai szók és alakok is vannak, melyeket mi a rumun nép déli bölcsőjének tulajdonítunk, a melyre az albán nyelv hatott.

Xénopol ezt a hatást a thrák nyelvnek akarja tulajdonítani. Tudniillik a géták vagy dákok is a thráksághoz tartoztak, melynek maradványa a még élő albánság. Azt a hatást

tehát, melyet mi az albánságnak tulajdonítunk, Xénopol az eredeti géta-thrákságénak mondja, mely Erdélyben érvényesült. — Azt mondja Xénopol, Picot és valamennyi rumun író, hogy Aurelianus idejében, vagy még 260 előtt is a dák provinciának gazdagja elköltözött ugyan, de szegényje, a nagy többséget tevő szegényje a hegyekbe, Picot véleménye szerint az éjszaki hegyekbe menekült, a hol mindent elfelejtett — úgy mond Xénopol — a mi a római provinciára emlékeztethette volna, csak a nyelvét tartotta meg. Ámde az a hegyekbe szorult szegény nép hogyan fejleszthette volna nyelvét azonképen, mint az a déli Balkánban, az Olympus és Pindus hegyeiben kifejlődött, ugyanazon belső sajátságaival s ugyan azon külső ragasztékjaival is? Hogyan juthatott volna például az artikuluszhoz és a futurum képzéséhez épen úgy, mint a déli bolgár nyelv? A géta-dákságot igen hamar kiszorította vagy fölváltotta a szármataság, mert midőn a gót Athanarik 375 tájban a húnok elől az erdélyi hegyek közé vonula, onnan szármatakat kénytelenült kiszorítani (*Sarmatis extrusis*). Már az előtt a vandálok Erdélynek nyugati hegyeiben, a húnok alatt is ott és mellettök keletre terjedve a gepidek ülnek vala; ezek pedig Erdélynek urai az avarok idejéig maradtak, köztök és alattok számos szlávok, a szármatak és jazygek utódjai, lakván. — Xénopol azt állítja ugyan, hogy a gepidek túl a Dunán, az aurelianuszi Dákiában, nem pedig a trajanusi Dákiában laktak; de az nem érthető ki Procopiusból, kit Jordanes ellen fölhoz. Mert ha Procopius azt mondja, hogy a gepidek Sirmiumot és egész Dákiát hírták, a Dunán inneni Dákiát érthette csak, Justinianus császár hatalma egész a Dunáig terjedvén, ott tehát a gepidek nem uralkodhatván.

Ha a rumunok Erdélyben állami szervezetben és keresztyén hierarchia alatt éltek volna, midőn a magyarok ide jöttek; ha tehát a magyarok a Tiszán túl és Erdélyben rumunokat találtak volna, mint találtak szlávokat Tiszán innen és a Duna két mellékén: a magyar nyelv keleten bizonyosan feles rumun szókat vesz vala föl, annál is inkább, mert a rumunok műveltebbek voltak volna a szlávoknál. Ennél fogva a magyar nyelvnek keleti fele rumun szókkal bővelkednék és csak nyugati fele volna szláv szókkal megrakva. Úgyde a magyar nyelv Pozsonytól és Sopronytól fogva egész a Szeret

folyóig Moldovában mindenütt ugyan azon szláv szókat mutatja, ellenben rumun szókat nem mutat föl. — Ez okoskodásomat így czáfolja meg Xénopol, hogy a magyar nyelvben talált szláv szókat a rumun nyelv útján származtatja a magyarba, mit egy sereg szóval meg akar bizonyítani; valamint más szókkal azt is szeretné bizonyítani, hogy a magyar nyelv sok latin szót is a rumun nyelv útján fogadott be. Ámde mind avval csak azt mutatja Xénopol, hogy igen járatlan a nyelvtudományban, mit egyebiránt alkalmunk volt már észrevenni s a mit sok példával nincs itt hely fölmutatni. Hasonlóképen azt hiteti el az olvasóval Xénopol, hogy a keresztyénségnek első ismeretét is a rumuntól vette a magyar; így például a torony, pap, kántor, keresztyén, szent, pogány, menteni stb. szókat. Egy kis, vagy inkább nagy értekezést kellene írnom, hogy megmutassam, mennyire csalatkozik Xénopol. Hogy a rumun *mentuitor* = megváltó, nem származik a latin «*manutenere*»-től, az már abból is világos, mert a *tenere* latin szót a rumun *czine*-nek ejti. De hát itt nincs helye a nyelvek valódi, nem képzelt bizonyításának fölmutatására.

* * *

A hosszú előadás által Xénopol azt hiszi, hogy történelmi forrásokból megmutatta, hogy a rumunok Erdélyben hatalmas nép valának, Erdély rumun uralkodás alatt állván. «A míg a magyarok, úgymond, magok előtt egy hatalmas és engedni nem akaró oláh nemességet láttak, ezt magokhoz csábíták azon ingerrel, hogy a paraszt kárára folytathassa létét. De miután azt a nemességet magokba olvasztották, azaz, miután megsemmisítették az egyetlen gátot, mely hatalmok kiterjedését akadályozta volt, semmi korlát nem tarthatta többé vissza.»*) «Az erdélyi rumunok utolsó támadása az ország alkotmánya ellen, mely a nagy többséget a kisebbség rabszolgájává teszi

*) Tant que les Hongrois eurent devant eux une noblesse va-
laque puissante et insubordonnée, ils s'efforcèrent de l'attirer à eux,
lui offrant, comme récompense, la perspective de la faire vivre tou-
jours davantage au préjudice du paysan. Lorsqu'ils eurent absorbé
cette noblesse, la seule digue qui s'opposait à l'extension de leur pon-
voir, celui-ci ne connut bientôt plus aucune limite. — A 131., 132. l.

vala, 1848-ban történék; s az nem egyéb, mint következése az 1784—85-diki támadásnak. 1785-ben a rumunok a rabszolgaságból szabadulának ki, 1848-ban már hazafi jogot követelének. Óhajításuk teljesezni kezde, midőn 1866-ban a porosz háború kitört Ausztria ellen. A legyőzött Ausztria kénytelen vala elfogadni a magyarok föltételeit, a dualismust, és fölládozni Erdélyt, melyet a magyarok a királyságukba bekebelezének (*accepter le dualisme et sacrifier la Transylvanie que les Hongrois incorporèrent à leur royaume. A 129. lapon*). Azóta a rumunok szenvedései mind fájósabbak. Erélylyel követelik országuk önállását vissza, melynek sorsát előbbutóbb ők fogják elhatározni, mert ők teszik a többséget. A magyarok mind önkényesebb intézkedésekkel felelnek, mert ez az ázsiai nép, mely csak érzelem, nem értelem szerint él, nem szokhatik meg ahhoz a gondolathoz, hogy társaivá fogadja, a kik az előtt rabszolgái voltak. A halálos gyűlölség, melylyel a rumunok ellen viseltetik, csak az egyik vagy a másik fajnak kiirtásával végződhetik.»*)

Reményilem, az ítélni tudó olvasó meggyőződik, mennyire ellenkezik a történelmi valóval azon képzelt múlt, melyre Xénopol és vele együtt a rumun historikusok és politikusok a jelennek követeléseit alapítják. E követelések, a mint látjuk, csak a magyarok kiirtásával valósíthatók.

A rumunok képzelt múltjának fölépítésében legnagyobb része van a gondatlan, kritikátlan magyar történetírásnak. Gyönyörködve beszélt és beszél el még folyvást az Anonymus meséjét azon hatalmas oláh, nem-oláh birodalmakról, melyeket a magyarok porba döntöttek, leigádván a hódoló népeket; Verbőczinek szemüvegén nézi és értelmezi a magyar vezérek századját; a XVIII. és XIX. századbeli ethnographiai viszonyokat is a X., XI., XII., XIII., századokba képzei. Így lehetetlenné teszi magának a társadalmi és politikai fejlődések jó vagy rossz irányának fölfogását, méltatását. A rumun írók elfogadják, a mit a magyar történelem vét. S láttuk,

*) Les Hongrois, peuple asiatique qui vit par le sentiment et non par la raison, ne saurait se faire à l'idée d'admettre comme alliés ceux qui autrefois étaient ses esclaves. La haine mortelle qu'ils ont vouée aux Roumains ne trouvera sa fin que dans l'extinction d'une de ces deux races. — A. 129. lapon.

mint fogadja el Xénopol; lássuk egy példából is, mint fogadják el általában.

«A bukaresti *Societatea Carpati* újból és erősebben, mint valaha, megalakult. Elnökké a bánáti születésű, nyelvünket tökéletesen beszélő Maniu Vazul, ügyvéd és képviselő, választatott. Mint a *Brassó* írja, Maniu nagyszabású beszéddel foglalta el az elnöki széket és beszédét azzal végezte, hogy lelke mélyében meg van győződve, hogy annak a vad és vandál magyar népnek és magyar államnak a végórája ütött; hogy kész legyen az egész román nemzet a megható ünnepre, a melyen Magyarország megsemmisülését zeneszó mellett hirdetni fogják. Lelkes beszédek tartottak még Sacaseanu, Ocaseanu, Manolescu, Bobocanu, Popovic, Poppescu és Ardeleanu, mind erdélyiek, s mindannyian Magyarország ellen. A román sajtó nagy része pedig a leghűségesebb támogatója a túlzóknak. Az *Indépendance Roumaine*, a legelterjedtebb bukaresti (francia) lap, melynek tulajdonosa és főszerkesztője egy erdélyi román, *Ciurcu*, múlt keddi számában olyan hangon írt Magyarországgal szemben, a milyent még Romániában soha sem olvastunk.»*)

Mit tehetünk e dühösködés ellen? A történeti tudománynak hideg kritikáját kell alkalmazni mind Erdélyországnak, mint a mai Rumániának ethnographiai historiájára. Semmi mese, akár Attila történelmi, akár Tuhutum költött személyére vonatkozzék, nem tartóztathat vissza az igaz történetek föltüntetésétől. De nemzetiségi gőg vagy balítélet se homályosítsa el látásunkat. A politika a jelen jogos követeléseknek, kell, hogy megfeleljen. A historiának föladata kimutatni, mi volt a jelennek igaz valódi múltja. Csak ha ezt teszi, akkor lehet «historia magistra vitæ».

HUNFALVY PÁL.

*) *Nemzet* 1885 szombat, május 30-dikai esti kiadásában.

ARTUS KIRÁLY.

A középkori — franczia, német és angol — lovagregények egy nagy részében Artus király kiváló helyet foglal el. A cselekvénybe ugyan nem igen foly be, maga nem sokat végez; legfőlebb az események lefolyására gyakorol, de ritkán döntő befolyást; főteendője, hogy a hőst, ki a világhírű asztalkört fölkeresi, udvariasan fogadja és azon esetben, ha e kitüntetésre méltó, a kalandok befejeztével, e körbe fölvegye.*) Szerepe általában passiv; de az ő alakja áll az összes történetek háttérében, mint a vitézek ideálja, bírāja, mértéke. Mindenki hódol neki, mindenki elismeri felsőbbiségét. Az ő szava dönt, az ő ítélete ellen nincsen fölebbezés. Méltóságos tétlenségben tűnik föl Artus a tarka kalandok egyes részleteiben, mint halhatatlan érdemeinek babérjain nyugvó büszke imperator, kinek szavát a legjobbak is lesik és tétovázás nélkül követik. A középkori epikai költők a XIII. század óta, midőn az eleven népmonda tudákos szobatudósok áldozatává lett, Nagy Károlyt és Attilát is átalakították ily nyugvó hősökké, kik nem cselekedeteikkel, hanem személyökkel, nem tetteikkel, hanem méltóságukkal, nem jelenökkel, hanem múltjokkal uralkodnak társaik és környezetök fölött. De sem a nagy frank császár, sem a hatalmas hún király nem fejlődtek a lovagi költészetben oly imponáló, páratlan alakká, milyen Artus király, a középkori lovagnak ez ideálja, ura és bírāja.

Ki volt ez az Artus király? és melyek azon halhatatlan nagy érdemei és tettei, melyek őt a hatalom, dicsőség és tekintély oly nagyszerű fokára emelték?

*) Gaston Paris: *Romania*. X. 466.

Rendesen történeti alaknak nézik és az angol történelem írói meg szokták jegyezni,*) hogy Artus, a hagyomány szerint, a britek utolsó királya volt, ki az angolszászok ellen vívott öldöklő harcokban elesett, mire a brit királyság maga is megbukott és az új germán birodalomba, az angolszászok királyságába bele olvadt.

Lássuk, hogyan áll a dolog a brit történelem forrásaiban ?**)

A legrégebb író, ki ez Arturusról sokat tud, annyit, hogy Arthur király életének és tetteinek főtanújakép áll előttünk, többet, mint az összes későbbi írók együttvéve: Galfredus de Monmouth (Gallofridus Monumetensis), ki Monmouth városában, a walesi tartományban született és 1152-ben mint monmouthi archidiakonus és asaphi püspök szülővárosában meghalt. Ez a Galfred egy nagy könyvet írt, Britannia királyainak történetéről, melyet körülbelül 1135-ben, tehát még a XII. század első felében befejezett.***)

A britek történetét Galfred Brutussal, Aeneas unokájával, Ascanius fiával kezdi, ki szerencsétlen véletlenségből atyját a vadászaton megöli, mire Görögországba menekül, itt számos trójai vitézzel találkozik, kiket, Diana istennő parancsára, Albionba vezet, hol a nevéről elnevezett brit királyságot megalapítja. Ez Silvius Aeneas idejében történt, midőn Judæaban Eli pap uralkodott. Azután elbeszeli a brit királyok történeteit Vortegirnus fejedelem és Merlin próféta föllépéseig, szárazon, kivonatosan, sok hézaggal és kellő kapcsolat nélkül. Látszik, hogy e régebbi korszakra vonatkozólag nem álltak gazdag források rendelkezésére. Merlinnel egyszerre megváltozik Galfred előadása és stílje: anyaga gazdag és érdekes lesz, leírásai a legkisebb részletekre kiterjednek, elbeszélése költői és regényes jelleget nyer.

Brutusnak egy késő utódja, Uter, megszereti egyik vazzalusának, Gorloisnak nejét, Igernát, ki Merlin varázsló se-

*) L. például Lappenberg: *Geschichte Englands*. I. 122.

**) Megjegyzem, hogy a régi íróknál hősünk neve sohasem Artus, hanem mindig Arthur, ill. a latin nyelven írott forrásokban Arthurus.

***) *Gottfrieds von Monmouth's Historia Regum Britanniae*, herausgegeben von San-Marte. Halle, 1854.

gítségével tőle Arthurus anyjává lesz. Ez az Arthur 15 éves korában Anglia trónjára jut. Vitézsége, bőkezősége, szépsége páratlan. Most megtámadják a germánok Britanniát: Arthur egymaga 6000 szász katonát vág le, egy másik ütközetben 470 vitézt öl meg. A szászok leveretése után elfoglalja Hyberniát, Gótlándot, Izland szigetét és az Orkádokat; utóbb Norvégia és Dácia is meghódolnak neki. Hire kiterjed a földnek egész kerekére; a világ összes jeles férfiai Arthur vitézeinek mintájára öltözködnek és fegyverkeznek. Udvaránál oly finom erkölcsök dívnek (tantum urbanitatem in domo suo habere), melyek távol lakó népeket is meghódítanak és utánzásra serkentenek. Utóbb elfoglalja Arthur Galliát, Skandinaviát, Németországot és e hódítások befejeztével Glamorgantiában egy fényes nagy ünnepélyen, mely első pillanatra is föltűnően emlékeztet a lovagregények ismeretes gazdag rajzaira, ez összes elfoglalt tartományok királyává koronáztatja magát.

Most Lucius Tiberius római császár hadat üzen Arthur királynak. Ez utóbbi sereget gyűjt, mely 183,200 vitézből áll, a gyalogságot nem számítva, — nejére, Ganhumarára, és unokaöccsére, Modredre, bizza országát és hajóra száll Róma ellen. Előbb egy Spanyolországból megszökött óriást győz le, ki Hoelus unokahúgát, Helenát, elrabolta volt, azután megtámadja a római sereget, mely végkép megsemmisül; Tiberius császár is elesik. Arthur a telet galliai tartományában tölti. Itt hallja, hogy Modred elcsábította a királynét és Britannia urává tette magát. Arthur rögtön útnak indul Albionba, legyőzi és megfutamtítja unokaöccsét és ismét meghódítja az országot. Ganhumara a «legiók városában» Julius vértanú kolostorába megy és apáca lesz. De a döntő fűcsata Modred és Arthur közt csak ezután következik. Cambula folyó partjain találkoznak az ellenséges csapatok; az iszonyú csatában a vezérek majd mind elesnek; Arthur veszélyesen megsebesül, mire hívei Avallon szigetére (azaz az «alma-szigetre») viszik,*) hol 542-ben sebeiben meghal. Utódjává Konstantinust, Kornubia herczegét, nevezte ki.

*) «Id est insula pomarum, nam aval britannice pomum dicitur», jegyzik meg az *Annales de Margan* («Abbatia de Margan in Wallia, fundata a. 1147 a Roberto comite Gloucestrensi») az 1191-ik

Galfrednek ez elbeszélését Arthurról, melynek még száraz vázát sem adhattam, hanem inkább csak fő fonalát kiemeltem, senki sem fogja, még a leglényegesebb adatokra nézve sem, hiteles történetnek nézni, bár kétségtelen, hogy Galfred történeti eseményeket is szőtt bele elbeszélésébe; — és tényleg még ugyanazon században, mint látni fogjuk, hazug fecsegőnek tekintették a monmouthi archidiakonust. De minket most első sorban nem az érdekel, vajon mennyi igaz vagy csak valószínű is Galfred tarka, regényes meséiből, hanem inkább csak az, hogy honnan vette a bámulatosan értesült, valóban mindent tudó szerző gazdag anyagát?

Lássuk mindenek előtt a briteknek régibb és Galfredusnál minden tekintetben hitelesebb történetíróit.

A legrégebb brit krónista Gildas, a bancori kolostor szerzetese, ki — a legvalószínűbb fölfogás szerint — 455-ben született és 512-ben meghalt.*) Gildas maga is walesi, azaz kelta származású ember volt és így természetesen terjedelmesen beszéli el a kelta britek és a germán szászok közt folyt harczokat, melyek az ő korához még igen közel estek. Leírja az utolsó döntő ütközetet is («Bado hegye mellett»), mely a brit királyságot megsemmisítette, — de Arturról vagy Artusról egy árva szót sem tud, nevét sem említi egyetlen egyszer is!

A britek második jeles történetírója, a középkor egyik legtudósabb embere, Beda (vagy Baeda) Venerabilis, ki 735-ben meghalt, terjedelmesen és elismerésre méltó kritikával tárgyalja a britek legrégebb történeteit;**) így például Aeneast, Brutust és a trójaiakat egyetlen szóra sem méltatja. Mint forrásait említi a régiek könyveit, a szóbeli hagyományt és a korabeli eseményekre vonatkozólag saját tapasztalását és tudását; — de Artusról vagy Arturról ez a tudós szerzetes sem tud, a ki pedig egy oldalról a britek és szászok hosszas

évhez, melyben, e forrás szerint, Arthur sírját megtalálták és koporsóját kinyitották. Ugyanott, Avallon szigetén, találták volna nejének és Modrednek földi maradványait is.

*) Gildas (*De calamitate, excidio et conquestu Britanniae, quam Angliam nun vocant*) és Nennius (*Historia Britonum*) munkáit kiadta San-Marte, Berlin. 1844.

**) *Baediae historia ecclesiastica gentis Anglorum* ed. Alfred Holder. Freiburg, 1882.

harczait terjedelmesen elbeszéli, más oldalról pedig a nép ajkán élő nemzeti hagyományt sem veti meg.

Egy századdal Beda után írta meg Wales éjszaki részében Nennius — ki 858 körül halt meg — híres munkáját, a *Britek történetét*, melyről a szerző maga mondja, hogy «mindenünnen összehordott anyagból alkotta meg». Nennius már tud Arturról, de nála ez nem brit király, hanem a brit seregnek egy jeles vezére: «dux erat bellorum». Nennius egyszersmind megmagyarázza Arthur nevét is; ez szerinte annyi mint «borzasztó medve» vagy «vas kalapács». Nennius némely kézírata szerint Arthur Jeruzsálemben is járt, honnan egy szent keresztet hozott magával; győzelmeit főleg e szent ereklje segítségével aratta. Tizenkét hadjárata volt a germánok ellen; utolsó csatáját, melyben 840 szász vitézt megölt, a Bado hegye mellett vívta, és e hatalmas ütközetben sebesült meg.

Ezek Galfredus előzői. Mindezek közül tehát csak Nennius ismer és említ egy Arturus nevű hőst, csakhogy ez nála nem brit király, hanem a brit seregnek egy jeles vezére. A mit Nennius különben róla tud, az mindössze nem sok és annyira nem egyez Galfred elbeszélésével, hogy bizton állíthatni, hogy Galfred, ki forrásai közt különben is csak Gildast és Bedát említi, tehát Nenniust, egyetlen előzőjét, ki valami Artusról mesél, meg sem nevezi, — mondom, bizton állíthatni, hogy Galfred Nennius művét egyáltalában nem ismerte. Hogy a Nennius Arthurja történeti személy-e vagy sem, az minket ez alkalommal nem érdekel közelebről; én részemről, tekintettel Nennius történetírói jellemére és általános hitelességére, történeti személynek tartom — a nélkül, hogy a róla fölhozott minden egyes adatot, például jeruzsálemi zárándok útját, mely különben valószínűen későbbi toldalék, kétségtelennek tekinteném. A földolog egyelőre az, hogy a Nennius Arthurja és a Galfred Arthurja, illetőleg az egyetlen történeti értékű forrásnak Arthurja és a középkori lovagregények Artus királya annyira különböznek egymástól, hogy nem tekinthetők eleve egyazon alaknak.

És most újra visszatérünk első kérdésünkre: honnan vette Galfred azt a sok regényes és kalandos történetet, melyet Arthur királyról mesél? Előzői közül azt az egyetlen író, ki egy Arthurról legalább néhány érdekesebb dolgot mesél,

nem ismerte; a kiket ismer és idéz, egy szót nem tudnak Arthurról. Honnan vette tehát tudományát?

E kérdésre rendesen azt felelik: a régi kelta népmesékből. Ily népmesék — «mabinogi» az ily néprege kelta neve — csakugyan meglehetősen számmal maradtak reánk, még pedig Arthur királyra és az ő körére, illetőleg körének egyes kiválóbb hőseire vonatkozó tizenkettő.*) Csak az a baj, hogy e népmesék a XIII., sőt a XIV. századnál nem régebbek és épen azok, melyekben Arthur személye és története szélesebb tért foglalnak el, inkább Galfred művén látszanak alapulni, sem-hogy föltételezhető volna, hogy a monmouthi írónak forrásokül szolgáltak. Sőt egyes népmeséken már a francia lovagi szellem hatása is észlelhető. Ez természetesen nem zárja ki azt, hogy Galfred előtt ne lehettek a kelta népnek régi mondái és hagyományai Arthurról és jeles társairól, melyeket Galfred a XII. században művének megírásánál fölhasználhatott; csakhogy e régibb néphagyományok nem maradtak reánk, és a fönmaradtak nem Galfred forrásai, hanem megfordítva, — eshetőleg régibb, de ma már pontosan ki nem jelölhető népies elemek fölhasználásával — a sokat olvasott monmouthi krónikán alapulnak. E fölfogást megerősíti az a föltűnő tény,**)

*) *The Mabinogion from the Llyfr Coch o Hergest and other ancient Welsh manuscripts, with an English translation and notes ed. Lady Charlotte Guest.* London, 1838. Három kötet. — Némestre fordította e tizenkét népmesét San-Marte a következő három könyvében:

Die Arthursage. Quedlinburg, 1842: 1. A forrás hölgye (Iwein). 2. Peridur, Evrawc fia (Parzival). — 3. Geraint, Erbin fia (Erec). A kézirat, melyben ez a három elbeszélés fönmaradt, 1370 körül íratott. A «Geraint» bevallottan egy francia eredetin alapszik.

Beiträge zur bretonischen Heldensage, u. o. 1847: 4. Arthur vaddisznó-vadászata. E történet már a XII. században is ismeretes volt, de nem tudni, mily alakban.

Stephens, Geschichte der wälschen Literatur. Halle, 1864. 5. Pwyll, Dyred fejedelme. — 6. Branwen, Llyr leánya. — 7. Manawydan, Llyr fia. — 8. Math, Mathonwy fia. — 9. Wledig álma. — 10. Lludd és Llewelys. — 11. Taliesin. (Ez elbeszélés szerzője, Thomas ab Einion, 1260 körül élt.) — 12. Rhonabwy álma.

Némelyek a *Mabinogion* szerzőjeül egy Jevan nevű költőt tekintenek, ki 1380 körül, tehát a XIV. század végén élt. Az elbeszélések bizonyára nem egykorúak, de a fönmaradtak, jelen alakjukban legalább, a francia lovagi költészetnél semmi esetre sem régebbek.

**) Thom. Stephens: *Geschichte der wälschen Literatur vom XII—XIV. Jhdt.* Deutsch von San-Marte. Halle, 1864. 332. l.

hogy a bárdok költészete a XIII. századig vagy épen nem tud Arthurról, vagy csak elvétve és épen nem kitüntető módon említi a nevét, a mi eléggé bizonyítja, hogy Galfred műve előtt az Arthurról szóló néphagyományok csekély számúak, kis jelentőségűek és nem igen elterjedtek voltak — sőt, hogy Arthur még a Galfred könyvéből sem ment át rögtön vagy gyorsan a nemzeti tradícióba. A *Mabinogion* tehát nem tekinthető Galfred forrásainak, annál kevésbbé, mert Arthur ezekben már mint nyugvó szemlélő, nem mint cselekvő hős szerepel, s udvara már a kalandozó vitézek központja, mint a francia lovagregényekben.

Valóban furcsán volnánk a Galfred művének forrásaival, ha a szerző maga nem mondaná meg, hogy anyagának legnagyobb részét honnan vette.

Galfred nagyon csodálkozik azon — e megjegyzéssel kezdi híres munkáját — hogy mind azok, kik az ő koráig a britek történetét megírták, sem azon királyokról, kik Krisztus születése előtt Britanniában uralkodtak, sem a Krisztus utániakról, még Arturról sem írnak semmit, holott ezeknek történetei az utókor dicséretére igen méltók és számos népek kellemes alakban mesélnek rólok.*) Azután folytatja, hogy Walter oxfordi archidiaconus — tudniillik Gualterus Calenius, ki I. Henrik király alatt, 1120 körül élt — átadott neki egy bretagnei, tehát francia nyelven írt igen régi munkát,**) melyet a nevezettnék kérésére latinra lefordított. A Bretagne az angol-szász háborúk óta a britek számára ugyanazon jelentőséggel bírt, mint Izland szigete a normannok számára, mióta Norvégiában erőteljes fejedelmek az egységes monarchia megalapításán fáradoztak: a dolgok új rendjével elegetlen vagy bármi tekintetben megkárosult elemek menedékhelye volt. A kelták a Bretagneban még ma sem haltak ki teljesen; de a lakosság zöme már korán és igen gyorsan vált teljesen francziává, annál gyorsabban, mivel a Bretagne már a IX. században a szomszéd normandiai normannok főursága alá került, kik tudvalevőleg lelkes francziák voltak. Innen van, hogy a bretagnei népdalok, az ó-francia elbeszélésekben

*) — *a multis populis quasi inscripta jucunde et memoriter praedicentur*. I, 1.

**) *Quendam brittannici sermonis librum vetustissimum*, u. o.

oly sokszor említett «lais», nem kelta, hanem francia nyelven éltek a nép ajkán. A Galfredtől lefordított munka is francia munka volt, fő tárgyát pedig kétségtelenül Arthur története tette, mert Galfred műve, mint már említettem, csak Arthur történetét beszeli el terjedelmesen, regényesen és gazdag részletességgel.

Tehát Galfred világosan kijelenti: 1. hogy az ő koráig Angliában Arthurról senki sem tudott, — és 2. hogy művét egy francia nyelven írt munkából fordította, illetőleg dolgozta át latin nyelvre.

Galfred kora a XII. század közepe volt, — midőn az Arthur királyról, hőseiről és asztalköréről szóló mondákat nemcsak Franciaországban, hanem már Németországban is nemcsak jól ismerték, hanem már terjedelmes és nagy népszerűségnek örvendő epikai költeményekben föl is dolgozták. És ekkor Angliában Arthur királyról nem tudtak semmit? Hogyan értsük ezt?

Nincs okunk abban kételkedni, hogy a Nennius által a IX. században említett Arthurus, a jeles hadvezér, ki a germán szászok ellen vívott viszontagságos harcokban annyira kitüntette magát, történeti személy volt,*) hogy tényleg élt és hazáját az idegen hódítók ellen vitézül védelmezte. De ép oly kevéssé kétséges, hogy ez a történeti alak, kiről a számbavehető komoly írók csakis annyit tudnak, hogy derék hadvezér volt, nem azonos azon Arthurus királylyal, ki Galfred művében oly nagy szerepet játszik és a ki utóbb a középkori romantikus költészetnek egyik főalakjává lett. A történeti források nem tudnak Arthur tarka kalandjairól, finom erkölceiről és regényes asztalköréről; a lovagregényekben legkisebb nyoma sincsen Arthur király történeti szereplésének, a szászok ellen vívott dicső harcainak. Utóbb persze összeolvadt, egy alakká tömörült ez a két Arthurus, — de eredetileg kétségtelenül két egyéniség volt, kik különböző forrásokból származnak és teljesen eltérő jellemmel bírnak.

Vajon honnan származik a monmouthi krónikának és a romantikus lovagregényeknek Arthur királya?

*) Csakis ennyit hajlandó elismerni Holtzmann Adolf is, Artus történeti alakjáról írt jeles értekezésében. Pfeiffer-féle *Germania*, XII. 1867, 257—284.

Galfred kortársa, Guilelmus de Malmesbury, ki kevéssel a monmouthi krónika létrejötte után szintén megírta a britek történetét, szól ugyan Arthur-ól, de csak mint jeles hadvezérről, és — világos célzással Galfrednak gyors népszerűsége jutott munkájára — hevesen kikel azon haszontalan mesék ellen, melyekkel némelyek e hazája védelmében nagy érdemeket szerzett férfiú életét és történetét fölczifrázák és elrontják. *) Ez írónál találjuk először azt az adatot, mely a XIII. század óta egész Európában ismeretes, hogy tudniillik Arthur nem halt meg, hanem még most is él és valamikor vissza fog térni, hogy újra uralkodjék. **) És Alanus de Insulis, szintén még a XII. század első felében, írja, hogy a britek megköveznék azt, a ki kétségbe vonni merné, hogy Arthur még él. «Ki nem beszél róla», folytatja Alanus, szónoki páthoszával, «hiszen Ázsiában még ismeretesebb, mint magában Britanniában, mit a keletről hazatért zarándokaink megerősítenek. Az egész nyugat, az egész kelet tele van vele, Egyiptom és a Bosporus nem hallgatnak róla. Róma, a városok királynője, megénekli tetteit. Antiochia, Arménia, Palæstina dicsérik dicső dolgait.» ***)

Most már tudjuk, hogy a két Arthur honnan származik. A Nenniusnál említett Arthur történeti alak, kinek hitelességet nincs okunk kétségbe vonnunk, — a másik Arthur, ki a mondának kedves alakjává lett, eredetileg mythikus alak.

Mythikus jelleme első sorban épen azon elbeszélésben ismerhető fel, mely szerint Arthur nem halt meg, hanem még most is él, és valaha vissza fog térni. A csatatéren veszélyesen megsebesült királyt hívei Avalon szigetére vitték, hol a tudákos Galfredus szerint meghalt, — hol más egykorú és későbbi följegyzések szerint a «Fata Morgana» (a Morgan tündér) a haláltól megmentette és elrejtette. Nem halt meg, hanem valamikor vissza fog térni. Már a Merlin «jövendölé-

*) *Hic est Arthurus, de quo Britonum nugae hodieque delirant: dignus plane, quem non fallaces somniarent fabulae, sed veraces prae-dicarent historiae.*

**) *Arturis sepulchrum nusquam visitur, unde antiquitas naeniarum adhuc eum venturum fabulatur.*

***) Lásd Uhland L.: *Schriften zur Geschichte der Dichtung und Sage*. II. 115.

sei», melyeket Galfred fölvett nagy művébe, megjósolták, hogy a végítélet napján, melynek rajza bibliai és mythikus vonásokból van megalkotva, egy «hófehér óriás» fog megjelenni,*) és a nép e hófehér aggastyánt Arthur királyra magyarázta.

Gervasius de Tilbury a XIII. század elején szintén hivatkozik a «briteknek ez általánosan elterjedt hagyományára»; ugyan ő egyszersmind bővebben is szól e halhatatlan Arthurról. Szerinte **) Sicilia szigetén van az Aetna hegye, mely a nép nyelvén Mongibelnnek neveztetik. Ez elhagyatott vidéken látták nem régen, az ott lakó emberek elbeszélése szerint, a nagy Arthur királyt. Ugyanis a cataniai püspöknek bojtárja egy megszökött lovát üldözve, egészen a hegynek vad üregeihez jutott. Ezekbe behatolva egy sík, de szűk ösvényen tágas, igen kellemes mezőségre jutott. Itt egy csodálatos palotában feküdt Arthur király királyi ágyában, sínlődve évenként megújuló sebeiben. Arthur visszaadta a lovat a bojtárnak és azonfölül még értékes ajándékokat is küldött a püspöknek. Ez elbeszéléshez hozzáteszi Gervasius, hogy Angliában a vadászok hasonlókat beszélnek Arthurról, kinek lovagjait délben vagy késő este heves vadászon látták, úgy hogy kutyáik csaholását és kürtjeik hangját jól hallhatták.

Az egykorú Cæsarius, a híres heisterbachi szerzetes, úgy látszik, Gervasius elbeszélését nem ismerve, meséli, hogy VI. Henrik császár idejében a palermói templom dékánja keresztette egy megszökött lovát. A bojtár minden utánjárás daczára sem akadt reá, de egy ősz ember azt mondta neki, hogy a ló bizonyosan Arthurnál van, ki az Aetnában lakik, és hogy Arthur a lónak urát is várja legközelebbi udvari ünnepeére. És a dekán csakugyan nem sokára azután meghalt.

Említettem, hogy Arthur sírját Avalonia szigetén kereste a hagyomány. Johannes Fordun (*A skótok története*) szerint Arthur e szigeten, a Glamsbery-monostorban, van eltemetve; sirverse így hangzik:

Hic jacet Arthurus, Rex quondam, Rexque futurus

— mert, teszi hozzá Fordun, a britek közt sokan azt hiszik,

*) *Galfredus de Monmouth*. VII, 4. Ed. San-Marte, p. 99.

**) *Otia Imperialia* ed. F. Liebrecht, p. 12.

hogy Arthur a jövőben is élni és népét a szolgaságból a szabadságra visszavezetni fogja.

Angliában és a Bretagneban is sok hegyről mesélte a nép, hogy az Arthur király tartózkodó helye, és sok barlangról vagy odúról állították, hogy belsejéből időnként fegyverek zörejét és kürtök hangját hallani.

Foglaljuk össze e vonásokat: Arthur nem halt meg, hegyek belsejében tartózkodik lovagjaival, vadászatát sokszor rémülettel látni és hallani az erdőkben; — Arthur vissza fog térni, és minthogy a király mindig győztes és páratlan bőkezűségű: vele egy boldog korszak virrad az emberiségre. *)

Nem kell nagy mythologiai tudomány hozzá, hogy ez alakban a tavasz istenére ismerjünk, ki ősszel megsebesül, a hegyek odúiba vonúl, de a tél végeztével újra föllép, legyőzi az óriásokat, kikben a nép eleven képzelete a természet rettentő hatalmait megszemélyesíti, és bő áldásaival újra boldogítja az emberiséget, mely sóvárogva, de egyszersmind biztos reménynyel várja visszatértét. E mythosz a legtöbb indogermán népnél, sőt más nyelvcsaládokhoz tartozó népeknél is megvolt, úgy hogy nem föltűnő, ha a keleten járó britek ott is hallottak a hegyben rejlő királyról, kiben ők természetesen Artus királyt vélték fölismerni. E mythosz megvolt a kelta népeknél is. És midőn a pogány vallás a keresztyénség befolyása alatt részben kiszorult a népek tudatából, részben történeti és mondai anyaggal összeforrvá mind jobban átalakult: az isten, kiről e mythosz szól, nem csak a keltáknál vált nagy királylyá, kinek újból fölleptétől a nép állami hatalmának és virágzásának megújítását várta; a mythosz ez átalakulását találjuk például a németeknél is, kiknél Wodan istenből előbb II. Frigyes császár, utóbb Barbarossa Frigyes lett, kikhez a németek ugyanazokat a politikai reményeket fűzték, melyek Angliában, illetőleg Wales tartományban, Arthur király nevé-

*) A lovagregények nem tudnak Arthur halhatatlanságáról s visszatéréséről. Hartmann von Aue, úgy látszik, hallott e hagyományról, de ő a nagy király halhatatlanságát erkölcsi értelemben veszi. «Arthur oly szép életet élt (mondja *Iwein*-jában, 18—25. v.), hogy a dicsőség koronáját életében viselte és neve azt még most is viseli. Azért vannak honfitársai meggyőződve arról, hogy Arthur még ma is él. Oly dicsőséget nyert, hogy, bár teste meghalt, neve örökké él.»

hez és alakjához fűződtek. A monda e változata a XII. század második fele előtt ki nem mutatható; a politikai viszonyok nem is készítettek előbb a mondanak ily átalakulására. A walesiek az angolszász korszakban majdnem teljesen függetlenek voltak; csak a normann dynastia, mely 1066-ban Hódító Vil-mossal az angol trónra jutott, törekedett az egész szigetnek teljes birtokára; de meghódolt tartománynyá csak II. Henrik alatt lett Wales, mert csak ez a király kényszerítette 1171-ben a walesieket, hogy Anglia főúrságát elismerjék. És ezentúl fejlett ki a walesieknél Arthur királynak politikai jelentőségű szerepe.

Most már könnyen érthetni, hogy ez a mythikus Arthur miért és miképen olvadt egygyé azon történeti Arthur vezérrel, ki a briteknek utolsó döntő ütközetében az idegen hódítók ellen annyira kitüntette magát; — most már azt is érthetni, miképen és miért lett Arthur a fényes, bőkezű, hatalmas és határtalanul dicsőített királylyá, a milyennek a középkori lovagregények, utóbb egymással vetekedve és egymáson túltéve, rajzolják. Hogy e lovagregények nem tudnak Arthurnak a szász germánok ellen vívott dicső harczeit, ez csak azt bizonyítja, hogy a tavasz istenéről szóló mythikus elbeszélések előbb jöttek a Bretagneba és innen, a normannok közvetítésével, Franciaországba, mintsem a walesi népnek politikai reményei ez alakhoz fűződtek, azaz: mielőtt a mythikus Arthur a történeti Arthurral egy alakká forrt össze. E történeti fejlődés legjellemzőbb jele az a kétségbe vonhatatlan tény, hogy Galfredus de Monmouth egy bretagnei, azaz francia munkából merítette összes tudományát Arthur királyról és az ő halhatatlan tetteiről, és hogy e krónika Arthur halhatatlanságáról és politikai szerepéről még nem tud.

A monda fejlődésében tehát, egyéni fölfogásom szerint, a következő három korszakot lehetne megkülönböztetni:

Első a kelta korszak: a tavasz-istennek fényéről, hatalmáról, bőkezűségéről szóló pogány mythikus hagyományok az angolországi briteknél, melyek főleg Hódító Vilmos kora óta Európa többi népeihez is eljutnak.

Második a bretagnei korszak: e tavasz-isten a kereszténység befolyása alatt fényes, hatalmas, bőkezű királylyá, a királyok ideáljává lesz, ki utóbb, midőn, főleg a normannok kezdeményezése és szerepe óta, a lovagiség szelleme mind

jobban kifejtett, a középkori lovagnak ideáljává, mértékévé alakul át.

Harmadik az angol korszak: e bretagnei, illetőleg már francia fölfogás Galfredus de Monmouth közvetítése útján átkerül Angliába, hol a lovagi monda Arthurja a való történet Arthurjával egy alakká olvad össze és utóbb a meghódított walesiek politikai reményeinek hősévé lesz.

A mythikus Arthur csak kapcsolat nélküli, elszórt, de azért nem megfejthetetlen hagyományokban maradt életben Angliában és Anglián kívül; — az angol korszak Arthurja, a walesi kelták politikai reményeinek ez ideálja, csak Galfred de Monmouth könyvében és e könyvnek átdolgozásaiban szerepel, félig a nép alkotó képzetének, félig a szerzetes történetíró tudákos okoskodásának terméke; — a világirodalom birtokává csak a bretagnei korszak Arthurja lett, a fényes és hatalmas király példányképe, utóbb a lovagi szellem legideálisabb megtestesítése. Ez a mondának Artus királya.

Sokszor vetették föl azt a kérdést: hogy az Artus-monda elbeszélései kelta vagy román, azaz brit vagy francia eredetűek-e, és vajon mennyi és mely elemek tekinthetők e történetekből az egyik meg a másik nemzet sajátjának. A kérdés még ma sincs eldöntve, a minek fő oka a kelta tanulmányok eddigi fonákságában keresendő. A mondai anyag egyes részleteire vonatkozólag nem is adhatni ma még biztos fölvilágosítást; a kérdés elvi oldala azonban, nézetem szerint, már ma is elég világos.

Artusról magáról nem sokat tud sem a mondai hagyomány, sem a lovagi költészet; annál többet mesélnek francia, német és angol költők a nagy királynak egyes lovagjairól, kiknek összes kalandjai teszik voltaképen az Artus-monda teljes körét. E lovagokról sokat olvashatni kelta nepmesékben is. Két dolog már most teljesen kétségbe vonhatatlan: először, hogy e lovagok kalandjai nem álltak eredetileg Artus királlyal semmi kapcsolatban, hogy Gawain és Tristan, Iwein és Parzival és az asztalkör többi hősei csak akkor kapcsolattak a nagy király személyéhez és udvarához, midőn Artus az átalakuló hagyományban már a fényes és finom lovagi szellem főképviselőjévé, ideáljává vált volt; — és másodszor, hogy e történeteknek bizonyos elemei a kelta népköltészetből származnak és Angliából jutottak, a felig kelta, felig francia Bre-

tagneon keresztül, első sorban a normannok közvetítésével, Franciaországba, hol nagy költők és ügyes verselők sokat olvasott és a külföldre is nagy befolyást gyakorlott lovagregényekben földolgozták.

Ennyi bizonyos, a többi mind kétséges. A kelta *Mabinagion*, a mint reánk maradtak, nem alakultak a francia költemények befolyása nélkül; azért nem is szolgálhatnak alapul azon kérdés eldöntésénél, hogy a lovagregényekben földolgozott Artus-mondákból mennyi a kelta és mennyi a román elem? De az világos, hogy a francia epikai elbeszéléseknek vagy a brit népmeséknek anyagát csak a legnaivabb kritikátlanság tekintheti egyszerűen eredeti kelta hagyományoknak. A két elem pontos kettéválasztása ma még nem lehetséges, de már a tudomány mai színvonalán is nagyon valószínű, hogy az Artus-monda és Artus király mondaköre, a mint azt a világ a XII. és XIII. században nagy elragadtatással olvasta és a mint az, első sorban francia műköltők verses regényeiben reánk maradt, — mert a német Artus-művek nagyrészt francia eredetieken alapszanak, ha néha igen önállóan bánnak is el forrásaikkal és főleg arra törekcszenek, hogy az epikai anyagot eszmei tartalommal értékesítsék; az angol Artus-eposzok pedig egyenesen francia költemények szolgai fordításai, — már ma is igen valószínű, hogy az a mondakör, melynek középpontjában Artus király eszményies alakja áll, némely csekély kelta elemek fölhasználásával ugyan, de legértékesebb és legjellemzőbb részleteiben a francia szellem alkotása.

E fölfogás helyességét bizonyítja az a föltűnő tény is, hogy Artus király asztalköréről és Artus viszonyáról a szent grálhoz szintén francia költők szólnak legelőször.

Galfredus nem ismeri még Artus asztalkörét; erről először Robert Wace, bayeuxi kanonok szól, ki Jersey normandiai szigetén a XII. század elején született és 1174-ben meghalt. Wace *Roman de Brut* címmel átdolgozta Galfredus krónikáját francia verses regénynyé — 1150-ben készült el e művével*) — és e regényben említi először *Artus asztalkörét*, hivatkozással breton hagyományokra, de még minden mélyebb fölfogás nélkül.

*) Galfredus műve már 1139-ben ismeretes volt a Normandiában.

A grál-monda első földolgozója szintén francia költő, Robert de Boron, kinek műve az úgynevezett *Petit Sct. Graal*, 1170 és 1189 közt, Galfredus és Wace után és az ő munkáik fölhasználásával, készült. A grál-monda eredetéről régebben igen kalandos vélemények voltak elterjedve; némelyek kelta eredetűnek hitték, mások a Provenceban vagy Spanyolországban keresték első hazáját. E vélemények ma már véglegesen megczáfoltaknak tekinthetők. A grál-monda forrása a keresztény legenda, mely arimathiai Józsefhez fűződött és az úgynevezett Nikodémus-féle evangéliomban a középkor tudomására jutott.*) De a legendában természetesen semmi nyoma Artusnak és az asztalkörnek; a dolog természeténél fogva kétségtelen, hogy a keleti szent mondának eredetileg legkisebb köze sem lehetett a nyugati lovagi költészetnek alakjaihoz. A kapcsolatot és belső összetartozást a grál- és az Artus-monda közt francia költők teremtették, hiszen Robert de Boron, a grál-monda első földolgozója, világosan és határozottan mondja, hogy ő előtte senki soha nem írt a szent grálról, és így nemcsak a szorosb értelemben vett Artus-monda, hanem e mondának nagyszerű továbbfejtése és a grál-mondával való összekapcsolása is első sorban a francia szellem alkotása.

HEINRICH GUSZTÁV.

*) Ad. Birch-Hirschfeld: *Die Sage vom Gral*. Leipzig 1877, p. 204—226.

S Z A L O N I K I.

Kevés város van, mely iránt oly nagy volna az érdeklődés monarchiánkban, mint az európai török birodalomhoz tartozó Makedónia főhelye: Szaloniki iránt.

Sokan éig magasztalják Szalonikit, s nem tudják eléggé kiemelni, hogy mily kincs e város arra nézve, a ki bírja. Politikusoktól, kereskedőktől és tengerészekről hallottam ily nyilatkozatokat.

Nem csoda tehát, ha bennem is a kérdéses tengeri város iránt az érdeklődés folyton növekedett, s midőn másfél év előtt keleti tanulmányi útamra indultam, eltökéltem magamban, hogy Szaloniki is megfigyeléseim és kutatásaim egyik tárgyát fogja tenni. Tervemet keresztül vittem, s Szalonikit meglátogatva, azt hiszem, képes vagyok e város jelenlegi állapotáról, annak lakosairól és fontosságáról, a valónak eléggé megfelelő képet nyújtani; s egyszersmind azt is kimutatni, mennyiben indokoltak a pazarúl reá szórt dicséretetek.*)

*) Az előforduló adatokat illetőleg megjegyzem, hogy saját tanulmányaim és tapasztalataim eredményén kívül fölhasználtam a közös külügyminiszterium által kezeimhez juttatott adatokat, továbbá a következő munkákat és értekezéseket, úgy mint: H. Lohenis: *Beiträge zur Kenntniss der Levante*. Leipzig, 1882; H. Loehnis: *Die wichtigsten Ergebnisse einer Informationsreise in die Levante am Bord des Dampfers «Lucifer»*. Leipzig, 1882; Dr. M. Busch: *Die Türkei*. Wien-Triest, 1881; Schweiger-Lerchenfeld: *Thessalien und Macedonien*. Dr. H. Graetz: *Geschichte der Juden*. Leipzig, 1860—74.

Különösen ki kell itt emelnem, hogy Szaloniki és környékéről

Gyönyörű szép őszi napunk volt, midőn hajónk Szalonikihez közeledett. Már a tágas szalonikii öbölben haladtunk. Jobbra Chalkidike félsziget Kaszandra nyulványával képezte a partot, míg a baloldalon Kiszovo (Ossza) hegye, majd a 2844 méterre emelkedő havas Olympus köti le figyelmünket naparanyozta csúcsaival. De hajónk gyorsan visz tova, a tájék változik. A kelet felé kanyarodó öböl mindegyre szűkebb lesz, a partok laposak s bal felől a Vardar (Axius) beömlését látjuk, valamivel fölebb pedig a Galliko folyócska szakad a tengerbe. Szemeinkkel most egy még mindig elég tágas medenczét látunk be, melynek éjszakkéleti végén Kortias hegye nyúlik el hosszú vonalban, egyes ágait egész a tengerig bocsátva. E hegynek alján és oldalán fekszik — az éjszaki szélesség 40 fok 58 láb 47 hüvelyk s a Ferrótól számított keleti hosszúságú 40 fok 36 láb 58 hüvelyk alatt — Szaloniki vagy török névvel Szelanik.

Keletkezése ép olyan, mint a legtöbb városé a Földközi tenger partvidékein. Eleinte görög gyarmat volt s ekkor Thermának hívták, a környékén fakadó meleg forrásoktól. Már az ókorban jelentékeny várossá fejlődött, de főleg fölvirágzott Kasszander makedóniai király uralma alatt, ki a város szépítése és nagyobbitása érdekében igen sokat tett; ő volt az, ki a várost neje Thesszalonika, Nagy Sándor egyik nővére után, Thesszalonikának elnevezte. Hogy a rómaiak 148-ban Kr. e. elfoglalták Makedóniát, nem csak hogy kárára nem volt, sőt előnyére vált Thesszalonikának, mert a rómaiak előbb Makedonia prima tartománynak majd később egész Görögország és Illyriának fővárosává tették, mi által tekintélyre és gazdagságra tett szert. Annál szomorúbb sors érte Thesszalonikát a Kr. u. századokban, a melyekben sok véres eseménynek volt színhelye. Legmostohabban bánt vele Theodosius császár, ki Rufinus által a föllázadt thesszalonikaiakat kegyetlenül lemészároltatta; később a keresztyén normannok pusztították a várost tűzzel-vassal, s utoljára az ozmanok tartottak falai között és azokon kívül véres aratást. 1430-ban

több kérdésre nézve, pontos és teljesen megbízható adatokat beszerezni lehetetlen; főleg a mi a természeti viszonyok leírását illeti, sok Európán kívül és tengeren túl fekvő vidék behatóbban tárgyalható, mint a kérdéses terület.

volt, midőn II. Murad szultán seregeivel megjelent a város kapui előtt, s azt akkori tulajdonosaitól, a velenceiektől (kik Szalonikit a byzanciaktól szerezték meg magoknak), elfoglalta s már akkor is hatalmas birodalmához csatolta. A legyőzött városban II. Murad emberei borzasztóan dühöngtek, s különösen a janicsárok irgalom és kegyelem nélkül gyilkoltak és gyűjtogattak. A hódítók véres munkájokat azzal végzik, hogy csaknem az egész várost szét dúlták s úgy szólván az összes lakosságot asszonyokkal s gyermekekkel együtt rab-szolgaságba hurczolták. Később a szultán némileg helyre hozta kegyetlen eljárását, a mennyiben e szerencsétlenek közül sokaknak visszaadta szabadságát, s a városra is gondot fordított. Nagyon soká tartott azonban, míg Thesszalonika fölcsozott aléltóságából s ismét fejlődésnek indult.

A város régi történetéből, mint kiválóan érdekes, és kevésbé ismeretes mozzanatot föl kell említenem, hogy Cicero azon időnek egy részét, midőn Rómából saját akaratóból száműzetésbe ment (58—57 Kr. e.), itt tölté, C. Plancius quæstornál. Szintén érdekes, de már köztudomású dolog, hogy Pál apostol is meglátogatta Thesszalonikát s lakosaihoz két levelet intézett.

A benyomás, melyet a város a hajóról nézve, a szemlélőre tesz : kellemes, de ha már hosszasabban bolyongtunk a Földközi tenger keleti vizeiben, úgy csak egy bár festői, de már megszokott kepet tüntet elénk s különöset vagy meglepőt nem találunk rajta.

A magaslat feléig fölhúzódnó s annak oldalán színkörileg fekvő városnak mintegy koronáját képezi a romladozó sok tornyú citadella — a hajdani akropolisz --- melytől jobbra és balra régi rovátkos várfalak vezetnek le a tengerhez, úgy hogy a szárazföld felé el van zárva a város és csak a tengerre nező oldala van nyitva. A falak keleti végén a fehérre meszelt Kam-Kule vagy vértorony emelkedik, irtóztató lakhelyeül szolgálván a szerencsétlen foglyóknak, kiket itt úgy tartanak és étetnek, mintha vadállatok volnának ; míg a falak nyugati végén kicsiny váracsot látunk, mely csekély számú őrségét úgy látszik csak azért kapja, hogy a rozsdás vaságyúkból tisztelő lövéseket adjon.

A házak között sok fa zöldel, melynek lombjai közül a mecsetek kupolái tűnnek elő s több mint 20 egyenlő alakú,

de különböző nagyságú karcsú fehér minaret merészen nyúlik föl a légbe. Kiváló köz vagy magán épületet azonban nem látunk. Közvetlen a tengerpart mellett kőből épült s cseréppel födött liszt-, dohány- és gabonaraktárak húzódnak el, azok után pedig egyszerű és elhanyagolt külsejű lakházak következnek, piszkos kávéházakkal s vendéglőkkel. A kikötő nincs kiépítve, s partjai porosak és rondák; azonban elég nagy élénkség uralkodik benne, s a jövő-menő hajók, melyek között néhány nagyobb vitorlást és gőzöst is látunk, változatos képet nyújtanak.

Ilyen Szaloniki az első tekintetre. Környékéről még ennyit sem mondhatni. A város mögött emelkedő hegyek kopárak, s csak a tenger melletti laposabb terület barátságosabb kinézésű csinos nyaralóival és kertjeivel. A szalonikibeliek persze ha tájékról van szó, nem a közvetlen környékről beszélnek, hanem délnyugatra mutatnak, honnan a távol ködéből az Olympus int felénk.

De szálljunk partra, lépünk be a városba s közelebb-ről is szemléljük meg azt. Hajónk épen horgonyt vetett. Egy teljesen idegenszerű jelenetnek vagyunk szemtanúi. Számos bárka veszi körül hajónkat, s az evezősök a fedélzetre kúsznak, heves taglejtésekkel és élénk kiabálással ajánlva föl szolgálataikat. Ez rendes látvány a tengeri kikötőkben, de rendkívüli és szokatlan látvány az, hogy a bárkások úgy szólván mind zsidók. Szalonikinek egyik legkiválóbb és fölötte érdekes sajátosságát teszi a nagyszámú spanyol eredetű zsidó lakosság. Később majd behatóbban fogunk ezekkel foglalkozni s most csak azt akarnók megjegyezni, hogy e spanyol zsidók Szalonikiben mindenféle munkát végeznek. S így a többek között hajósok is, és míg más helyeken idegenkednek az ily foglalkozástól, itt seregesen üzik azt. Eredeti nézni, hogy e hosszú szakállú kaftános alakok, mint kúsznak, másznak, eveznek, s meg kell adni, elég ügyesen és fürgén végzik teendőiket. Egyik épen felém közelg, intek neki, hogy kínálgatására nincs szükség, csak induljunk. Pár percz alatt partra szállított. Egy török rendőrtiszt kéri el útlevelemet, megvizsgálja s midőn olvassa, hogy magyar vagyok, udvariasan meghajtja magát s szívesen üdvözl. Megvallom, hogy e rokonszenves bánásmód igen jól esett, de nemcsak a szalonikii rendőrtiszt részesített abban, hanem mindenütt, a hol csak

törökökkel érintkeztem, alkalmam volt meggyőződni, hogy e nemzet a legmelegebb és igazán őszinte vonzalommal viselkedik irányunkban.

Kifizetve bárkásomat, hátat fordítottam a tengernek, s hozzá fogtam a város bebarangolásához. Az annyit emlegetett és dicsőített Szalonikiben volnék tehát! Bizony piszkos fészek; csúnyább, mint Konstantinápolynak legrondább részei. S ha előbb azt mondtuk, hogy tájképi tekintetben a tengerrel nézve, kellemes benyomást gyakorol az emberre, úgy a város belsejéről ennek épen ellenkezőjét állíthatni. A házak leginkább egyemeletes fa-épületek, s a jobb lakásokat a város nyugati részében a frank negyedben találjuk. Kőépület kevés van s a nagyobbakban a különféle intézetek és hatóságok vannak elhelyezve, így: a császári ottomán bank, a konzulatusok, stb. Az utcák szűkek s bűzös levegő tölti be azokat. A forgalom, a kereskedelem a város alsó részében összpontosul, s ez eléggé zajos is; míg a felső rész, a hol inkább törökök laknak, csöndes; az utcák itt elhagyatottak s csak néha néha látunk egy-egy alakot hallgatagon tova sompolyogni. A házak azonban e városrészben tisztábbak; az ablakokat sűrű farostély fűdi, már messziről ismertető jelül szolgálván a mohamedánok hajlékainak. A gyér járó-kelők között nőket is látunk, kik beburkolt arcukkal és sötét köntösükben, kísértetek gyanánt tűnnek föl a magányos utcákban.

A keleti városok egyik elmaradhatatlan kelléke a bazár, Szalonikiben rondaság tekintetében ritkítja párját. Több siktorból áll, s rozszant fatetővel van fődve. Bűdös szag üti meg a belépő orrát; a kereskedések szegényesek, s különös árúczikk épen nincs, s ezért kit üzleti dolgok nem kényszerítenek benne tartózkodni, bizonyára sietve fogja odahagyni. A város épületei közül csak a mecsetek érdemelnek figyelmet, s azt tartják hogy Konstantinápolynak és Szalonikinek vannak a legszebb mecsetei. Ámde a mecsetek valamint más régiségek sem képesek Szaloniki összképét megváltoztatni, mert barbár népek azokat átalakították, újabb épületekbe beépítettek, vagy ezekkel elfödtek, szóval, a város építészeti és archéologiai műkincseit fényöktől megfosztották.

Szalonikiben 36 mecset van, melyek közül 12 templomból lett mecsetté átalakítva, átélvén vagy kiállván ama borzasztó viharokat, melyek a város fölött ismételten elvonúl-

tak. II. Murad is, ki oly nagyot vétett a meghódított város ellen s annak épületeit szétdúlva, ezer és ezer márványtuskót hurczoltatott székhelyére Drinápolyba, hogy azokból ott új pompás palotákat építtessen: a templomokat sértetlenül hagyta, mecsetekül használván föl azokat. Van Szalonikiben templom, melynek ily módon, az idők folyama alatt, a mint a különböző vallások uralomra vergődtek: háromszor is megváltozott rendeltetése.

A mecseleket minden baj és nehézség nélkül meg lehet látogatni, ha az ember saját konzulátusától kíséret (kavaszt) visz magával.

Legérdekesebb mindenesetre azon mecset, melyet a görögök, mint a régi St. Georgios székesegyházat jelölnek meg. Ez egy körönd, mely a római pantheon mintájára van építve s belől mozaikkal kirakva. A régiségbuvárok azt állítják, hogy eredetileg pogány templom volt. Traján építtette, s a kabirok rejtélyes isteni tiszteletének — mely Szamothrákiról ültetett át ide — vala szentelve.

Igen érdekes továbbá az Eszki-Dzsámi mecset. Ennek is rendkívüli nagy becsét tulajdonítanak a régiségbuvárok, s szintén pogány eredetűnek tartják, azt mondván, hogy az ó-korban a thermai Venusnak szentelt templom volt. Az épület mindenik hossz-oldalán 12 ioni oszlop állott, s Pronaosnak 6 oszlópa még ma is megvan, csak sajnos, hogy félig elfödi azon fal, melyet közöttök építettek. A templomot könnyen helyre lehetne állítani eredeti alakjára, s akkor a görög ó-kor egyik legjobb karban lévő építészeti emléket bírnök benne. Azon mecset is híres, mely egykor a Hagia Sophianak volt szentelve, s mely utánzása a konstantinápolyi Ája-Szófíának, csakhogy sokkal kisebb eme híres mintaképénél. Van néhány oszlópa és egy szószéke verde anticóból, s utóbbiról a görögök azt hiszik, hogy erről prédikált Szent Pál. Mások jobban akarják tudni, s azt állítják, hogy alatta, egy földalatti kápolnában tartotta beszédeit. Főlemlítendőek még: a Souk-Szu-Dzsami mecset, az egykori apostoli templom; a Kaszimieh-mecset, mely előbb Szent-Demeternek temploma, s a városnak főegyháza volt. Kereszt alakban van építve, s az egész belső rész előbb márvánnyal volt burkolva, mindenik oldalán verde anticóból készült kettős oszlopsorral; végre a Szátli-Dzsámi

mecset, mely 1876-ban a francia és a német konzul megöletésének volt véres színhelye.

A templomokon kívül más régiségekben is gazdag Szaloniki, különösen a római és byzanci időből, és csaknem minden évben találnak itt pénzeket dombor és mozaik műveket. Hogy a citadella a hajdani akropolisz, már említettük. Több verde anticóból készült oszlopot szemlélhetünk benne s egy diadalívet, mely Marcus Aurelius alatt emeltetett. A czitadellához csatlakozó várfalak szintén ókori eredetűek, s az idők folyama alatt azokban támadt hézagokat és gyöngébb helyeket a később itt dulakodó vad népek régi sírkövekkel, s a lerombolt egykori görög vagy római templomok négyszögköveivel javították ki. A görög negyedben még áll a hajdani hippodromhoz vezető propylæumok maradványa. Ez egy négy korynthusi oszlopból álló csarnok-félet képez, mely most egy közbe épített magán ház homlokzatául szolgál. Fölötte nyolcz kőalak látható, melyeket a zsidók «Las Encantadas»-nak (vagyis elvarázsolotknak) neveznek, mivel azt hiszik, hogy azok valaha éltek, s varázslás által lettek kővé változtatva. A törökök pedig «Szureti Malek»-nek, vagyis angyal alakoknak hívják azokat. Mondják, hogy ez oszlopsort Nero építtette volna.

Még érdekes régiségek: a vardarkapu, mely hajdan diadalív volt s valószínűleg Augustusnak emeltetett; egy utcának képezé végét, mely keletről nyugatnak a városon keresztül húzódott. Továbbá azon, részben még igen jó karban lévő diadalív, melyet Konstantin diadalíve gyanánt mutatnak, s mely e most említett egykori út másik végén emelkedik. Utóbbinak középső részét a márványburkolattól megfosztották s az most csak egy habarccsal összekötött római téglákból álló tömeget képez. Az oldaloszlopok azonban a márvány burkolatot még bírják, s a feldomborművi alakoknak kettős sorát látjuk rajtuk, egy római császárnak harczait, ostromlásait és diadalmenetét tüntetve elenk. Némelyek ez ábrázolatokban Konstantinnak a szármatak fölött vívott győzelmét vélik látni, míg mások azt állítják, hogy ez építmény Antonius császár idejében keletkezett.

S ezzel bevégezve Szaloniki nevezetesebb régiségeinek leírását, áttérhetünk a néprajzi viszonyok tárgyalására, melyek bizonyos tekintetben sok érdekést, sőt mondhatni különlegest nyújtanak.

A lakosság számát illetőleg a statisztikai adatok igen eltérők. Nézetünk szerint mintegy 100,000 főre tehető, s ezek között van vagy 20,000 török, szintén 20,000 görög s valami 60,000 zsidó, kik csaknem mind «spanyol» vagy «szephard» zsidók, s tekintélyes számuk, valamint nyelvöknél és szokásaiknál fogva a városnak sajátos jelleget kölcsönöznek. Az adott számokból úgy a vallási, mint a nemzetiségi viszonyoknak is hű képét nyerjük.

A török Szalonikiben, ép úgy mint nagy birodalmának többi részeiben a csendes, békés és becsületes elemet képezi. Szemére vethetjük lomhaságát, az európai művelődéstől való elmaradottságát, de e hiányai mellett el kell ismernünk, hogy a Balkáni félszigetnek, a Levantenak ő a legderekből népe, s azon vetélytársai, kik minden rosszat, mi az országban végbe megy, neki tulajdonítanak s igyekeznek őt Európából kiszorítani, magokat tartván hivatottnak a vezér szerep elvállalására: erényekben sokat, ugyan sokat tanulhatnak tőle. A török szerény, illedelmes, sőt udvarias, vendégszerető, bizonyos keleti ipari czikkek elkészítésében rendkívüli ügyes s üzleti dolgokban megbízható és becsületes. De kár lenne a törökökkel tovább foglalkoznunk, számtalan leírásból ismeri már mindenki fő jellemvonásaikat, s az elfogulatlan szemlélő megalkothatta magának rólok a valódi képet. Csak megemlítjük még, hogy Szalonikiben egy főmollahok székel.

A görögökkel is fölösleges volna hosszasan foglalkoznunk. Mindenki ismeri őket, græca fides s a ki a keleten járt, tudja, hogy épen ellentétei a törököknek. Izgága, nyughatatlan, barátságtalan, gúnyolódó, haszonleső, alattomos nép. A mi lopás, csalás és gyilkosság a levantei kikötőkben végbe megy, a legtöbb esetben tőlök ered. Pénzért mindenre képesek, s egész seregét találjuk közöttük az oly egyéneknek, kik akár mint rablók, akár mint boszúállás berenczei, csekély összegért a legnagyobb lelki nyugalommal hajtják végre a gyilkosságot. A kereskedés iránt nagy előszeretettel viseltetnek s rászedés tekintetében, különösen idegen martalékaikkal szemben, valódi mesteri tőkélyre vitték. S ezek törnek pálczáat a török fölött, s követelik annak, mint «lehetetlen» nemzetnek Európából való kiűzetését, és magokat tartják «képeseknek» és «hivatottnak» arra, hogy a Levantében az európai művelődés zászlóvivői legyenek s hogy a Boszporustól az Ión-tengerig a hege-

moniát elnyerjék? — Mint láttuk Szalonikinek is jutott, mintegy 20,000 fő ez apostoli népből, melynek itt egy érseke is van.

Épen megérkezésemkor történt, hogy görög rablók a város közvetlen közelében egy angol vasúti mérnököt elfogtak, kit csak tetemes váltságdíj mellett voltak hajlandók ismét szabadlábra bocsátani; ellenkező esetben pedig a szerencsétlen áldozatnak kínzását és megölését helyezték kilátásba. Hogy végződött ez emberrablás, nem jutott tudomásomra, de eléggé jellemzi a Szalonikiben és környékén uralkodó közbiztonsági viszonyokat s igazolja a görög brigantizmusnak létezését. Annyit mondhatok, hogy reám, a megérkező idegenre nézve, az emberrablásnak híre nem valami kellemes meglepetésül szolgált.

A törökök- és görögöknél sokkal érdekesebbek az ethnographusra nézve Szalonikiben: a spanyol zsidók.

Ha Szaloniki utcáin végig sétálunk, csodálkozva halljuk, hogy jobbra-balra mellettünk spanyolul beszélnek; csodálkozva olvassuk számos üzlet, mulató és más nyilvános helyek bejáratai fölött a spanyol föliratot. Pár perczig kételkedve nézünk körül, vajon csakugyan Makedonia földjén járunk-e? de egy velünk szemben jövő fátyolba burkolt női alak s a mellettünk felnyúló minaretek csakhamar kiábrándítanak s meggyőznek arról, hogy nem a gesztenyék hazájában, hanem a Keleten vagyunk.

Midőn a zsidók a XV. század végén Spanyolországból kiűzettek, mintegy 300,000-en voltak, kiknek legnagyobb része az európai török birodalomban keresett menedéket. II. Bajezid, I. Szelim és II. Szulejman szultánok a bevándorolt szökevényeket szívesen fogadták, s ugyanazon szabálmakban részesítették, melyeket az örmények és görögök élveztek.

A legtöbb spanyol zsidó Konstantinápolyban telepedett le. A török főváros után azonban Szaloniki vonzotta legjobban őket, s ez utóbbi városban csakhamar annyira elhatalmasodtak és megszorodtak, hogy Szaloniki valóságos zsidóvárossá vált. Usque Sámuel, zsidó költő (*Consolação* III. No 34) azt írja róla: «Szaloniki a zsidóság anyja, mely gyermekeit a föld minden részeiből ép oly szeretettel és szíveséggel fogadja magához, mint Jeruzsálem».

A Szalonikiben letelepedett spanyol zsidók utódai, őseik hazájának nyelvéhez és szokásaihoz szigorúan ragaszkodnak, s a más népekkel évszázadokon át való folytonos érintkezés sem volt képes őket azoktól eltántorítani. Ennek okát talán abban kell keresnünk, hogy a spanyol zsidók kiváltságos állást foglaltak el hitsorsosaik körében; nagy tekintélyben tartattak, s voltak, kik azt állították, hogy Dávid királynak egyenes ágban leszármazó utódai is élnek közöttük.

Főfoglalkozásuk: a kereskedelem, de mint már említők mindenféle munkára ráadják magokat; mind a mellett jelenleg a legnagyobb rész szegénységgel küzdöklik, s még a legalsóbb munkásosztályhoz is nagy kontingenssel járulnak. Vallási dolgokban egy főrabbi vagy khacham-basi alatt állnak; van huszonhét zsinagógájuk s ennek előtte híres iskolájuk is volt itten.

Van a spanyol zsidókon kívül még egy igen érdekes felekezet Szalonikiben, melynek követői felig mozlímok, felig zsidók. Vallási életüket homály fedi és csak keveset tudunk róla. Annyi bizonyos, hogy annak előtte spanyol zsidók voltak, s így ők arra nézve, a mit előbb a spanyol zsidókról a nyelv és szokásokhoz való szigorú ragaszkodást illetőleg mondtunk, kivételt képeznek; hanem a valláshoz való ragaszkodásban minden különválásuk daczára állhatatosak.

E felekezet körülbelől 1677-ben keletkezett, s alapítója Rubenchai Levi rabbinus volt, ki egy új zsidó tant kezdett hirdetni. Hívói, kik ma dönmei- vagy mamini néven ismeretesek, úgy a zsidóktól, mint a törököktől elkülönítve élnek. Nyilvánosan az izlam szokásait követik s a kormány mohamedánoknak tekinti őket, valódi mozlímmal azonban soha sem lépnek házasságra; titokban a talmudot olvassák, különösen Zoár könyvét, s azt tartják rólok, hogy titokban zsidó szokásaik is vannak. E dolgokra nézve azonban oly annyira zárkóztak, hogy a valót teljes lehetetlen nálok kifürkészni. Annyit mégis észre veszünk, hogy e kryptohebræusok nem élnek békés egyetértésben egymással. Magok között ismét két felekezetre oszlanak: a «kajavero»-kra s a «konjo»-kra. Előbbiek jobbadán írástudók, kereskedők; míg utóbbiak leginkább kézművesek, napszámosok és teherhordók. E két felekezet követői a leghevesebben gyűlölik, s a hol csak módját ejthetik, rágalmazzák egymást.

Szalonikinek lakossága főleg kereskedelemmel s iparral foglalkozik. Utóbbi elég jelentékeny. Van számos szövőde a városban, továbbá: szőnyegek, selyemszövetek és szattyán készítésével, valamint vas, aczel és réz cikkek gyártásával is sokan keresik meg kenyerőket. A kereskedelem még teteme-sebb, s a lakosság nagy részének jövedelmi forrását képezi.

Az évi be- és kivitelnek összege körülbelől 663,000 ton-nát tesz.

A fő kiviteli cikkek: gabonaneműek, és pedig a szemes gabonából évenként átlag kivitetik:

búza --- --- --- --- ---	1.200,000 klg.
tengeri --- --- --- --- ---	1.000,000 „
árpa --- --- --- --- ---	800,000 „
rozs --- --- --- --- ---	100,000 „
zab --- --- --- --- ---	300,000 „

továbbá: dohány, gyapjú, lenmag, gyapot, bor, zezám, mák, mákony, selyemgubó, bőrök, csont, rongy, vasércz; vegre szilva, de ez csak átviteli cikk a bolgár Köstendilből.

A fő bevételi cikkek az osztrák-magyar monarchiából: czukor, kész ruhák, pamut és gyapjú kézmű-árak, sör, gyer-tya, gyufa, hordók, kocsik, játék-kártya, ablaküveg, arany-és ezüst zsinórok, cigaretpapiros.

Belgaországból: vasúti gépek, vas oszlopokhoz, házföde-lekhez s más házépítési anyag, üveg-árúk, gyertya, pamut-kendők, czérna.

Franciaországból: selyemszövetek, gyapju és gyapot-kézmű-árúk, díszmű-árúk, rőfös-árúk, illatszerek, vasgépek, borok, olaj, gyógyszer-árúk és gyógyszerek, tekeasztalok, kár-pitos- és bőr-árúk, téglá, cement, papiros, horgany, szegek, ólom és réz.

Németországból: gyapjúsövetek, kész ruhák, vas szer-számok, üveg és díszmű-árúk.

Görögországból: márvány, köszörtü és malomkövek, sán-torinföld, szurok, narancs, citrom, olaj, olajbogyó, bőr.

Hollandiából: sajt, rizs, üveg-árúk, vasútaknál szüksé-tárgyak, vasszőgek.

Olaszországból: rizs, bor, maccaroni, márvány, kövezet-anyag lávából, bőr és cigaret-papir.

Rumániából: épületfa.

Oroszországból: papi ruhák és templomi szerek, képek, káviár, száraz hal, faggyú.

Svédországból: vas.

Svájczból: ékszerek, órák, arany, ezüst s egyéb fémek, gyapot-, gyapjú- és selyemszövetek.

Az éjszakamerikai Egyesült Államokból: borszesz, petroleum.

Több száz hajó — vitorlás és gőzös — fut be evenkint a kikötőbe. Kilencz nagy gőzhajózási vonal, rendes és időközönkénti járatokkal, összeköti Szalonikit Török- és Görögországgal, az osztrák-magyar monarchiával, Olaszországgal, Franciaországgal, Angliával, Belgaországgal és Hollandiával.

Itt megemlítjük és kiemljük, hogy Szaloniki tulajdonképeni kikötővel vagy révvel nem bir, hanem csak egy tágas és eléggé védett öböl terül el előtte, melynek bejárata kényelmes és vizének mélysége 10—27 méter; míg a dagály és apály közötti különbség 0.25—0.30 méter.

Az árúk be- és kirakodása fölötté költséges és időrabló, miután azoknak partra és hajóra szállítása bárkákon történik, mert a sekély víz miatt a nagy hajók nem mernek egész a parthoz állani. E hiányon némileg segítenek a tengerbe kinyúló czölöpökre épített hidak. Hosszúságuk 30 és 100 méter, szélességök pedig 4 és 10 méter között változik, s végökön ily \perp alakot képeznek, hogy az odaálló hajók számára, valamint a ki és berakodási munkálatokhoz szükséges hely nagyobb legyen.

Mindez azonban nem sokat segít, s Szaloniki horgonyhelye jelenlegi állapotában a mostani forgalomnak sem felel meg. Rossz időben, vagy ha hullámos a tenger, a be- és kirakodási munkálatok csak nagy ügygyel-bajjal végezhetők, s az árúk és járművek gyakran sérülést szenvednek.

Volt szó, hogy a kikötő ki fog építtetni. Sőt H. Barret, Ingenieur des docks de Marseille ki is dolgozott egy tervezetet, mely a következőket javasolja:

1. Építtessék a nyílt tengerben egy a Rivától mintegy 500 méternyi távolságban s azzal egyenközűen futó gát.

2. Építtessék a gáttól 170 méternyi távolságban s az általa bezárt helyen egész sora az ív alakú hajó-állomásoknak.

3. A tengerpart mentén feltöltés által egy 60 méter szé-

les rakpartot kellene előállítani, s azon tárházakat s a kocsiknak alkalmas utakat építeni, valamint azt sínhálózattal ellátni.

4. Több mólóra is van szükség, melyeknek hossza s egymástóli távolsága 120 méter legyen. A vaspályához legközelebb fekvők a nehéz és terjedelmes, a többiek pedig az Entrepots áruinak volnának szánva.

5. A rakpart és a mólók sínhálózatának közvetlen összeköttetése a kikötő közelében s a népkert mellett fekvő vasúti állomással.

A költségek 9—10 millió frankkal volnának előirányozhatók.

Vasútja is van Szalonikinek, mely azonban csak az Albániában fekvő Mitroviczáig vezet, s ma még más vasúti vonallal nincs összekötve. Hossza 363 kilométer s a török állam tulajdona, de egy részvény-társaság által kezeltetik, melynek a kocsik is sajátját képezik. A török kormány az építő vállalatnak folyó kilométerenkint 220,000 frankot fizet. Hogy e kötelezettségének eleget tett-e már, nem tudjuk.

Szalonikiben több külföldi czég is tartózkodik, és csaknem valamennyi európai hatalomnak van itt konzulja. Makedoniának fő kormányzója (egy basa) szintén e városban szekel.

Az eddig mondottakat összefoglalva és megfontolva bátran kimondhatjuk, hogy Szaloniki — a tudományos célú kutatásokat nem tekintve — az idegenre nézve nem bír vonzerővel. Hozzájárulnak még a föntebb vázolt visszatetsző állapotokhoz a kedvezőtlen egészségi viszonyok, melyek a városban gyakran uralgó s főleg az idegenekre nézve veszélyes hidegleléseknek következményei.

Már a környéken kellemesebb megfordulni. Mindjárt Szaloniki szomszédságában kitünő vadászat esik, különösen szárnyas vadra, fáczánokra, szalonkákra, stb. Kirándulhatunk a közel fekvő Sedes faluba, a hol ásványforrásokat találunk, vagy a tíz órányira eső Jenidze-Vardar városkába, mely arról híres, hogy Makedoniának legjobb dohányát termeli s melytől mintegy két órányira Pellának, a régi Makedonia fővárosának, s Nagy Sándor szülővárosának maradványait szemlélhetjük. Az egész vidéken, a merre csak járunk, termékeny földet találunk, melynek nagy részét szőlő foglalja el. De utóbbi

meg is érdemli itt a kultiválást, mert a bor jó és keresett árucikket képez. Böven van még: búza, árpa, tengeri, dinnye.

A bányaipar sem jelentéktelen. A Kortiás hegység délnyugati lábánál. Kran mellett, két órányira Szalonikitől és egy és egy negyed órányira a tengertől festeny-vasércz található. Egy záporpatak völgyében már három telep van föl-tárva, melyekből egy és fél év alatt mintegy 2000 tonna érczet, átlag 45 százalék fest-élegtartalommal, szállítotak el. Délebbre Szalonikitől, Chalkidike félszigetén, Sophular és Kiradri mellett, két egész hat órányi távolságra a tengerparttól, szintén vannak festenybányák. Az érczet földolgozásra Skótországba (Glasgowba) és Németországba, különösen Elberfeldbe szállítják.

HAVASS REZSŐ.

A MAGYAR KÉPIRÁS AZ ORSZÁGOS TÁRLATON.

Az újabbkori magyar művészet, noha multja csak tegnapi keletű, már is néhány nevezetesebb eseményt jegyezhet föl, melyek történetében a fejlődésnek mozzanataiként többé-kevésbbé kiemelkedő helyet hivatrák elfoglalni.

S minthogy az újabbkori művészeteknek általán, de legkivált a képirásnak a különféle nemű és nevű tárlatok képezik éltető elemét, oly annyira, hogy e művészet szinte abban és az által látszik lélekzeni, élni és fejlődni: a magyar képirás rövid multjának is ezek a legjelentősebb eseményei. Mellőzve azon külföldi tárlatokat, melyeken a mult évtizedek folyamán elvéte egyes magyar festészeti művek föltűnés nélkül megjelentek, csak néhány újabb eseményt említünk meg.

A magyar festőművészet az 1873. évi bécsi világtárlaton foglalt először külön helyet, s ott a többi művelt nemzetek képirásához simulva, azok fényének árnyékában szerénykedve, nem kérkedett önállósággal, sőt amazokkal némileg összeolvadott, s egészben véve olyan benyomást tett, hogy meg lehettünk vele elégedve. Jól állott és előnyére vált a magyar képirásnak, hogy nem volt követelő, mert a mellett a tehetségek és az eredetiségnek bennök rejlő ismervei a hozzá értők figyelmét nem kerülték el.

Ezután legkiválóbb esemény volt az a tárlat, melylyel 1877-ik év őszén a képzőművészeti társulat műcsarnokát megnyitották. Mióta Mátyás király fényes udvarának helyét a török hódító foglalta el, a művészetnek talán ez volt legszebb ünnepe hazánkban. A külföld is elég élénk érdeklődést mutatott, szép számmal voltak a franczia, a belgiumi és a német képek, s jó hatást tettek a közējök ügyesen beosztott magyar

művekre. A szemlélő kellemes összbenyomást nyert, s nem igen vette számon, vajon a külföldi vagy a magyar műveknek volt-e abban nagyobb részök? Az egészen új fejlődésű és korunk művelt népeit jellemző sajátos lelki állapot, a tárlati mámor erőt vett rajtunk; örömeinkben azon, hogy a képzőművészeti társulatnak sikerült ily tárlatot rendezni, hajlandók voltunk az egészet sajátunknak tekinteni. Egyébként pedig nem is volt indokolva a pontosabb számítás, mivel egyes magyar művek a külföldiek nagy többségével jól kiállották a versenyt. E művészeti ünnepélyt nevezetes eseményné tette továbbá azon körülmény, hogy tüntető öntudatossággal lépett a nyilvánosságra az ifjabb képzőművészek egy csoportja, s szinte követelte, hogy a magyar művészet fényes jövőjének záloga, biztosítéka gyanánt tekintsük. S minthogy a magyar nemzet a közműveltség nem egy ágában még mindig arra van utalva, hogy a szigorú mértéket félre tegye, s a tudás helyett egyelőre beérje a lelkes, buzgó törekvéssel: így az akkori ifjabb művészeti nemzedék követelése sem igen akadt ellenszegülőkre.

Azóta az ilyen úgynevezett nemzetközi tárlatok évenként hol egyszer, hol kétszer ismétlődtek, s hasonló viszonyok között hasonló összbenyomással bírtak. Úgy általában nem volt okunk rá, hogy velők és a szereppel, melyet bennök a magyar képzőművészet játszott, elégedetlenek legyünk. Helylyel közszel megesett ugyan, hogy a magyar képzőművészi művek gyöngesége föltünőbbé vált, s ez épen akkor történt, mikor, valamely véletlenség következtében a külföldi küldemények is kevésbbé elégittek ki a nagyobb igényeket. A történeti igazság kedvéért meg kell említenünk, hogy a sajtóban a kritika ilyenkor megtette kötelességét, nem tartotta föladatának a kíméletet, sőt megjegyezte azt is, hogy az 1877-ik évi ifjú nemzedék késlekedni látszik ígéretének beváltásával.

Közbe-közbe láttuk a műcsarnokban Munkácsy Mihály két legújabb képzőművészi alkotását: *Krisztust Pilátus előtt* és *Krisztust a Kálvárián*, mindegyik önmagában kiváló esemény volt, továbbá Zichy Mihály egy nagy művét: *A Daemon fegyvereit*, majd ugyan e jeles művésznök együttesen mutatta be képeit, azután megismerkedtünk Verecsagin ecsetjének megkapó termékeivel, majd pedig gyönyörködtünk Matejko nagy történeti ábrázolásában: *A poroszok 1525. április 10-ikén hódolatot esküsznek I. Zsigmond lengyel királynak*.

Mind e tárlatok nálunk eddig szokatlan mérvben élénkítették a művészi életet, sőt mondhatjuk azt megteremtették; velök kapcsolatosan a műveltebb körök sűrűbben és behatóbban gondolkoztak és beszéltek a művészetről; közönségünk legalább nagygyában megismerkedett a külföldi képmás törekvéseivel, s lassankint megszokta a rajzoló művészeteket komoly foglalkozásnak tekinteni, mert belátá, vagy legalább sejté, hogy azoknak, s azok sorában a képmásnak is nagy, s hatásukban messze terjedő földatai vannak. Az így elért eredmény már magában bőven gyümölcsozteté a nagy áldozatot, mely a műcsarnokban különösen a képmás éltető eleme, a tárlat számára állandó helyet, s a művészi mozgalmaknak központot teremtett.

Az épület ugyanis rendszerint a nyilvánosság előtt áll, s így az építőművésznek nincs szüksége külön alkalomra, hogy alkotását bemutassa; legfőlebb a tervrajzok képezik a tárlat tárgyát. Szobrászati tevékenységünk az emlékszerű szobrok körül összpontosul. Ezekre pályázatot szoktak hirdetni, s a pályaműveket együttesen teszik közszemlére, minél fogva a műcsarnokbeli tárlatokon, ha nem hiányzottak is teljesen a szoborművek, azok csak elvéve jelentek ott meg, s úgy számuknál, mint művészeti fontosságuknál fogva a festmények mellett háttérbe szorultak. Az emlékszerű falképek, melyek az általok díszített épülettel együtt lépnek a nyilvánosság elé, aránylag csekély részét teszik képmási tevékenységünknek, ilyenek: a ferencvárosi templomnak, a fővárosi vígadónak, a múzeum előcsarnokának és a dalszínháznak falképei. Azon időben és azon országban, a midőn és a hol a festmények templomok, vagy más középület belsejét díszíték, akkor és ott a képmás nem volt kénytelen a nyilvánosságról külön gondoskodni, ma azonban, midőn java részben a magán élet számára dolgozik, föltétlenül a tárlatra van utalva, rá nézve ez a nyilvánosság jelentőségével bír.

Csak azért hozzuk föl mindezt, hogy minél szembe-
tűnőbbé váljek a tény, a mit egyébként mindenki könnyen észrevesz, hogy tudniillik az építés, szobrászat és a képmás közül, ez utóbira nézve sajátos természeténél, s azon alakulásnál fogva, melyen újabb időben e sajátossága miatt átesett, legnagyobb fontossággal bír a tárlat, továbbá, hogy képmási mozgalmaink központja tulajdonképen a műcsarnok, s a nyil-

vánosság, melyre alkalmat nyújt, művészetünk ez ágának nélkülözhetetlen éltető eleme.

De a képzőművészeti társaság műcsarnokában a magyar képírói termékek mindig külföldiekkel együttesen jelentek meg, s ezek társaságával járó előnyöknek részeseivé váltak. Általán a magyar képírás önállóan, egymagában eddig nem mutatta be magát. Kilencz évvel ezelőtt, 1876 nyarán az a hír járt a lapokban, hogy Zichy Mihály és Munkácsy Mihály közösen terveznének Párisban magyar festőművészeti tárlatot, s a hír hozzátette, hogy a költségek fedezésére a magyar kormány kétezer forintot ígért volna. Az ma már mellékes, vajon volt-e alapja e hírnek vagy nem? Ha volt is, valószínű, hogy ma igen kevesen, talán magok a tervezők sem emlékeznek rá. E sorok írója akkor fölszólt a terv ellen, s indítványozta, hogy Páris helyett Magyarország fővárosát válaszszaák, s a kormány kezdeményezése mellett és kellő anyagi hozzájárulásával itthonn mutassák be a magyar képírást. Nemsokára megnyílt a műcsarnok, s tárlatai fokozódó lendületet vettek ugyan, de a magyar képírói művek külön tárlatának tervét megvalósítani az sem vette föladatának. Megengedjük, hogy azok, kik a tárlatok szervezése közben a dolgok mivoltának mélyébe láttak, alapos okokon nyugvó meggyőződésből kockázottnak tartották a tervet, mindazáltal azt hisszük, nem vagyunk igazságtalanok, ha azt mondjuk, hogy mégis mulasztást követett el, mert szerény nézetünk szerint más intézmény híján a műcsarnoknak nem csupán az a föladata, hogy mindig fényes tárlatokat rendezzen, hanem az is, hogy a magyar művészet önismeretét elősegítse, arra alkalmat nyújtson. A mulasztásnak vádját eléggé indokolja a fölhozott érv, melyet alább még bővebben kifejtünk.

Az országos tárlat, mely általánosan elfogadott szokás szerint a művészeteket is felöleli, végre megvalósította e tervet. A magyar művészet, s kiválóan a magyar képírás ezúttal mutatja be magát egymagában, mint egy egész. Ez a körülmény talán elkerülte a figyelmet, pedig úgy látszik, hogy művészeti életünknek nagyfontosságú mozzanata, s azért érdemesnek, sőt szükségesnek tartjuk vele behatóbban foglalkozni. Hogy fontossággal bír, az kiderül már abból is, hogy most van először alkalom tájékozást szerezni magunknak a magyar képírásról, s különösen számot adni, ítéletet mondani arról,

vajon a külföldi társaságból háramló előnyök nélkül, milyen tárlatot lehet rendezni a magyar képírás műveiből, s azoknak egésze, milyen benyomást tesz? Sőt tovább megyünk, s fölvetjük azt a kérdést — mert ez a lényeges — vajon a magyar képírás eléggé megizmosodott-e arra, hogy egymagában olyan tárlatot létesítsen, mely nemcsak a szerény igényű hazafias lelkesedést elégíti ki, hanem megüti a szigorúbb művészeti követelmények mértékét is, melynek nincs szüksége az öntet-szelgésre, mert kiállja a tárgyilagos bírálatot is.

Ha a magyar képírást, összeségében tekintve, nem tartanók képesnek többre, mint a mennyit elért; ha nem lenne elég okunk a meggyőződésre, hogy nagy jövő áll előtte, hogy hivatottsága Európa művelt nemzetei sorában azokkal egyenlő rangú helyet jelöl ki számára: akkor meg lennénk elégedve azzal, a mi van, s hazafias kötelességünknek ismernők azt dicsérni és semmi esetre sem vetettük volna föl az előbbi kérdést. Így azonban ellenkezőleg kötelességnek tartjuk a bírálat számára oly álláspontot jelölni meg, mely a kétségtelen fényes jövővel összhangban van, s annak megvalósulását sietteti.

A fölvetett kérdésre válaszolva, azt kell mondanunk, hogy a magyar képírás az országos tárlat műcsarnokában távolról sem tesz kedvező benyomást, nem nyújt oly látványt, mely vetekedhetnék azokkal, melyeket a képzőművészeti társulat termeiben nyolcz év lefolyása alatt bő alkalmunk volt megszokni.

Az épület külseje és azon kivált a zománczos agyag-díszítmény alkalmazása sok kifogás alá eshetik. Zsolnay Vilmos pécsi műhelye, a honnét e díszítmények kikerültek, bír sajátos technikával, s ez által egészen sajátos, eredeti színhatást ér el, a növényi formák, melyekkel edényeit díszíti eredeti magyarnak tartott szövési és hímzési munkákról valók ugyan, de az edényekre vitetvén, visszanyerik a keleties díszítmény jellegét, s bizonyosságát nyújtják, hogy nem egyebek ennek durványainál. Ez utóbbi körülmény daczára meg vagyunk győződve róla, hogy hazai építésünk netán bekövetkezhető sajátos, hogy ne mondjuk nemzeties irányú alakulásában a zománczos agyag kiváló tényezőként van hivatva szerepelni, s egyszersmind ez legfőbb föltétele agyagiparunk művészi fölvirágzásának, de a díszítmény alkalmazásának

módja még megoldandó föladat. És a tárlat műcsarnoka e megoldás történetében csak tagadó jelentőséggel fog bírni; a mi benne sikerült, az Zsolnay érdeme. Az épület belső terének beosztása pedig teljesen elhibázott, mintha azt olyanok tervezték volna, a kiknek még sejtelmök sincs képtárlatot befogadó helyiségek föltételeiről. Alapszabály, mely egyéb tárlati helyiségekre is haszonnal alkalmaztatik, hogy a termek lehetőleg négyzetesek legyenek; a műcsarnok termei pedig éppen ellenkezően hosszúak és keskenyek úgy annyira, hogy alig van kép, melynek meglenne a szükséges távolsága. Hogy ez a beosztás megtörténhetett, az nagy gyakorlatlanságra mutat; rajta is fölismerhető, hogy az egész tárlat alaprajzának és beosztásának megállapításánál nem művészi, hanem mérnöki fölfogás volt irányadó. A termek világítása oly rossz, hogy már rosszabb nem lehet. Azt hihette volna az ember, hogy mikor a magyar képírás először készül egymagában megjelenni, akkor a jó hatás minden külső föltételére a legnagyobb gond fog fordíttatni. Nem így történt. Az iparcsarnok hosszú, túltömöttségöknél fogva fárasztó folyosóiban van fényűzés, de nincs ízlés, hiányzik az összhangzatos berendezés, s a mitől a mérnöki szellem az iparcsarnokban megfosztotta az ipart, attól meg kellett fosztatni a műcsarnokban a képírásnak is.

De nem számítva a kedvezőtlen külső föltételeket, maga a képtárlat összesége sem felel meg a fokozottabb igényeknek, s arról tanúskodik, hogy a magyar képírás még nem erősödött meg annyira, még nem erte el a fejlettség azon fokát, hogy egymagában bármilyen szűk keretű tárlatot képes volna kellően kitölteni, hogy összhangzatos, befejezett egésznek a benyomását tenné a szemlélőre.

Felretéve minden előítéletet, tekintsük meg elfogulatlanul a városligeti műcsarnokot, utána pedig a képzőművészeti társulat épületében a külföldi műveket; a kettőnek összbenyomását összevetve, azonnal észre fogjuk venni a kettő közötti roppant különbséget, vagyis a hazai képírásnak rendkívüli hátrányát amazzal szemben. Pedig nem szabad felednünk, hogy az idegenek között a franczia képírás nincs képviselve, s a belgiumi, német és osztrák művek, melyeket ott látunk, nincsenek tervszerűen összeválogatva, hanem csak úgy véletlenül találkoztak össze, s nem képviselik távolról sem kimerítően azon országok képíró művészetét.

A magyar képtárlat szembetünő alsóbbbságának az oka nem abban keresendő, mintha teljesen hiányoznának a jeles művek, de nem keresendő a képek csekély számában sem. Vannak ott figyelemreméltó művészi alkotások, van számos jó munka, de azok elenyésznek a középszerű, s a középszerűnél is gyengébb képek nagy többsége mellett, azoknak hatása nem érvényesülhet az összbenyomásban, melyben az utóbbiak jutnak uralomra. A mi pedig a tárlaton levő művek számát illeti, az igen jelentékenynek mondható, úgy hogy mennyiség tekintetében a tárlat valóban gazdag. De a miként egy jeles mester, ha nincsenek tanítványai, ha nincs iskolája, nem teszi ki egy nemzet képírását, s miként néhány jeles mű nem képes egy tárlat keretét betölteni, épen úgy a középszerű alatt álló művek bármily nagy száma sem tölti be.

Erre nézve nem messze kell mennünk a példákért. Ezelőtt 15—20 évvel a németek néhány jeles művet már képesek voltak fölmutatni, de akkor még nem jutottak odáig, hogy képírói műveikből önmagok tárlatot rendezhettek volna. Ugyanakkor a müncheni, düsseldorfi, karlsruhei, weimari és berlini akadémiákból kikerült ifjabb nemzedék már nagy tevékenységet fejtett ki, de azért a németek még sem közelíthették meg például az olyan belgiumi tárlatot, a melyen a művek száma csak negyedrészt tette a német képek számának. Ez onnét van, hogy a belgák nem voltak kénytelenek középszerű alatti képet is fölvenni, mivel a jelesebb képek művészi tartalma kelletéig pótolta a nagyobb szám hiányát és kitöltötte a tárlatot, míg ellenben a németek a gyarlóbb munkák nagy sokaságára voltak utalva. A német képírás helyzete e tekintetben csak a legeslegújabb időben, s pedig kivált a müncheni akadémia szép eredményei következtében változott kedvezőbbre. És ez eredményeket úgy érte el, hogy hosszú, de sikertelen kísérletek után saját tartalmatlanságát belátva, szakított elhibázott multjával, s beállott a francziák követői közé. Így mentették meg a németek képírásukat, s az átkölcsozött művészi elv által életrevalóságát biztosították. Az újabbkori képírás történetében ez a legérdekesebb mozzanatok egyike, mely többek között bizonyítéka annak, hogy a nemzeti chauvinismus egy maga még nem képes művészetet teremteni, s hogy az eredetiség ürügyével táplálkozó kizárólagosság ha valahol, úgy a művészetek terén bizo-

nyára káros. Még 15 évvel ezelőtt a német kritika gúnnyal árasztotta el a francziákat, s most a német képírás ezekénél keres és talál menekülést. E század elején élt mestereket, de kivált Corneliust, mint az újabb német képírás megalapítóját még ma is dicsőítik, de csak papíron; sem ezeknek, sem az újabb mesterek bármelyikének, például Kaulbach, Knaus és Piloty befolyásának alig van nyoma a mai német képírásban. A müncheni iskola, mely Németországon az első helyet foglalja el, egyrészt az ottani képtárban gazdagon képviselt németalföldi iskolák befolyása alatt áll, másrészt pedig a francziák követője, azoknak fölfogását és festési módját iparkodik minél inkább elsajátítani. Innét van, hogy az irányadó müncheni iskola, s annak nyomán általában a német képírás lehetőleg távol áll Corneliustól, ellenben napról-napra jobban hasonlít a mai belgiumihoz, mely szintén a régi németalföldi és az újabb francia képírás nyomaiban jár. Nem mondhatjuk, hogy akár a belgiumi, akár a német képírásban valami szertelen nagy eredetiség volna, de van benne művészi tartalom, s elfogadván mástól az elvet, melynek helyességéről meggyőződött, még mindig megőrzött annyi eredetiséget, hogy úgy a belgiumi, mint a német műveket könnyű fölismerni és egymástól megkülönböztetni.

S ha a francziák mestereiké váltak ezeknek, vajon miben áll képíró művészetöknek előnye? Nem azon félig értett jelszavakban, melyekkel úton-útfélen találkozunk, s melyeket némelyek úgy adnak ki, mintha a legújabb időkben föltalált, mindeddig ismeretlen művészeti elveket fejeznének ki. Ilyen sokat hangoztatott jelszó például ez: természet-hűség. Tévedés volna azt hinni, hogy az újabb idők találmánya, vagy hogy csak a maiak ismerték föl annak fontosságát; az egyáltalán senki találmánya sem, hanem primordialis elv, implicite benne van a művészetben, megértették azt már a régiek is, s bár különféle módon, de mindig annak megvalósítására törekedtek. Megértették a régiek már azt is, hogy ahhoz, hogy a művész őszintén szeresse a valót, az igazságot, nagy tökélye kívántatik a tudásnak a rajzban és a festésben, mert ezek az eszközei az igazság kifejezésének. Az újabbkori francziák is e két föltételre fektették a súlyt, az itt-ott mutatózó félreértések, a szertelenségig hajtott egyoldalúságok által magokat tévútra vezetni nem engedve, kitartással művelték

úgy a rajzot, mint a festés technikáját. A biztos, pontos, finom rajz által föltétlen uralmat vívtak ki a formák fölött, s a festés kiművelt technikájában birják a színhatás föltételét. A francia képírásnak előnyös ismérvei: az életteljes természetűség, a megkapó jellemzetesség, a festői hatás, a fölfogás kimeríthetetlen sokszerűsége a jól iskolázott rajzból és festésből származnak.

Az országos tárlaton bemutatott képírói művek összességének az ábrázolt tárgyak tekintetében egyik föltűnő és érdekes jellemvonása, hogy a szó szorosabb értelmében vett néhány oltárképen kívül csak is három műfaj: az arczkép, az életkép és a tájkép keretében mozog. Olyan művet, mely a tulajdonképeni történeti ábrázolás körébe tartoznék, nem találunk. Ez azt jelenti, hogy hazai képírásunk azzal, a mi bizonyos tekintetben hagyományának nevezhető, ha nem is szakított végleg, legalább ez idő szerint alábbhagyott. A nemzeti múzeum képtára tanúskodik róla, hogy a történeti ábrázolást előszeretettel művelték a magyar képírók. Tudvalevőleg az állam által kifizetett pályadíjak mint külső tényezők nagyban élesztették ez előszeretetet. Azonban bármily tisztelettel viseltessünk ama művekben nyilvánuló lelkes törekvések iránt, még sem tagadhatjuk, hogy a szigorúbb bírálat mértékét nem ütik meg, s hogy nélkülözik mindazon föltételeket, melyek alapján sajátos művészeti irányt vagy iskolát képezhettek volna. Két főhibája van azon tevékenységnek, melynek termékeit a nemzeti múzeum keptárában láthatjuk: az első az, hogy hiányzott a történeti ábrázolás egyik leglényegesebb, mellőzhetetlen eszközéhez, a nagy compositióhoz megkívánt művészi jártasság; a második pedig a téves nézet, hogy nagyfontosságú, egy nemzet életében valamely eszmet képviselő, s sorsára döntő befolyást gyakorló eseményt kis keretbe szorított néhány alakkal, tehát a tárgy nagyságához mértén aránytalan eszközökkel is elő lehet állítani és az eszmei tartalmat kifejezni. E két hiba egyenlően végzetessé vált történeti képírásunkra. Midőn aztán művészeink előszeretete csökkenni kezdett, s a történeti ábrázolások mind gyérebbekké váltak, Ipolyi Arnold, akkor még a képzőművészeti társaság elnöke, az igazi okokat föl nem ismerve, két-három alakból álló történeti ábrázolásokat sürgetett, s erre alkalmas jelenetek hosszú sorát, mintegy programként állította össze. A czáfolat nem is soká

késlett, mert ugyancsak az ő elnöklete alatt egy bíráló bizottság a múlt ősszel oda nyilatkozott, hogy a kép, mely két alakkal Attila halálát ábrázolja, nem tekinthető történeti képnek. A bizottságnak és elnökének igaza volt, mert a szóban levő mű épen oly kevésbé történeti ábrázolás, a mint például nem az a nemzeti múzeumi kép, melyen Szent István megkereszteltetésének eseményét három alak állítja elénk. Nem szabad ugyanis szem elől tévesztetni, hogy e tekintetben igen nagy különbség van a szent és a világi vagy nemzeti történet között. Például két alakkal ábrázolható Krisztus megkereszteltetése Szent János által, mivel daczára, hogy a két alak nem képmás, mégis mind a kettő egyéni ismérvvel bír, Szent István pedig és a püspök, a ki őt kereszteli, épen ennek híján van.

Festőművészetünk úgy a mint a tárlat műcsarnokában megjelent, kétségtelenül igazolja az imént mondottakat. Ha már nincs meg a nagy események ábrázolásához szükséges készültseg, helyeselhetjük a törpe történeti képek mellőzését, mert azt, mely Pázmán Pétert állítja elénk, a mint a nagyszombati egyetemet alapítja, nem tartjuk még törpe történeti képnek sem, s még kevésbbé arczképnek, az utóbbinak különösen azért nem, mert hiányzik belőle a művészi arczképnek leglényegesebb föltétele, tudniillik az élő egyén jelenléte. A kép eszmeje már alapjában el van hibázva, s nem egyéb, mint durva félreértése a hollandiai iskola által teremtetett egy sajátos műfajnak, melynek neve *Schütterstück* és *Regentenstück*, mely élő egyének csoportos arczképe volt. Ezen műfajhoz tartozik az első magyar biztosító intézet alapítását ábrázoló nagy kép, azonban hollandiai rokonaitól annyiban szintén eltér, hogy az arczképek egy része, ha szabad úgy mondani, posthumus, vagyis az illető személy halála után született.

A hollandiai képírásról szólva, azt vesszük észre, hogy a mi képírásunk úgy, a mint a tárlaton látjuk, az ábrázolt tárgyak vagyis műfajok tekintetében a különféle idők és országok iskolái között ahhoz áll legközelebb, kivéve, hogy itt nálunk a vallásos tárgyakból csak oltárképek készülnek, s hiányzanak a nemzeties jellegű bibliai ábrázolások.

A három műfaj közül kétségtelenül az arczképet illeti meg az elsőség, s följegyzésre méltó körülmény, hogy ez az első eset nálunk, hogy a többi műfajokkal szemben az arcz-

kép érte el a művészi befejezettség legmagasabb fokát. Ezen állításunk azonban e fajbeli művek összbenyomására vonatkozik, s csak így felel meg a valóságnak, mert ha az egyes műveket tekintjük, azt kell mondanunk, hogy a tárlatban nincs olyan nagyszerű művészi alkotás, a milyen a képzőművészeti társulat múlt őszi tárlatán a Munkácsy által festett Haynald bíbornok arczképe volt. S ha már a hollandiai képírást hoztuk föl, nem hallgathatjuk el azt sem, hogy a hollandiai mesterek nagyszerű fölfogásával és megkapó jellemzettségével a mi arczképeink, ha még oly élethűek is, távolról sem versenyezhetnek. Áll ez valamennyiről és valamennyi között a legföltünőbbbről, ha nem is föltétlenül a legjobbról, értjük tudniillik Tisza Kálmán kormányelnök arczképét. Néhány szóba akarjuk összefoglalni ítéletünket ez érdekes és sokat megbeszélt műről. Sokan vannak, kik az arczképet történeti képnek tekintik, s kivált a hollandiai iskola e fajbeli alkotásait szokás így felfogni és méltányolni. Nézetünk szerint e fölfogásnak csak félig van igaza, a mennyiben az arczkép olyan ábrázolás, mely idővel, a távoli jövőben történetivé válik. A hollandiai arczképek például, mikor készültek, nem voltak történeti ábrázolások, de most egészen azok. És ebben bírjuk az arczkép művészeti becsének mértékét. Valamely időben és országban készült arczképek igen élethűek lehetnek, de kérdés, vajon visszatükrözik-e ama kor jellemét, erkölcsi mivoltát, a szellemet, mely a társadalmat mozgatta? A hollandiai arczképekben a XVII. századbeli Hollandia testileg és szellemileg él szemeink előtt, s az olasz arczképekben a XV. és XVI-ik századbeli Olaszország. A XVIII. században Magyarországon is számos arczkép készült, elég jól vannak festve, hasonlók is lehettek az illető személyekhez, de bíz azoknak arczából keveset lehet kiolvasni. És vajon Tisza Kálmán kormányelnök arczképeben, melyet Benczur festett, meg vannak azon magasabb művészi elemek, melyeknél fogva idővel történeti ábrázolássá, a maga korának egyik tükrévé válhatik? Tagadólag kell válaszolnunk, mert a személyi hasonlóság nem hiányzik ugyan belőle, de nincs meg benne a magasabb fölfogás, mely kiemeli, szemünk elé állítja az egyént, az erkölcsi embert, egy szóval a fölfogás közönséges s nagyon pillanatnyi. E képből senki sem fogja sejtetni azt a szellemi rugékonyságot, azt az akaraterőt, azt a szívós kitartást, mely-

lyel Tisza Kálmán tíz éven túl mint kormányelnök Magyarország sorsát intézte. Az alaknak elhelyezése, a festési kezelés, az egésznek és a részleteknek csekély kidomborodása, a bőr alatt a testnek hiánya, mindez hozzájárul a szűkkeretű fölfogáshoz, mely úgy látszik, mintha csakis a körvonalak által akart volna hasonlóságot elérni. Ha az arczkép nem Tisza Kálmánt ábrázolná, ugyanezen tulajdonok mellett kevesebb föltünést okozva, nagyobb műbecsrel bírna, de mint ilyen nem oldja meg a nagy föladatot. A mi pedig különösen a festési technikát illeti, az igazság kedvéért nem szabad elhallgatnunk, hogy Angeli, Horowitz és Vastagh György művei bátran kiállják a versenyt Benczur műveivel, sőt tartalmasságra nézve úgy a húsban, mint a ruházatban néha fölül is múlják.

Nem volt szándékunk részletezni, egyes műveket és neveket említeni, hanem ezeknek mellőzésével a képtárlat egészének összbenyomásáról akartunk számot adni. S ha e szándékunkat az arczképeknél kénytelenek voltunk megszegni, ugyanezen szükségesség annál kevésbé fog beállani a másik két fajnál. Az életképek és tájképek részletezése már csak azért is fölösleges, minthogy tulajdonképen ezek adják meg a tárlat összbenyomásának a jelleget. E két műfajban, tudniillik az életképben, különösen a népeletben és tájképben a legújabb időben igen termékeny volt képírásunk, s ezeket művelte aránylag legtöbb szerencsével, a nélkül azonban, hogy e művelés a művészi bensőség nagyobb fokát érte volna el. Ha a tárlati műcsarnokban a legelső tájképet, mely jó hatásával leginkább magára vonja és leköti figyelmünket, vagy a tárgyánál fogva legérdekesebb, legrokonszenvesebb életképet közelebből megvizsgáljuk, szigorúbb bírálat tárgyává tesszük, azonnal bizonyos ürességet, a művészi tartalom hiányát vesszük észre. E két fajbeli műveken majd a fölfogás, majd a kivitel szinte a nyegleségig mesterkelt, itt-ott nyers, durva, elhanyagolt festés kérkedik, mintha természetűség akarna lenni, pedig nem rejlik mögötte igazi tudás, a mi az ecset virtuositása akar lenni, az esetlenséggé válik, s általán a tudás hiánya mellett legerezhetőbb a művészi meggyőződés őszinteségének hiánya. Innét van aztán, hogy alig találunk képet, melyen nyomára akadnánk annak, hogy a művész igazi műveszi lélekkel mélyebben be akart volna hatolni tárgyába.

Végig jártatva szemeinket e sok befejezetlen és tökéletlen festményen, nem bírjuk fölfedezni az elemeket, melyek a tökélyesülés képességével bírnának, s őszintén sajnálkozunk azon, hogy ily sok kép nyert bebocsátást a műcsarnokba.

Nem indokolatlan vád, nem igaztalan ítélet, melyet a fentiekben kimondottunk. A tény, melyet itt tudomásul veszünk, nem került el se a művészi, se a műkedvelő körök figyelmét, s úgy az egyiknek, mint a másiknak igen kellemetlen meglepetést okozott. Általán senki sem hitte volna, hogy képzésünk olyan gyenge, a milyennek az országos tárlaton mutatkozik. Szolgáljon ez figyelmeztetésül mindenkinek, először is a művészeknek, s másodsor azoknak, kik unos-untalan előállanak követeléseikkel, s a sajátos magyar irányt, nemzeti iskolát türelmetlenül, parancsolólag sürgetik, de megfeledkeznek arról, hogy a magyar képzés mindaddig nem bírt olyan hagyományokkal, melyeknek alapján önállóan, eredeti irányban fejlődhetett volna. A művészetben a sajátos nemzeti irány sokféle föltételeit nem egy nap, vagy egy éjjelen, de nem is egy nemzedéken át szerzi meg valamely nemzet, — ezeket több nemzedéken át tartó ernyedetlen munka, komoly tanulmányok, iskolázottság és a lángelmék hosszú sorozata teremtheti csak meg; a mit egy nemzedék tanult és tud, az nem hal ki vele. hanem örökségül száll a következőre. S ne feledjük, hogy a magyar képzésben a mostani nemzedék nem előzte egy másik nemzedék, mely örökséget hagyott volna maga után, a mostani nemzedék pedig bőven teljesítette kötelességét, tőle többet követelni igazságtalanság volna. Azonban, ha nem akarunk igazságtalanok lenni, abból még nem következik, hogy esztelen önámítást kövessünk el az elért eredmény szertelen becslése által.

A szakadozottság, a befejezetlenség, mely az összbenyomást jellemzi, egyszersmind híven tükrözi vissza azon viszonytagságokat, melyekkel művészeink az eddig elért eredményért hőiesen megküzdöttek. Valóban a nélkül, hogy az egyes művészeket valaki személyesen ismerné, a kiállított képeken föl ismerheti a külső viszonytagságok nyomait. Az összbenyomás érthetően mondja, hogy művészi tehetségeink, melyek oly csodás számban keletkeztek, többé-kevésbé hiányos előkészület után a külföld felé vették útjokat, rendszerint a bécsi,

vagy egyik-másik németországi akadémián szerény és bizonytalan ösztöndíjjal bizonyos időt töltöttek, az egész tanfolyamot csak kevesen végezték el, hanem legtöbben mielőtt valamely mester iskolájában kiképztetésüket befejezhették volna, az önfentartás kényszere folytán tanulmányaikat abban hagyták, önállóan, saját kezökre a napi megélhetésért dolgoztak, s munkájokba művészi hivatottságuk egy részét beleölték. Innét van, hogy képzőink se eredetiséget nem fejthettek ki, se a külföldi iskolák hagyományait nem sajátították el, s innét van az a nálunk oly gyakori, s oly szomorú tünet, hogy ha valamely jeles fiatal tehetség föltünik, egy elég jó képet fest, melynek hatásos látszata a művészi nevelés hiányából származó gyarlóságokat annyira a mennyire elfödi, a fiatal művész egyszerre hírre tesz szert, ünnepelteti magát — hogy megélhessen, de ezzel művészi pályafutását vagy végleg befejezi, vagy pedig önismeretre jut, s ha elég erkölcsi ereje van, tanulmányait újból kezdi. Az ilyen áldozatoknak elég tekintélyes sorát lehetne megnevezni.

Ne akarjuk tehát a nemzeties irányt decretálni, ne ámítsuk magunkat a meglevőnek túlbecsülésével, hanem iparkodjunk fölismerni a helyzetet a maga valójában, s ha fölismertük, legyen elég őszinteségünk az igazat bevallani és törekedjünk a hiányok okait elhárítani. Ez esetben mielőtt magyar nemzeties irányról csak álmodnánk is, sürgetni, követelni fogjuk, hogy legyen itthon olyan intézet, mely az ifjú tehetségek alapos és befejezett művészi kiképztetését biztosítja, úgy hogy ifjaink ne legyenek kénytelenek külföldre vándorolni, s lehetővé váljék, hogy itthon a haza földjén nemzedékeken át tartó folytonos gyakorlat által nemzeties hagyományok fejlődjenek.

Másodszor szükséges, hogy a művelt közönség ne csak úgy vegyen részt a művészeti életben, hogy a tárlatokat megnézi, hanem hogy megrendelések és vásárlások által hatásabban támogassa a művészeket. Végül pedig, nehogy a mostanihoz hasonló meglepetések ismétlődjenek, s hogy mindig tájékozhatassuk magunkat a magyar művészet állapota, haladása felől, gondoskodni kell arról, hogy időnként, például minden két vagy három évben akár a kormány, akár pedig a képzőművészeti társaság által kizárólag magyar művekből tárlat rendeztessék.

Ha e föltételek megvalósulnak, akkor a legközelebbi országos tárlaton a magyar képírás kedvezőbb összbenyomást fog nyújtani, el fog tűnni az a szakadozottság, a befejezetlenség, lesz benne több művészi tartalom, lesz benne bizonyos egységesség, s ez talán magában fogja rejteni az önálló, eredeti nemzeties irány csiráját.

PASTEINER GYULA.

NE HALLJA HIRÉT AZ ANYJÁNAK.

Regény.

Ötödik közlemény.*)

XIV.

A mi a Verner-házban történik.

Verner lovag házában, tulajdonkép, csak a legbensőbb kabinetben kitört a forradalom. A reactionarius miniszterium megkapta elbocsáttatását s helyébe liberalis államférfiak léptek.

A dolog így történt.

Az öreg úr, mióta beteg, egyebet sem tesz, mint egyik orvosi munkát a másik után olvassa végig, és a mit azokból tanul, egybeveti és összehasonlítja saját testén észlelt tapasztalataival. Ezeket ő mind elmondja doktoráinak, a ki az észrevételeket részint helyesli, részint dühösen megczáfolja.

Egyszer azonban a beteg ember kezébe egy németországi híres orvos és tanár világhírű munkája akad. Olvassa s mentől több lapot vág föl a könyvből, mentől több fejezetnek hág a nyakára, annál inkább úgy ítéli, hogy csodálatos fény, tiszta fehér világosság és csalhatatlan revelatio ragyog föl agyában.

Kétségtelen és megczáfolhatatlan érvekkel bebizonyítva látja, hogy ellentétben betegsége természetével éppen a homlok-egyenest ellenkező kúrát folytatta! Ez a szakadatlan melegség,

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 101., 102., 103. és 104. füzetében.

pára és begöngyölgetés inkább árt egészségének s csak «hatványozza» a belsejében lappangó titkos lázak fokozatát. Neki ellenkezőleg hideg kell; friss lég, szellő, sőt örökös léghuzam! tekintve testi constitutióját, melyet saját magának mégis jobban kell ismernie, mint akármely orvosnak, ha száz diplomája is van.

Rögtön tehát, míg nem késő... mert Verner lovag épen e napokban ülte meg, székében és pokróczai között életének 80-dik évfordulóját, asztalhoz tolatja karszékét, a fölmelegített téglákat kidobhatja lába alól, tollat ragad és ír.

Igen udvarias levélben megköszöni eddigi orvosának szorgalmas és buzgó fáradságát. Hálája fejében oda mellékel egy pár darab ezer forintos bankót, de szóval sem említi, hogy tovább is örvendeztetné meg becses látogatásával.

Együttal távirati sürgönyt küld Stuttgartba, az ujonnan fölfedezett orvosi kitünőséghez, azon kéréssel, hogy fölülve a legközelebbi villám-vonatra, jőne el Buda-Pestre, orvosi consiliumra, egy szenvedő beteghez, a ki képességgel bír tartozó háláját tényekkel is bebizonyítani.

A válasz még ebéd előtt megjött. A tanár úr kész a megtisztelő bizalomnak megfelelni, ha előlegkép, Buda-Pestről távirati rendelvény alakjában, az úti költség kezébe juthat.

Verner úr megbotránkozott:

— Szégyen a világnak, gyalázat Stuttgartnak, hogy ily elsőrangú tudós, még a vasútra való pénzt sem képes kiszűrni!

Megküldte neki, a mit kívánt és másnap estére már várta.

Némely olvasó azt mondhatná erre, sokkal komolyabb és okosabb embernek képzelte volna Verner urat, mintsem egyszerre úgy jelenjek meg előtte, mint hálósipkás nyárspolgár, a ki mindent elhisz, a mit fekete betűkkel fehér papírra nyomtatva lát. Kérem önöket gondolják meg, hogy a legeszegebb embernek is van egy gyengéje, melyet levetkezni nem tud. A lovag minden másban bölcs, előrelátó és positiv ember volt, de betegsége tekintetében a nevetségig elfogult, konok, s beszámíthatatlan állapotban sinylődő lélek lakott benne.

Ápril hónap első napjaiban, délután rút zimankos idő látogatta meg a fővárost. Majd kisütött a nap és tavaszt hazudott, majd elborult és rögtönzött hófergeteg riasztotta szet a sétálókat.

Ilyen órában szokott Tibor gróf, teljes díszben ebédre menni az Európa-szállodába, ha ugyan valamely jobb helyre épen hivatalos nem volt.

Már útközben megbánta, hogy fösvénykedett s nem ült kocsira, most pedig, a midőn a Dorottya-útcza sarkán kiért a Lánczhídtérre, oly metsző szél fogadja, egyenesen Váczról, hogy kénytelen előkeresni kabátja zsebéből shawlját s beköti nyakát.

Alig halad néhány lépésre, egyszerre szemközt lát valakit feléje közeledni. Megismeri azonnal, de szemének sem mer hinni, hogy csakugyan ez úri ember volna, testi és lelki valóságában.

Ő volt Verner lovag! Könnyű tavaszi felöltöt viselt vállán, szélben játszó bő gallérral; fején széles karimájú kalap, nyaka meztelen; egyik kezében sétatálcza, másikban füstölő szivar.

— Ah — mondá a gróf — mily véletlen találkozás! Engedje meg, hogy szerencsét kívánjak egészségenek visszatéréséhez. Magamon kívül vagyok az örömben, hogy önt itt a szabadban és e kétes időben, ily frissen találhatom.

— Gróf úr, e metamorphosisnak igen érdekes, de nagyon hosszú története van, majd elbeszelem máskor. Egyébként is csupa jó újság van a háznál. Piczi kis hugom, Rózsa, teljesen fölüdült Nizzában s már holnap reggel tizenegy órára várom a pragerhoft gyorsvonattal.

— Ah, ez dicső; tán nem is volt oly veszélyes baja, mint véltük?

— Ellenkezőleg, közel volt a halál torkához, de Nizza s egy kitűnő orvos csodát vitt végbe rajta. Ez a doktor a XIX-diki század dicsősége, igen elmés gépet talált föl, melyel minden látogatás alkalmával pontosan megméri a beteg tüdejének köbmértékét, úgy hogy egy fél grammal sem hibázhat. Mikor Rózsa hugom Nizzába érkezett, tüdejének három negyede már végkép veszve volt. Ma? a hiány nem terjed az egésznek egy kilenczedére, az mind újra nőtt neki. Leveleiben saját aláírással biztosít engem a doktor, hogy a mi még hátra van, a pesti levegő is megadhatja.

— Ah, megadhatja? valóban megadhatja.

— Mit akar ön, gróf úr? századunk a lángeszek és bámulatos találmányok fölkent korszaka!

— Nem vagyok képes örömet kellőleg kifejezni, de ismerek valakit, a kit ez örömhír a halandók legboldogabb férfijává tesz. Szeretett öcsém, a ki ez idők alatt elzárkozott a világtól s kizárólag csak szíve fájdalmának élt.

— Képzem . . . képzem — felelt a lovag kétértelmű mosolylyal, mert mihelyt nem doktorról és betegségről volt a szó, rögtön visszanyerte világos elméjét, éles eszét és ember-ismeretét, teljes mértékben.

— Bocsánat — jegyzé meg a gróf és igen gyanús pillanásokat vetett az akadémia palotájának homlokzatára — azt hiszem, hogy itt épen a legerősebb léghuzamban állunk.

— Oh, nekem nem árt. Épen ezt keresem. Mert ha megváltoztattam gyógykezelési rendszeremet, lelkiismeretesen követem orvosom rendelményeit, a legesekélyebb részletig. Nagyon örültem a találkozásnak. Ha vissza érkeznek hölgyeim, ismét kinyithatom házamat. Az estélyek idénye ugyan régen lejárt, de bátor leszek méltóságodat megkérni olykor-olykor egy kis barátságos ebédre.

— Lovag úr, ön engem igen lekötelez.

— Isten önnel. Sietek, mert még ma esti öt óráig háromszor végig kell sétálnom a lánczhidon, oda és vissza. Kár, valóban nagy kár, hogy itt Buda-Pesten alig talál az ember valami szellősebb sétat helyet. Au revoir.

Elment, majdnem elnyargalt. Ott hagyta a grófot, a ki megkövülve nézett utána.

De az öreg, még a sétány vaskerítéséhez sem ért, a midőn, mintha valamit elfeledett volna, ismét visszajött.

— Gróf úr, szeméből láttam, hogy nagyon félt engem a meghűléstől. Legyen megnyugtatta, mert én csak csalom a világot. Könnyen vagyok öltözve kívül, de annál pompásabban megvédve belől. Egész testem vizes lepedőkbe van csomagolva s mielőtt kijöttem a szabadba, újra levetkeztem és komornyikom, a nyakamtól bokáig befecskengett három Reamur fok jeges vízzel. Bocsásson meg, ha csekély személyemet illető ügyben unakoztattam.

Elment másodszor is és a gróf összezsapta kezét.

— Borzasztó, hogy ezt a vén Metusalemet az ördög el nem tudja pusztítani, se hideggel, sem meleggel. Romolhatatlan vas egészségének kell lenni, ha az egyik doktor süti, mint a lepényt, a másik jegbe hűti, mint a champagneit.

— — — — —
Néhány nap múlva csakugyan formaszerinti meghívó érkezett a grófhhoz a lovag úr ebédjére. «Verner lovag és unokájának özvegye tisztelettel meghíják Perghő Tibor grófot barátságos ebédre.» Következett a nap és az óra.

— Hm — gondolá a gróf — máskor ez az «unokájának özvegye» föl sem tűnt nekem. Ötödik keréknek tartottam a kocsiban, csak azért, hogy házi asszony lévén, hölgyek is jöhessenek a társaságba. Ne legyenek Perghő Tibor, ha ez nem Verner Henrik anyja s a rejtekben tartott Arankának nagymamája. Jegyzékbe kell ezt vennem, mert ki tudja, mikor vehetem hasznát?

Az ebédlő társaság nem sok részvevőből állott. Tetszett ez Tibor grófnak, mert bebizonyodott, hogy most már ketten öcscsével a legbensőbbek közé tartoznak. Kevésbbé lelkesedett föl, a midőn Adorján bárót is megpillantá, a kit a hölgyek igen szívesen fogadtak. Mit keres ez az idegen egy en famille ebéden? Kivülök még a lovag könyvvezetője, vagy inkább pénztárnoka volt jelen, olyan ember, mint a nagy tábornokok asztalán a melléjük rendelt hadsegéd.

A családi kis ebédlőben kerek asztal állott. A néninek Tibor gróf jutott lovagúl; úgy nézett rá, mint pecsenye mellett a savanyú ugorkára. Szemközt velök Taszilo gróf es Róza kisasszony foglaltak helyet; az asztal alsó végére Verner lovag és Adorján báró jutott.

A beszéd főleg Nizza levegőjéről s az ottani orvosok nagy tudományáról folyt; de Róza kisasszony sápadtsága és beesett arcza nem igen igazolá a vendégek lelkesedtségét.

— A szenvedő arcz — jegyzé meg a ház ura — csak a teljes gyógyulás előtt beálló üdvös reactio bizonyítéka. Most még a táplálék összes ereje a légző műszerek újra alkatására szolgál s ha e műtét be lesz fejezve, kerülhet a sor arra, hogy a test visszanyerje korábbi egészséges alakját.

Róza kisasszony nyájas mosolylyal köszöné meg e vigasztalást s midőn erre Taszilo gróf reményteljes pillantást vetne menyasszonyára, feleletkép újra hallá:

— Maradjunk legelső kijelentésem mellett: öné leszek vagy a halálé.

A fekete kávé után még apróbb csoportokká oszlott a társaság. Az öreg úr és Tibor gróf a hölgyeket mulattatták.

Taszilo gróf karon kapta a bárót es egy tárt ajtón túl vezette.

Épen azon szoba az, mely a dynamitos merénylök ellen sodronyszövevettel ketté választva, eddig a lovag izzasztó kamarájául szolgált. Ajtaján a fehér fátyol most is ott hullámozott,

— Űljünk le — kezdé a gróf — mert titkos beszédem van veled.

— Titkos? Akkor aligha jól választod e helyet, mert ez ajtó a nagy terembe vezet s ez volt az elválasztó vonal, melyen át a lovag vendégeivel szót válthatott.

— Annak vége van. Nézz ide. Felre tolom a fátyolt s láthatod, hogy a nyílás be van üvegezve. Oda benn sötétség uralkodik s nem teheted föl a lovagról, hogy cselédei által vendégeit kikémlelje. Nem szólnék, ha az asszonyok eltűntek volna, de ott hallgatják bátyámat a másik szobában, mintha az evangéliomot magyarázná.

Leültek.

— Adorján, nagy a panasz ellened.

— Hallom.

— Harmadik, negyedik szerda múlik, s az asszonyok legszebbike megöl engem kérdéseivel, hogy hova vesztél a nagy világba? Miert nem mutatod magad a Zrínyi-útczán?

— Semmi keresetem ott.

— Hogy jutsz e bibliai ártatlan lemondásra?

— Bocsáss meg, egészen kiábrándultam s köszönöm ezt sorsomnak. Volt idő, a midőn készen lettem volna egy üdvöt ígérő pillantásaért életemet föláldozni. Szerencsemre a nő erényesebb volt, mint én s midőn azt hittem, kegyelmet találtam előtte, kinevetett és megvetőleg visszautasított.

— Visszautasított! Oh József, oh Potifárné ténsasszonyom! És te erre vitézül megfutamodtál? Tán azt vártad, hogy utánad rohan, birkozik veled, míg téli kabátodnak felszárnja kezében marad? Bárócskám, hallom, elvégezted a jogot, de az élet iskolájában még mindig adós vagy az érettségi vizsgálattal. Az ördögbe: az ilyen visszautasítás a szép asszonyok rendes metierjéhez tartozik. Nem művészet, hanem kontárság volna a szerelemben, ha még azon szabályt is elhanyagolná, hogy egy kis kiéheztetéssel jobb étvágyat kapj.

— Kíméletlenül beszélsz a nőkről; kezd már sok rád ragadni bátyád cynismusáról.

— Bátyámat rosszúl ítéled meg. Tud ő finom és jó ízlésű gavallér lenni: hanem ha férfikörben okosat akar mondani, minden dolgot igazi nevén nevezi.

— Tulajdonkép azt akartam mondani, hogy nem értem szándékodat. Mit érdekel az téged, hogy visszatérjek a Zrínyi-útczába és udvaroljak a házi asszonynak?

— Mit érdekel engem? Egyszerűen tetszik nekem, ha fölbátoríthatok egy tapasztalatlan diákot, hogy kellő díszszel és illemmel használja föl ifjúságának előnyeit.

— Nagyon elvont érv ez. Én mást gyanítok. Mint völegény szabadúlni akarsz bizonyos selyem-puha körmöcskék-től, de nem találsz a szakításra se okot, se alkalmat. Ilyenkor legsikeresebb eszköz, ha utódot állítasz magad helyébe.

Taszilo gróf nevetett; félig-meddig igent is biczentett fejével. Mert nagyon örvendett, ha barátja ily olcsó s az útszélről fölszedett magyarázatokkal is megelégszik. Valódi szándékát, hogy a fiatal bárót a Verner-házban végkép lehetlenné tegye, úgy sem fedezheté föl.

— Igazad van: völegény vagyok, de csak alternative. Versenytársam a tüdővész és a halál; egyikét sem híhatom ki párbajra. De talán te is szerelmes vagy? Valami távol neszét hallottam is ilyesminek. Újabb időkben nagy kedvet kaptál a magasabb kertészeti műveletekre és órák hosszágig öntözgeted egy házi szépség virágait.

— Megeshetett.

— Csakugyan így volna? Akkor ezer bocsánat. Oh én gonosz lelek, a ki sátáni incselkedéssel a legtisztább érzelmet fölzavarni igyekeztem! Ha az ember otthon igaz gyémántot talált, nem lehet kedve hamis ékkövek után futkosni.

Azaz: Taszilo grófnak tökéletesen mindegy volt, akár az ég, akár a pokol jött segítségére.

E pillanatban Tibor gróf toppant közéjük s rájuk kiált:

— Mit sugtok-bugtok itt a rejtekben? Mi ez? Conventiculum, complot vagy dynamit? Azalatt pedig a hölgyek készülnek visszavonulni szobáikba.

A két ifju fölugrott székéről, Taszilo gróf sietve indult a társaság felé, a báró lassan követé s többször megállott.

A szomszéd szobában Verner lovag recsegő hangja uralkodott. Épen most mutatta meg a nizzai csodatevő orvosnak fényképét és látogató-jegyét: Il dottore Ipocrate di Riscanti!

és a név után negyvenhárom medikai fakultás következett, melyeknek e lángész tiszteletbeli tagja.

A lovag, habár az orvosi tudományok eddigi állása és magaslata mellett is elérte életének nyolczvanadik évét, minden új eszmét e téren a legélénkebb érdekeltséggel és lelkesedéssel fogadott.

— Megmagyarázom önöknek a tudómérő gép szerkezetét. Hallják és bámuljanak. Legelőször is a beteget könnyű öltönyben megméri a szabad levegőben. Azután bizonyos tabellákból megnézik, mennyit kellene ily testnek nyomni, ha a mérés víz alatt tölténnék. A számbeli eredményt mindkét esetben följegyzik. Erre következik a mérés a vízben. A beteg fürdő kádba lép, melynek feneke közönséges decimal-mérleget képez. A beteg még fejét is a víz alá meríti. Kellemetlen ez, de ezzel a műtétnek is vége van. Ha a súly megegyezik a tabellákban előírt összeggel, akkor az egyén egészséges; ha könnyebb, megmutatja, mennyi hiányzik a tüdőből, mert más benső alkatrészek teljes épségben vannak!

— Nagyszerű! — kiáltott föl Tibor gróf, a ki mindjárt látta, hogy e találmány a leghaszontalanabb humbug.

Ezalatt Adorján báró még mindig a sodronyszövettel ketté osztott szobában állongott s midőn alkalmas percet talált, visszalépett a nagy terembe vezető ajtó mellé, meggyőződni akarván, vajon a fátyol alatt csakugyan van-e üveg? s ha van, nem lehet-e azt a túlsó oldalról fölnyitni?

Újjaival érezte, hogy ott üveg csillámlik, s ha az ablakocskát túlról ki is lehet nyitni, most zárva volt.

A nagy terembe nem láthatott, mert sötét volt; de midőn szép csendesen vissza akarna lépni, valami zörejt hall s valaki az ajtót belülről csöndesen és óvatosan megnyitja.

Az ifju megijedt, hogy idegen házban szerénytelen kíváncsiságot árult el, de mielőtt visszafordulhatna, látja, hogy a küszöbön egy nő alakja tűnik elé, a ki, újját ajkaira téve, hallgatást int, s jelt ad a belépésre.

Ekkor a nő föltekintett; a szobában égő lámpák fényt vetnek arczára, az ifju úgy retten vissza, mintha kísértetet látna maga előtt.

Ő volt, a kit e helyen legtávolabbról sem gyanithatott, testestül, lelkestül özvegy Müllerné asszonyom!

Szörnyű meglepetésében gépíleg engedelmeskedett;

eszébe sem jutott többé, hol van; otthon vagy mint vendég idegen házban? s késedelem nélkül belépett, inkább besurrant a nagy terembe, s az ajtót maga után betette.

Itt a sötétben a nő néhány lépéssel tovább vezette, míg tapogatózva egy asztalkához érték, a hol a néni gyújtóval lángot élesztett és gyertyát gyújtott.

Két karszék állott itt szemközt egymással a zongora közelében, míg távolabb a butorok, az aranyzott mennyezet, az oszloppal díszített falak és óriási tükörök teljes homályban maradtak.

— Uram! — szólt a hölgy — tekintve a helyzetet, csak néhány percznyi időnk lehet a beszélgetésre; tehát szóljunk röviden, világosan, de határozottan és kizárólag csak ügyünkről.

— Parancsoljon, asszonyom — rebegett a fiatal ember, legtávolabb sejtelemmel sem bírván, élet vagy halál lesz e találkozás eredménye?

— Tehát hallja szavamat — folytatá az özvegy. — Értésültem, hogy ön szereti gyámleányomat, megvallotta érzelmeit és fölhatalmazást nyert, hogy kezét tőlem megkerje.

— Úgy van, asszonyom.

— Ön, annak idejében, ünnepélyesen is akart nyilatkozni; én azonban és leánykám nagy sietséggel a házat elhagytuk.

— Szomorúan, kétségbe esve tapasztalnom kellett.

— Ön ezt tagadó válasznak vagy a mi még sérelmesebb, nőkhoz nem illő díztelen megfutamodásnak tekintette.

— Azt hittem, minden áron külön akarnak minket szakítani. De ezért én nem mondtam le reményeimről, sőt szerelmemet az akadályok hevesebb lángra lobbantották.

— Ha így van, akkor annál könnyebben megbocsáthatja nekem azt, a mit kényszerűségből tennem kellett. Most pedig kijelentem, hogy lyánykám is szereti önt; részemről semmi kifogást nem tehetek és örvendező szívvel adom beleegyezésemet.

— Istenem! Jól hallok-e? Történhetik e világon ily váratlan fordulat, ily rögtöni változás a legrosszabbról a legjobbra?

— A nyilatkozat kölcsönösen megtörtént, én, a teljhatalmú gyámnya, kimondtam beleegyezésemet: mi van még hátra?

— Semmi! semmi! Független vagyok; boldogságom teljes; kérem az esküvő napját meghatározni.

— Nem fog késni. A szerelmes ifjuval végeztem, most szólanom kell a művelt, okos és higgadt elmével megáldott férfival.

— Engedje meg, asszonyom, hogy az okosságot és higgadt meggondolást a menyegzőt követő évek hosszú sorára bizzam. A megállapodott és családos férj szokta az ilyesminek hasznát venni.

— Vannak föltételeim.

— Vakon mindent aláírok.

— Legelső kívánságom, hogy az esküvő teljes csendben menjen végbe. Semmi zaj vagy hirlapi kürtölés. Dispensatio Esztergomból; egy díszes tanú a mi részünkről, egy másik az ön barátai közül. Pap és az egyházi az egyetemi templomban és senki más, legalább mint meghívott vendég semmi esetre sem.

— Mind ez megegyezik ízlesemmel és óhajtasommal.

— Második föltétel: az esküvő előtt ritkán láthatja menyasszonyát.

— Ez már nehezebb föladat, de segíthetünk rajta úgy, ha az esküvő napja nem hosszú időre tüzetik ki.

— Nem fogjuk önt ok nélkül nagyon megvárakoztatni. Következik a legfőbb, a legmellőzhetetlenebb föltétel.

— Asszonyom, ön eljleszt; rettegnem kell, hogy ez azért van föltalálva, hogy ne teljesíthessem.

— Ám hallja. Ön mint férfi, becsületszavát adja, hogy, különös beleegyezésem nélkül, legalább három évig vidéken fog lakni és Pestre föl nem jön. Kivéven, még is egyedül, neje nélkül, ha netán gazdasági vagy pénzügyei néhány napra személyes jelenlétét okvetetlenül követelnék.

— Semmi ellenvetésem.

— Hol szándékozik lakni?

— Nekem mindegy. A legelrejtettebb zug is boldog fészke lesz a hazában.

— Nem telepedhetnék le Bodroghotelkén?

— Ott is, ha úgy tetszik; de nekem azon faluban nincs külön házam. Holmi csekély hajlékban ispánom lakik, a ki úgy szegényesen viszi a gazdaságot.

— Akkor aránylag jobb lakást ajánlhatok. Testvér-

bátyám, Gázsó Pál, tisztartó Bodroghtelkén. Miután nőtlen agglegény és elég nagy házban lakik, három vagy négy szobát könnyen átengedhet.

— Ha nem okozunk neki alkalmatlanságot . . .

— Ez az én dolgom.

— Istenem! Oly váratlanúl jött ez, hogy nem tudok hova lenni örömben és boldogságomban.

— Több föltételem nincs; a mi pedig a pénzügyet illeti . . .

— Oh, kérem, ezen hamar áteshetünk. Van négy, legfőlebb öt ezer forint jövedelemem, de Arankámmal és egy zongorával mindenütt teljes bőségben úszom.

— És a menyasszony hozománya?

— Felelek képmutatás nélküli őszinteséggel. Ha van hozomány, az nem árt, ha nincs, semmit sem ronthat.

— Szükséges ezt még is tisztába hozni. Gyámleányom vagyona kétszázezer forint állampapírokban. Egy idő óta még más jövedelmi forrás is van, de mivel e pénzre semmi szükségünk sincs, igyekeztünk azt elhelyezni és tőkésíteni.

— Jövendőbeli nőm érdekében; kellemes tudomásul veszem e közleményt.

— És most, uram, elválásunk perczében, ön nem is kérdi, miért kell nekem kikötni azon föltételt, hogy az új házaspár legalább három évig távol lakjék Pesttől?

— Nem feszegetem e kérdést, asszonyom. Meg vagyok győződve, hogy nem rejlik ezek alatt oly titok, mely engem e házasságtól visszatarthatna.

— De azt még is tudja, látja, tapasztalja, hogy mi e gyermeket aggodalmasan óvtuk a világ szeme elől. Íme, a hol utóljára laktunk, s a hova csak az esküvő közeledtével költöztünk vissza, meghagytuk a házbelleket azon tévedésekben, hogy e leánya neve Müller Luiza. Nem ijed ön meg e titkolozástól?

— Nem ijedek meg. Legalább nem addig, míg ön valamely szörnyű fölfedezéssel el nem rettent.

— Attól ne féljen. És mit mond ön arra, hogy engem itt lát, hogy idegen házban, módomban van egy vendéget titkos értekezletre, külön szobába vinni?

— Átlátom, hogy ez csak Verner úr beleegyezésével történhetik.

— Minden bizonynyal. De a hol én vagyok, ott gyámleányom sem lehet messze . . .

— Mennyei hatalmak! Ő is itt van? Talán épen közelben? Itt valahol e sötét teremben s hallja beszédünket?

— Szobájában ül zongorája mellett, mert a mit mi beszélünk, az nem az ő fülébe való. Tudja meg, hogy a gyermek e ház urának rokona. Még vagyonát is a lovag nemeslelkűségének köszönheti, mert Aranka édes atyja, Verner Henrik, könnyelmű és kalandos élete következtében sokkal korábban halt el, mintsem rokonaival kibékülhetett volna.

— De hiszen az nem lehet titok, hogy e gyermek Verner Henrik hátrahagyott árvája?

— Nem titok; de van e világon egy nő, a ki hiszi vagy ráhagyja, hogy e leányka gyermekkorának első éveiben meghalt és mi nem óhajtjuk, hogy e tévedéséből kiragadtassék.

— Istenem, ki lehet e nő? Talán épen az édes anya?

— Ő maga.

— Leroskadok e gondolat súlya alatt.

— Ha mi Arankát a lovag házából zajos és fényes lakodalommal adjuk férjhez, ezzel együtt a menyasszony helyzetét is nyilvánossá teszszük e családban. Ekkor aztán a társas világ nyelve kutat, találgat, míg az igazság, vegyítve kétszer annyi mesével és hazugsággal, napfényre jő.

— Kezdem érteni: legelőször is az anya állna elő s követelné jogát gyermekehez.

— Ettől legkevésbbé felünk.

— Kitalálom okát. E nő nem tartozik a társasághoz, talán nyomorban es elhagyatottságban él?

— Ellenkezőleg, fény, tömjén és dicsőség környezi. Bálványa a férfiseregnek, de e mellett oly szívtelen, lelketlen és hiú, hogy inkább ezerszer megtagadná gyermekét, mint elismerné, hogy már férjhez mehető leánya van.

— Ilyen anya is lehet az emberi fajban?

— Épen oly anya, mint a milyen nő. A minket fenyegető veszedelem abban áll, hogy gyámleányom előbb-utóbb értesülhet e fölfedezésről s akkor örökre boldogtalan. Nem gyűlölheti anyját és nem szeretheti. Oly ellenmondó érzelem, melyet ez ártatlan szív el nem viselhet. Még férje karjai között is, élte fogtaig azon gondolat gyötörné, hogy ily anya leányát lehetetlen szeretni!

Néhány másodpercnyi szünet állott be, mi alatt Adorján báró a legellentétebb eszmék küzdelmében hánykódek. Aztán kérdő hangon megjegyzé:

— Ismeretes egyéniség lehet e nő, ha a főváros társas életében szerepel.

— Már tudniillik az ő társaságában, a hol a pénzsákok csak a százezerek számát s nem azoknak eredetét és szerzési módját vizsgálják; a hol a két Perghő gróf képezi az előkelők és legszivesebben látottak osztályát.

— Hogyan? Tibor gróf, Taszilo gróf?

— Különösen ez utóbbi. Épen most, e fátyollal bevont ajtón át hallottam, mily hévvel, mily kiszámított álnoksággal küldte önt e nő csábjai közé.

— Irgalmas egek! Hegyszeghné, a zrinyiútczai Juno! Ez a vakító szépség, ez a hófehér bőrbe vont falánk czápa, az én Arankám édes anyja?

— Most mindent tud és fölfedezte a titkolt indokot, miért kell nekünk ez ártatlan angyalt folyton őrizni, majdnem rabságban tartani.

Adorján báró e rohamok csapása alatt szívét széttépetni érzé, de még mint vízbehaló, kapkodott a szalmaszálak után és vergődek kételyeiben.

— Asszonyom — mondá kétségbeesve — ez lehetetlen. Itt tévedésnek, végzetszerű félreértésnek kellett közbejőnni, mert Taszilo gróf nem hogy Verner Aranka létezéséről tudna valamit, de még Müller Luiza kisasszonyt sem látta életében soha!

— Ő nem; de ott van mellette mindentudó bátyja, a ki biztos szaglási tehetségével régen megérezte, hogy kell valahol ily teremtésnek lélegzenie. Csak arra nem jött még, hol keresse. Hogy tehát minden eshetőségre készen legyen, utasítja öcsését, taszítsa önt az örvény torkába, jól tudván, hogy a ki az anyjának kedvese volt, nem lehet férje a leányának.

Adorján báró elkábulva nézett a beszélőre. Szerette az ártatlan gyermeket, kinek szépsége, nyájassága és kedvessége szívét lelánczolta, de a zrinyiútczai Juno leányától visszariadt. A feleséget, saját énjének mását, nem ilyen helyen szokták keresni. Érezte ugyan, hogy elborzadásának alapja csak előítélet, mert a gyermek nem bűnhődhetik anyja vétkeért, de azon körben, a hol ő élt, és azután is élni szándékozott, sok

előítélet még sérthetetlenebb dogma, mint a legjózanabb törvény, a legvilágosabb igazság.

— Nem értem Taszilo gróf czélját — mondá — hogy juthat eszébe, bennem vetélytársát gyanítani?

— Oh nagyon világos és átlátszó a számítása. Róza kis-asszony a halál menyasszonya; tudta ezt ő, midőn a leány kezét megkérte. Tehát egen-földön kárpótlást keres s előtte az egyik Verner-rokon épen annyit ér, mint a másik, a kit nem ismer, de a kire bátyja segélyével rátalálni vél.

— Asszonyom — felelé az ifju — én nem védem Taszilo grófot. Ez az ember nekem nem barátom, sőt gyűlölöm és megvetem. De ha még is szóba állok vele, ez legfőlebb amolyan léha pajtás, a mitől társadalmunkban botrány nélkül nem szabadúlhatunk mindaddig, míg valaki a nyilvános gyalázat bélyegét nem hordja homlokán.

Elérkezett a pillanat, melyben Müllerné asszonyom elhatározta, hogy a kezében tartott ürömszerlegét fenekéig kiitatja az ifjuval. Irgalmasabb műtét lesz ez, így egyszerre, mint csöppenként szürcsölgetve.

— Uram — szólt — hallania kell végre a legborzasztóbbat. Engem ugyan régen elhagyott ifjuságom; immár az öregség első évei is integetnek felém, de még sem vagyok annyira megedzve, hogy egy fiatal ember szemébe elmondhaszam, a mi következik.

Erre fölugrott székéről és az asztalon égő gyertya lángját elfuvá.

— Adja kezét, mert egy második anya szól önhöz, őszintén és leplezetlenül.

Ekkor suttogó hangon elbeszélé, a mit az olvasó tud, hogy e szeméremből kivetkezett anya álnév és hamis bizonyítványokkal lépett a Verner házba s az öreg urat, a ki akkor hetven éves volt, betanúlt kaczersággal elszédítette.

— Hogy neje legyen — fejezé be szavait — arra nem volt bátorsága, mert ily vendégszerető házban minden perczen félhetett a fölfedezéstől. Elég volt neki a titkos kedves szerepe és többet is jövedelmezett neki, mint a mennyit a tisztes házasság behozott volna.

A küzdelem az ifju bensejében minden gátat szétszakítani fenyegetőzött. E párbeszéd második feleben egyebet sem hallott, mint a mi őt e házasságtól elidegeníthetné. Egy nő, a

ki titkolt viszonyba lép elhunyt férjének nagyatyjával! Pedig látta, hogy e gyámanyában jóakaróját találja föl, a ki őt megcsalni, rászedni nem szándékozott.

Lemondjon szerelméről?

Oh fanyar kisegítő eszköz, kinos s talán épen lehetetlen föladat! Hiába kísérté meg önmagát hitegetni, hogy e szenvedélye még kiirthatatlan gyökeret szívében nem verhetett. Mi történt eddig? Látott egy kedve szerinti gyönyörű szép lyányt. Tetszett neki e gyermek tűzszepe, üdvöt ígérő mosolya, egyszerűsége és ártatlansága. Hitte, hogy e kincs birtokában életének boldogságát föltalálja s most ily tövestől kiszakított, ily alapjából fölkavart viszonyok közé házasodjék? A lyánka anyja fenyés bőrbe öltözött csergő kígyó, az apa fiatal korában halt el kicsapongásai következtében!

Felelnie kellett.

Mielőtt azonban az első szót kibocsáthatná ajkán, a gyámánya félbeszakítja:

— Hallgasson, uram, mert e lázas pillanat nem alkalmas arra, hogy többé vissza nem vonható határozatot hozzon. Inkább gondolja meg, hogy van bőven elég időnk és semmi sem kényszerít sietségre és elhamarkodásra. Én és gyámleányom itt lakunk e ház első emeletének néhány szobájában mint egyszerű szállásbérlok. A család tagjain s az öreg komornyikon kívül senki sem sejtí bensőbb ismeretségünket. Én tehát időt engedek önnek, néhány hetet, több hónapot, vagy ha nem elég, egy egész évet is! Ez alatt rendezze ön eszméit s gondoljon meg mindent hideg észszel. És ha egy napon mérlegbe vetette, mit nyerhet és mennyit kockáztathat boldogságaért, küldjön nekem írott választ. Czímezze levelét Verner lovaghoz, a ki előtt titkunk úgy sem lehet.

Adorján báró felelni akart, de ekkor már a gyámánya eltűnt a terem sötétében. Hallotta ugyan a távozonak lépteit, látta, hogy a túlsó ajtó megnyílik és egy pillanatra lámpafény csapódik be, de aztán ismét csattant az ajtó s nem maradt körülte más, mint ijesztő csend, hallgatagság és megtört reményének szomorú romja.

E nő mindent elmondott neki, a mi őt e házasságtól elrettentheté. Csak azt az egyet hallgatá el, hogy Aranka, mint az öreg úrnak egyenes leszármazású ivadéka, a nagyszerű vagyonnak általános örököse.

A tisztos özvegy nőnek kielégett volna a szeme a szegénységtől, ha hosszú beszédének ez a vége: felelje ön az ártatlan gyermek szülőinek vétkeit és vesztetesse meg lelkét a kellemes kilátással a fényes örökségre!

És valóban Adorján bárónak e kérdés még most sem jutott eszébe. Legfőlebb azt hitte, az ő szép kis szomszédnéja is csak egyike a rokonságnak, mint akár Róza kisasszony lehet.

Ideje volt, hogy a fiatal ember visszatérjen a társalgó szobába, a hol titkos eltűnését és hosszú kimaradását ez óta nagyon is észrevették, s ki tudja miként magyarázták?

A szobák még teljes világításban ragyogtak, de a család tagjai és a vendégek rég eltávoztak.

Egyedül a komornyik állott még ott szolgálatra készen, a ki föladata a fiatal embernek tavaszi felöltőjét, előkereste a kalapját és sétatálcáját s lekíséré őt a lépcsőzet legalsóbb fokáig.

XV.

A meggondolásra adott idő lejárt a alatt.

A mikor Tibor gróf öcsésével a lovag házát elhagyá, már kezdtek az utcákon a lámpákat fölgyújtani.

Az öreg úr kedvetlen arcot mutatott. Az ebédet sem találta kifogástalannak, habár elismeré, hogy sokat költöttek rá s mindenből a legjavát hordták össze, de végre is a financz-urak szakácsa soha sem találja el, melyik ételben minő íznek kell főleg uralkodni.

Így lépdelték végig az Akadémia-utcán s midőn a térre érve, eléjük tárult a főváros legfőnségeesebb s legfestőibb látképe, egyszerre kipattant az öreg úrból a visszafojtott eszme, melyet eddig hallgatva forgatott elméjében.

— Megvan, megtaláltam! Ne legyek Perghő gróf, ha az igazi örökös nő meg nem jelent a széppapai házban. Megvan, megtaláltam! De ebből nem következik, hogy egyszersmind meg is fogtam volna. Ne bámulj rám elhetetlen gyermek, hanem mondd, mit gondolsz?

A gondolkodás munkáját Taszilo gróf kezdettől fogva nagybátyjára bízta, de a mit a mai ebéd után ketten tapasztal-

tak, az nagyon is világos bepillantást engedett Verner lovag kártyái közé.

— Semmi kétségem; vak volnék, ha még ezt sem látnám.

Bementek a kertbe s körül sétáltak a Széchenyi-szobrot, mint ha ott az emlék négy sarkán unatkozottan üldögélő istenek orakulumától kérnének tanácsot, egy padra letelepedtek.

Itt aztán megmenekülve a járó-kelők és ácsorgók kíváncsi szeme elől, Tibor gróf szabadra eresztethé gondolatait.

— Megvénültem — mondá — de ilyet a művelt világban még nem láttam. Nem szólnék, ha vagy tizenhatan ülünk az asztalnál s a vendégek közül egyik eltűnik, elszökik s titkos értekezletre megy a távolabb szobákba. De mi, nem számítva a keserű életű könyvvezetőt, mindössze hárman voltunk meghíva s a báró idegen házban a kapufélfától vesz búcsut es stante sessione betéved a család tiltott szentélyeibe! Kit keresett ott? Kivel találkozott? Kik hitták oda? A néni és Róza kisasszony bizonyára nem, mert mindketten velünk voltak. Ily szabadságra, ily fesztelen eljárásra csak a család tagjai bírhatnak joggal. Tehát élnek e házban hölgyek, kiket mi nem ismerünk, kik a nagy világ szeme elől rejtve tartatnak. És ha Adorján báró ezekkel beszélt, az ismeretségnek magas foka kell ahhoz, hogy mindnyájunk láttára ily titkos találkozás vegbe mehessen. Érted, mit tesz ez?

— Tökéletesen.

— Szóval: bebizonyodott, hogy a szép vagy esetleg pisze orrú örökös, a büszke millionaire leány már vissza-került otthonába és a család megengedi, sőt alkalmat szerez neki, hogy Adorján báró udvarlását elfogadja!

— Nem történhetett, hogy a báró már előbb elhagyta a házat?

— Ez lehetetlen; azon szobából csak két kijárás van, a nagy terembe és onnan a hölgyek osztályaiba.

— És kifelé? . . .

— És kifelé; de mikor az előszobába léptünk, láttam, hogy a báró felöltöje, botja, kalapja még ott lógott a fogason. Tehát bevitték őt az asszonyok közé. Bizonyosan az a fizetett börtönör, a sátán képviselője, a ki a lánykát évek óta rablánczon tartja, az vezette be vetélytársunkat a paradicsomi tiltott gyümölcs megsemmisítésére.

— Akkor nagy a baj; Bodrogh báró és Verner Aranka

kisasszony között a házasság el van határozva. Én pedig, mint a tüdővésztes menyasszony vőlegénye, lekötve, tétlenül nézhetem, mint viszi előlem más a boldogságot és a hozományba kapott százezereket. Borzasztó állapot ez, ha nem lehetek se férj, se szabad ember! Nyakamon a viasz-sárga menyasszony és nem tud se élni, se meghalni, daczára, hogy dottore Ipocrate di Risicanti méregette a tüdőjét!

— De ha időt nyerek, mindent nyerek.

— Úgy van; az idő pénz. Soha sem mondott ennél igazabbat az angol. Mintha csak az én esetemre találta volna föl e közmondást.

— Ha nincs pünkösdi előtti időre az esküvő kitűzve s ha ezalatt a lipótvárosi pap az ő igazhitű orrhangján rá nem kezdheti Róza kisasszony koporsója fölött a «requiem æternam» zsoltosmáját, nagyot fordíthatok a dolgok állapotán. Mert tartok még készletben egy hatalmas atout-t, melylyel a játszmát megnyerhetem.

Taszilo gróf áhitatos bárgyusággal nézett bátyja szemébe. Saját csekélységének érzetében egyedül csak innen várhatott segílyt.

Tibor gróf lelkesedettsége azonban nem sokáig tartott, nagy ijedtségére az érdeemes unokaöcsnek, a ki feszült kíváncsisággal leste a sokat ígérő és új reményekre bátorító szavak folytatását.

E helyett azt látta, hogy az öreg úr többször rázza fejét, mint a ki helytelen eszmét ver ki agyvelejéből. Úgy látszott, a «requiem æternam» énekének emlegetése hozta ki sodrából. Mert valóban nem is úrnak való methodus, más ember halálának esetére alapítani speculatióját.

De az erény érzetének e rövid fölbuzdulása talán más közvetlenebb indokból is keletkezhetett. Tibor gróf egyáltalában semmi alakban sem szeretett a halál gondolatával foglalkozni, mert sokszor megtörtént már, hogy a kaszás csontváz feléje sem nézett annak, a hova mások küldték, ellenben hivatlanul is betoppan oda, a hol megjelenésével roppant meglepetést okoz.

— Egyelőre — szólt Tibor gróf — menj és ints ide egy bérkocsit és állítsd a kert bejárása elé. Kisérj haza; útközben bővebben beszélhetünk. Messze lesz nekem innen a múzeumig gyalogolni, mert ma gyöngébb vagyok, mint egyébkor. A lá-

bam inog s valami szokatlan szédülési hajlam botorkál a fejében.

A kocsi nem messze volt, előállott s a két Perghő gróf felült rá.

Az első pillanatban mindketten hallgattak, de mikor a Dorottya-útca aszfaltjára értek s a kerekek zörgése a puha és ruganyos talajon elcsendesedett, az öreg úr kirontott terével.

— Mindjárt a legközelebbi alkalommal ráreccsentek a Verner-házra.

— Ez bizony jó lesz.

— A vén lovag megijed, hanyat esik, mintha egy métermázsza dynamitot dobnék be ablakába.

— Felséges gondolat. Inkább egyszerre két mázsát, mint egyet sem. És a dynamit fölrobban?

— Föl, ha engedékenységgel el nem háritja magától. Csak azt súgom fülebe: megindult nagy háborúval, a ház felé, Verner Henrik özvegye, a hírhedt Hegyszeghyné, a szépség dicsfényében úszó madame Juno a Zrínyi-utczából.

— Hah! Ez rettenetes csapás lesz!

— Azt mondom a vizes lepedőkbe bújtatott hősnek: jön a sértett hölgy s legalább hat kiabáló fiscalist hoz magával. Lesz éktelen láрма a városban s hallatlan botrány a hirlapok által az országban és egész Európában, hogy egy anyától gyermekét elrabolták, holt hírét költötték, évek hosszú során elrejtették, mint Ubrik Borbálát, befalazva tartották s most a fölnevekedett leánykát az anya tudta, híre és beleegyezése nélkül egy gyűlölt és érdemetlen emberhez rábeszélés, fenyegetés vagy épen erőszak útján férjhez akarják adni! Mióta Buda-Pest falai állnak, ily spektakulum nem esett meg közöttünk. Különben pedig a dolog első sorban és kizárólag téged illetván, megengedem, hogy eszmémről leplezetlenül mond ki véleményedet.

— Pompás, felséges, dicső! Természetesen némi nehézségek is mutatkozhatnak.

— Nehézség nélkül nincs nagy dolog. Arra való az ész és fondorlat, hogy az akadályokat legyőzze. És mi volna legfőbb ellenvetésed?

— Hitem szerint két baj van. Először is az asszonyi hiúság. Juno ő nagysága semmi kedvet sem érezhet arra,

hogy imádóinak serege megtudja, mily nagy leánya van már első férjétől.

— Más kifogásod nincs ?

— Még mondhatnak valamit, de félek, hogy szerénytelenségnek fog látszani.

— Ki vele.

— Juno ő nagysága finom szagláló érzékkel van megáldva. Hamar észrevehetné, hogy mi csak mint eszközt akarjuk saját célunkra fölhasználni és akkor . . .

— És akkor ?

— Halálosan sértve lesz. Azt mondhatná: Hogyan, kegyeimmel elárasztott imádóm folyamodik hozzám, hogy engem elhagyva, gazdag feleséget szerezzek neki ? Eddig azt hitte, hogy ő a könnyelműn pazarló, ő a nagylelkű kölcsönadó, s most neki kelljen a vigalom számláját megfizetni ? Nem lehet ilyet szép asszonytól várni és követelni.

— Hm, hm — felelé Tibor gróf — azt képzeled, ily drága portéka vagy Junód kebeleiben, hogy csupán feltékenységből nem adná ki kezeiből az elkényeztetett kedvest ?

— Ily képzelgő nem vagyok, habár aratott sikerem egyik alapoka, hogy gróf vagyok. Van ugyan e fajból különböző minőségű árú, de végre is nem minden bokorban terem.

— Hát a falusi kurta gavallérok, a divatba jött poeták, az opera első tenoristái, a huszár-főhadnagyok és a tűzoltó csapat kapitányai mit vétettek ?

— Bocsánat, távol sem képelem magamat kipótolhatatlan egyéniségnek ; de óriási különbség van abban, ki kezdi meg a szakítást. Ha a zrinyiútczai istennő ma elkerget engem a pokolba, holnapra még megszállhatja a nagylelkűség érzelme s vigasztalásképp kárpótlást szerezhet számomra. De ha én mondom föl a szerelmet, még pedig világosan és bevallottan egy más nőért, ez forradalom, ez casus belli, mely nem hogy jutalmat, de soha még csak amnestiát sem várhat.

— Igazad van ; ab amicis justa sunt petenda. De nem értettel engem.

— Volna más magyarázat is ?

— Szeles ficzkó, azt hitted rólam, dobbal indulok verebet fogni ? Ily esztelen nem vagyok. Azt vélted talán, legelőször is a «nagybárdú» Botond hű feleségét lázítom föl s viszem, cum gentibus, a Verner házba ? Egyik oldalon hat nyelves

prókátor, másikon harminczhat napilapnak botrányhajhász újdonságírója? Az ilyféle zaj nem mindennapi kenvere Perghő grófnak, a ki maga legtöbbet vesztené, ha ily korpa közé keverednék. Csínyáblban kell az ilyfélékkel elbánni.

— Más módját el nem találhatom, mert meg van írva, hogy lehetetlen omelette-et sütni a nélkül, hogy tojást ne törjünk hozzá.

— És mégis lehet: egyszerűen, természetesen, minden zajt és akadályt kikerülve, közvetlenül a cél felé.

— Megáll az eszem.

— Akkor nem született Perghő grófnak, a ki a sorsnak azon feledékenységet, hogy a címbez illő birtokot nem adott, többé helyrehozni nem képes.

— Meghajtom fejemet tanítóm és mesterem előtt.

— Halld és értsd meg. Oly egyszerű megoldás kell hozzá, mint a Columbus tojásához. Én feléje megyek a Zrinyi-útczának; meg sem kísérlem Juno ő nagyságát bevonni a játékba. Egyenesen csak a jó hírére és becsületére feltékeny Verner lovagra rontok és agyon íjesztem a nagy újsággal, hogy micsoda irtóztató kravall készül elleneben.

— Ah, ez már más.

— Egészen más s ezzel fölhozott nehézségeid egymásután kútba hullnak. Könnyebb, zajtalanabb s mégis biztosabb eszköz a cél elérésére. Ha ezt elmondom az öregnek, úgy megijed a Spitz Mór sógorságtól, a pörrel fenyegető prókátortól, hogy a házi béke kedvéért föltétlenül teljesíti minden követelésünket.

— Az öreg igen, de a lány?

— Másodrendű, mellékes kérdés. Hiszen ez még oly gyermek lehet, a ki örül, ha megszabadulhat egy őt fenyegető bajsztól. És ha még is nem menekedhetik meg, egyik férfi oly szükséges rossz előtte, mint a másik.

— Senki sem ismeri jobban az emberi természetet, mint az én tudós bátyám. Mert itt szerelemről szó sem lehet. Ha pedig a kis lánynak a gyermekjátékok közt kell válogatni, a grófné-baba mégis aranyosabb lesz a bárónénál.

Ezalatt közeledtek. Tibor gróf hallgatott és a kocsi szögletébe húzódott. Az ifjabb szitta szivarát, bodor füstöt bocsátott a Károlyi palota kapuja fele; megvető tekintettel fordult

el az egyetemi épület homlokzatától, míg megérkeztek és a kocsit megállott.

Taszilo gróf leugrott.

— Bátyám, itthon vagyunk.

Semmi válasz.

— Elaludt, bátyám?

Valami félig állatias hörgés jelenté, hogy ébren van.

A megijedt unokaöcs újra fölszállott a kocsit hágsójára s ekkor nagy vigasztalására Tibor gróf is megmozdula; egy kis segítséggel lelépett a kocsiról és engedé magát vezettetni egész a lépcsőzet aljáig.

Itt már több kézre volt szükség. Az ifju kiáltására a házmester s még két idegen, a ki az utczaról jött be bámészkodni, valahogy fölczipeltek a grófot. A komornyik is jelen volt, levetkezteté urát s bevitte ágyába.

Taszilo gróf hallotta, hogy valakit doktor után küldtek s midőn közelebb lépett a beteghez, nagyon csodálkozott, hogy bátyjának szabályos metszetű szája oly torzvonásokban félre húzódik.

— Mi Isten csodája lelhetette ily rögtön? — kérde a komornyiktól.

Az öreg szolga csak vállát vonogatta, aztán sűgva felelé:

— Űgy látszik, valami szelidebb fajú vertorlódás az agy felé.

— Szélhűdés?

— Űgy nevezik.

— De csak nem veszedelmes?

— Ez a mai? Semmi esetre sem. Már szolgáltam több urat, a ki az első rohamot kiheverte. Csakhogy igen jámbor ember lett belőle, míg utol nem érte a második látogatás is.

— És akkor?

— Szokás szerint pap lett a dolog vége és circumdederunt.

Taszilo gróf maga is szédelgést érzett fejében s lehatatlott bátyja karszekébe.

— Az ördög vigye el ezeket a latin idezeteket. Bátyám a requiem æternam-mal akart vigasztalni, ez az arcátlan cseléd pedig circumdederunt-jával ejt kétségbe.

Es ez a szó «ejt kétségbe», igen találólag volt itt alkalmazva. Mert ha bátyja meghal, egyedűli rokonát, tanácsadóját

és föntartóját veszíti benne. Utána betölthetetlen űr következik; cím, rang és mellé se jövedelem, se keresetmód. Földönfutó koldusság!

Ezalatt jött az orvos és segített a bajon, legalább anyyira, hogy a beteg újra eszmélt, megismerte környezőit s az éjet nyugalmasan töltötte.

— — — —

Aranka kisasszony az új szállásban legelőször is azt vette észre, hogy itt még szigorúbban őrzött rab, mint korábban.

Ott a múzeummal szemközt, ha az egyik ablak elé állott, szeme előtt sürgölődött az egész világ. Reggel tizenegy órakor jöttek-mentek szép kocsikon a püspökök, mágnások a főrendiház ülésébe. Délután következtek a dajkák és nevelőnők a gyermeksereggel. Egész napon a sok siető, még több ügyelgő a járdán; nők, férfiak, szép vagy kopott öltözetben, s mindnyájan élveztek vagy munkára siettek. Késő estig urak fogatai, bérkocsik és omnibuszok gebei, a közúti vasút túltömött vagonjai, végre szakadatlan sorban az építési anyagot és a haza minden képzelhető terményeit és gyártmányait szállító terhes szekerek.

Itt csendes és szűk az udvar. Ha kilépett a nyílt folyósóra, csak az egymás fölibe rakott emeletek ablakai untatták. A lakók közönyös arczeccal járkáltak, egyikneknek sem jutott eszébe, még a tözsomzéddal is ismeretséget kötni. A nap csak a déli órákban sütött ide; akkor sem vetheté sugarait alább a két legfelsőbb ablaksor vonalánál.

Egyedüli változatasság ez elzárkózottságban, ha a néni ebéd után sétálni vitte, de mindig csak bérkocsin. A Városligetben nem engedte meg a kiszállást; de ha átkeltek a lánczidon és az alagúton, a budai hegyek alján szabad volt a mozgás és gyaloglás.

A színházba is gyakran ellátogattak s rendesen zárt-szeken, a terem közepe táján ültek. A gyönyörű szép leány nagyon szembetűnt ugyan a nézőtérén, de senki sem ismerte.

Ha zongorázni akart, ott volt a nagy teremben a leg-pompásabb gyártmányú hangszer. Órák hosszúig háborítlanul játszhatott itt azon hitben, hogy a házbirtokos családjával együtt elútazott, de kedveskedésből oly lakó iránt, a ki a há-

zat is megvenni szándékozik, a termet rendelkezésekre bocsátotta.

S miután a házi úr szállásába elkülönzött lépcső vezetett, könnyen történhetett, hogy Aranka kisasszony a családbeliek közül senkivel sem találkozott. A kit véletlenül mégis látott, a ház többi lakóinak nézte.

A másik szállásról nem sok podgyászt hoztak ide, de azért minden szükségest bőven találtak. Ha még is hiányzott valami, a néni egy pár óra alatt megszerezte. Lehetetlen volt észre nem venni, hogy a kis lány csakugyan gazdagabb, mint korábban vélte.

A mit a néni mondott, azt a leány őszinte lélekkel hitte. Csak egy tárgy volt, mely szívét és fejecskéjét folytonos kételkedésben tartotta.

— Mondd meg, nénikém, szokás ez a nagy világban, hogy ha egy fiatal ember megkéri a leány kezét, a mamák vagy a nénik semmit sem felelnek neki; sőt megszöknek előle és átköltöznek olyan lakásba, a hol a vőlegény legjobb akarata mellett sem tudja menyasszonyát föltalálni.

Tessék e kérdésre felelni egy gyámnyának, a ki leánykáját föl nem világosíthatja a nélkül, hogy egyszersmind végkép kétségbe is ne ejtse. De épen erre való a kitérő válasz.

— Leányom, a hány kérő e világon, mind annyiféle. Én ezt a bárót nem ismerem; lehet jó ember, lehet teljesen megromlott férfi. Izentem neki, hogy levélben küldök választ nyilatkozatára. Addig majd kérdezősködöm felőle s remélem, hogy csak szép és jó hírét hallhatom.

— Akkor aztán mindjárt oda ígersz neki?

— Ha szereted, minden bizonynyal.

— Ah, ha szeretem-e! Aztán hol fogunk lakni? Nem bánom én, akár hol, csak itt ne. Ez szomorú hely. Legjobb volna visszamennünk régi szállásunkra. Van ott elég szoba s mind oly vidám és barátságos. Ott voltam legboldogabb életemben. A konyha is csinos, tiszta, világos; a szakácsné pedig süttött, főzött, a mit csak kívántunk.

— Mi jut eszedbe! Úri ember, ha házasodik, nem teheti, hogy egyszerűen csak beköltözzék nejéhez. A bárók, grófok falura viszik a fiatal asszonyt és ott tartják, míg egyiknek a házasfelek közül unalmas lesz az örökös egyformaság s azt mondja: menjünk vissza a világ zajába.

— Én halálig a mezőn és az erdőben maradok, csak egy szalmás kunyhót találjak, ha esik az eső.

— Megelégednél, ha csendes lakodalmat tartanánk? Zaj, pompa s nyoszolyó leányok nélkül? Egyedül csak a pap és a két tanú jelenlétében?

— Oh nénikém, én semmit sem kívánok, csak hogy az övé legyek. Láttam én már Váradon, Buda-Pesten drága selyembe és csipkébe öltözött menyasszonyokat, kik nem sírtak, nem örvendettek, egyedül csak öltözetökben gyönyörködtek. Nagyon jó lesz, ha nem ily czifra maskarában visznek a templomba.

— Úgy történik minden, a mint Isten határozta.

Szegény néni! Patakként hulltak könnyei, míg így beszélt. Mert nem ő volt adós a válaszszal, hanem a kérő, a ki napok óta hallgat, tehát még küzd magában, még nem barátkozhatott meg a gondolattal, hogy élete boldogságát a zrinyi-utcza Juno gyermekében keresse! Még nem vetett számot magával, fölvegye-e az igaz gyémántot, ha a földön és az útszéli sárban fekvé találja?

Ilyen alkalmakkor a néninek rögtön kedve kerekedett egy kis sétakocsizásra, vagy ha alkonyodott az idő, elvitte leánykáját a színházba egy kis szórakozásra.

— — — —

Ezalatt Adorján báró el nem hagyta szobáját. A vendéglőből hozatott ebédet s úgy neki adta magát a búsongásnak és töprenkedésnek, hogy még a szolgálatára följáró ház-mesterné is megszánta s egyszer, félre tévé a kefeseprőt, nagy beszédben bizonyítá be, hogy nem termett még e földön oly asszonyi állat, a ki megérdemlené, hogy egy fiatal úr megölje magát érte bánatában.

A zongora napok óta hallgat. A művész csak egy mérleggel bibelődik, melynek egyik serpenyőjében az ártatlan kis lány, a másikon a szívtelen anya, a vérfertőztető csábító, a kétes társadalom leghírhedtebb divatbábja zavarja föl az egyensúlyt.

Előítélet!

Mily szörny ez, melyet legyőzni lehetetlen? Van-e ennek vere, húsa, csontja, hogy megküzdhesen az emberrel? Vajon nem csak agyrém, mint a «becsület», melyen egykor Sir John Falstaff oly hahotázva nevetett?

Hiába volt minden erőlködése. Kell létezni ily vadállatnak a természetben, ily dühöngő furiának a szellemek országában.

És ha létezik, meg is fog jelenni, mindenkor öldöklő fegyvert hozván kezében.

Érezte, hogy boldogságának terepély tölgyét féreg fogja rágni a gyökerében. Itt az előítélet látható alakban, mint csúszómászó állat!

Tudta, hogy egész életében rettegnie kell, hogy az ezer előfordulható véletlenek között egyszer neje mégis nyomára jöhet a titoknak s akkor nemes lelke örökre meg van mételezve. Mi ez? Az előítélet, megtestesülve mint alattomos méregkeverő!

Nem tagadhatta, hogy a legboldogabb házasságokban is vannak pillanatok, melyek mint átvonuló fellegek árnyat vetnek a megalégedésre. Hát ha épen ily órában hall egy szokatlan szót? Fölfedez egy idegen mozdulatot? Kiolvas az arcából egy eddig elrejtett vonást s azt gondolja: ezt csak anyjától örökölhette! Itt lesz megint megtestesülve az előítélet, mely, mint Macbeth kísértete, tükröt mutat, nem a jövőbe, hanem vissza a múltba!

Ez aggodalmak ellenében fölszólalt szíve és szerelme. Lehetetlennek hitte ellenállani a lányka szépségének és ártatlan lelkének.

S minthogy Adorján báró soha sem törekedett azon kétes értékű dicsőségre, hogy mint regényhős éljen vagy meghaljon, nem feledé tekintetbe venni, hogy e lánykának legalább kétszer annyi vagyona van, mint neki. Édesdeden elmerengett azon gondolatra, hogy majd lemennek az alföldre, csinos lakházat építenek az atyai birtok maradékára, kies és hasznos kertet ültetnek a kövér földre és elvonúlva a világ zajától, egészen szerelmöknek, leendő családuknak és az örökre szép zenének fognak élni.

Annyira ment kételkedése és határozatlansága, hogy egy napon egymásután mindket értelemben megírta levelét a gyámányához. Az elsőben hideg ürügy alatt lemondott ígényeiről; a másodikban elfogadott minden föltételt s kérte az esküvő napjának kitűzését.

Dicséretére legyen mondva, ez utóbbi esély inkább megfelelt lelke legbensőbb óhajainak; a tagadó választ

a fönforgó viszonyok kerlelhetetlen kényszerűsége parancsolta rája.

A két ellenkező levél készen feküdt asztalán. Melyiket küldje el? Egyik pillanatban jobbra, a másikban balra hajlott a mérleg nyelve. A világ, a társadalom eljlesztő arczczal fenyegetőzött; a szerelem a legédesebb csábokkal intett feléje.

Egy nap a másik után múlt; a leveleket újra és újra átolvasta, de még egyiket sem pecsételte le.

Mi lesz ez ingadozásból? Talán csak nem akar élete boldogságának kérdéséből sorsjátékot csinálni? Pusztán csak világi tekintetek készítették a lemondásra; szerelme hűségre és állhatatosságra ösztönözte. Élet-halálra szóló harc volt ez a hideg ész és a meleg szív között.

Utoljára fölkiáltott:

— Előre látom a végeredményt. Vagy lesz egy elkeseredett pillanatom s akkor elküldöm visszavonhatatlan lemondásomat; vagy legyőz a bájak hatalma s kábulva omlok kedves kis lányom karjaiba.

Más szóval: nem a hosszas megfontolás, hanem a pillanatot sugalma fog itt döntő határozatot hozni. Így is, úgy is va-banque-ra megy a játék.

Hanem néha mégis rajta kapta magát holmi gyöngeségeken. Kiment a folyosóra és sorba nézte a most már teljes fejlődésnek indult növényeket s ha kinyílt virágot talált, lelkesedve kiáltott föl: oh, ha ezt ő látná!

Egy este erőltetie magát s fölnyitá zongoráját, hogy játssza le azon műveket, melyeket «ő» oly sokszor áhítattal hallgatott végig!

Azonban lépteket hallott előszobájában s midőn megnyílt ajtaja, Taszilo gróf jelent meg a küszöbön.

— Jó estét! — mondá s legelőször is kialudt szivarát gyújtá meg s aztán oda vágta magát a legközelebb álló kar-székbe. — Jövök az öregtől.

— Hogy van bátyád?

— Oda van, vége van, az utolsót rúgja. Tegnap este megkapta a második portiót s azóta eszméletlenül fekszik ágyában. A doktor azt mondja, nem érheti meg a reggelt. Én tehát, ha nem segíthetek, nem akarok lábatlankodni és ott hagytam sorsára. Holnap ilyenkor nekem is jó éjtszakát kívánhatsz, mert alkalmasint most látjuk egymást utoljára.

— Elutazol?

— El. De nem vasúton, se gőzhajón a Dunán. Engem Charon csónaka visz a Styx folyón keresztül Pluto birodalmába.

— És menyasszonyod?

— Jobban van, étvágyat kap, majdnem hízik. A lovag hercegi ajándékot küldött di Risicanti doktornak és esküdözik, hogy Róza kisasszony ámbra illatú tüdőjéből egy fél gramm sem hiányzik többé. Szerencsétlenségemre, mentől inkább nagyobbodik menyasszonyom tüdője, annál inkább soványodik szíve és esküvőnk el van halasztva bizonytalan időre. Magyarul: *ad calendas græcas*.

A báró nem felelt, mert senki jobban nem ismerhette e házassági terv szomorú historiáját, mint épen ő.

A gróf folytatá:

— Leirhatatlan izgatott állapotban vagyok. Sejtelmem súgja fülembé, hogy képes volnék iszonyatos tetteket vegbe vinni. Isten őrizzen minden jó lelket, hogy alkalmat ne adjon megpróbáltatásomra! Mert ha bátyám meghal, hajléktalan koldús vagyok. Dolgozni nem tudok; holmi silány hivatalnál pedig ezerszer jobb a halál. Irtóztató kegyetlenség volt a sors-tól a világra hívni egy Perghő grófot, a kinek nem lehetett más jövődője, mint egy darab otromba golyó az agyába. Isten veled!

— Hova még?

— A hova még egyedül mehetek. Rohanok kábulást szerezni Junom fölcspikézett kebelén. Úgy látom, bolondabbul szeret, mint valaha. Annál nagyobb élvezettel fog engem levettetni cselédei által a lépcsőkön, ha kopott kabátban és éhesen akarok mellette sóhajtozni. Még ma nyitva az út előtt: elbódíthatom érzéseimet a hófehér test láttára. Lelkem e piszkot és undokságot régóta megveti és utálja. Még egyszer, Isten veled!

Elment; becsapódott utána az ajtó.

Mit hagyott itt?

A poharat, mely most csordultig megtelt. Épen csak az hiányzott még, hogy egy elvetemedett naplopó, mint Taszilo gróf, így beszéljen a zrínyiútczai Junóról, a szegény ártatlan Aranka édes anyjáról!

Jól mondta az imént fiatal emberünk, hogy e kételyt a

hideg megfontolás soha sem oldhatja meg. Jöni kellett és meg is jött a rég várt pillanat, mely szétoszlatta a sötétséget, megmutatta biztos kézzel az igazi utat, melyen immár gond nélkül haladhat előre, bátran, ingatlanul s többé hátra sem nézve.

Rögtön tehát, hogy még ideje se legyen mást gondolnia, hordárt hozatott föl az utczáról. Így, in prima furia, vakon és beszámítás alá sem eshető állapotban, megragadja az egyik levelet, lepecsételi, címet ír rá, és haladek nélkül elküldi az Akadémia-utczába, a Verner-házba.

A másik levelet dühösen szétszakgatja, darabjait a gyertya lángjánál elégeti, még hamvát is szélnek ereszti keresztül az ablakon.

Ekkor aztán, re quasi bene gesta, megnyugszik; csodálatos könnyebbülést érez lelkében, képzelet, hogy rettenetes veszély torkából menekült ki s legott egészen új életpályát tűz ki maga elébe.

Hogy soha meg nem házasodik! Természetesen ennek kellett legelső elhatározásának lennie. Megy haza szerény birtokába. Nem lesz belőle semmi e világon, csak embergyűlölő, aztán hatszáz holdas parasztgazda, végre kitűnő zongora-művész otthon, ha senki sem hallja.

Egyelőre lehányta magáról ruháit, lefeküdt ágyába, háborgott egész éjjel s ha álmában néha a megbánás intő szózata felhangzott párnája alól, a poklok mélyére kívánta az ilyen idétlen gyöngeséget.

PÁLFFY ALBERT.

M A R G I T E M L É K E.

I.

Nyilik a rózsza virága,
S lyányom hervadozol;
Vidoran zeng a madárka,
S némán könnyed omol.

Hajnali fény mosolyog rád
És színed oly halovány;
Fa neked lengeti lombját,
S fekszel a bús nyoszolyán.

Lelke tavasznak erősítsd
Hervadozó betegem!
Fény lehe, illata gyógyítsd,
Oh add vissza nekem!

Vagy ha nem, éjbe borúljon
Kék egü hajnali fény,
Éjszaki vész keze dúljon
Viruló völgyek ölén.

És a madárka ne zengjen,
Aszszanak el fa, virág;
Legyen oly pusztá, kietlen,
Mint szivem, ez a világ!

II.

Terhed gőz könnyü szárnya hordja,
Ragadj kocsi, gyorsan, hamar!
És tűnj fel immár Kassa tornya,
Kit éj és messzeség takar!

Az ódon egyház árnyékában
Egy régi ház vár ott reám,
Világ dereng még ablakában,
S beteg sohajtja: jőj atyám!

Oh gyermekem, kedves leányom,
Szenvedsz élet s halál között!
Oh hervadó fehér virágom,
Könnyem hiába öntözött!

Bár messze vagy, de lelkem álma
Lefesti kínos nyoszolyád,
Úgy fekszel ott halálra válva,
Mint egykoron szegény anyád.

Képmása vagy, vigasztalásúl
Adott az ég téged nekem;
S a régi seb most im felújul
S egy újabb vérzik szivemen!

III.

Minden újul, minden éled,
Mindenütt mosolyg az élet,
Minden örvend: kicsi, nagy!
Ki-kihajt korhadtt fakéreg,
Vídúl a legkisebb féreg,
Halva, halva csak te vagy!

Ébredj, ébredj édes lyányom! . . .
Arczod hát utolszor látom,
S nem mosolygasz rám soha?
Isten, Isten mit vétettem,
Hogy így ítélsz énefelettem
S csak hozzám vagy mostoha!

IV.

Szomorú a halottas ház,
Szenvedő arcz, mély csend,
Csak egy kedves, kis leányka
Mosolyog és örvend.

Mosolyog a nap fényének,
Örvendez bábjának,
Se nem érzi, se nem érti
Halálát anyjának.

Kis unokám, majd megérzed,
Jobban nagyatyádnál!
Addig sirjak én helyetted . . .
Csak mosolyogj, játszszál!

V.

A kertben ülök nyári alkonyon,
És szette tekintve elgondolkozom.

Jó pihenő hely s meg se' változott,
A vén diófák épen állnak ott.

Lehajlik hozzám jázmin s rózsza ága,
Tarkán virít a kis kert száz virága.

Szőlő s gyümölcsfa lombnyilásin át,
Csillanni látom az ezüst Dunát.

Amott hegyeknek erdőfedte orma,
Túl a vizen falueska karcsu tornya.

Mind, mind a régi s még sem az nekem,
Mert nem vagy itt szerette gyermekem !

S nem léssz soha, hiába vár reád
Kedvencz virágod s búsongó atyád.

A pázsit, ösvény pusztá, nesztelen,
Nem jössz felém, vidáman, könnyeden.

Csengő szavad a zöld lombok között
Nem kelt szivembe' többé örömet,

Mint egykoron, mint nem rég s annyiszor !
Szepséged, bájad egy maréknyi por.

Csak árny vagy immár, a ki ott lebegsz még,
Évek során majd eltűnő bús emlék.

De én soh'sem felejttem képedet,
Megőrizem, míg sír el nem temet.

Nincs messze az, feltűnni látom ott ...
A sors nekem mi szépet, jót adott

Mind visszavészi s itt hagy kifosztottan,
Bár élve még, de felig már halottan !

GYULAI PÁL.

AZ ORSZÁGOS TÁRLAT ÉS TANÚLSÁGAI.

Második közlemény. *)

IV.

Az iparügyi kérdések tárgyalásával a magyar politikusok és a magyar sajtó az újabb időben mindig bizonyos előszeretettel foglalkoznak. Hazánk földműves ország ugyan, de a közvélemény, mondhatjuk, századok óta belátta az iparüzés rendkívül nagy közgazdasági jelentőségét és a ki a régibb magyar publicistikai irodalmat és a régibb országgyűlések tanácskozásairól maradt följegyzéseket tanulmányozta, az tudja, hogy az ipar meghonosítására irányuló törekvések nagyon régi keletűek. A mikor békés időket élt az ország, alig múlt el egy országgyűlés is a nélkül, hogy az iparügy kérdéseivel ne foglalkozott volna, a mint mindenki tudja, nem sok eredménynyel. A tanácskozásban mi mindig kitűnők voltunk; tervezgetésekben és javaslatokban soha sem volt hiány, annál inkább azonban a tettekben; ennek megítélésénél azonban nem szabad elfeledni, hogy a nemzet nem rendelkezett önmagával.

Az ipar jelentőségét az ország régen ismeri és ennek hiánya alkalmat ad a sajtónak, hogy gyakran foglalkozzék annak okaival. Nem célunk a sajtó ily természetű fejtegetéseire kitérni, de az országos tárlat ipari csoportjainak tanulmányozásánál lehetetlen vissza nem idéznünk emlékezetünkbe azt, a mi a közel múltban folyt le. Az 1872-ki ipartörvény

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 104-ik számában.

elleni izgatást értjük. Iparosok gyűlésein, a sajtó száz és száz organumában hangzott a panasz, hogy az iparszabadság tönkre tette a magyar ipart. Az ország végre elhitte a panaszt, megváltoztatta az ipartörvényt egy év előtt és ma nincs ember az országban, kit az ipartárlat meg nem győzött volna arról, hogy e panasz nem volt igaz. Az iparszabadság nem tette tönkre a magyar ipart, ellenkezőleg, az egész magyar ipart az iparszabadság nevelte. A magyar ipart az iparszabadság nem tette tönkre, annál kevésbé, mert az iparszabadság behozatala előtt Magyarországon sajátlag nem is volt ipar, voltak egyes kézművesek, a «városokban» számosabban is, de magyar ipar nem volt.

A magyar ipar egész fejlődése új keletű, nem régiebb mint Magyarország gazdasági újjá alakulása. A régi Magyarországon alig volt középosztály, nagy tömegű jobbágyssággal kis számú nemesség, még kisebb számú polgárság állott szemben. Ilyen körülmények között nem lehetett és nem is volt magyar ipar, a mi volt, az a szabadalmas városokban fejlődött ki, a hol volt középvagy polgári osztály, mely mindig legjobb fogyasztója az iparnak. Ezen városok kivételével az egész magyar ipart azon mesteremberek képezték, kik a földművelésnél nélkülözhetetlen eszközöket állították elő és azon csekély ipari szükségletet fődözték, a melyet a szegény osztály nem volt képes házilag előállítani. Voltak ötvöseink, mert az ország úri osztálya mindig fényűző volt és az ötvösök az arany és ezüstművességet a műipar magas színvonalára emelték. Voltak paszományosaink, mert a magyar viselet foglalkozást adott nekik, de a mentéből és dolmányból csak a zsinór készült itthon, a selymet, a bársonyt, sőt még a finom posztót is a külföldről hozták be hozzá.

Ez volt a magyar ipar, és hogy az iparszabadság ezt nem tette tönkre, annak az ipartárlat eltagadhatatlan tanúsága. Azok, a kik elhitették ezt az iparossággal és az országgal, tévedésbe ejtették mind a kettőt. Ha az ország nem is egyedül az ipar-szabadságnak köszöni iparát, a mit korántsem akarunk állítani, mégis kétségtelen, hogy az iparüzés teljes szabadsága nélkül Magyarország ipara nem lett volna az, a mi ma. Ma már van iparunk, igaz, hogy még nagyon gyenge és kicsiny, de mégis van, holott az iparszabadság behozatala előtt nem volt. Ha az iparosság vezetői komolyan veszik az iparfejleszt-

tés kérdését, akkor föl kell végleg hagyniok az iparszabadság ellen való vádakkal és az iparszabadság miatt hangoztatott panaszaikkal, mert az ipar fejlesztése, a mely csak úgy képzeltető, hogy minél több erő nyeretik meg az iparnak és az iparüzés szabadságának korlátozása nem egyeztethető össze. Okunk van azonban hinni, hogy az utóbbi időben győzedelmeskedett irányzat meg nem állapodik annál, a mit elért és ezért szükségesnek tartottuk a tárlat ipari csoportjának e tanulságára mindjárt első helyen föl hívni a figyelmet.

A magyar ipar fejlesztését említettük az imént. A magyar ipar fejlesztése hosszú időn át jelszó volt, melyet országszerte hangoztattak; ha valaki nagyot akart mondani, azt hangoztatta, hogy «ipart kell teremtenünk», meg lehetvén róla győződve, hogy minél erősebben hangsúlyozza ezt, annál komolyabb gazdasági politikusnak, az ipari érdekek annál buzgóbb védőjének fogják tekinteni. Sajátságos, hogy az ipartárlatban ezek egyikének nevével sem találkozunk, pedig azok között, kik az ipar teremtésének szükségét hangoztatják, nem egy van, ki rendelkezik az iparvállalatok teremtéséhez szükséges eszközökkel; a szó azonban mindig könnyebb mint a tett.

Azok, kik az ipar teremtését hangoztatták, a teremtés alatt az iparnak állami intézkedésekkel való gyors fejlesztését értették. Ez intézkedések között első sorban áll a vámpolitika, a védvám, a melynek segélyével az újabb időben az észak-amerikai Egyesült-Államok, azután ezek példájára Oroszország teremtetett ipart és legújabbban nyomdokaikba igyekszik lépni Románia is. Kétségtelen azonban, hogy az ipari védvamos politika főleg mezőgazdaságot űző államban, a milyen hazánk is, csupán a mezőgazdasági érdekek sérelmével foganatosítható és az ezzel foglalkozó osztályok érdekeivel ebben a tekintetben azonosok mindazok érdekei, kik nem húznak közvetlenül hasznót a védvámából, ilyen a kis ipar majdnem egészen és az úgy nevezett intelligens foglalkozások kivétel nélkül. A mikor az iparnak a védvám segélyével való megteremtéséről szólnak, akkor mindig a nagyban űzött iparágakat tartják szem előtt, a védvámmal nagyipart akartak teremteni. Hogy ez lehetséges, az bizonyos, de csak úgy, hogy a vám segélyével a belföldi iparnak majdnem monopolium nyújtatik, azaz a vám oly magasan állapíttatik meg,

hogy ez által kiegyenlítettnek a belföldi iparnak kedvezőtle-
nebb termelési viszonyai, a melyek a tőke és munka drágább
volta következtében állanak elő. A védvám mellett a belföldi
ipar drágábban adhatja el czikkeit, mint azt a külföld kínálná,
ha a szabad kínálatnak nem állana útjában a vám.

A vám præmium az iparnak azok rovására, kik az ipar-
czikkeket vásárolják. Ennek a præmiumnak magasnak kell
lenni, annál magasabbnak, minél kezdetlegesebb fejlettségű
az az állam, mely ipart akar teremteni, mert annál nehezeb-
bek az ipar termelési föltételei. Hazánkban mindig volt egy
irányzat, mely a védvámot követelte. Az Ausztriával való
vámközösség megszüntetését is azért kívánják, hogy az ország
olyan vámpolitikát folytathasson, a melynek segélyével az
ipart fejleszteni lehetne. A védvámos politika azonban három
irányban is sérti a mezőgazdasági érdekeket. Egyrészt az által,
hogy megdrágítja az iparczikkeket, másrészt az által, hogy a
mesterséges intézkedés elvonja a mezőgazdaságtól a szüksé-
ges munkásokat vagy pedig megdrágítja a munkabért, a nél-
kül, hogy ezért a mezőgazdaság kárpótlást találhatna. A mező-
gazdasági államra nézve a védvámos politika még annyiban
is káros, hogy megtorló ellenrendszabályokhoz vezet, a melyek
következtében a mezőgazdaság még piaczeit is elvesztheti.

Az Ausztriával fennálló vámszövetség meghosszabbításá-
nak közelebb napirendre kerülő tárgyalásánál újból fogják
követelni a vámterület közösségének megszüntetését mint
eszközt az ipar fejlesztéséhez. Épen az ipartárlat alkalmá-
ból hangsúlyoznunk kell, hogy iparunk érdeke ezt nem köve-
teli és a mennyiben ezt a követelést az ipari érdekekkel támo-
gatnák, eleve is utalnunk kell arra, hogy ez a «jövő zenéje».
Iparunk keletkezett a vámközösség mellett is és ez megáll
a vámközösségben is, ha tehát az ipar érdekében kívánják a
vámközösség megszakítását, az alatt az ipari érdekek alatt
csak a keletkezendő ipar érdekeit érthetik. Bizonyos, hogy
önálló vámterület mellett, ha ezen a területen védvámos vámpo-
litika követtetnék, gyorsabban fejlődnek az ipar, csak az
a kérdés, hogy milyen áron fizettetnék ez meg. A védvám
első következménye az lenne, hogy a vámban nyújtott præ-
mium következtében osztrák iparosok vagy más vállalkozók
gyárakat állítanának nálunk, illetőleg ha Magyarország képezte
czikkeik piaczat, a mennyiben az lehetséges, áthelyeznék gyá-

raikat Magyarországra. Így okoskodnak az önálló vámterület hívei.

Egy-két vagy néhány telepnek ily módon való keletkezését mi is elképzelhetjük, de a vám magában véve nem képez oly tényezőt, a melylyel az ipar fejlesztését, a mint azt általában hiszik, lényegesen siettetni lehetne. S állítani merjük, hogy az észak-amerikai Egyesült-Államok kivételével nincsen állam, melynek ipari fejlődése oly gyors lett volna, mint hazánké, daczára annak, hogy mi nem rendelkezünk a vámpolitikával. Ha tekintetbe veszünk minden körülményt, a mely az ipar fejlődését befolyásolja, a népesség lassú szaporodását, az iparra alkalmas vidékeken való csekély értelmiségét, a csak lassan javuló közlekedési viszonyokat, a közterhek emelkedését, akkor valóban bámulnunk kell, hogy ily rövid idő alatt, mert az egész időszak nem hosszabb huszonöt évnél, az ipari fejlettségnek ily fokát is elérhettük. Nem magyarázhatjuk ezt másként, mint azzal, hogy az alkotmányosság visszanyerése után új életre ébredt ország nemzeti vagyonának szaporodása viszonylag gyors volt, hogy a kedvező viszonyok külföldi intelligentiát és külföldi tőkét vonzottak hazánkba. Mert nagyobb arányban, mint a tőke, műszaki képzettség és a munkáskéz szaporodik: az ipar sem növekedhetik. S ez az, a miről megfélelkeznek azok, kik az ipar teremtéséről beszélnek.

Az ipar fejlődése függ a nemzeti vagyon szaporodásától, a műszaki képzettség emelkedésétől. A nemzeti vagyon szaporodása nyilvánul a fogyasztás emelkedésében és szabadon elhelyezhető tőkék keletkezésében. A keletkező tőkék gyümölcsöző elhelyezést keresnek és azon termelési ágak felé fordulnak, a melyek legnagyobb jövedelmezőséget ígérnek. Nálunk ez a termelési ág eddig a földművelés volt és bátran merjük állítani, hogy a nemzeti vagyon szaporulatának leglegnagyobb részét a földművelés absorbeálta, nemcsak befektetések alakjában, hanem az által is, hogy a gazdasági élet más terein vagyonra szert tett elemek tőkéiket földbirtokba fektették. Ennek oka nem pusztán az, hogy a földművelés nálunk a legbecsültebb foglalkozás és hogy ez ad legnagyobb mértékben társadalmi állást, hanem főleg az, hogy a tőke birtokával nem párosult se elegendő szakképzettség, se pedig elég vállalkozó szellem. Ezt tudva, annál meglepőbb

iparunk viszonylag gyors fejlődése, e jelenség magyarázatát abban kell keresnünk, hogy a fogyasztás gyors emelkedése kedvező alkalmat szolgáltatott, létező kis telepek kiterjedésére, és a fogyasztás új irányai új telepek alapítására.

Nem kívánunk félreértetni, midőn az ipar gyors fejlődéséről beszélünk; ennek jelenlegi helyzetét mi mindig a húsz-huszonöt év előtti állapothoz viszonyítjuk és a kettő összehasonlítása után jogosult dolog az ipar gyors fejlődésének emlegetése. Ha a külföldet, más haladottabb államok ipari fejlettségét tekintjük és ezekhez viszonyítjuk hazánkét, a hol a lakosságnak öt százaléknál alig valamivel nagyobb része foglalkozik iparral, holott a szomszédos Ausztriában a népességnek tizenkét, a német birodalomban harminczegy százaléka nyer az ipar által foglalkozást, akkor be kell ismernünk, hogy még nagyon hátra vagyunk. A hol az ország népességének csak huszadrésze foglalkozik az egész lakosság ipari szükségleteinek előállításával, a hol tehát e viszony tekintetében az arány meg nem felelő, ott az ország nagy külföldi behozatalra szorúl és e behozatal csökkentése csak az által érhető el természetes úton, ha a népességnek mind nagyobb része nyeretik meg az ipari foglalkozásnak. Ennek pedig csak egy módja van, ha új tőkék helyeztetnek el az iparban, ha új vállalatok keletkeznek.

Így ítéljük mi meg azon intézkedéseket, melyeket az állam tesz az ipar fejlesztése céljából. Első sorban a házi és népipar-ágak fejlesztésére irányuló törekvések állanak. A mennyiben e törekvések célja nem más, mint hogy az úgy nevezett ősi háziipar-ágak új életre keljenek, vagy hogy a népnek legyen a földmivelés által igénybe nem vett idejében is foglalkozása, azok az ipar szempontjából nem bírnak jelentőséggel. Ezek a törekvések ipari jelentőséggel csak akkor bírnak, ha azoknak oly szervezetük van, hogy az állam helyébe, minél hamarabb annál jobb, magán vállalkozók lépnek. A tanműhelyeket és a tanfolyamokat nem tarthatja fenn más mint az állam, de ezek föntartásának csak akkor van célja, ha az ott kiképzett növendékek szerzett ismereteiket állandó keresetforrás gyanánt értékesíthetik. S ebben a tekintetben nagyok az aggályaink. A szövéstet terjedésével kapcsolatban tudtunkkal eddig nem igen keletkeztek vállalkozók, kik állandóan munkát adnának a szövőknak és magokra vállalnák

czikkeiknek a kereskedelemben való értékesítését. A szőnyegszövéseknek terjesztése csak akkor bír ipari érdekekkel, ha ennek az iparnak olyan vállalkozók nyeretnek meg, kik azon czikkeket a kereskedelem állandó árúczikkeivé teszik, ha lesznek munkaadók, kik ezen iparágat a saját kockázatukra üzetik. Csak is ekkor sikerülhet egy-egy iparágnak népipari alapon való meghonosítása vagy új életre való keltése. Megemlítve a szőnyegszövést, erre nézve lehetetlen elhallgatnunk azon meggyőződésünket, a melyet a háziipari tárlat csak megerősített, hogy ez az iparág soha sem lesz versenyképes a nagyban üzött szőnyegszövéssel. Az, hogy különlegességeket állítanak elő, némi érdeklődést biztosít ennek az iparágnak, de a nagyipar ráveti magát, mondhatjuk, már rávetette magát ugyan e különlegességek előállítására és a mechanikai szövőszékkel a kézi szövőszék még akkor sem versenyezhet, ha a szövény csak mellékfoglalkozás. S a mi áll a szőnyegszövényre, az, azt hiszszük, áll a szövőipar minden ágára.

Megelőzve az ipartárlat általános ismertetését, már itt ki kell térnünk a hazai fonó és szövőipar helyzetére, mert az iparfejlesztés összes kérdései között a fonó és szövőipar fejlesztése a legfontosabb, a legégetőbb. Az áruforgalmi statisztikai kimutatások tanúlságai szerint a fonó és szövőipar czikkeiből (pamut, len, kender, jute, gyapjú, selyem és ezekből készült árúk) évenként 160—200 millió forint értékű gyártmányokat hozunk be a külföldről, a melynek e gyártmányokért fizetjük a legnagyobb összeget. Ha tehát az ipar valamely ágának meghonosítása kívánatos, akkor első sorban a fonó és szövőipar meghonosítása szükséges. Az eredmény, a melyet eddig ebben az irányban elértünk, nem valami jelentékeny, az igaz, hogy e törekvések csak néhány évre nyúlnak vissza. Keletkezett néhány kisebb és egy nagyobb kötszővő vállalat, de ez, ha jól vagyunk értesülve, a fegyenczek munkerejével dolgozik, egy mechanikai műszövő és egy posztógyár Késmárkon, egy jutefonó- és szövógyár és egy pamutfonó-gyár Új-Pesten, egy szőnyegszövő-gyár Aranyos-Maróthon, és több egészen kis, egyenként meg nem nevezhető telep. Az eredmény tehát nem nagy, annál kevésbbé, mert a jutagyár alapítása a vám emelésének következménye volt és mert a pamutfonó-gyár jövedelmezőségéről eddig nem hallottunk semmit.

Nekünk meggyőződésünk, hogy ezen az úton, a melyet

eddig követtünk, jelentékenyebb fonó és szövő iparra még hosszú idő alatt sem fogunk szert tenni. A mi fonó és szövő iparunk van, legjelentékenyebb Erdélyben, az is pusztulóban, lassankint sínylik és tönkre jutása nem lesz megakadályozható, ha kiviteli föltételei Romániába bármi részben is megnehezítettnek, mert már jelenleg is mind erősebbé váló versenynyel kell küzdenie. A brassói posztó és pokróczszövők legnagyobb részt kisiparosok és minél kisebbek, annál nehezebben és annál rövidebb ideig bírják el a versenyt. Nem ismerjük annyira specialis viszonyaikat, hogy megmondhatnók, lehet-e és mit lehet tenni érdekükben az államnak. A katonai szállításokban, ha jól tudjuk, már részesültek, de ez nem fogja őket kárpótolni a keleti piacok fokozatos elvesztéséért. Az által, hogy az állam munkát ad nekik, nincs rajtok segítve, mert így egész létük attól függ, hogy megkapják-e az állami munkát. Segítve csak akkor volna rajtok, ha versenyképesek lennének a hazai nyílt piacon. Ebben az irányban kellene tenni az érdekükben. Kis telepeik azonban nem versenyképesek, annál kevésbbé, mert oly árúk előállítására vannak berendezve, a melyek a belföldön nem keresetnek, durva, sötétszínű posztót állítanak elő, jó minőségben, de drágábban mint a külföld. A legnagyobb magyar gyapjúszövőgyárak, a losonczy és a pozsonyi szintén a hadsereg szükségleteinek ellátására vannak alapítva.

A gyapjúszövés ősrégi iparág hazánkban, nyersanyaga meg van az országban, még sem képes haladni, annál kevésbbé vagyunk képesek eredményeket fölmutatni a pamutfonás és pamutszövés meghonosításában. Új-Pesten keletkezett, mint említettük, egy pamutfonógyár, de az eddigi eredmények után azt kell hinnünk, hogy ennek nem lesz nyereséges jövője.*) Pamutszövő-gyár, tudunkkal, csak egy van az országban, a pozsonyi, mely szintén a hadsereg szükségletének ellátására szolgál. Nem hiszszük, hogy a pamutfonás és szövés meghonosítása legalább jelentékenyebb mérvben sikerülne, mert a tőkének nem nyújtottunk eddig oly kedvezményeket, a melyek ez iparágba való elhelyezését nyereségessé tennék. Dr. Jannasch az európai pamutiparról szóló könyvében **)

*) E sorok írása után értesülünk, hogy a pamutfonó-gyárnak liquidálnia kell.

**) Dr. R. Jannasch: *Die europäische Baumwollen-Industrie u. deren Produktionsbedingungen*. Berlin, 1882.

meggyőzőleg kimutatta, hogy a continens pamutipara, sem a fonás, sem a szövés terén, nem versenyképes az angol iparral. Az angol fonodákban az egy orsóra eső befektetési tőke 19·30—29·70 frank, Elsassban 45—50 frank, közép és déli Németországban 54—61 márka, Franciaországban 60—75 frank között változik. A mechanikai szövőgyárakban egy szövőszékre Elsassban 900—1000 frank, Franciaországban 1400 frank körül. Bajorországban (Augsburgban) 1500 márka esik, Angliában maga a szövőszék 25 százalékkal kevesebbe kerül, mint az angol szövőszék Franciaországban. Ez már magában is megmagyarázza, hogy az angol fonodák olcsóbban állíthatják elő a fonalat és a szövőgyárak a szöveteket, mint a continentalisok. De e mellett az angol szövő- és fonóipar nagy üzemi előnyökkel is bír a continentalis fölött, a melyek között nem a legkisebb az, hogy viszonylag olcsóbb áron jobb nyersanyagot vásárolhat, mint a continentalis ipar, mert a legnagyobb pamutpiacz Angliában van.

Az angol pamutipar a versenyben le is győzné az egész continentalist, jelenleg is az Európában működésben lévő körülbelől 650,000 mechanikai szövőszék közül 440,000 Angliára esik, ha a vámok ki nem egyenlitenék a verseny föltételeit. Az egész európai fonó- és szövőipar, szemben az angollal, a vámokra van alapítva. A magyar fonó- és szövőiparnak nem az angollal, hanem az osztrákkal kellene megküzdenie, a termelési föltételek azonban Ausztriában kedvezőbbek, mint nálunk. A míg ezeket ki nem egyenlíthetjük, addig nem keletkezhet Magyarországon nagyobb méretű fonó- és szövőipar. Az állami kedvezményekről szóló törvény intézkedései ki nem elégítőknek bizonyultak ebben az irányban, ezeknek alapján a két újpesti és az aranyosmaróthi telep kivételével tudtunkkal nem keletkezett egyetlen nagyobb fonó vagy szövőgyár sem és mi nem is hiszszük, hogy fog keletkezni. A tanműhelyek és tanfolyamok útján belátható időben nem lesz sem fonó, sem szövőiparunk. Ha az állam nem képes megszerezni a kedvezményeket nyújtani a fonó és szövőiparnak, mint a mennyit eddig nyújthatott, akkor egyelőre le kell mondanunk a fonó és szövőiparról.

Sajátságos jelenség, hogy a fonó- és szövőiparra nézve annyira kedvezőtlen viszonyaink mellett hazánkban ez ipar egyik ága mégis kifejlődött, sőt megerősödött: a szövetfestést,

illetőleg szövetnyomást értjük. Az anyag, a szövet a külföldön állítatik elő, a festőanyagok is legnagyobbbrészt onnan importáltatnak és ez iparág mégis megél, sőt virágzik. Mi ennek magyarázata? Mi ezt abban keressük, hogy a szövetnyomás az ősi kékfestő kézműiparból organikus fejlődés útján keletkezett; néhány kékfestő kisiparos lépést tartott iparága technikai haladásával és így lassankint gyárossá lőn. Nagyobb szövetnyomó gyáraink mind régi telepek, a melyek kis műhelyekből keletkeztek. A szakértelem megvolt, vagyonosságuk emelkedésével tőkéiket nem vonták ki az iparból, hanem befektettek telepeik nagyobbitására és jobb fölszerelésére. Ez az egyik ok, a másik az, hogy jobban ismerik a hazai közönség ízlését, igényeit, mint a külföld és megfelelőbb színvegyületű és mintájú árút képesek előállítani. Ennek köszönhetik azt, hogy megállhatnak a külfölddel való versenyben, sőt a külföldön is hódítottak piacot. A kicsi, tökéletlen berendezésű kékfestő-telepek ellenben mindinkább pusztúlnak, mert nem képesek a nagy gyárakkal versenyezni; a helyi fogyasztás fődözése, részben helyben szőtt anyagok festése, ez az a mi még föntartja azokat.

E kitérés után, a melynek hosszadalmasságát talán kimentí az, hogy az iparfejlesztés legfontosabb kérdésére vonatkozott, vissza kell térnünk oda, a hol fejtegetéseinket megszakítottuk. Az ipar eredményes fejlődését mi attól várjuk, ha új tőkék helyeztetnek el az iparban. A hazai töke azonban irtózik az iparvállalatoktól, mert a töke birtokával rendszerint semmiféle ipari szakértelem nem párosúl. Sem arra nem képesek, hogy meg tudják ítélni valamely iparvállalat jövedelmezőségének esélyeit, sem arra, hogy valamely iparvállalatot személyesen vezessenek. Két iparág van, a melybe a hazai tökebirtokosok szívesen fektették be tőkéiket, az egyik a malom, a másik a szeszipar, mind a kettőnél szinte járt úton kellett haladniok, és az esélyek olyan kedvezőek voltak, hogy a kezdeményezés alig járt valami kockázattal. A legnagyobb baj a szakértelem hiánya, mert a vállalkozás szellemének hiánya főleg ennek következménye. A szakképzettség a legritkább esetekben párosúl töke birtokával, a tőkét azonban iparvállalatok alapításához nem nyerhetni meg, mert a tökebirtokosoknak nincs semmi műszaki képzettségök, sőt nincs kereskedelmi képzettségök sem,

mert a mi a hazában cultivált terménykereskedelem körén kívül esik, az terra incognita a hazai kereskedő világra nézve. A mi áll a magánosokra, az fokozott mértékben elmondható a hazai pénzintézetekről is, különösen a nagy bankokról, a melyeknek vezetését szinte szatócösszerű szellem lengi át. Ezek a pénzintézetek kétségtelenül szolidak, a kétségbeesésig szolidak, a világért sem cultiválnának más üzletágakat, mint a melyek cultiválása közben a bankgyakornokokból bankigazgatók lettek.

A malom- és a szesziparon kívül nincs iparunknak egy ága sem, a mely lendületét a hitelintézetek támogatásának is köszönhetné. Az újabb időben nagy alkotásra határozta el magát a Magyar Hitelbank, alapított két iparvállalatot Fiumében; az egyik a rizsmalom és keményítőgyár, a másik a petroleum-finomító. Az első a behozatali vám differenciájára, a másik a fogyasztási adóban nyújtott előnyre van alapítva. Mind a kettő biztos üzlet és ilyen kell a bankoknak. A legbiztosabb jövedelmezőségű vállalat tervével is esztendőig lehet házalni a bankoknál támogatásuk megnyerése végett és e mellett is a legtöbb esetben a siker minden kilátása nélkül, mert a bankigazgatók és azok, kik a bankok vezetésére befolyanak, a szorosan vett banktechnikán kívül semmihez máshoz nem értenek és olyan bizalmi férfiak sincsenek, a kiknek ítéletében megbíznának. Lidércznyomásként nehezedik a magyar ipar fejlődésére az a körülmény, hogy a magyar pénzvilág az ipar fejlesztéseért semmit sem tesz.

A kereskedelem minden más országban előharczosa volt az iparnak. Az angol kereskedő mindenütt a fölfedezők nyomában járt, sőt egész Indiát a kereskedők hódították meg; a gyarmatokban a kereskedő mindenütt nyomon követte az első fölfedezőket. Minden más országban szoros kapcsolat van az ipar és a kereskedelem között, nálunk nincs. Nem kívánjuk mi, hogy a kereskedő hazafiságból árusítsa el az iparcikkeket, de a magyar kereskedelem eljárása a magyar iparral szemben egyenesen az ipar haladását megbénítónak nevezhető. A magyar kereskedelem semmi tekintetben sem tartott lépést az ország közgazdasági fejlődésével, Magyarországnak nincs kereskedő osztálya, mely a kereskedelmet hivatásának és büszkeségének tartaná. Az ujjaikon megszámálhatnók azon jelentékenyebb czégeket, melyek atyáról fiúra örököttet-

tek át, olyan pedig, a melyet az unoka is folytatna, alig van. Ha a kereskedő eléggé meggazdagodott, akkor rendszerint földbirtokba fekteti tőkéit és a fiú már nem folytatja azt az üzletet, a melyet atyja kezdett. Ezért a magyar kereskedelem gyenge, szakképzettsége fogyatékos, önálló kereskedelmi eljárásra csekély anyagi ereje miatt képtelen. A magyar kereskedelem, a terményüzlet néhány ága és a borkereskedelem néhány czége kivételével minden tekintetben passiv; megvárja míg helyébe hozzák elárúsítandó czikkeit és míg helyben megveszik tőle az ország azon terményeit, a melyeknek eladását így csak közvetíti. Nincs sem önálló import-, sem önálló export-kereskedelmünk.

Nem tudunk esetet, hogy a magyar kereskedelem saját iniciatívájából fölkarolt volna valamely magyar iparvállalatot, de tudunk számos olyan példát, a melyekre támaszkodva kimerjük mondani, hogy a magyar ipar virágzásának egyik legnagyobb akadálya a magyar kereskedelem. A magyar kereskedelem bizalmatlan minden magyar iparcikk iránt, árútárunk legnagyobb része külföldi czikkekből állván, a magyar czikkek kelendőségének előmozdítása érdekében semmit sem tesznek. Még ha a magyar iparos ugyanolyan áron kínálja is czikkeit, mint a külföldi, rendszerint előnyt adnak a külföldinek, mert a külföld hosszabb hitelek engedélyezhet, mint a gyenge magyar ipar. Minden nap tapasztalhatjuk, hogy ha kereskedőink valamely iparcikket dicsérni akarnak, azt mondják róla, hogy külföldi és ezzel rendszerint meg is nyerik a vevők tetszését, a miben a fogyasztó közönség természetesen ép oly hibás, mint a kereskedelem. Végig járhatjuk a főváros összes nagy üzleteit és a czipőtől a kalapig, a főzőedénytől a legfinomabb asztali készletig, a konyhabútoroktól a legszebb szobaberendezésekig, a lábtörlőtől a legdrágább szőnyegekig, a fehérneműtől a selyemruháig, a konyhaedényektől a vaskályháig minden külföldi, a mit árútárunkban találunk. A nagy üzletek mellett szerényen vonják meg magukat az iparosok boltjai és az ipartelepek raktárai, a melyekben ugyancsak egyenkint és darabszámra árúsítják el az iparcikkeket.

A hazai iparnak nincs semmi kereskedelmi szervezete, illetőleg kereskedelmi szervezete a legprimitívabb, ennek azonban az az oka, hogy a kereskedelem nem támogatja a hazai

ipart. Iparunk így nemcsak a külföldi iparral, de a hazai kereskedelemmel is kénytelen versenyezni, mert a kereskedelem a külföldi iparnak előharczosa, azzal áll összeköttetésben. E visszás állapoton az ipar nem, hanem csak a kereskedelem változtathat, mert annak a hivatása az ipart felkarolni, támogatni. Addig azonban, míg a kereskedelem nem lesz élethivatás, a melyet szakértelemmel és megfelelő tőkével üznek, a míg a kereskedelmi foglalkozásoktól menekül mindenki, a ki kissé meggazdagodott, a míg a kereskedelem nem lesz tisztelt és becsült foglalkozás, a míg az nem ad megfelelő társadalmi állást, addig ebben a tekintetben nem várható változás. Erős kereskedelem nélkül erős ipar sem képzelhető.

Megkísértettük ezekben bemutatni azon kedvező tényezőket, a melyeknek iparunk fejlődése köszönhető és rámutattunk azon hátrányos okokra, melyek iparunk lendületét akadályozzák. Ezek után megkezdhetjük a tárlat ipari csoportjainak jellemzését; reméljük, hogy az előadottak kapcsán sok föltűnő jelenség könnyebben értelmezhető, mint e viszonyok ismerete nélkül.

V.

Az országos tárlat ipari csoportjai rendkívül változatos és élénk képet nyújtanak. Ha elfárad a szem a bútorasztaloság remekeinek szemléletében, akkor az agyagipar szellemtől áthatott terményei felé fordul, itt is kimerülve, megpihenhet a műlakatosság befejezett tökélyű alkotásain. Onnat csak egy lépés a magyar bronzipar finom czikkeihez és ha ott balra fordulunk, akkor az inyesiklandozó és a szagló szervet működésbe hozó tárgyak végtelen hosszú során át igyekszünk menekülni a tárlat e részéből, mely az emberi gyomornak szolgál. Ennek szomszédságában a hangszerek és az irodalom tárgyai vannak, a rendezőség a külföldi látogatókat e csoportosítással gyöngéden figyelmezteti, hogy a magyar közönség nemcsak az anyagiakból él, a mint azt hiszik. A kocsitáborn a papiripar határolja, de a bőripar rokon tárgyai sincsenek messze. A fonó-szövőipar és a ruházati ipar egymás mellett nyertek helyet, a közönség közvetlenül meggyőződhet róla, hogy a magyar fonó-szövőipar és a ruházati ipar között nincs

semmi összeköttetés, az utóbbi csupán külföldi czikkeket dolgoz föl. Az iparsarnok központját az ötvösség foglalja el, drágaságaink nem kerülhetik el a közönség szemeit.

Az iparsarnokon kívül még számos nagyobb és kisebb csarnok, köz- és magánpavillon tárja elénk a munka és technikai szakképzettség termékeit. A bánya-, vas- és építőipar csarnokához közel vannak a hazai gépesarnok, a külföldi szabadalmazott találmányok és ipari munkagépek csarnokai, Ganz és Társa, a rimamurány-salgótarjáni vasmű-részvénytársulat, a brassói bánya- és kohó-társulat pavillonjai; a közlekedési ministerium, az osztrák-magyar államvasút, a Duna-gőzhajózási társaság csarnokaiban is a magyar ipar czikkeit találjuk. A faipar nagy vállalatai majdnem mind külön pavilonban állítottak ki, végre a különböző sörházakban is a magyar ipar czikkeit mérik és ezek fogyasztása után ítélve, a magyar közönség rendkívül pártolja a hazai ipart.

E csarnokokban a legfutólagosabb szemle is napokat igényel, a beható tanulmányozásra pedig hetek kellenek. A ki nyílt szemmel járta végig e csarnokokat, annak azt hiszszük, ép úgy mint nekünk, az volt az első benyomása, hogy a tárlaton a magyar ipar ünnepi ruhában jelentkezik, a mit ott látunk, az nem a hétköznapi köntös, sőt számos kiállítónak nem is tulajdon ruhája, idegen tollak azok, a melyekkel a magyar iparnak a szakértők előtt nem nagy becsületeére ékeskednek. A magyar iparosság azonos fölfogástól áthatva, nem azt akarta bemutatni a tárlaton, hogy mit produkál rendszerint, hanem hogy minek előállítására képes. Ez a törekvés azonban, és ezt örömmel constatáljuk, nem vezetett, mint az előbbi tárlatokon, használhatatlan vagy megfizethetetlen árú műdarabokhoz vagy monstrumokhoz, csak gondosabb munkát, nagyobb ügyességet fordítottak tárgyaikra, mint a rendes üzleti életben, a mi miatt azonban senki sem kárhoztathatja az iparosokat, a kik a gyakorlati életben rendszerint nincsenek azon helyzetben, hogy megmutathassák, mire képesek, mert a közönség az átlagon fölüli jóságú munkát, a ritka ügyességet, a különösen finom izlést nem fizeti meg. E törekvést általánosságban nem kárhoztatjuk, de sok iparosnál látuk, hogy e törekves nem áll arányban anyagi erejükkel. Anyagi erejökön túl költekeztek, hogy méltán jelenhessenek meg a tárlaton, hogy bemutattassák azt, a mire képesek és

ez a túlterjeszkedés számos iparosnak megrontásához vezet. Czikkeik magas áruk következtében nem találnak vevőre, eladatlanul viszik azokat haza. Ezek az iparosok nem csak elcsüggedve, de existenciájokban meggyöngítve is távoznak a tárlatról. Ezekkel az iparosokkal szemben a közönségnek kötelessége van: és ez a fölkarolás; a közönségnek föl kell karolnia azon iparosokat, kik a tárlaton megmutatták, hogy kiváló iparcikkeket képesek előállítani. Első sorban hárul e kötelesség az államra, mely folyton számos és a legkülönbözőbb ágakhoz tartozó iparosnak ad közvetve vagy közvetlenül foglalkozást.

Itt lesz például az országház építése. Az országház hosszú évtizedekre, talán évszázadokra a legnagyobb alkotása lesz a magyar műépítészetnek és a mint mi óhajtjuk, a magyar iparnak. E monumentalis palota építésénél és berendezésénél az iparágak egész sora nyerhet foglalkozást: az összes építő iparosok, a műlakatosság, a műasztaloság, a kárpitoság stb. Az építő iparok lendületével mindenütt karöltve jár számos más iparág fölvirágzása. A nagy középítkezések minden korban és minden országban jelentékeny tényezői voltak az ipar fölvirágzásának; az újabb, alkotmányos korszak köz- és magánépítkezéseinek üdvös befolyása nálunk is észlelhető, daczára annak, hogy majdnem valamennyi középületünket bizonyos szegényesség jellemzi, mert a legszükségesebben túl nem akartak költekezni. A bécsi ipar számos ágának nagy haladása és magas tőkélye elvitathatlanul az újabb köz és magánépítkezésekkel áll kapcsolatban, mert ott a szűkre mért költségvetés nem állított korlátot az iparos műipari törekvései elé. Iparunk érdekében óhajtjuk, hogy az országház építése fordulatot jelezzon e tekintetben hazánkban. Nem a fölösleges fényűzésnek szószólói vagyunk mi, de kívánjuk, hogy az országház építésénél a magyar ipar megmutathassa, hogy mire képes, hogy ez alkalmúl szolgáljon arra, hogy a magyar ipar a legtökeletesebbet alkothassa, hogy megpróbálkozhasson a műipar legnehezebb földadataival. Az a túlkiadás, a mit ez maga után von, bőven kárpótoltatik az ipar lendületével és az által, hogy ily módon az országház századokra kiható hirdetője lesz a magyar ipar nemes törekvéseinek. Ezt nem ajánlhatjuk eléggé azok figyelmébe, kik az országház építésére befolyanak, iparosaink pedig ideje korán ügyeljenek

arra, hogy az országház építése kizárólag a magyar iparnak adjon foglalkozást.

Ha beteltünk azzal a változatos képpel, a melyet az ipartárlat nyújt és meg akarjuk állapítani annak legjellemzőbb vonásait, akkor figyelmünket legelőször is a megjelent iparosok száma kelti föl. Az összes ipari csoportokban, a házi ipar nélkül 3594 kiállító jelentkezett. A szám elég tekintélyes, a mennyiség ellen nem lehet semmi kifogásunk, daczára annak, hogy ezek az egyes iparcsoportok között nagyon aránytalanul oszlanak meg. A megjelent kiállítók eléggé tekintélyes száma azt mutatja, hogy számos törekvő iparosunk van, mert a tárlaton való megjelenés az alkotásaikba való bizalom jele; bizonyítéka annak, hogy nem félnek a nyilvános bírálattól, a szaktársaikkal való versenytől. De valljuk be őszintén, hogy a tárlat minőségi sikerét az sem csorbitotta volna jelentékenyebben, hogy ha az ipari csoportok kiállítóinak száma jóval kisebb, mert szakonként a kiállítók legnagyobb része mindig ugyanazt mutatja be; olyan czikkeket, melyek között a legnagyobb szakértő is alig talál különbséget. A kiállítók legnagyobb része minden szakban ugyanazon átlagos niveaun áll, a tárlat sikerét tehát semmiképen sem kockáztatta volna, ha az ilyen, az átlagot elérő kiállítók közül kevesebben jelennek is meg. Ez korántsem akar vád lenni, pusztán észlelet.

Minden okunk van föltenni, hogy a tárlaton megjelent iparosok a magyar iparosság színe-javát képezik; azok közül az iparosok között, a kiknek van mit kiállítaniok, csak nagyon kevés maradt el külső körülmények következtében. Ha figyelemmel lapozzuk a tárlat nagy katalógusát, akkor lehetetlen, hogy föl ne keltse figyelmünket azon jelenség, hogy a kiállítók között tösgyökeres magyar nevűt csak elvétve találunk. Vannak iparcsoportok, a melyek 150—200 kiállítója között csak hét-nyolcz magyar nevűt számláltunk; a többi is magyar, de a név megmutatja, hogy a magyar iparosság legnagyobb számban milyen elemekből képződik. A magyar viszonylag a legkisebb számban van képviselve, a miből óriási tévedés lenne azt következtetni, hogy a magyarság nem alkalmas az iparra. Ép oly alkalmas, mint akármely más nemzet, de eddig kevésbé gyakorolta. Lenézett foglalkozás volt az ipar és ha a magyar ember már ráadta is magát, igyekezett tőle minél hamarabb megszabadulni, kis földet, szőlőt, kertet

szerzett és azzal rendszerint megásta üzlete sírját. Hiányzott nála a kitartás, az iparban pedig minden sikernek ez az alapja. Ez az oka annak, hogy a magyarság a tárlaton megjelent iparosok között, az ország iparának színe-jáva között kisebb arányban szerepel, mint az ország iparossága között általában.

Iparunk, a mint ez a tárlaton is lépten-nyomon kitűnik, túlnyomó nagy részében kis kézműipar, az iparosság legnagyobb részt kis művesipari mesterekből áll. Sokszor halljuk a panaszt, hogy iparosságunk elmaradt, úgy technika mint általános műveltség tekintetében alacsony színvonalon áll. Tagadhatatlanul igaz, de van-e ok ezen csodálkozni, nem azon kellene-e bámulnunk, ha az ellenkező állana? Az iparosság majdnem kivétel nélkül a nép legszegényebb osztályaiból sorakozik; az elemi ismereteket is alig bírják, a mikor az iparba lépnek a tanoncok. A most működő iparosok, kik tíz-harmincz év előtt nyerték kiképeztetésöket, iparuk technikai fogásait úgy a hogy elsajátították, de nem nyertek oly képzést, mely az önművelődésre, a haladásra képesítette volna őket. A viszonyok javultak, folyton javulnak, de még mindig messze állunk attól, hogy elmondhatnók, miszerint iparosságunk jó kiképzésben részesül.

A népnevelési törvény nincs keresztül vive, addig pedig, a míg ez meg nem történik, mindig ezrével lesznek olyan tanoncok, kik írni-olvasni sem tudnak. Ipariskoláink eddig alig voltak, országos szervezésök alig néhány év előtt kezdődött. Ez iskolákat tanoncziskoláknak nevezik az új törvény értelmében; ipariskoláknak nem is lehetne nevezni, mert a legtöbb nem más mint ismétlő iskola, a hol a növendékek az elmulasztott elemi tanulmányokat megszerezhetik és a megszerzetteket gyakorolhatják, hogy végleg el ne felejtsek; a tanfolyam többi tárgyaiból alig sajátítanak el mást, mint a tantárgyak neveit. Ez nem is lehet másként. Az iparostanonczok, tizenkét-tizenhat éves gyermekek, agyon fáradva a késő esti órákban mennek hetenkint háromszor az iskolába; egész nap fárasztó munkát kell végezniök, mire az iskolába mennek, testben lélekben ki vannak merülve és az iskola padjain csak a tanító fegyelme tarthatja őket ébren. Tanúlhatnak-e ilyen körülmények között a növendékek olyasvalamit, a mi akár általános közművelődési, akár ipari szempontból

értékkel bír? Bizonyára nem, és ha hozzáveszszük azt, hogy a mesterek jelentékeny része ellenszenvvel látja az iskolába járást, akkor a csekély eredménnyen nem kell csodálkoznunk. A műhelyben való kiképzés az esetek többségében szintén nem kielégítő.

Ha a tanonczból segéd lett, akkor vége minden tanulásnak, holott ezek az évek azok, a melyekben leginkább lehetne és kellene tanulniok. De alig van alkalmuk tanulni, se az állam, se a társadalom nem nyújt nekik alkalmat arra, hogy ismereteiket szaporíthassák; a segédek alkottak ugyan iparos ifjusági egyleteket, legényegyleteink is vannak, de ez mind nem elég. Iparos ifjuságunk pedig szeret és akar tanulni, bizonyítéka ennek, hogy a technologiai iparmúzeum tanfolyamai és a fővárosi ipar-rajziskola tantermei mindig tömve vannak. Ha a segédből önálló iparos lett, akkor vége a haladásnak, akkor az iparos befejezte továbbképzését, megáll nála a világ haladása.

Ez az iparos kiképzésének menete, ez pedig nem jól van így. Ha fejleszteni, emelni akarjuk iparunkat, akkor tart-suk magunkat első sorban ahhoz, a mink van. Van kez-műiparunk, ezt igyekezzünk első sorban emelni, belsőleg fejleszteni. Az állam és a társadalom eddig egyaránt elhanyagolta e részbeli kötelességeit, elhanyagolta úgy azokat, a melyek a tanonczok, mint azokat, melyek a segédek kiképzése tekintetében reája hárulnak.

A tanonczképzés tekintetében gyökeres változás csak akkor várható ugyan, ha a vagyonosabb, jobb módú és állású szülők sem irtóznak gyermekeiket az iparra adni. Ettől azonban visszatartja őket a régi előítelet és visszatarthatja az is, ha a tanonczok sorsát és kiképzését tekintik. A tanonczok szülői a legritkább esetben vannak abban a helyzetben, hogy gyermekeik ipari kiképzéseért fizethessenek, ezért a tanonczok legnagyobb része közönséges cselédmunkákra is alkalmaztatik, különösen a vidéken, bár a törvény ezt tiltja. A tanonczokkal való bánásmód azonban azonnal megváltoz-nék, mihelyest vagyonosabb szülők is nagyobb számmal adnák az iparra gyermekeiket és hogy ezt nem teszik, az valóságos bűn, mert az ipar sokkal jobban fizető foglalkozás, sokkal jobban táplálja emberét, mint a kis hivatalnoki vagy ügy-nevezett tudományos állások és e mellett megvan a függet-

lenség is. Azt azonban, míg ez a fordulat bekövetkezik, nem lehet összetett kézzel bevárnunk. Az államnak nagy érdekei vannak a tanonczképzésnél, olyan érdekei, a melyek a tanoncziskolák föllállításával és az ipartestületek szervezésével nem eléggé óvatnak meg.

Az államnak anyagilag is támogatnia kell azon mestereket, kik a tanonczképzésben kitűnnek; támogatnia kell pedig ösztöndíjak által, a melyek kárpótlást adnak az iparosnak azon áldozatokért, melyeket a tanonczképzésre fordított, mert a tanonczok helyes kiképzése az iparosra nézve nagy áldozatokkal jár. Az ösztöndíj csak azon különös áldozatokért nyújtana kárpótlást, a melyeket az iparos hoz, midőn tanonczait az átlagosnál nagyobb gonddal és igyekezettel képezi ki.

Úgy tudjuk, hogy a szövőiparban ezt már teszi is az állam és ha nem csalódunk, a székely közművelődési egyesület is képeztet ily módon néhány növendéket. Ez nem más, mint a jelenleg fönnálló tanfolyami és tanműhelyi rendszernek a kézműipar által kívánt alakban való rendszeresítése. Az ösztöndíjnak nem kellene nagynak lennie, miután az csak azon különös gondért nyújtana kárpótlást, a melylyel az iparos tanítványait kiképzí. Negyven-ötven forint egy-egy ösztöndíjra elég lenne. Ha az állami költségvetésbe erre a célra kezdetben csak szerény összeg, tízezer forint vététnék föl, azzal kétszáz tanoncz megfelelő kiképeztetését lehetne biztosítani. Kezdeni még kisebb összeggel is lehetne próbaképen, de mi meg vagyunk győződve, hogy a kísérlet teljesen beválna és busásan gyümölcsöznék az az áldozat, a melyet az állam erre a célra hoz. Az ellenőrzés nem okozna semmi nehézséget, elvi akadályai sincsenek az eszme kivitelének és gyakorlatilag mi rendkívül sokat várunk attól. Sokkal megfelelőbb intézkedés lenne ez, mint a tanműhelyi rendszernek a műves iparra való alkalmazása, mert a tanműhelynek az a nagy baja, hogy ott nem valóságos ipar üzetik, a tanonczot pedig meg kell hagyni az ipar légkörében. Ez az ösztöndíji rendszer nem teremtene szabadalmas iparosokat; csak kiváló iparosok közérdekű törekvését jutalmazná az állam. És e jutalmazásnak az anyaginnál még sokkal nagyobb volna az erkölcsi jelentősége.

Ha az iparos ifju megszabadúl a tanonczai kötelektől, akkor lép azon évekre, a melyekben legtöbbet és leginkább

tanúlhat, erre azonban a segédeknek jelenleg nincs semmi alkalmok. Kötelezőleg az e korban való tanulást nem lehet előírni, de nem is szükséges, csak alkalmat kell adni, hogy a segédek tanulhassanak. Ez az alkalom eddig majdnem mindenütt hiányzik, jóformán csak a fővárosban nyílik rá mód. Technologiai iparmúzeumot nem lehet minden városban fölállítani, de az nem elég, ha csak a fővárosban van egy. Minden nagyobb ipari központban rajztermeket kell fölállítania az államnak az iparossegédek számára, szaktanfolyamokat kell rendeznie a szakszerű tananyag elsajátítása céljából. Külön helyiségek és külön tanerők nem kellenek e célból, van minden városban iskola, a melynek egy-egy termék fölhasználhatni és kerülnek tanerők is, a melyek megfelelő oktatást képesek nyújtani.

Az iparoktatásnak ily módon való kiegészítése meggyőződésünk szerint föltétlenül szükséges, ha komolyan törekszünk kézműiparosaink technikai és szellemi niveaujának emelésére, ha olyan kézműiparosokat akarunk nevelni, kik képesek a versenyben megállani. Az önálló iparosok továbbképzésénél megszűnik az állam közvetlen befolyása; ennek a célnak előmozdítására nem tehet mást, mint ha technologiai iparmúzeumokat, kísérleti állomásokat szervez, a melyekhez az iparos tanácsért fordulhat, a melyekben alkalma nyílik a gépek, szerszámok és czikkek előállításában mutatkozó haladásról tudomást venni. Az önálló iparosok továbbképzésének, önművelődésének előmozdítása társadalmi teendő; erre szolgáltak volna az ipartársulatok, iparegyletek és az újabb ipartestületek, a melyeknek azonban eddig tényleges befolyásuk ebben az irányban semmiképen sem volt és ezért mi az újabb ipartestületektől sem várunk semmit. A továbbképzés és az önművelődés minden iparosnak önmaga iránti kötelessége, a mit onerejével kell teljesítenie; sajnos, hogy ebben az irányban az eddig fönnállott ipartársulatok, iparegyletek, iparos körök még támaszt is alig nyújtottak az iparosoknak.

A kézműiparnak nehéz a helyzete a gyáriparral való küzdelemben; ebben a versenyben csak szakképzettséggel, technikai haladással tarthatja fönn magát és ha azt akarjuk, hogy föntarthatassa, akkor az államnak az eddigieknél sokkal jelentékenyebb áldozatokat kell hoznia az iparoktatás érdekében. Az alsó fokú iparoktatás költségeit a törvény szerint a

községeknek kell viselniök, az első tehát az, hogy a törvény ez intézkedésének végrehajtását ki kell kényszeríteni. De az nem elég, a tanoncz-iskolákban valóságos ipari ismeretek alig nyújthatnak, ezeknek megszerezhetését az államnak kell lehetővé tennie, még pedig első sorban nem iskolák fölállítására, hanem rajztermek, szaktanfolyamok berendezése, ösztöndíjak nyújtása által. Csakis ily módon képezhetünk egy intelligens, technikailag ügyes, helyét a versenyben megálló iparos-nemzedéket.

VI.

Végig járva a tárlat ipari csoportjait, arról győződünk meg, hogy hazánkban csak négy valójában nagyban űzött iparág van: a malom, a szesz, a fa- és a vasipar, a melyek közül az első három viszonylag újabb keletű és a negyedik is, bár ősrégi ipar hazánkban, nagyipari szervezetét az újabb korban nyerte. Mind a négy nagyiparágnak alapját nyers terményekben való gazdagságunk, a nyers termény bősége képezi. A malom- és a szeszipar a gabonaneműeket és a burgonyát dolgozza föl, a faipar erdeink fáját alakítja át, a vasipar hegyeink méhét aknázza ki és azok kincseit alakítja át emberi czélokra használható módon. A malom, fa- és szeszipar nagyban való űzése a közlekedési hálózat megteremtésével vált lehetővé, a mely bevonta hazánkat a külfölddel való forgalomba.

A malom-ipar a külföld, a kivitel számára dolgozik első sorban, üzleti alapját egyrészt a nyers termény és gyártmány szállítási költségeinek különbözete, másrészt azon gyártási technika képezte, a mely a kitünő és csekélyebb minőségű nyers termény keverése mellett is kitünő minőségű gyártmány előállítására képesítette malmainkat. A tőke előszeretettel fordult a malomipar felé, mert azok a tényezők, a melyekre a malomipar jövedelmezősége alapított, állandó jellegűek voltak és egyaránt főforogtak, majdnem minden nagyobb vállalatnál. Hogy hazánk különben milyen tőkeszegény ország, hogy milyen ritkán található magán kezben nagy tőke, azt a magyar malomipar bizonyítja legvilágosabban. Az összes magyarországi nagy malmok alig néhány kivételével rész-

vény-társulatok; a magánosok nem rendelkeztek azon tőkével, a melyek a nagy malmok berendezéséhez szükségesek voltak, ezért keletkeztek azok részvénytársulati alapon; a budapesti nagy malmok között csak két magán-malom van, és az összes magán kézben levő nagy malmok száma is alig több öt-hatnál. Mekkora a magyar malomiparba fektetett tőke, azt még megközelítőleg sem állapíthatni meg; a *Magyar Compas*ba fölvett harmincznyolcz malomipari részvény-társulat alaptőkéje meghaladja a tizenhárom millió forintot, az országban azonban egy újabb statisztikai kimutatás szerint közel ezernégyszáz gőz- és műmalom van, úgy, hogy az ezekbe fektetett tőkét bátran tehetni hatvan-hetven millió forintra. A nagy malmok, a malomipar nagyipari szervezete a kis gőzmalmokat nem semmisítette meg, de a gőzmalmok általában lehetetlenné tették a tökéletlenebb erővel dolgozó malmok működését. Így az úgy nevezett száraz, vízi, szélmalomok mindinkább elpusztulnak, a vízi malmok közül csak azok tartják fenn magokat, melyek oly nagy vízi hajtó erővel rendelkeznek, hogy műmalomszerűleg folytathatják üzemüket. Hogy a kis gőzmalmok a nagyokkal szemben fennállhatnak, azt annak kell tulajdonítani, hogy azok a helyi szükségletet kielégítő őrlést végzik; ha azoknak is üzleti szervezetök volna, azaz ha azok is elárusítanák terményeiket, nem pedig a megőrlendő gabona részeért dolgoznának, akkor épen olyan kevésbé versenyezhetnének a nagy malmokkal, mint általában a tömegtermelő üzem mellett a kis telepek a nagy gyárakkal.

A magyar malomipar, mely a jelzett üzleti és gyártási tényezőkre volt alapítva, magas fejlettségét ezek mellett meg annak is köszönheté, hogy egy gépgyárunk a malom-szerelvényekben, nevezetesen hengerszékekben fölülmúlhatatlant producalt. Fejlődése csúcspontját a magyar malomipar ugyan még nem érte el, de nem is messze áll attól. Piaczai a nyugaton mindinkább szűkebbek lesznek, de ezért kápótlást találhat a belföldi piac fogyasztókéességének emelkedésében, figyelmét azonban az eddiginél sokkal nagyobb mértékben ki kell terjesztenie a keleti és a tropikus országokra is.

A magyar szeszipar jövedelmezőségét állítólag csupán a mellékiparkent folytatott hízalás biztosítja. A szesziparnak nagyipari szervezete ugyan nem előny a mezőgazdaságra nézve, de kétségtelen, hogy a magyar szeszipar a nemzetközi

versenyben csupán ily módon állhat fönn. Csakis ily módon juthatott el azon magas technikai fejlettségre, a melyről a legelső külföldi szakértők a leghízelgöbben nyilatkoztak. Szesziparunk nagy technikai fejlettsége képesíti azt arra, hogy a magyarországi csekélyebb minőségű nyers anyag földolgozása mellett is existálhat, úgy hogy a mit mezőgazdaság elveszít a réven, visszanyeri azt a vámon. A szeszipar természeti előfeltételei megvoltak, a nagy tőke ezek miatt szívesen fordult a szeszipar felé, megteremtette a szakerőket is, és ezek együtthatásának eredménye a szeszipar virágzása.

A fának földolgozása, a mint az az erdőkben rendszerint üzetik, tulajdonképi iparnak nem tekinthető. Az épületfa előállítás, a dongakészítés, a vasúti talpfák kifaragása, a fának fűrészelése, még ha az gőzerő segélyével történik is, nem tulajdonképeni ipar, hanem inkább tartozéka az erdészetnek, erdészeti mellékiparág. Ha nagy faiparról szoltunk, akkor nem ezt tartottuk kizárólag szem előtt, hanem azon nagy faipari telepeket, melyeket a tárlat katalogusa az építőiparok közé sorozott, a hajlitott fabútor-gyárakat, a parkettgyárakat stb. Mindezeknek alapja a nyerstermény bősége. Kifejldésöket részint annak köszönhetik, hogy a nyers termény félig vagy egészen földolgozott állapotában könnyebben és olcsóbban exportálható, részint pedig azon nagy lendületnek, a melyet újabb időben a köz- és magán-építkezések vettek. Mi nem tartjuk kétesnek, hogy a tömeges fogyasztásra szánt, közönséges és félfinom fabútorok gyártása is előbb-utóbb nagyipari szervezetet fog nyerni, mert az ízlés mind szélesebb rétegekben válik azonossá, úgy hogy lehetséges, ugyanegy minőségű és ízlésű bútorokat tömegesen előállítani. Az ilyen vállalkozás azonban rendkívül nagy tőkét igényel, de a nagy tőkének a fabútor-gyártás felé fordulása még sokkal valószínűbb és sokkal előbb bekövetkezik, mint a bútoriparunk szövetkezeti alapon való szervezése.

Azon jelenségben, hogy nálunk a malom-, szesz- és faipar nyert első sorban nagyipari jelleget, iparunk természetszerű fejlődésének menetét mutatja. De ez megmutatja egyúttal azon utat is, a melyet követnünk kell a nagyipar meghonosításában; jövedelmezőségre való biztos kilátással csak azon iparok fejlődhetnek nagyiparrá, a melyek nyersterményeiket vagy kizárólag vagy nagy részben a belföldből nyerik és a me-

lyek vagy a belföldön vagy a külföldön tömeges fogyasztásra számíthatnak. A nyers termény bősége és az ebben rejlő termelési előny képezi azon tényezőt, mely ez iparok jövedelmezőséget biztosítja, mely a versenyt az osztrák és a külföldi gyárakkal lehetővé teszi. Ez iparok fokozatosan fejlődnek is, a tőke szaporodásának arányában, mely első sorban ezek felé fordul.

A vasipar története egyike a magyar ipar-történet legérdekesebb fejezeteinek. Ősrégi ipar hazánkban úgy a vas előállítása, mint annak földolgozása, jelenleg mi pusztán a vas előállításáról, a bányászattal kapcsolatos vastermelésről szólnunk. A vasipar a világ gazdaságban az első helyet foglalja el, legfőlegb a fonó-szövő ipar teszi e helyet reá nézve kérdésessé. Hazánkban a vastermelés ősrégi idő óta üzetik kisipari módon, kis kohók és hámorokban az erdők mélyében. Az ország művelődésével, a közlekedési viszonyok javultával es a vasszükséglet növekedésével a vastermelés is kiemelkedik kezdetleges kisipari viszonyaiból. Ez átalakulás már e század elején kezdődik, versenyképességek biztosítása már ekkor tömörülésre készteté a kis vastermelőket. A magyar vasipar legrégebben művelés alatt álló vidékein keletkeznek az első nagyobb vállalatok, a murányi Unio, a rimai Coalitio, a gömöri vasművelő-társaság és más bánya-társaságok. A vasúti hálózat kiépítése óriási módon fokozza a vasszükségletet, melyet az ország gazdasági átalakulása növel. Ezt alig előzi meg valamivel a vastermelés technikájának átalakulása, mely mindinkább lehetetlenné teszi a kis vasművek versenyt. A vastermelés nagy tőkéket igényel, mert csak a nagyban termelő vasművek állhatnak meg. E tényezők befolyása következtében a kisipari vastermelésből nagyipari vastermelés vált.

Vastermelésünk ma már határozottan nagyipari jelleggel bír. Az állami, a nagy részvénytársasági, vasúti vasművek mellett csak azon magánosok vasművei állhatnak meg, kik képesek azokba nagy tőkéket befektetni. Vastermelésünk mind kevesebb kézbe összpontosúl, de minél inkább tömörül, technikailag annál inkább fejlődik, annyival egészségesebb gazdasági alapot nyer. Ez átalakulás még nincs befejezve, de nagy, föltartóztatlan erővel folyik. A vasművek tárlata mutatja, hogy vastermelésünk rendkívüli módon haladt, alig két évtized alatt európai színvonalra emelkedett. A magyarországi

vasművek kiválóan a belföldi szükséglet számára dolgoznak, e szükséglet folytonos és óriási mérvű emelkedésének, kapcsolatban az osztrák és a külföldi versenynyel, tulajdonítható gyors emelkedések.

A vasművek tárlata egészen megnyugtató benyomást kelt vasműveink jövőjére nézve. A tárlaton nyilvánuló eredmények mellett lehetetlen meg nem említenünk azt, hogy ezt kitüntette az is, hogy a vasvámok emelésére, a mint azt legújabbban a vasiparosok követelték, nincs semmi szükség. Vasiparunknak abból nem lenne semmi haszna, a vasgyárosoknak lenne ugyan, de azoknak helyzete nem oly rossz, hogy nagyobb nyereségöket a vasfogyasztás megdrágításával kellene biztosítani. Legelső szakemberünk, Kerpely Antal, nyilatkozata szerint «vasgyárainknak húsz év múlva is lesz legalább annyi foglalkozásuk, mint jelenben és hogy csak rajtunk van, ezentúl is megtartani vaspiaczunkon azt a positiót, melyet sikeres, szakszerű igyekvéssel és fölálkozó kitartással ez idő szerint magunknak kivívtunk». Vasiparunk helyzete ezek szerint kedvező és nincs egy ok sem, mely a vasvámok emelését igazolná.

Ezek a tömegesen termelő, nagyipar-ágak, a melyeket a tárlaton találtunk. Ez iparágak a hazai talajból természet-szerűen nőttek ki, fejlődésök azonban azt is bizonyítja, hogy azon iparok, a melyeknek kifejlődésére a hazai viszonyok kedvezők voltak, az állam minden különösebb támogatása nélkül is fölvirágoztak. Az ipar fejlettsége az általános közgazdasági fejlődéssel tart lépést; az ipar első virágai azok, a melyek természeti előnyökre alapítvák, a melyek termelési föltételei e természeti előnyök következtében különösen kedvezők. A többi iparágak fejlődési menetének vizsgálata azt fogja kitüntetni, mennyiben várható azoknak fölvirágzása a követelt állami támogatástól és hogy mennyiben felel meg azok helyzete általános gazdasági helyzetünknek.

HELTAI FERENCZ.

É R T E S I T Ő.

A bártfai Szent-Egyed temploma könyvtárának története. Irta dr. Ábel Jenő. Budapest, 1885. A Magyar Tudományos Akadémia irodalom-történeti bizottságának kiadványa. 206 lap. Ara 1 frt 20 kr.

Nem minden érdek nélkül, de mégis fejszóválva olvastuk e nagy szorgalommal és szakismerettel írt könyvet, — nem minden érdek nélkül, mert sok benne a mindenféle régi dolgokra vonatkozó tanulságos adat és felvilágosító megjegyzés; — de mégis fejszóválva, mert, nem tekintve a szerkezet és irány nehezen megemészthető sajátosságát, az egész vastag dolgozatnak positiv eredménye roppant csekély, annyira csekély, hogy kényelmesen megfért volna egy szerény terjedelmű értekezés szűk keretében. Nagyon csalódnak, a kik azt hiszik, hogy az ily dolgozatokkal, melyek melleleg sokféle kérdést érintenek, de a dolog lényegét tekintve tudásunkat csak igen kis mértékben gazdagítják, talán a nagy közönség érdeklődését felköltik. De a tudomány szempontjából sem helyeselhetni az ilyen könyveket. Igen jól tudjuk, hogy a tudomány szempontjából semmi sem értéktelen; — de e helyes föltevésből nem szabad azt következtetni, hogy a legkülönbélebb adatok összehalmozásából értékes könyv, sőt egyáltalában igazi könyv származhatik. Sőt az előttünk fekvő mű szerzője még azon vád alól sem menthető fel, hogy könyvét szándékosan, bár bizonyára minden helytelen mellékes cél nélkül, terjedelmessé felfújni törekedett. Mert különben, nem tekintve a számos, részben igen távol eső és nem is nagyon érdekes dolgokat érintő kitérést, — minek vette föl Myskovszkynak közkézen forgó művéből a könyvtár szekrényének teljes leírását? vagy ugyan e műből a könyvtár legújabb leltárát, mely másutt is megjelent már? A könyvtár katalógusa, mely húsz lapnál terjedelmesebb (146—168. l.), szintén nélkülözhető volt a szövegben adott terjedelmes fejtegetések után, vagy e fejtegetéseket kellett volna jóval rövidebbre fogni. Végre

közöl a szerző a függelékben tizenhárom levelet és levélfélét, melyeknek kinyomatása bizonyára teljesen indokolatlan.

De nemcsak a könyvnek aránytalan, a tárgy jelentőségével és a nyert pozitív eredménnyel szemben aránytalan terjedelme felöltő, még sajátságosabb az, hogy a munka, szerzőjének saját ismételt vallomása szerint, voltaképen igen tökéletlen. Már az előszó meglep azon sajátos megjegyzéssel, hogy a szerző a könyvtárnak magának «átkutatósára alig fordíthatott többet egy napnál», és hogy «ilyen körülmények közt talán érthető és némileg (?) menthető is, hogy az értekezés bibliographiai része meglehetősen hiányos *és őt elégíti ki legkevésbé*». És magában az «értekezésben» is ismételve czéloz a szerző előmunkáitainak e hiányosságára és a rendelkezésére állt idő elégtelenségére; így pl. a 137. lapon lenyomatja Ábel Myskovszky könyvéből a könyvtár legújabb leltárát, daczára annak, hogy e leltárt minden ember elolvashatja a nevezett műben és hogy a szerző «csekélyebb jelentőségű eltéréseit kijavítani *rá nem ért*». De hát ki kényszerítette a szerzőt arra, hogy dolgozatát ily tökéletlen alakban közrebocsássa? nem várhatott volna még egy ideig, míg a saját maga beismerte és bevallotta hiányokat és hézagokat eltávolíthatta volna? A közönség aligha várta e könyvet oly ideges türelmetlenséggel, hogy megjelenése még néhány hónapig ne késhetett volna. Vagy arról is akart a szerző már most gondoskodni, hogy ez «értekezés» egy második részére is maradjon anyag és indok? Megvalljuk, hogy a könyvcsinálásnak e sajátzerű módját se nem érthetjük, se nem helyeselhetjük; legkevésbé pedig értjük és helyeseljük azt, hogy ilyesmi a M. T. Akadémia ægise alatt történik.

A könyvnek tartalma nem olyan, hogy a művelt közönségnek, melyhez e folyóirat fordul, sokat elárulhatnánk belőle. A könyvtár értéktelen, története meg nincsen. Hogyan legyen már most az ilyen könyvtár története érdekes?

A Szt.-Egyed temploma valószínűen a XIII. század végéről való és a könyvtár kezdetei, t. i. az isteni tisztelethez szükséges szerkönyvek beszerzése, alkalmasint szintén olyan régiek. A könyvtárra vagy jobban mondva egyes könyvekre vonatkozó legrégebb adatok azonban csak a XV. század első feléből valók*) és ez adatok is szer-

*) Hogy a város számadási könyveinek egy 1434. évi följegyzésében («haben wir bezalt vor buchen vnd puluer 81¹/₂ fl.») a *buchen* szó nem könyveket, hanem bükkfát jelent, azt a szerző minden német nyelvtanból megtanúlhatta volna. Különben is feltűnő, (bár nem épen

könyvekre vonatkoznak. Az 1435—1437. években egy gradualét írat a város a templom számára, valószínűen egy Bártfán tartózkodó professionatus másoló által. Az első leltár 1460-ból való: harmincz könyvet sorol fel, csupa egyházi, az isteni tisztelethez szükséges munkát. Könyvtárnak ez bizony igen szerény könyvtár volt. Ugyanez időben egy hártvakészítő, ki egyszersmind könyvmásoló is volt, lakott Bártfán. Külön templomi könyvtárról (liberia) először 1479-ben történik említés. E könyvtár először 1488-ban gyarapodott nagyobb mértékben a Grolok testvérek hagyatékából. Ehhez járult 1493-ban egy antiphonale. Eddig a könyvtár története a XV. század végeig (1—51. l.).

A XVI. századot a szerző a könyvtárnak talán egy kissé túlbeszűlt szekrényével kezdi, a mennyiben lenyomatja a Myskovszky-féle leírását (52—57. l.). E század elején két nagyobb könyvgyűjtemény bekebelezése által gyarapodott a Szt.-Egyed könyvtára. Az egyik a Petri György, a másik a Blutfogel Boldizsár bártfai presbytereké. Az egyes kötetek meghatározására sok helyet és fáradságot fordít a szerző, nem mindig kielégítő sikerrel, általában talán nem is kellő okkal. Mert mit tanulunk e lajstromokból, a mi különben is magától értetődő nem volna?

De nem folytatjuk az egyes adatok kiemelését. Oly szegényes és sivár az egész könyvnek positiv anyaga, hogy e folyóirat olvasói alig érdeklődnének pontos kivonata iránt. Bármilyen tekintetben érdekesebb könyv vagy épen kézirat sohasem volt és nincsen jelenleg sem e könyvtárban; művelődéstörténeti szereppel e könyvtár sohasem dicsekedhetett, és így igazi története sincsen a bártfai könyvtárnak. Mert hogy egyes könyvek belekerültek a könyvtárba, mások meg idővel kivesztek onnan, ezt mégis bajos a könyvtár «történetének» nevezni, és megvalljuk, hogy ez adatok összegyűjtésének és kommentálásának szükségességét vagy hasznosságát nem igen tudjuk felfogni, — midőn e fáradság egyéb érdekes felvilágosításokra, irodalom- és művelődéstörténeti tudásunk öregbítésére nem vezet. A város számadási könyveiből nagy szorgalommal és pontossággal kiemelt ez adatok igen jól elfértek volna a *Történelmi Tár* vagy *Magyar Könyvszemle* valamely füzetében, külön «munkává» feldolgozni való-

lehetetlen), hogy ugyanazon krakkói kereskedő könyvekkel és puska-
porral kereskedjék. Egy kis utánjárással talán ez a kérdés is tisztáz-
ható lett volna.

ban kár volt, ezt a munkát pedig a «könyvtár történetének» elnevezni, épen nem mondható helyes gondolatnak.

A könyv maga, hogy ezt is említsük, igen kellemetlen olvasmány. A szerző oly nehézkesen ír, annyira összehányja a legeltérőbb adatokat és dolgokat, annyira nem törekszik világosságra és áttekinthetőségre, annyira nincsen érzéke a fontos és nem fontos iránt, — hogy az olvasó minduntalan elveszti a fonalat és — türelmét és végül fáradtan, elkedvetlenedve és nagyon kis mértékben okulva teszi le e munkát, melyről szeretjük hinni, hogy a tudós és fáradhatatlan szorgalmú szerzőnek e nemben utolsó műve. k.

*A régi Szeged. I. A negyvenes évek és a forradalom napjai Szegeden.
Irta Reizner János. Szeged, 1884.*

«E kötetben Szeged város történetének voltakép csak az 1848/9-dik év eseményeit felölelő korszakát kívántam ismertetni — mondja az előszóban a szerző. — E korszak Szeged történelmében kimagasló epochát képez. A város nagy napokat élt ekkor, nevezetes eseményeknek volt színtere, s a forradalom ügyeit és célját már kezdetben buzgón felkarolva, annak egyik legfőbb támasza, majd utóbb a kormánynak s parlamentnek székhelye s a döntő eseményeknek színtere és részese volt.... Szeged népét a rendkívüli idők készen találták. A nép, a lakosság az új helyzetre teljesen el volt készülve; s habár olykor-olykor a sajátságos helyi viszonyoknál fogva féktelenségek esetei fordultak is elő, mégis elmondhatjuk, hogy a nép nagykorú, — a szabadságra teljesen érett volt....

Szükséges volt munkám keretébe a negyvenes évek történetét is befoglalnom. Azonban azt csak annyiban tettem, s e korszak eseményeit csak annyiban érintém, a mennyiben ezek az 1848/9-diki napok eseményeivel kapcsolatban vannak.... Művemet különösen Szeged népének írtam, mely az eseményeknek még részben közvetlen tanúja, s mintegy részese volt. Írtam azt oly részletességgel, a mennyire csak a mű kerete azt megengedte, kiterjeszkedvén, úgy szólván, a szükséges aprólékosságokra is.... A városok monographiáinál nem elégedhetünk meg azzal, hogy azok a hazai történelmet tárgyaló valamely nagyobb műnek mintegy kiszagगतott lapjait képezzék, a szerint, a mint az országos vagy más események az illető város színhelyével kapcsolatba jutottak. A városok monographiáiban az országos események csak háttérben, csak vonatkozással

szerepelhetnek. Fontosabb az, hogy ez vagy amaz országos eseménynek hatása, következménye az illető város életében mi lett, s a közvélemény arról mikép nyilvánult, avagy ahhoz hogyan alkalmazkodott. A monographiák főfeladata, hogy az illető város belső életét, az élet minden aprólékos küzdelmeit, a fejlődést, a társadalmat, a közműveltséget időszakról-időszakra kimerítően ismertessék . . .

Munkámat a jelenkor számára és használatára írtam, bár a jövő idők szempontjait sem tévesztém szem elől. A jelenkorban még számosan vannak, kik elmondhatják magokról, hogy «én is ott voltam». És mégis úgy tapasztaltam, hogy a résztvevők között is számtalanoknál az általam festett idők eseményeiről az emlékezetet máris mély homály és köd borította; s hogy a traditio némely dolgokról máris téves, sőt hamis adatokat kezd alkotni. Nem is csoda. Adataim gyűjtése során magam is annyi ellentmondásra akadtam. Az sem volt épen ritkaság, hogy az egykorú írott dolgok, okiratok, valótlan-ságot, avagy téves állításokat tartalmaztak . . .

Lelkiismeretbeli dolognak tekintém csakis az igazat írni, s feladatomtól nem terelt el semmi, lett legyen az illető dolog tiszteltreméltó, avagy dicstelen. Megírtam azt és el nem hallgattam semmit, — legalább tudva nem — akár szép volt az, akár pedig olyan, a mit szívesen feledünk és feledtetünk . . . Igyekeztem objectiv állást foglalni, s előadásaim a még életben levő szereplők irányában a mint hogy nem tekinthetők magasztalásnak, épen úgy nem vehetik az illetők másrésről azt sérelemnek: mert tényeket soroltam elő, az igazat foglaltam írásba.»

Az előszóból idézett azon pontok megmondják nekünk, a szerző micsoda feladatot tűzött maga elé, s miképen igyekezett azt megoldani. S a munka elolvasásából meggyőződhetünk arról, hogy feladatát a szerző sikerrel oldotta meg. Igazán érdekes és tanulságos munkát írt, mely annál inkább leköti az olvasó figyelmét, minél igénytelenebb az elbeszélés modora, minél egyszerűbb a nyelvezet. Nem találunk benne se keresett cziczomákat, se hazafias áradozásokat, se álpáthoszt. Minden sorból igazi hazafiság, higgadság és józan ítélet nyilatkozik.

Az első szakaszban szerző Szegednek a negyvenes évek előtti állapotát vázolja röviden, de híven. E vázlatból láthatjuk, hogy milyen volt az élet általában hazánk szabad királyi városaiban. «Ma sokan mint a boldog idők napjait tüntetik fel azon korszakot . . ., pedig őszintén mondva, ezen idő (t. i. a negyvenes évek előtti idő) a tengés, a szunnyadás korszaka volt. Valóban a manapság dicsőített

«boldog idők» egyoldalú felfogásban bizonyos kedveltető zománcz-
czal bírnak. De egészben véve nehéz idők voltak bizony azok, a
melyek után való áhítozás ma annál különösebb, mert az ellen s
annak terhei ellen a panaszok akkor is már ép oly szenvedélyesen
föl-fölhangzottak, a mint azt manapság tapasztaljuk. A mi e korszak-
nak némi zománczot nyújt, azt a következőkben lehet összevonni.
Az egyén, a család anyagilag folytonosan gyarapodott; az életben
mintegy gyermeteg őszinteség, puritani egyszerűség s mindenek-
fölött szótartó becsületesség uralkodott: a közviszonyokat általában
a nyugalom s rend dominálta.» — De ezzel szemben áll az, hogy a
társas élet céljaira viselt közterhekért a községtől vajmi csekély,
a társadalomtól pedig éppen semmiféle előnyöket s jótéteményeket az
egyén vagy család egyáltalán nem élvezhetett. A szükséges üdítő
szórakozást, a magasabb élvezeteket, az egyéni és családi élet bár-
mily szükségleteit s igényeit kielégíteni csakis úgy lehetett, ha az
egyén vagy a család maga teremtetten elő. Az egyén és az egyén cse-
lekvése nem volt szabad. Szárnyaszegett volt a gondolat s a gondol-
kodás. Egy bizonyos ólomszerű súly nehezedett mindenre s minde-
nen A szellemvilág sötétre be volt borúlva, a polgárisult életnek
úgyszólván csak elemei küzdöttek a lételeért; s még a mi rend és
nyugalom képében tünt fel: az sem volt egyéb, mint a hatalom elné-
mítő parancsszava. A nyugalom és rend azt követelte, hogy a kal-
már rőfjén, az iparos műhelyén, a gazdálkodó kaszáján és ekéjén túl
egyébvel ne igen törődjék. Egy elzárt, egy külön világot élt a város
minden lakója. Kiki magának, övének élt pusztán, s az életnek
egyéb célja nem is volt, mint az anyagi jólét minél nagyobb fokú
elérése. E cél elérésében pedig minden cselekvésnek és munkának
az egyéni önzés volt a rúgója.» A vagyon az anyagi jóléten kívül
még tisztességet is szerzett. Csak a vagyonos polgár lehetett a válasz-
tott községnek tagja, a mi akkor a vágyak netovábbja volt. A vagyon,
a polgári állás a tisztességes és becsületes életre a polgárt mintegy
kötelezte, nevezetesen kötelezte a polgári rend és a czéhek intéz-
ménye. A felsőbbiséget tisztelni kellett. A város főbb tisztviselői elé
csak a legnagyobb alázattal és esedezéssel lehetett járulni. A főbíró
az utcán a kisbírák követték elől-hátul s figyelmeztették a népet a
köteles tiszteletadásra.

A nép sajtószerű közömbösséggel volt minden iránt. Az ország
állapotáról, a közeseményekről tudomása sem igen volt. Még 1838-ban
is a posta Buda-Pestről Temesvárnak Szegeden keresztül hetenkint
csak kétszer közlekedett. Az első gőzhajót a szegediek 1833-ban lát-

ták, az új látvány leírhatatlan benyomást tett a lakosokra. «A ráczok hallgatva bámulnak s feleségeik keresztet hánynak magokra, a magyarok pedig lármázva örülnek, s gyalog, lóháton, kocsin versengve futnak velünk a hajónkkal,» írják a szemtanúk. Széchenyi jött a hajón Szegedre, figyelmeztette a várost a piacznak ronda elhagyatottságára, a sok mindenféle teendőkre, de azért maradt minden a régi ben, s azután csak tizenegy év múlva láttak ismét gőzhajót a szegediek.

Mekkora volt Szegeden a közömbösség, apathia, tudatlanság, mutatja azon körülmény is, hogy Klauzál Gábort még akkor is alig ismerték néhányan, mikor ő már az ország egyik legünnepeltebb követje volt.

A második szakaszban előadja szerző, mint kezdett lassankint a társadalmi és politikai közszellem ébredezni. Már a harminczas években volt három egylet: a belvárosi casino. a felsővárosi társalkodási egylet s az alsóvárosi gazdasági egylet; az utóbbi 1839-ben keletkezett. Működésök eredménye csekély volt. Élénkebb szellem nyilatkozott az általuk rendezett tánczvigalmakban, melyek 1840 és 41-ben sűrűn tartattak. Ezek csakhamar egészen magyar jelleget öltöttek, mit kivált a hazatért ifjú ügyvédek és jogvégzett fiatalok eszközöltek. Érdekesen beszéli el a szerző, hogy a Pesten, Nagyváradon tanult s az országgyűléseken is járt fiatal jogászok mint szereztek magoknak több-több befolyást a társadalmi és városi körökben, s lelkes működésök következtében miként ébredt föl a polgárság s a nép kebelében az új hazafias szellem.

Az ifjúság nagy lelkesedéssel karolta fel a közügyeket, a városi gyűlések nyilvánosságáért küzdött. Most már az országgyűlésről hazatérő Klauzál nagy ünnepélyességgel fogadták Szegeden. A városban a szabadelvű párt győzelmeskedett, a megyében pedig a conservatívak győztek. A megye székhelyét Szegedre akarták áttenni, de a conservatívak ellenezték. A politikai surlódások mind hevesebbek lettek; a társadalmi átalakulást a városi hatóság kebelében való reformtörekvések követték. Szegeden ekképpen a viszonyok lassankint úgy alakultak, hogy az országszerte megindult szabadelvű reformküzdelmek tért leltek, s hogy Szeged a negyvenes években majdnem vármegyei közéletet élt.

A következő szakaszokban, a 121—293. lapokon, a szerző előadja az 1848/9-diki eseményeket, a mennyiben azok Szegedre vonatkoznak. Bajos volna azon szakaszok tartalmát röviden vázolni. Utaljuk az olvasót magára a könyvre. A szerző elbeszélését mindenütt

hivatalos okiratokkal igazolja, s a legnevezetesebb okiratokat egész terjedelmökben közli. Ezen okíráttár igen sok becses adatot foglal magában. Érdekesekek a mellékletek is, melyekben a szegedi nemzetőr-századok létszáma, a III. honvéd-zászlóalj személyzetének névsora, a szegedi négy honvéd-zászlóalj tisztikarának névsora, Szeged város főpénztárának bevételei és kiadásai 1847 november 1-jétől 1848 december 31-éig vannak kimutatva.

Az ötödik melléklet a Szent-Tamás 1849-dik évi ápril hó 3-diki ostromában résztvett vitézek számára készített érdemjelvényt ábrázolja.

Szent-Tamás ostrománál és bevételénél kivált a Földvály Sándor őrnagy által vezérelt szegedi önkéntesek tüntették ki magokat. Batthyány Kázmér kormánybiztos a szent tamási harangok töredékeit Szegedre küldötte, hogy abból az illető hadfiak számára 6000 darab érdemjelvény készíttessék. Az érczanyagot Kocsis János szegedi aranyművesnek adták át, hogy a jelvényeket készítse el. Ez «kieszelte» a jelvények sajátos alakját és megcsinálta az öntvényeket; munkást nem kapván, egyedül maga készítette el keserves fáradozással. A mire munkájával elkészült, a magyar kormány már Szegeden volt; sokszor sürgette Kocsis ez érdemjelek átvételét s munkadíjának kiutalványozását; de akkor «ily csekélységek» rá nem értek. Kocsis a császári sereg bevonulása után sem veszté el reményét, elrejté, elásta jó helyre a jelvényeket; hosszú idő múlva, mikor már minden reménye eltűnt, barátjának Bognár Lajos kovácsnak fölfedezé a titkot; ez ügyes ember volt, a harangöntéshez is értett; átvette az érdemjeleket s beolvasztá, hogy majd harangot önt azokból. Kocsis neje azonban a beolvasztás alkalmával mintegy 25 darabot nagy ügyesen megmentett s azokat elrejtegette. Az alkotmányos élet megújulása után egy-egy bizalmasának titokképen mutogatni, s mindig mint az egyedüli és utolsó példányt kezdte elajándékozgatni. Ez úton lett ismeretes a szent-tamási katonai érdemjel. Perczelt 1868-diki szegedi látogatása alkalmával a tiszteletére rendezett lakomán tisztelői egy ily érdemjellel díszítették fel.

E történetke közlése után azon óhajtaással fejezzük be rövid ismertetésünket, hogy szerző folytassa munkáját s végezze oly sikerrel, a mint megkezdte.

h. j.

Filozófiai írók tára. A magyar tudományos akadémia támogatásával szerkesztik Alexander Bernát és Bánóczi József. VII. Bacon. A Novum Organum első része. Fordította és magyarázatokkal ellátta Balogh Ármin. Buda-Pest, Franklin-társulat. 1885. Ára 80 kr.

E vállalat szerkesztői nagy szolgálatot tesznek irodalmunknak. Kiadnak régibb és újabb eredeti műveket, jó fordításokban, közölnek nagyhírű philosophiai munkákat, melyekhez a fordítók jeles commentárokat csatolnak. Vajha célzt érne a szerkesztők és dolgozótársak buzgalma! Vajha igyekeznék közönségünk szert tenni némi philosophiai műveltségre és irodalmunk is mind komolyabban foglalkoznék ama nagy kérdésekkel, melyeket egy kiválóbb irodalom sem mellőz közönyösen!

A vállalat most megjelent hetedik füzete is egy korszakalkotó mű első magyar fordítását tartalmazza. A *Novum Organum* első részét értjük, tehát ép azt a részt, melyben Macaulay ítélete szerint Bacon rendkívüli szellemének sajátságai a magok tökélyében föltalálhatók. Balogh fordítása általában elég sikerült. Hűségét kell mindenkéltől dicsérmünk. Bajos volna e fordításban egy oly mondatot találni, mely ne igyekeznék visszaadni Bacon gondolatának minden árnyalatát. És ezért nagy elismeréssel tartozunk a fordítónak, hisz philosophiai munka fordításánál e lelkiismeretes gond nagyon kívánatos kellék. De Baconban nemcsak a gondolat súlyát kell számba vennünk. A *Novum Organum* szerzője Anglia legnagyobb prózaírói közt foglal helyet. Nem csekély föladat prózájának szépségeit visszatükröztetni és ez irányban is elismerés illeti fordítónk igyekezetét. Általában jó magyarsággal, folyékony és választékos nyelven fordít. Csak itt-ott találtunk munkájában néhány hibás kitétel, melyeket nem lehet említetlenül hagynunk. Hibás a szórend ezekben: «melyeket minden szillogizmus fejt ugyan ki és szül», (26. l.) vagy «bármennyire *ugyanis* tessenek önmaguknak az emberek». (28. l.) Az állítmány nagyon hátra van vetve e mondatban: «Azon fordul tehát meg minden, hogy az ember sohasem fordítván el szellemi szemét maguktól a dolgoktól, azok képét tisztán, úgy a mint a valóságban léteznek, *fölfogja*». (34. l.) A *ról,ről* latinosan van használva a következő kitételekben: «panaszra fakadnak a természet szubtilitásáról, a dolgok homályáról s az emberi elme gvarló voltáról». (71. l.) Nehézes szerkezete van a következő mondatnak: «Mert e nélkül, az a mit előadtunk, az embereket inkább elszomorítja (mivel rosszabb és meg-

vetőbb véleménynyel lesznek az iránt, a mit most tudnak, mint azelőtt voltak, s jobban érzik s ismerik meg szerencsétlen állapotukat), mint tevékenységre ingerli vagy a kísérleti eljárásra buzdítja». (87. l.) Kerekdedség végett az incisumot egyszerű mellékmondat gyanánt lehetett volna csatolni a főgondolatot kifejező mondathoz. Magyar-talanságok az ilyenek: «érintve lettek» (88. l.), «összegyűjtve és feldolgozva lettek». (92. l.) De e hibák csekély számban lévén, nem nagyon csorbítják a fordítás értékét.

A fordító gondosan kiválasztott jegyzeteket is csatolt a könyvhöz és néhány lapon Bacon életéről és műveiről is értekezett. E tájékoztató értekezés nagy olvasottsággal és elég érdekesen van írva. *) Részünkről csak azt sajnáljuk, hogy Bacon életéről szólván, sokat enged Balogh azon újabb írók felfogásának, kik Bacon jellemét kedvezőbb világításban igyekeznek feltüntetni. Korunk a kritika kora lévén, minden elfogadott véleményt új vizsgálat tárgyává tesz, de megesik néha, hogy a kritika a régi felfogások ellen intézett támadásaiban oly érveket használ, melyeket bizonyára kigúnyolna, ha véletlenül régi író találmányai volnának. Avagy mit mondjunk oly állításról, minő például a Fischer Kunóé, ki a tudás szomját tartja Bacon legfőbb szenvedélyének, miből az következne, hogy csak azért vágyott rang és vagyon után, hogy e szomját minél könnyebben csillapíthassa? De a kiben a tudás szomja a legfőbb szenvedély, az állásra és vagyonra csak addig törekszik, míg oly függetlenséget hódított magának, mely lehetővé teszi, hogy tisztán a tudománynak éljen. Hanem Bacon ép ellenkezően oly kevésbé igyekezett korlátozni nagyravágását és a fényűzésre való hajlamát, majdnem egész életén át oly fáradhatatlanul hajhászta a rangot és a vagyont, hogy aránylag igen kevés ideje maradt a tudományok művelésére. Ő maga is jól érezte hibáját. Panaszosan idézgette olykor a zsoltárok e szavait: Multum incola fuit anima mea, sokat vándorolt az én lelkem, ott tudniillik, a hol nem kellett volna.

Bacon ügyesebb tisztelői védelmökben különösen azt szokták hangoztatni, hogy Erzsébet és I. Jakab korának erkölcei és eszméi enyhítő körülményekül hozhatók fel Baconra nézve, ki mint hivatalnok sok visszaélést eltűrt és mint bíró ajándékokat fogadott el. Ha megengedjük is, hogy Bacon nem volt rosszabb, mint sok korabeli

*) Balogh a 123. lapon arra figyelmeztet bennünket, hogy Zrínyi Miklós prózai munkái egyikében felhasználta Bacon *De Fortuna* című essayjének egy helyét.

hivatalnok és bíró, annyi bizonyos, hogy jobb sem volt és ép ezért sújtja őt a történelem ítélete. Tőle azt vártuk volna, hogy jobb legyen a többinél. Különben nem kell képzelnünk, hogy korában senkinek sem lett volna helyes felfogása egy hivatalnok és bíró kötelességeiről. Hisz a parlament tagjai, kik Bacont elítélték, kortársai voltak a *Novum Organum* szerzőjének. Igaz, hogy az ébredező forradalmi szellemnek sok része volt abban, hogy a parlament oly visszaéléseket is üldözni kívánt, melyeket különben hallgatással mellőzött volna. De ez csak annyit bizonyít, hogy a parlamentnek most bátorsága volt föllépni oly bűnök ellen, melyeket akkor is bűnöknek tekintett a legtöbb jó érzésű ember, noha azok elkövetői ellen előbb föl nem léphettek bátorság és alkalom hiányában. És magát e forradalmi szellemet nem azon visszaélések idézték-e elő, melyekért Bacont is illeti a felelősség egy része? Igaz, hogy ő nagyobb és hatalmasabb bűnösökért is szenvedett, de abból nem következik, hogy ártatlanul szenvedett.

Különben is bűnlajstromát nem merítik ki ama vádpontok, melyeket bírái felhoztak ellene. A bírák nem ítélték el azért, hogy annyira nagylelkű, annyira jóindulatú pártfogóját, Essex grófot úgy szólván a verpadra hajszolta. Nélküle is elítélték volna Essexet, de ő önkényt, senki által nem kényszerítve, feltűnő és kiváló szerepet választott magának jóltevője tragédiájában. És miért? Azért, hogy magasabb hivatalba jusson. És végre is miért kellett egy Baconnak, ki világosan érezte hivatását és eszméinek századokra kiható erejét, miért kellett egy ily szellemnek csúszni-mászni hivatalokért és kitüntetésekért, midőn eltelhetett volna büszkeséggel ama kitüntetések előérzetében, melyekhez képest ugyancsak nyomorult semmiséggé törpül mindaz, a mit egy Erzsébet vagy egy Jakab kegye osztogathat? Szóval, mi nem hisszük, hogy Bacon ügyvédszellemű tisztelői könnyíthetni fognak valaha ama bűnterhen, melyet Macaulay ékes-szólásának és logikájának nagy erejével halmozott a lángeszű philosoph emlékére. Pedig Macaulayt csak finom sophismák által félre nem vezethető erkölcsi érzése vezérelte, Bacon tanai ellen nem érzett ellenszenvet.

A magyar közönség jól ismeri nézeteit Bacon philosophiájáról. Lelkesedése e philosophia iránt úgy érezzük, hogy túlzásokra ragadta. Talán nem lesz fölösleges, ha most összehasonlítás végett egy francia író ítéletét idézzük Baconról. Rémusatra gondolunk, ki Baconról írt kitűnő életrajza vége felé a következőkben foglalja össze ítéletét a baconi philosophiáról: «Nem lehet tagadni, hogy e philosophia álta-

lános szelleme vezérelni, vagy legalább felbátorítani volt képes bizonyos korszakokat egy igen is kizárólagos empirizmus felé irányzott útjukban. Hiában, a baconi tanoknak van némi részök ama visszaélésben, melyet űztek velök.

«Nem akarjuk Bacont felelőssé tenni mindazért, a mit némelyek irataiból kiolvastak. Ott gyakran bölcsek korlátozások mérsékelnek merészen odavetett elveket; nem annyira maga csalódott, mint másokat ejtett csalódásba. Épp abban, a mi kitűnő benne, abban rejlik a veszélyes is. Kétségtelen, hogy mintegy hirnöke volt a tapasztalati tudományoknak. Fejlődésük perspectivája felkölti lelkesedését. Módszerökről, hatalmukról, jövő rendeltetésökről helyes és nagy eszmét alkot magának. Van benne valami a vatesből, az észnek prófétája volt. E helyes és nagy eszmét a gondolatok és kifejezések páratlan gazdagságával fejtette ki. Ragyogó phantasiájú író, ki gyakorlati igazságokat tanít és ki elcsábítja a szellemet, igyekezvén bölcsesbbé tenni azt. De nem mindig hatolt mélyére az igazságoknak, melyeket szépíteni tudott; még ritkábban gyarapította a tudományokat, melyeket magasztalt. Kevés szerencsével és világossággal alkalmazza az általa előírt módszereket és nem tudja mindig végrehajtani a tudományos kísérletet, melynek szabályait meghatározta. Ereje az általános szempontokban rejlik, a részleges kérdésekkel szemben nem elég beható és nem elég pontos. Megmutatja az utat, de a tömkeleg fonalát nem adja kezünkbe. Fölfedezésekre inkább ösztönözte, mint vezette az embereket. A metaphysika nem köszön neki egyebet, mint egy általános és határozatlan felhívást a megfigyelésre; innen van az, hogy elvei oly könnyen magyarázhatók szélsőségekre és túlhajtásokra. Nagy szellem volt, de merjük csak kimondani, hogy nem volt egészen az, kit nagy philosophnak nevezhetnénk.»

A.

Biharország. Úti rajzok. Irta K. Nagy Sándor. Második kötet. I. rész. Nagyváradon. II. rész. Nyugaton és délkeleten. Nagyvárad, 1885. Ára 1 frt 50 kr.

Biharmegye kétségkívül az országnak egyik legérdekesebb része mind természeti alakulatánál, mind népességi viszonyainál, mind végre a történelmi eseményeknél fogva, melyeknek színhelye volt. Mindenesetre a tüzetesebb ismertetést akár az egyik, akár a másik szempontból nagyon megérdemli. K. Nagy Sándor tehát méltó tárgyat választott tanulmányai számára, s helyesen tette, hogy tanul-

mányait közrebocsátotta. Úti rajzok alakjában közli az olvasó közönséggel a megye egyes vidékeinek és helységeinek ismertetését. Az első kötetben, mely már a második kiadásban jelent meg, Bihar megyének keleti nagyobb felét írja le (lásd *Budapesti Szemle*, folyó évi áprilisi számát); a második kötetben, mely előttünk van, Nagy-Váradot (1—120. lap) s a megye nyugati és délkeleti vidékeit, nevezetesen a nagy Sárretet, Geszt vidékét, Petrószot s a fericsei barlangot, a petrószai és gurányi havasokat, az Oncásza barlangot és vidékét, a Balsa és Galbina völgyét, a mogurai és kis-koki, a sergesi, pesterei és remeczai barlangokat ismerteti meg. — E tartalomjegyzékből látjuk, hogy szerző munkája e részben a megye fővárosát s talajának két legellentétesebb alakulatát írja le. A megye fővárosát, Nagy-Váradot, igen részletesen és érdekesen ismerteti meg, mind jelenkori állapotát, mind múltját és történetének nevezetesebb mozzanatait ecseteli. Nevezetesebb épületeit, intézeteit, kiváló embereit a város egyes részei és utcái szerint mutatja be az olvasónak, mintha kíséretében tenné meg a körutat. Azután kikirándul a vidékre, s a mit látott és hallott, leírja és elbeszéli. S általában véve jól tudja leírni a természet változatos jelenségeit; sikerültnek mondható a Sárret leírása, de a hegyi alakulatokat is jól jellemzi. Kivált a barlangokat, a Bihar-hegység ama nevezetes alakulatait, igen jól írja le, s ügyesen szövi be leírásaiba a meséket, melyekkel a nép a természet föltűnő jelenségeit ki szokta hímezni. Azon kifogásokra, melyeket a bíráló az első kötetre nézve tehetett, a második kötet alig szolgáltat alkalmat. Csak néhol esik szerző a nagyítás és túlságoskodás hibájába. Nevezetesen mindjárt az első lapon Nagy-Várad ismertetését a következő fellengős szavakkal vezeti be: «Egy ősi város, melynek története szigorú összefüggésben van hazánk legrégibb történetével, mely végbástyája, hatalmas előfoka volt az országnak; — egy ősi város, melybe királyok temetkeztek, kiknek a pogányok által feldúlt sírjait csak most tárja fel a múlt dicsőségeért rajongó tudomány; — egy féltett város, melynek bírásáért százezrek vére ontatott ki s a vár falai alatt dörgő ágyúk remegésbe hozták az egész országot; — egy pompás fekvésű kedves város, melyet félkörben vonuló szelid szőlőhegyek védenek az éjszak hidege ellen és felölelik a délről áramló enyheséget, keletről magas bérceket bíboroz be a mögöttük fölemelkedő hajnal, míg nyugot felől a leáldozni készülő nap végtelen rónaságon át küldi ragyogó tornyaira búcsú sugarait; — egy város a rónaság *) végén,

*) «Róna», «rónaság» a tót «rovno», miért szorítsa ki a magyar síkságot, térséget, lapályt?

a hegyek kezdetén, melynek tiszta levegőjét a középben végig folyó Sebes-Körös teszi még üdőbbé; — egy felvilágosodott város, melynek nyolczféle vallásfelekezete különböző szertartásokkal dicséri a Leghatalmasabbat, de azért egymással a legjobb testvéri békességben élnek; — egy művelt város, hol a tudomány erősebben van képviselve, mint bármely más vidéki városban; — egy gyárváros, melynek egymásután emelkedő gyárait a város egy részén keresztül folyó melegvizű Pecze táplálja; — egy a múltban nagy, a jelenben szép és művelt város, mely társadalmi úton többet tesz, mint más hozzá hasonló városok; — egy város, melyet lakói büszkén emlegetnek, az utazók megszeretnek. Ez Nagy-Várad, Szent-László városa.»

Az ilyen fellengős, sallangos, sok tekintetben túlzott s nyelvi és irályi tekintetben is hibás szerkezetű bevezetés bizony nem szép, s szerző jól fogja tenni, ha tartózkodni fog az ilyesektől.

Különben dícsérnünk kell buzgóságát s óhajtjuk, hogy a harmadik kötet, melyben a megye hátralevő vidékeit fogja leírni, még jobban sikerüljön, mint a második.

h. j.

Graf Adolf Friedrich von Schack. Ein literarisches Portrait von Eugen Zabel. Wien, 1885. 82 l. Ara 50 kr.

A költő, kinek rövid élet- és jellemrajzát ez alkalmi füzet tartalmazza, nem igen ismeretes nálunk, a min épen nem csodálkozhatni, ha tekintetbe vesszük, hogy saját nemzete is voltaképen csak az utolsó években fedezte föl költői jelentőségét és értékét. Ismeretesebb nálunk és régóta nagy tekintély Németországon is Schack, az irodalomtörténetíró és műfordító. A spanyol dráma történetéről írott nagy, három kötetes műve és az araboknak spanyolországi és szicíliai művészetét és költészetét tárgyaló két kötetes könyve felfogás és előadás által kitűnő munkák, melyek Schack nagy tudományáról, helyes ítéletéről és finom ízléséről tanúskodnak. A szerző e könyvekben soha sem alkalmaz kész æsthetikai vagy bírálati mértéket; főfeladata: helyesen jellemezni, korukból és egyéniségükből megérteni a tárgyalt költőket, kiknek élettelves, vonzó arczképei e művek legsikerültebb részletei közé tartoznak. Nem kevésbé ismeretesek régóta Schack műfordításai; Firduszi nagy perzsa eposzát, a spanyolok és portugallok románczait és drámáit, szanszkrit költők dalait ültette át német nyelvre, és e dolgozatai valóban mintaszerűeknek, a műfordítás igazi példányainak tekinthetők. Schack jelesen

bírja a keleti és déli nyelveket és kitűnően ismeri a keleti és déli tartományokat, melyekben ismételve utazott és hosszabb ideig tartózkodott. E kedvező körülményekhez járul saját kiváló költői tehetsége és ritka nyelv- és verselési művészete. Ily alapokon készültek műfordításai, melyek, a szakférfiak egyező ítélete szerint, az eredetieknek szellemben és hangban hű másai, és mégis soha sem érzetik a fordítás fáradtságát vagy feszességét.

Szintén igen ismeretes, most már nálunk is, Schacknak jeles müncheni képgyűjteménye, melynek legértékesebb és legjellemzőbb tartalmát a festészet legkitűnőbb remekeinek méltó másolatai teszik és melyről alapítója maga igen érdekes és tanulságos könyvet írt (*Meine Gemäldesammlung, 3. kiad., Stuttgart, 1884*). Mintegy éve, hogy Trefort miniszter e képgyűjteményre felhívta az ország figyelmét, egyszersmind azon elhatározásának adva kifejezést, hogy a Schack eszméjét nálunk is meg fogja valósítani. Bár sikerülne neki ez életrevaló terve is! Mert mit használnak nekünk képtáraink, melyekben csak elvétve akad a festészet legnagyobb mestereinek egy-egy eltévedt remeke? és hogyan várhatunk, hogy szegényes, színtelen photographiák egy Rafael vagy Tizian fényes alkotásait helyettesítsék?

Első pillanatra feltűnő, hogy a tudós, fordító és műbarát Schack mellett a költő Schack ily nehezen tudott elismerésre jutni. Nem rég töltötte be hetvenedik évét — Schack 1815 augusztus 2-án született Schwerin mellett — és voltaképen csak most kezdik Németországban észrevenni, hogy önálló költői művei — melyek a múlt évben hat kötetben összegyűjtve is megjelentek — a jelenkori német költészetnek legkiválóbb és legmaradandóbb értékű termékei közé tartoznak. Hosszú félreismerésének főoka mindenesetre azon körülményben keresendő, hogy Schack soha sem hódolt a divatnak, hogy nem a közönség változó ízlése szerint írt, hogy műveinek gazdag eszméivel és philosophiai tartalmával mindig csak a legműveltebb, az aránylag kis számú olvasókhoz fordult, hogy soha semmiféle iskolának nem volt tagja, — végre hogy a jeles tudóstól és műfordítótól föl sem tették, hogy mint önálló költő is figyelemre méltót tudjon teremteni és hogy, e sokszor tapasztalható előítélet alapján, költői munkáit komolyan figyelembe sem vették.

Schack költői műveit bámulatosan széles látkör, sokoldalú műveltség, gondolatokban és eszmékben való ritka gazdagság és a német irodalom terén nem igen gyakori művészet a nyelv és verselés művésze-e jellemzik. Világnézete határozottan optimistikus vagy mondjuk idealistikus: át van hatva az ember fenségétől és az embe-

riség határtalan haladásától, melyeket hymnusokban és dalokban, verses novellákban és regényekben dicsőít. A modern pessimistikus fecsegést, mely legnagyobbbrészt üres emberek szenvedése, és a még modernebb naturalismust, a tehetetlenségnek és műveletlenségnek e kényelmes köpenyét, határozottan megveti. Csoda-e, ha művei, melyek a napi bálványokkal szemben ily ellenséges állást foglalnak el, nem arattak nagy tetszést a közönségnél, mely, önálló ítélettel nem bírván, csak a múló, de hatalmas divatnak hódol?

Nem lehet szándékunk e rövid ismertetés keretében Schack műveit jellemezni. Ezt talán nem sokára egy terjedelmesebb tanulmányban megkísértjük. Most csak közvetlenül Zabel tájékoztató könyvére és közvetve Schack költői műveire akartuk felhívni azon olvasóink figyelmét, kiknek szépirodalmi eszménye nem esik össze Zola műveivel.

Schack önálló költői művei három csoportra oszlanak. Az elsőbe tartoznak lyrai költeményei, melyek vagy eszmékben gazdag és művészi alak által kitűnő hymnuszok (*Weihgesänge*) vagy reflektáló, philosophiai költemények, melyekben a szerző a világtörténelem nagy eseményeit, az emberi gondolkodás örök problémáit fejtegeti. Schack bejárta az egész világot. Előkelő nemes és gazdag családból származva, soha hivatalt (legföljebb rövid ideig udvari méltóságot) nem vállalt, hanem jogi és bölcsészeti tanulmányai befejezte után teljesen irodalmi dolgozatainak és önművelésének élt; 1855 óta Münchenben él, 1876-ban a német császár gróffá tette. Keleti és déli élményei és benyomásai jellemzik lyrai költeményeit, valamint egyéb munkáit is. Nagy műveltséggel és gondolkozó lélekkel figyelte meg a regés keletnek és a regényes délnak jelenét és múltját, és majd megragadó hymnusokban, majd színekben ragyogó fényes leírásokban, majd reflektáló versszakokban, majd hangulatteljes románczokban és balladákban fejezi ki gondolatait és érzéseit. A gondolkodás fensége és az alaki tökély költeményeinek legjellemzőbb sajátjai. Nem volt Platen óta Németországban költő, ki a nyelvet és a verset oly művészettel, ízléssel és mondhatni bravourral használta volna; sőt Schack annyiban Platen is messze fölmúlja, hogy nála az alak sohasem lesz a költemény uralkodó elemévé, hogy a tartalom sohasem szenved a forma túltengése alatt, hogy az alaki művészet sohasem lesz alaki mesterkéeltséggé. Tehetségének reflektáló természete nem engedte, hogy Schackból igazi dalköltő legyen; alig van költeményei közt néhány dal, — de ezekhez aztán Brahms írt zenét! — melyekben a

költőnek érzései közvetlenül kifejezést nyernek; kisebb költeményeinek legnagyobb részében a reflexió az uralkodó és jellemző elem.

Elbeszélő költeményei — műveinek e második csoportja — szintén a keletre vagy délre vezetnek bennünket. Reflektáló költeményeitől a *Nächte des Orients* című, félig philosophiai félig epikai munka vezet át elbeszélő műveihez. E munka elevenen emlékeztet *Az ember tragédiájára*: mind a kettő az emberiség történetének fejlődését és e fejlődés philosophiáját adja, csak hogy a Schack művében a reflexió erősebb és szélesebb helyet foglal el és a költő világnézete határozottan optimistikus. «Az ember nem fájult el egy eredeti tiszta és boldog állapotából, hanem ellenkezőleg: megszámlálhatatlan évezredek folyamában lassanként emelkedett állati durvaságból, és mind magasabb fejlettségnek indul; az arany korszak nem a múltban fekszik, hanem a jövőben», — e szavakban foglalja maga a költő össze e szép művének alapeszméjét. Egyéb elbeszélő művei (*Episoden*, *Lothar* és *Die Plejaden*) verses novellák, melyek a különböző koroknak és világrészeknek élénk rajzaiban egy-egy érdekesebb lélektani problémát tárgyalnak. *Durch alle Wetter* és *Ebenbürtig* című verses regényei, melyekben a költő gazdag humora szikrázik, a Tassoni és Pulci iskolájára vallanak.

Schack drámái: *Timandra*, *Gaston*, *Die Pisaner*, *Atlantis*, *Heliodor*, a klasszikus tragédia körébe tartoznak és így, bár az első három színre került, a mai közönségre, mely csak könnyű mulattatást vagy idegrázó szórakozást keres a színházban, nagyobb hatást nem tettek, pedig főleg *Timandra*, mely Pansanias tragikus sorsát tárgyalja, és *Die Pisaner*, Ugolinonak először Dante (*Pokol*, 33. ének) által hatalmas vonásokban rajzolt borzasztó bukása, melyet Németországon már a múlt században Gerstenberg egy iszonyú darabban feldolgozott, a modern tragédia legkiválóbb termékei közé tartoznak. *Der Kaiserbote* és *Cancan* című vígjátékai aristophanikus komédiák, melyek a közvetlen jelennek politikai eseményeit maró gúnnyal és művészi alakban tárgyalják és így már tárgyuknál fogva is nem tartanak számot arra, hogy színre kerüljenek. Schack e téren Platen gróf tanítványa, ki tudvalevőleg először tett Németországon kísérletet az Aristophanesféle komédia megújítására, csak hogy Platen darabjait (*Die verhängnissvolle Gabel* és *Der romantische Oedipus*) nem politikai, hanem irodalmi ügyekre, első sorban a hóbortos végzetdrámára, vonatkoznak.

Ime, egy hosszú munkás életnek gazdag termése, — legalább felsorolva. És e sokoldalú értékes munkásság egészen a legújabb

időig alig részesült a közönség és a kritika részéről némi figyelemben. A nemes szerzőt nemzetének e közönye mélyen megszorította. Miután képgyűjteményéről írt szép könyvében, nem érdemeit hirdetve, hanem egyszerűen csak a tényeket felsorolva, előadta volt, hogy mennyi tehetséget (főleg Genelli Bonaventurát és Schwind Mórictot) fedezett föl, segített és fejlesztett, a következő vallomást írja le: «A jéghidegség és gyilkos közöny mellett, melyet az egész német nemzet kezdettől fogva tanúsított saját költői és írói munkásságommal szemben és tanúsít jelenleg is, midőn estém bekövetkezik, valóban nem csoda, hogy néha mély szomorúság fog el és hogy el nem fojthatom azt a kívánságot: vajha inkább Angliában vagy Olaszországban, Francia- vagy Spanyolországban születtem volna! Eléggé ismerem ezeket az országokat, s tudhatom, hogy ott nem találkoztam volna oly részvétlenséggel, mint «a gondolkodók és költők országában». Szomorú dolog, hogy komoly munkától és lelkes törekvéstől áthatott életem végén ily fájdalmas gondolatokkal kell küzdenem. Ha van ily körülmények közt vigaszom, ez, egy kedvezőbb utókorba vetett reményem mellett, abban a tudatban rejlik, hogy én magam nem vagyok részes abban a bűnben, melyet a német nép egyidejűleg mások irányában is elkövetett; hanem ellenkezőleg, hogy gyenge erőmhez képest azon voltam, hogy szenvedett méltatlanságokat lehetőleg jóvá tegyem. És ha sikerült, a föl nem ismerés átkát, mely alatt Németország már annyi kitűnő fiát elpusztulni engedte, csak egynek fejéről is levennem, akkor utolsó órámban el fogom mondhatni, hogy nem hiába éltem».

Bizony szomorú ez a vallomás, főleg oly férfiú részéről, kit munkásságában és ambíciójában egész életén keresztül csak a legideálisabb eszmék vezérelték. De «a föl nem ismerés átká», mint említettem, most már az ő fejéről is elvonúlt és legalább élete végén tapasztalja és látja, hogy népe költői tehetségét és műveinek értékét méltányolja.

h.

A magyar korona országainak csapadékriszonyai. Egy esőzési térképpel. Írta dr. Schenzl Guido. 1885.

Hazánk eszési viszonyait legelőször Sonklar tárgyalá 1860-ban, akkor még csak 28 helyről voltak adatai, s ezek is csak pár évi megfigyelések eredményei. Hunfalvy János *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* című nagy munkájában 1865-ben már

42 helyről közölhette az esőzésre vonatkozó adatokat. Hann, a bécsi császári királyi meteorologiai központi intézet igazgatója, az 1879-ben megjelent értekezésében már az 1878-ig terjedő megfigyelések eredményeit állíthatta össze. Még bővebb anyagot dolgozott fel Sonklar, mikor a Chavanne-féle *Handatlas* számára az esőzési viszonyokat feltüntető térképét készíté, melyen a magyar korona országai 107 állomással vannak képviselve. Végre Schenzl Guido néhány hét előtt közrebocsátá a fent címzett dolgozatot, mely a budapesti kiállítás alkalmával készült, s melyben az adatok már 259 helyről vannak feldolgozva. A mellékelt térkép nagyon szépen tünteti fel hazánk esőzési viszonyait.

A legközelebb elmúlt évek általában bővelkedtek csapadéokban s az 1884 végéig terjedő megfigyelésekből kiszámított átlagos középértékek jóval nagyobbak, mint azok, melyeket Hunfalvy az 1864-ig terjedő adatok alapján nyert. Most kitűnik, hogy különösen az Alföld is egészben véve több csapadéokban részesül, mint azelőtt hittük. — Ha ez esőzési térképet vizsgáljuk, azonnal látjuk, hogy hazánk területén az évi átlagos csapadék 500 és 2000 milliméter között változik, csak néhány hely van, hol az évi esőmennyiség az 500 millimétert sem éri el, nevezetesen Hatvan, Pilis, Nagy-Kőrös, Edelény, Losoncz, Nagy-Szombat volnának azok a helyek, a melyeken az évi csapadék kevesebb mint 500 milliméter, de az azokra vonatkozó számadatok még kétesek. Azok a vidékek, melyek 500—600 milliméter esőben részesülnek, a nagy Alföldön három szigetet képeznek: a legdélibb és legkisebb Nagy-Becsckerek, Csákova és Detta között; a középső Szeged, Szentés, Gyoma és Gyula között; az éjszaki Duna-Pentele, Buda-Pest, Balassa-Gyarmat, Losoncz, Rima-Szombat, Eger, Hatvan és Pilis között terjed el s a Hernád völgyén felfelé Kassáig nyúlik fel. Késmárk, mely a Magas-Tátra esőárnyékában fekszik, szintén oda tartozik. A pozsonyi medencze általán véve szintén csak 500—600 milliméter csapadéokban részesül. Az Alföld egyéb vidékein az évi csapadék 600—700 milliméter, tehát több mint Erdély belsejében. Legtöbb eső esik Magyarország északkeleti részében, Máramaros felső vidékein, a Magas-Tátrában, a Garam és Vág felső völgyeinek mellékein, a Kulpától délnyugotra a tengerpartig és Erdély határszéli hegységeiben.

Ha tehát hazánknak s különösen az Alföldnek és a pozsonyi medenczének átlagos esőmennyiségét tekintjük, s azt más hasonló alakulatú és fekvésű országokéval összehasonlítjuk: akkor azt találjuk, hogy a különbség korántsem oly nagy, miszerint a Duna és

Tisza síkságainak szárazsági híre igazolva volna. Alsó-Ausztriában, különösen a Dunától éjszakra, és Csehország nyugati felében átlag véve nincsen több csapadék, sőt Németország egyes vidékein kevesebb az eső, mert 300—400 milliméterre is alig rúg. Ámde a baj az, hogy nálunk a csapadéknak az egyes évekre, évszakokra és hónapokra való eloszlása szerfelett változó. Alsó-Ausztriában s általában nyugati Európában a normalis középértékeket 3—4 évi adatokból ki lehet már számítani, nálunk ellenben 30—40 évi megfigyelések sem elegendők arra, oly nagyok az eltérések és ingadozások. Az elmúlt évtized átlagos értékei jóval nagyobbak, mint a hatvanas évekéi. Például 1863-ban Debreczenben 406, Nyitrán 337, Budán 319, Egerben 340 milliméter csapadék volt; 1882-ben pedig Debreczenben 1123, Budán 896, Egerben 599 milliméter.

S ugyancsak felette változékony a csapadékok eloszlása az évszakok között is. Buda-Pesten például a téli hónapok esőmennyeisége 1880-ban 127, 1881-ben 70, 1882-ben 138, 1883-ban 132, 1884-ben 58 milliméter; a tavaszi hónapoké 1880-ban 265, 1881-ben 361, 1882-ben 164, 1883-ban 156, 1884-ben 129 milliméter volt.

Telhat hazánk területén az esőjárás felette szeszélyes és szélsőséges; nedves és aszályos hónapok, évszakok meg évek váltakoznak, a nélkül, hogy e tekintetben bizonyos időszakosságot lehetne megállapítani. S az esőjárasi szélsőségek az Alföldön nagyobbak, mint a dombos, hegyes és erdős vidékeken. Egyik évben az aszályosság mindent elperzsel, a mezők kiszáradnak, a folyók és kutak megapadnak, a tavak és mocsárok kiszáradnak, a föld árja mélyen alászáll, az egész Alföldet portenger borítja. Másik évben meg a folyók kiöntenek, a mezőket belvizek lelik el. nemcsak a kutak, a pinczék is megtelnek vízzel, a gyümölcsfákat a föld árja pusztítja el.

Az átlagos csapadékok főmaximuma június hónapra esik, csak a Magas-Tátra tesz kivételt, hol valamint a határos nyugati Galiciában is a legnagyobb csapadék júliusra esik. A tengerpart s az Ádriai tenger szigetei külön vidéket képeznek, ott a maximum októberben, a minimum pedig júliusban van. Különben a minimumok az erdélyi s a határos délkeleti megyékben, valamint a Magas-Tátra környékén január hónapra esnek, de az ország többi legnagyobb részében február az esőben legszegényebb hónap. A másodrendű maximum a délnyugati dombvidéken októberben, az Alföldön és az alsó Duna mellékein pedig novemberben szokott beköszönni.

A meteorologiai és földdelejességi magyar királyi központi intézet évkönyveiből most már a XIII. kötet jelent meg, de azokat

csak a szaktudósok forgatják; köszönetet szavazunk azért az intézet igazgatójának, hogy a csapadékviszonyokat oly munkában tárgyalta, melyet a művelt olvasó közönség is olvashat. h. j.

Adatok az 1830-iki országgyűlés történetéhez. Írta Vaszary Kolos. Győr, 1885. Szauerwein Gézáné császári és királyi szabadalmazott könyvnyomdája.

Guzmics Izidor az 1830-diki országgyűlés elején Pozsonyból haza indulván Pannonhalmára, fölkért egy juratust, hogy tudósítsa őt időszakonként az országgyűlés további tárgyalásairól. E tudósítást teszi most közzé Vaszary Kolos. Ha megfontoljuk, hogy mily hiányos képet nyújtanak az 1848 előtti országgyűlések hivatalos iratai a tárgyalásokról, nem lehet eléggé örülnünk az ily tudósítások közzétételének. Igaz, hogy az 1830-iki országgyűlésről nem hivatalos kútfőink is vannak, és azok közül az Orosz József följegyzései igen kimerítőek és hitelesek. De hiteles és kimerítő a *Guzmics-Napló* is, melynek becsét még az is emeli, hogy magyarul van írva és nem németül, mint az Oroszé. Pedig a németre fordított beszédek megnehezítik a történetírónak munkáját, ki a szónokokat ha röviden is, de mindenesetre jellemezni szeretné. — Különben is hálával kell fogadnunk minden kútfőt, mely ismereteinket a reformkorszakról bármily csekély részlettel is gazdagítja. A csekélynek látszó részletek a történetíró keze alatt bizonyos fontosságot nyerhetnek. — A történetíró jó hasznát veheti még a szemtanú odavetett jegyzéseinek is, melyekkel ez a tárgyalások leírását kíséri s melyek gyakran élénken jellemzik a hangulatot. A *Guzmics-Napló* írója például az október 18-iki kerületi ülésről, mely az újonczállítási módjairól tanácskozott, részletes tudósítást írván, befejezésül ezeket jegyzi meg: «Nevezetes ezen kerületi ülés mindazok előtt, kik ezt figyelmezve hallgatták; úgy látszott, hogy az adózó népen való szánakodás lelke lengett mind a beszélők, mind a hallgatók felett. A véradó, a vér elleni kifejezések szomorú érzéseket szültek, s az újonczok meglánczoltatása, hajhászása komoly vonalakat vont a homlokokra. Ki a szegénység sorsát elevenen festé beszédében s annak könnyítéséről még eszközöket is javalt: a köztetszés vivátjai követték annak beszédét.» (81. lap.)

Nem csorbítja e jegyzet becsét az, hogy az alkotott törvényeken nem igen mély nyomokat hagyott «az adózó népen való szána-

kodás lelke», hisz tudjuk, hogy az országgyűlés tartama rövid volt és a reformmunka a jövő országgyűlésre halasztatott. Most az alkotmányos jogok biztosításával és a nemzetiség fejlesztésével volt elfoglalva az ellenzék. Mily alatt állott akkor a nemzetiség ügye. Ez országgyűlésen küldötték a rendek az első magyar nyelven írott izenetet a főrendekhez. Mily nagy esemény volt ez akkor. Mennyire megütköztek a főrendek e «szokatlan stílusú» izetenen. Még Nagy Pál, a nemzetiség oly tüzes bajnoka is, igen körmönfont észjárással ellenzé az újítást, mit azért is szükséges kiemelnünk, mert Horváth Mihály előadásából azt lehetne következtetni, hogy Nagy a magyar izenet mellett beszélt. (*Huszonöt év I.*, 239.)

Pedig Nagy «nem békélhetvén még a magyar izenettel, a köznépen, alól kívánta a magyar nyelv terjesztését kezdeni». Igen talpraesett jegyzést tesz erre a mi naplóírónk: «Ama régi scholasticus mondas szerint: Regis ad exemplum totus componitur orbis; — aligha jobb nem volna fent kezdeni a magyar nyelv terjesztését. Voltaire azt mondja: Tartson a király gyakorta carouselt, a legkisebb francia gyerek is lovagol, ha máskép nem, nádon. Tudok asszonyokat, kik a fűvésztudományt azért tanulják, mert a főséges nádorné is gyönyörködik abban. A hol a regiment obestere vadászni szeret, ott az egész tisztikar vadász». — Ily kellemesen tarkítják a naplóíró jegyzetei a vitákról adott közléseket. De magok e közlések is nemcsak a történetírónak nyújtanak becses anyagot, hanem érdekes olvasmányoknak is beválnak annál is inkább, mivel a kiadó a tárgyalások menetének megértetése végett egy tájékoztató előszót csatolt hozzájuk. És ha hozzáveszszük, hogy Vaszary összehasonlítás vagy kiegészítés végett más kútfőkből is idéz egyet-mást, bátran mondhatjuk, hogy könyve nemcsak adatokat közöl az 1830-iki országgyűléshez, hanem annak eléggé teljes leírását is nyújtja. Kívánunk is könyvének minél számosabb olvasót, hadd elmélkedjék mennél több magyar ember arról, hogy mily feneketlen bölcsesség rejlik e phrasisban: a régi jó idők.

a. d.

